

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3(108)'2019

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)
Олександр Удоа
(заступник
головного редактора)
Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак
Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк
Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

**Виходить
щоквартально**
ISSN 2222-5250

Історія міст і сіл України:

історико-теоретичні проблеми вивчення

- Сергій Добржанський (м. Чернівці). Міське самоврядування Стані-
слава/Івано-Франківська у другій половині XIX ст. 6
- Лариса Левченко (м. Миколаїв). Жінки в революційних подіях
1917–1921 рр. у Миколаєві 14

Краєзнавство в особах

- Лев Баженов (м. Кам'янець-Подільський). «Про край, в якому
я живу» (до 75-річчя професора Віктора Прокопчука) 32
- Сергій Гальчак (м. Вінниця). На крилах одержимості (до 75-річчя
від дня народження Анатолія Кононовича Лисого) 40
- Галина Кязимова (м. Одеса), Олександр Осипенко (м. Одеса),
Олена Шипотілова (м. Одеса). Під знаком Кліо (до 60-річчя доктора
історичних наук, професора Миколи Івановича Михайлуци) 42

До 140-річчя політика, ученого-економіста, громадського діяча Бориса Мартоса (1879–1977)

- Олексій Нестуля (м. Полтава), Мирослав Аліман (м. Полтава).
Борис Мартос та його внесок у розвиток української кооперації 46
- Валерій Рекрут (м. Київ). Політична та державна діяльність Бориса
Мартоса в роки Української революції (1917–1921 рр.) 63
- Ірина Петренко (м. Полтава). «Круглий стіл» науковців і громад-
ськості до 140-ліття від дня народження Бориса Мартоса 76

Регіональні аспекти історичної демографії

- Юлія Безсмертна (м. Карлівка). Служителі в домогосподарствах
мешканців Полтави в 60–70-х роках XVIII ст. 80
- Анастасія Подгорна (м. Полтава). Причини смертності насе-
лення містечка Пирятина у першій половині XIX ст. (за матеріалами
метричних книг) 93

Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи

- Юрій Роїк (м. Київ). Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини:
історія та сучасний стан 108
- Анатолій Скрипник (м. Кам'янець-Подільський). До питання
назви фортифікаційної споруди у Кам'янець-Подільському 119
- Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький). Експедиція науковців
Переяславського та Київського скансенів на Чернігівщину у жовтні
1969 року: мета та результати (до 50-річчя Музею народної архітек-
тури та побуту України) 127

Краєзнавство і туризм

Надія Савчук (м. Івано-Франківськ). Науково-просвітницькі товариства в туристсько-екскурсійному русі в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. 140

Джерела та біографічні студії

Олександр Даниленко (м. Київ), Олександр Добрянський (м. Чернівці). Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик» (до 160-річчя з дня народження) 150

Олександр Принь (м. Київ). Петро Кузьмич Козлов (1863–1935): мандрівник, географ, академік ВУАН 165

Історія України у світлі регіональних досліджень

Григорій Казьмирчук (м. Київ), Марія Казьмирчук (м. Київ) Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. 174

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків). «Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях 192

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

Тетяна Морей (м. Переяслав-Хмельницький). Мережа аптечних закладів Київської губернії як вид медичної допомоги населенню краю (кінець XVIII - початок 60-х рр. XIX ст.) 206

Ігор Робак (м. Харків), Ганна Демочко (м. Харків). Спростування вигадки про етнічне походження професора Броніслава Пржевальського і його діяльність 215

Володимир Альков (м. Харків). Я.Я. Трутовський (1867–1914): доля лікаря та його клініки 223

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Руслана Маньковська (м. Київ). Музейна педагогіка: інноваційна технологія інтелектуального розвитку 238

Марія Срібна (м. Київ). Народний рух України у документально-речовій збірці Національного музею історії України (до 30-річчя створення громадсько-політичної організації) 252

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Володимир Дмитрук (м. Київ). Вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2019 року 262

Володимир Милько (м. Київ). Про діяльність НСКУ та основні напрями подальшої роботи 268

Тарас Нагайко (м. Переяслав). VIII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» 270

Світлана Смілянець (м. Київ). П'яті краєзнавчі читання пам'яті академіка Петра Тронька в Національній історичній бібліотеці України 272

Наукова інформація

Ігор Любчик (м. Івано-Франківськ). Проблеми депортацій радянської доби у полі наукових зацікавлень і дискусій 276

Огляди

Іван Ярмошик (м. Житомир). Нове видання з єврейської біографістики міста Бердичева 280

Василь Мельниченко (м. Черкаси). Де похований Богдан Хмельницький? Історія пошуку усипальниці великого гетьмана 282

Микола Вегеш (м. Ужгород), Степан Віднянський (м. Київ). Цікаве дослідження про подільського князя Федора Корятовича – володаря Мукачівського замку 284

In memoriam

Він ніс людям добро і світло (Віктор Іванович Гугля) 289

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 7
від 26 вересня 2019 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Наказом МОН України
№ 1604

від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку
наукових фахових
видань, у яких можуть
публікуватися результати
дисертаційних робіт на
здобуття наукових
ступенів доктора і канди-
дата наук за спеціальностями
«Історичні науки»

Журнал включено до бази
даних Google Scholar,
Slavic Humanities Index,
Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.

Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,

вул. М.Грушевського, 4,

кім. 212

тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua

www.nbuv.gov.ua

www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2019

© Інститут історії України
НАН України, 2019

CONTENTS

History of Towns and Villages of Ukraine: Historic and Theoretical Problems of Research

- Serhii Dobrzhanskyi (Chernivtsi)*. The local self-government of Stanyslaviv /Ivano-Frankivsk in the second half XIX century 6
- Larysa Levchenko (Mykolayiv)*. Mykolayiv in the period of Ukrainian Revolution (1917–1921): gender dimension 17

Local History Studies in Persons

- Lev Bazhenov (Kamianets-Podilskyi)*. «About the Land where I Live» (to the 75th birth anniversary of professor Viktor Prokopchuk) 32
- Serhiy Halchak (Vinnytsia)*. On the Wings of Devotion (to the 75th birth anniversary of Anatoliy Lysyi) 40
- Halyna Kiazymova (Odesa), Oleksandr Osypenko (Odesa), Olena Shypotilova (Odesa)*. Under the Sign of Klio (to the 60th birth anniversary of professor, doctor of Historic Sciences Mykola Mykhailutsa) 42

To the 140th birth anniversary of the politician, researcher of economics, public figure Borys Martos (1879–1977)

- Oleksiy Nestulya (Poltava), Miroslav Aliman (Poltava)*. Boris Martos and His Contribution to the Development of Ukrainian Co-operation . . . 46
- Valeriy Recrut (Kyiv)*. Political and State Activity of Borys Martos in Ukrainian Revolution Years (1917-1921) 63
- Iryna Petrenko (Poltava)*. Round Table by Researchers and the Public devoted to the 140th birth anniversary of Borys Martos 76

Регіональні аспекти історичної демографії

- Yuliia Bezmertna (Karlivka)*. Servants in the households of O Poltava residents in the 60-70th XVIII century 80
- Anastasiia Podhorna (Poltava)*. Causes of mortality in the Pyriatyn town in the first half of the nineteenth century (based on metric books) 93

Domestic Landmarks Studies: Traditions, Experience, Perspectives

- Yurii Roik (Kyiv)*. The castles of Vinnytsia region in history and nowadays 108
- Anatolii Skrypnyk (Kamianets-Podilsky)*. A vision of toponymic furcation problem. Considering the fortification building nomination in Kamianets-Podilsky 119
- Olena Zham (Pereyaslav-Khmelnytsky)*. Joint expedition of scientists of Pereslavsky and Kievsky skanssen on Chernihiv polissya in October 1969 year (The 50-th anniversary of the creation of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine) 127

Local Lore Studies and Tourism

- Nadiia Savchuk (Ivano-Frankivsk)*. Participation of civic organizations in the school trips development in Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century 140

Sources and Biographic Studies

- Oleksander Danylenko (Kyiv), Oleksander Dobrzhansky (Chernivtsi)*. Stepan Smal-Stotsky - scientist and «real politician» 150

Olexander Pryn (Kyiv). Kozlov Petro Kuzmich (1863–1935): traveler, geographer academician of the, academician of the all – Ukrainian academy of sciences 165

Ukraine's History within Regional Researches

Grigorii Kazmyrchuk (Kyiv), Mariia Kazmyrchuk (Kyiv). The Kalnitsky Cossack Regiment in the War of National Liberation 1648–1657 174

Oleh Bazhan (Kyiv), Vadym Zolotaryov (Kharkiv). «Polish Operation» of the NKVD in 1937–1938. Preparation of the Order № 00485 in Kyiv and Kharkiv Regions 192

Medical Local Lore Studies: Essence and Scientific Research Potential

Tetiana Morei (Pereyaslav-Khmelnytsky). The network of pharmacy institutions in Kyiv province as a Way of providing medical service for the local population (the end of the XVIII – early 1860s) 206

Ihor Robac (Kharkiv), Hanna Demochko (Kharkiv). Refutation of the Fabrication about Prof. Bronislaw Przewalski's Ethnicity and His Activity . . . 215

Volodymyr Alkov (Kharkiv). YA. YA. TRUTOVSKY (1867–1914): DESTINY OF THE DOCTOR AND HIS HOSPITAL 223

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Ruslana Mankovska (Kyiv). Museum pedagogy: innovation technology of intellectual development 238

Mariya Sribna (Kyiv). The People's Movement of Ukraine in the documentary collection of the National Museum of History of Ukraine (to the 30 year of creation of public-political organization) 250

National Union of Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of the Modern Life

Volodymyr Dmytruk (Kyiv). Awarding with Petro Tronko Prize in National Union of Local Lore Researchers of Ukraine in 2019 262

Volodymyr Mylko (Kyiv). On the Activity of National Union of Local Lore Researchers of Ukraine and the Main Directions of its Further Work 268

Taras Nahayko (Pereyaslav). The Eighth All-Ukrainian Historic and Cultural Forum "Sikorskyi Readings" 270

Svitlana Smilianets (Kyiv). The Fifth Local Lore Research Readings in Commemoration of Petro Tronko in National Historic Library of Ukraine 272

Scientific Information

Ihor Liubchuk (Ivano-Frankivsk). The Problems of Deportation in the Soviet Times as Scientific Interest and Discussion 276

Reviews

Ivan Yarmoshyk (Zhytomyr). A New Edition in Jewish Biography Studies of Berdichiv Town 280

Vasyl Melnychenko (Cherkasy). Where is Bohdan Kmelnitsky Buried? The History of Search of the Great Hetman Tomb 282

Mykola Vehesh (Uzhgorod), Stepan Vidnianskyi (Kyiv). An Interesting Research about Podil Kniaz Fedir Koriatovych – the Owner of Mukachevo Castle 284

In memoriam

He was Bringing Kindness and Light (Viktor Huhlia) 289

**Історія міст
і сіл України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

УДК 908(477).07:352.075

Сергій Добржанський (Чернівці)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

E-mail: dobrserg2128@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

Міське самоврядування Станіслава/Івано-Франківська у другій половині XIX ст.

У статті проаналізовано особливості функціонування органів самоврядування Станіслава у другій половині XIX ст. Охарактеризовано закони 1862 р. та 1866 р., які сприяли процесу формування виборних органів самоврядування в Австрійській імперії. Після адміністративно-територіальної реформи 1867 р. Станіславів отримав статус повітового центру. Тоді ж, за новим законодавством обрано «першого незалежного» бургомістра.

На вказаний період перебування Станіслава у складі Австро-Угорщини припадає розквіт міського архітектурного стилю. У 1862 р. відбулося урочисте святкування 200-річчя від дня заснування міста. 1866 р. було відкрито залізницю Львів-Чернівці, тоді ж запрацювала паровозоремонтна майстерня та залізничний вокзал. Активно побудувалися інші заводи та фабрики.

На той час муніципальна влада, відповідно до законодавства, була незалежна від повітової адміністрації на відомчій території якого знаходилося місто, і мала більше автономії, ніж сільські громади чи інші населені пункти. Муніципалітет очолював бургомістр, призначуваний імператором за поданням міської ради Станіслава. Із 1868 р. вона складалася із тридцяти шести членів, які здійснювали контроль над діяльністю магістрату. Констатовано, що Статут 1868 р. суттєво розширив права міського самоврядування Станіслава. Окрему увагу зосереджено на функціональних обов'язках міської ради і магістрату. Підкреслено, що вони мали розпорядчо-наглядові та адміністративно-виконавчі функції відповідно. Натомість крайова влада наглядала за тим, щоб органи самоврядування не перевищували повноважень і не порушували чинного законодавства.

Ключові слова: міське самоврядування, виборче право, міський статут, бургомістр, магістрат.

Serhii Dobrzhanskyi (Chernivtsi)

Candidate of Historical (Ph. D. in History), Associate professor,

Department of history of Ukraine,

YuriyFedkovych Chernivtsi National University

E-mail: dobrserg2128@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

The local self-government of Stanyslaviv /Ivano-Frankivsk in the second half XIX century

In the article it has been analyzed the specifics of the functioning of self-government bodies in the second half of XIX century. The laws of 1862 and 1866 contributed to the formation of elected self-governing bodies in the Austrian Empire. After the administrative-territorial reform of 1867, Stanyslaviv became a county center. Under the new legislation, the «first independent» Burgomaster was elected.

The period when Stanyslaviv was part of Austro-Hungarian Empire was marked by a flourishing in city architectural style. In 1862 the first recorded city celebration took place to commemorate the 200th Anniversary of the foundation of the city. On 1866 the city was connected to a railway network Lviv-Chernivtsi, while the locomotive-repair shop was opened along with the train terminal. At around that time series of plants and factories were built.

The urban municipality were town which for their local government were independent of the counties in which they were situated, and have, therefore, a larger amount of municipal autonomy than the communes or the other towns. The administration of the municipalities is carried on by a Burgomaster appointed by the king, aided by a City council. Since 1868 municipality of the Stanislaviv had a council of thirty-six members to exercise control over its Municipality. It was indicated that the Statute in 1868 significantly expanded the rights of Stanislaviv urban self-government. Particular attention has been focused on functional responsibilities of public council and magistrate. They had the regulatory with supervisory and administrative executive functions respectively. In return the regional authorities have supervised that the bodies of self-government have not exceeded powers and has not violated the law.

Key words: *Self-government, Election law, City Statute, Magistrate, Burgomaster.*

Проблеми функціонування органів місцевого самоврядування, пов'язані із низькою ефективністю їх роботи, породжуються не лише відсутністю належного фінансування чи управлінського досвіду у чиновників. Підґрунтя для різноманітних зловживань і недоліків, у першу чергу, формує загальна нормативно-законодавча база. Від того, якими є зафіксовані у ній виборча система, регламент роботи, повноваження органів самоврядування і система контролю їх діяльності, залежать всі інші аспекти, які й визначають рівень соціально-економічного розвитку громади. У цьому контексті, українські міста почали отримувати власне управління та статuti у другій половині XIX ст., у період прискореної модернізації. Закладені у той час основи самоврядування та торгово-промислові потужності багато в чому визначають навіть їх сучасний розвиток. Тож, заявлена тема має очевидну суспільну, а також, зважаючи на відсутність окремого комплексного дослідження, наукову актуальність.

Джерельну базу статті сформували законодавчі акти, які регулювали розвиток самоврядування Станіслава у другій половині XIX ст. (закони «Про основні засади організації громад» 1862 р. та «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію» 1866 р., Статут міста 1868 р., тощо), в тому числі й архівні матеріали; історіографічна основа включає тогочасні наукові праці і деякі напрацювання сучасних дослідників (К. Левицького, А. Шарловського, Б. Гаврилів, П. Арсенича, П. Гурала та ін.).

У середині XIX ст. процес реформування системи управління Станіславом започаткували революційні події 1848 р. Щоправда, створений

тоді «міський виділ» (комітет, прообраз міської ради) проіснував менше року і був трансформований у чотири комісії (залежно від сфери компетенції): фінансову, громадських робіт, санітарну, безпеки і порядку. Статут наступного 1849 р. фіксував, що повноваження міського виділу мали охоплювати наступні питання: «розгляд і затвердження міського бюджету, пошук нових джерел доходів, видача дозволу на збір додаткових податків, встановлення правил управління міським майном, зміна структури магістрату і загальний контроль над справами магістрату»¹.

Саме події «весни народів» 1848–1849 рр. сприяли поширенню в Австрійській імперії ідеї про необхідність заміни існуючої системиміських магістратів на дієву систему виборного самоврядування. Відповідні положення у первинному вигляді було закладенов основу «провізоричного громадського закону» від 17 березня 1849 р. Однак, поразка революції законсервувала ситуацію більш, ніж на 10 років².

У 1855 р. всі міста Австрійської імперії було поділено на три класи, залежно від розміру річного прибутку: I клас – понад 20 тис. крон, II клас – від 8 до 20 тис. крон, III клас – до 8 тис. крон. Згідно цього розподілу Станіслав увійшов до групи першого класу. На той час управлінський апарат міста складався із голови (бургомістра), двох засідателів (асесорів, радників), одного секретаря, одного касира, трьох діловодів (писарів), будівничого та 20 городових. Бургомістр (а також й засідателі) обирався членами міського виділу з-поміж себе або членів громади і затверджувався намісництвом³. У 1861 р. міський

¹ Огляд документальних матеріалів фонду № 7 / Склав провідний архівіст *Р.І. Шацький* // Державний архів Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 1993. С. 12.

² Дет. див.: *Добржанський С.* Галицькі та буковинські міста другої половини XIX – початку XX ст.: порівняльні особливості системи управління // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. 2018. № 2. С. 14–20.

³ *Szarłowski A.* Stanislów i powiat stanislówski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. – Stanislów: Nakłdem. Księgarni Wł. Doboszyńskiego, 1887. S. 187.

виділ Станіслава було перейменовано на міську раду, а за декілька років до цього, у 1858 р., за наказом Міністерства внутрішніх справ змінилася організація магістрату. Відтепер він набув статусу нижчого виконавчого органу державної влади і, водночас, вищого міського органу влади, який підпорядковувався безпосередньо намісництву.

Управлінська структура магістрату була досить розгалуженою. До нього входили: 1) бургомістр, віце-бургомістр, засідателі; 2) політичний сенат; 3) «протокол подавчий» для сенату; 4) реєстратура; 5) експедиційний відділ; 6) касаційний відділ; 7) міська фінансова палата; 8) каса; 9) будівельний відділ; 10) центральний економічний відділ; 11) конскрипційний і житловий відділ; 12) відділ для ведення обліку померлих; 13) міська поліція; 14) міський фізикат (опікувався системою охорони здоров'я); 15) базарний відділ; 16) цементний відділ; 17) синдикат; 18) лісний відділ; 19) санітарна поліція (контролювала дотримання санітарних норм у госпіталі та на кладовищах); 20) управління будинком праці і закладами для сиріт; 21) команда пожежної охорони і міської охорони⁴.

Аналіз розвитку безпосередньо виборного міського самоврядування Станіслава, а також інших міст Австрійської імперії, у досліджуваний період варто розпочинати із 1862 р., коли було прийнято закон «Про основні засади організації громад». У ньому вказувалося, що громада у межах своєї території може вільно здійснювати повноваження у таких сферах: 1) управління муніципальною власністю; 2) турбота про безпеку людей та майна; 3) утримання муніципальних доріг, скверів, мостів та безпека руху; 4) нагляд над здійсненням торгівлі; 5) розвиток системи охорони здоров'я; 6) нагляд за службовцями і чиновниками; 7) контроль дотримання моральних принципів; 8) боротьба із бідністю та управління комунальними благодійними установами; 9) містобудування, дозволи на будівництво та пожежна безпека; 10) розвиток системи

народної освіти, комунальних навчальних закладів; 11) врегулювання суперечок між членами громади; 12) організація і проведення аукціонів із продажу рухомого майна. Цю діяльність здійснювала громадська рада – представницький колегіальний орган на чолі із головою. Вона також мала право встановлювати нові податки і збори на комунальні потреби, однак у цьому випадку потрібне було затвердження вищих органів влади – повітових, крайових або навіть загальнодержавних. Нагляд за дотриманням муніципалітетами чинного законодавства здійснював уряд, який міг розпустити місцеве представництво⁵.

Окрема стаття фіксувала право столиць коронних країв, курортних центрів та, за запитом, інших великих міст (наприклад, Станіслава) отримати окремі статuti, які регулювати їх систему управління. У таких випадках вони отримували власні представницькі органи і підпорядковувалися крайовому Сейму, а в окремих питаннях – уряду, оминаючи повітові та окружні органи влади⁶.

Станом на 1862 р. вже відбулися зміни й у структурі магістрату Станіслава. На той час ним керувала президія, а відділи і бюро було замінено (або включено до складу) сімома департаментами. Президія, крім здійснення загального нагляду за діяльністю всіх структур магістрату, займалася також кадровими питаннями, формуванням міської ради та відносинами із Крайовим сеймом (у тому числі й обранням депутатів від міста до його складу), організацією діяльності комунальних закладів, завідуванням бібліотекою та архівом. Більшість із семи департаментів відповідала за декілька суміжних сфер, наприклад, будівництво та пожежна охорона, освіта і релігія, санітарна інспекція та охорона здоров'я, промисловість і торгівля, тощо. Декілька із них поділялися на структурні частини «а» та «б», а в окремих питаннях ділили повноваження із деякими із вищеназваних відділів (дет. див. табл. 1).

⁴ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... С. 12.

⁵ Ustawa z dnia 5. marca 1862 określająca zasadnicze podstawy urządzenia gmin// Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urządzenia Gmin z dodanym rejestrem abecedowym / Wyd. 2, niezmiennione. – Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 102–112.

⁶ Ibid. S. 111.

Таблиця 1

Департаменти магістрату Станіслава (1862 р.)⁷

№ деп-ту		Компетенція
I	a	Міське будівництво та нагляд за громадськими роботами (разом із будівельним відділом), будівельна інспекція, завідування комунальними будівлями, пожежна охорона, організація офіційних свят
	б	Справи церков і костелів, просвітницьких та освітніх установ, управління міськими початковими школами, призначення стипендій
II		Управління езекуційною канцелярією, канцелярією і господарством магістрату, ландвійтівським відділом, обкладення і збір податків
III		Ведення юридичних справ громади, управління міською нерухомістю і касою, реєстр міського майна, завідування міським паливом, нагляд за службовцями міських підприємств
IV	a	Квартирування військових (разом із житловим і конскрипційним відділом), забезпечення їх підводами і продовольством, рекрутські набори, фонд і будинок інвалідів
	б	Санітарна інспекція (разом із міським фізикатом), питання медицини і охорони здоров'я, завідування кладовищами
V	a	Промисловість і торгівля, видача концесій та різноманітних дозволів (для підмайстрів, на торгівлю, полювання), надання громадянства
	б	Інспекція базарів (разом із базарним і цементним відділом) і здійснення базарного збору, нагляд за міськими вагами та крамницями
VI		Допомога бідним категоріям населення (разом із відділом в'язниць), нагляд за громадськими організаціями та в'язницями, міська поліція і охорона міста, боротьба із жебрацтвом
VII		Збір непостійних податків, особові справи міських чиновників

Варто зауважити, що маючи такі досить широкі функціональні повноваження, магістрат Станіслава на початку 1860-х рр. залишався виконавчим органом державної влади. Практичне втілення тієї концепції самоврядування, яка була зафіксована у імперському законі 1862 р., розпочалося через декілька років.

Спочатку «Королівство Галичини та Володимирії» отримало власний закон «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію» від 12 серпня 1866 р.⁸ Головним, чином, він деталізував зафіксовані у 1862 р. положення на прикладі конкретного коронного краю.

Вже у першій статті закону зазначалося, що громадою (із усіма її повноваженнями й правами, які далі детально регламентувалися) вважається кожне поселення (село, селище чи місто), яке мало власні органи управління. Статус міського громадянина можна було отримати на основі володіння нерухомістю в межах міста або сплати прямого податку з підприємства. Окремо було передбачено так зване «почесне гро-

мадянство», яке присвоювалося муніципалітетом за особливі заслуги.

Відповідно до закону, управлінська діяльність мала здійснюватися виборною гмінною (громадською) радою на чолі з головою (бургомістром – у містах). Кількість її обраних членів (громадських радних) залежала від числа осіб, які мали право голосу і коливалася від 12 до 36. Якщо хтось вибував або не міг виконувати свої обов'язки, то на заміну йому обирали заступника. Їх не могло бути більше, ніж половина всього складу. Члени громадської ради обирали зі свого складу громадську старшину: голову та щонайменше двох присяжних/асесорів, один із яких призначався заступником голови. Для проведення цих виборів потрібна присутність не менше, ніж 3/4 членів ради, а для обрання – проста більшість голосів. Якщо переможця не було виявлено під час першого голосування, то проводилося ще одне. Передбачалася й можливість третього туру, але лише для двох кандидатів, які у попередніх набрали найбільше голосів⁹. Така

⁷ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... С. 13–14.

⁸ Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866... S. 1–101.

⁹ Ibid. – S. 4–12; *Левицький Кость*. Наш закон громадський або які ми маєм права і повинності в громаді // Просвіта. Львів: Т-во «Просвіта». 1889. Ч. 112. С. 33–36.

процедура проводилася для обрання голови, присяжних/асесорів та заступника голови (саме у такому порядку). Каденція усіх виборних осіб тривала шість років, після закінчення яких вони продовжували виконувати обов'язки до початку роботи нового складу муніципального представництва.

Перелік повноважень місцевих органів самоврядування фактично дослівно повторював ті 12 пунктів, які були подані у законі 1862 р. (див. вище). Громадська рада мала статус органу, який приймав рішення і здійснював нагляд. Її засідання повинні відбуватися публічно (крім окремих випадків) і не рідше одного разу на квартал. Постанови у сфері управління стосувалися питань пов'язаних із розпорядженням майном громади (користування, оренда), прийняттям бюджету і ліквідацією його дефіциту, складанням і перевіркою річних бухгалтерських рахунків, наданням дозволу на подання позову до суду та призначенням представників від громади, тощо. Більшість рішень могла прийматися за умови присутності більше половини членів, а такі важливі як затвердження бюджету – не менше, ніж 2/3 складу. У випадку якщо місцева поліція не підпорядковувалася виключно уряду, то громадська рада мала право видавати нормативно-правові акти, які регулювали її діяльність. Однак у будь-якому разі місцеве самоврядування відповідало за утримання будівель і споруд правоохоронних органів, несло відповідальність за недбалість з цього приводу. Окрема стаття акцентувала увагу на необхідності опікуванням покращенням становища незаможних категорій населення. По відношенню до громадської старшини, яка здійснювала виконавчі функції, рада мала наглядові повноваження та могла створювати спеціальні комітети (наприклад, із нагляду за муніципальними підприємствами). За безпосереднє керівництво майном громади, контроль за використанням і управлінням муніципальною власністю відповідав голова громади. До його компетенції також належала підготовка річного бюджету, який рада мала затвердити не пізніше,

ніж за місяць до початку року¹⁰. Іншими словами, громадська рада мала законодавчі повноваження, а громадська старшина – виконавчі. Стосовно міст, зокрема Станіслава, доцільно говорити про міську раду та магістрат відповідно.

Нагляд за діяльністю громадського самоуправління здійснювався вищими органами влади. Наприклад, намісник в окремих випадках мав право розпустити виборні представницькі органи; крайовий Сейм регулював запровадження нових податків та зборів; повітова адміністрація затверджувала низку інших важливих рішень, наприклад, про заставу майна, довгострокову оренду чи взяття позики (якщо її загальна сума, включаючи існуючу заборгованість, перевищувала річний бюджет), мала право штрафувати виборних осіб і усувати їх від виконання обов'язків за зловживання, а також скасовувати виконання рішень, якщо вони виходили за рамки компетенції громадської ради або не відповідали чинному законодавству, тощо¹¹. Насамкінець, оцінюючи значення закону 1866 р., крім констатації його важливості і актуальності для місцевого самоврядування, варто погодитися із думкою про те, що він негативно вплинув на звичаєві сільські зібрання. Впровадження державного регулювання виборів гмінних (громадських) рад і громадської старшини підірвало їх роль у формуванні органів управління¹². Поступово зменшувалися і функції сільських зібрань, перелік обговорюваних на них питань.

Після чергової адміністративно-територіальної реформи 1867 р. Станіслав отримав статус повітового центру. Тоді й було обрано за новим законодавством «першого незалежного» бургомистра Антона Суханека¹³. Він очолив міську раду, яка на той час поділялася на п'ять комісій, залежно від сфери управління:

I) релігійна та освітня сфера, допомога бідним та нагляд за арештами;

II) організаційні справи, промисловість, податки, торгівля, боротьба із безробіттям, питання членства у громаді;

III) фінансові справи;

¹⁰ Ustawagminnazdnia 12. Sierpnia 1866... S. 12–16, 21, 27.

¹¹ Ibid. S. 36–40.

¹² Гураль П. Місцеве самоврядування в Галичині та його конституційно-правове регулювання (1848–1918) // Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник. – 2011. – № 2. – С. 315.

¹³ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава). Історична хроніка міста з 1662 року. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. С. 46.

IV) будівництво, громадські роботи, вулична інфраструктура, громадський порядок, пожежна безпека;

V) охорона здоров'я, рекрутські набори, нагляд за казармами¹⁴.

Вже у наступному 1868 році Станіслав отримав новий Статут, який цілком відповідав новому законодавству і визначив основні засади діяльності тутешніх органів самоуправління. Більшість його положень відповідали вже охарактеризованим законам 1862 та 1866 рр. із деякими уточненнями та більш детальним поясненням. Статут фіксував, що громадянином міста може бути особа, яка має право вільно розпоряджатися своїм майном, веде зразковий спосіб життя, володіє нерухомістю (у вигляді майна чи підприємства, яке сплачує податки) або має достатньо засобів для утримання себе та своєї родини. Цей статус можна було придбати за певну суму, її розмір визначався окремою постановою міської ради. Передбачалася й можливість надання почесного громадянства¹⁵. Серед тих, хто наприкінці XIX ст. отримав це звання за рішенням магістрату Станіслава варто виділити таких відомих громадсько-політичних діячів як Отто Гауснер (1878 р.), Октав Петруський (1885 р.), Юзеф Ланікевич (1889 р.), художника Яна Матейка (1883 р.) та ін.

Вищим управлінським органом Станіслава була міська рада, яка здійснювала керівництво за допомогою магістрату та інших муніципальних структур. На її чолі стояв бургомістр, він же керував і магістратом. До складу міської ради входили 36 членів (радників), які обиралися у трьох виборчих округах. Склад магістрату – бургомістр, його заступник і делегати (останніх не більше 7 осіб) – формувався із числа цих радників. Всі посадові особи, в тому числі й члени міської ради, обиралися на три роки. Виняток – делегати, каденція яких складала один рік. Вони, а також радники, працювали на громадських закладах. Після обрання бургомистра радниками його кандидатура затверджувалася імператором і лише після того новообраний складав присягу наміснику або члену Крайового виділу.

Функціонал міської ради дублював той перелік обов'язків, який було зафіксовано у законах

1862 та 1866 рр. (див. вище), традиційно охоплюючи такі сфери як: управління муніципальною власністю, утримання вуличної інфраструктури, нагляд за торгівлею, громадським порядком та санітарним станом (за посередництва поліції), містобудування, соціальний захист незаможних, медицина та освіта, пожежна охорона, влаштування аукціонів та ін. Подібно до цього, у Статуті повторювалися й повноваження щодо затвердження бюджету і перевірки фінансової звітності. Більш детально вказувалося на право міської ради здійснювати пропінанцію такредитні операції, купувати і продавати нерухомість, брати позики. В останньому випадку, якщо розмір фінансових зобов'язань складав понад 5 тис. злотих, то рішення повинно було прийматися на двох, не поспіль, засіданнях за наявності не менше, ніж 2/3 радників. Перевищення ж суми у 10 тис. злотих (враховуючи наявні борги міста) потребувало згоди Крайового виділу. Також міській раді дозволялося здійснювати інвестиції та засновувати нові муніципальні підприємства¹⁶.

Більшість рішень приймалося простою більшістю голосів від загальної кількості радників, тобто 18+1 голос. Засідання міської ради були відкритими, а дебати під час обговорення законопроектів чи бюджету – публічними. Передбачалася можливість закритих засідань, зокрема для розгляду кадрових питань, або за поданням голови чи не менше 10 радників.

Зберігалася структуризація міської ради на комісії, кожна з яких відповідала за визначений напрям діяльності. Наприклад, після чергової реорганізації у 1871 р. поділ був наступним: 1) управління рухомим міським майном; 2) управління нерухомою власністю; 3) збір податків; 4) соціальних захист незаможних містян; 5) квартування військових¹⁷.

До головних обов'язків бургомистра Станіслава належала підготовка питань для розгляду на засіданнях міської ради та реалізація на практиці прийнятих нею рішень. Він мав право призупинити певну постанову, якщо вважав, що вона суперечила чинному законодавству. У таких випадках міська рада повинна була розглянути її повторно. Висловлення незгоди із рішенням

¹⁴ Держархів Івано-Франківської області, ф. 7, оп. 1, спр. 3, арк. 1–3.

¹⁵ Там само, спр. 6, арк. 2–3.

¹⁶ Там само, арк. 3–6.

¹⁷ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... – С. 16; Держархів Івано-Франківської області, ф. 7, оп. 1, спр. 2.

бургомістра потребувало втручання Крайового виділу. Якщо ж вищий орган управління не приймав рішення впродовж місяця, то постановою міської ради автоматично набувала чинності. Міський голова також мав право призупинити і передати на розгляд міської ради рішення магістрату або певної комісії, та самостійно вирішувати питання, які належали до компетенції магістрату, якщо законодавство цього не забороняло. Крім того, він керував міськими касами, здійснював представницькі функції та дисциплінарний контроль над іншими чиновниками міських органів влади (в тому числі й міг відсторонювати від служби після відповідної мотиваційної промови на засіданні міської ради), мав право накладати штраф на членів громади розміром до 10 злотих або приймати рішення про ув'язнення не більше, ніж на 48 годин.

До складу магістрату Станіслава, крім вказаних виборних осіб (бургомістр, його заступник, делегати), входили також секретар, магістратські радники і допоміжні чиновники. Він мав статус виконавчого органу, нагляд і контроль за діяльністю якого здійснювала міська рада. Її рішенням, за поданням бургомістра, призначалися магістратські радники, секретар та чиновник рахункової палати, а за поданням магістрату – інші допоміжні посадовці (наприклад, касир, будівничий, ревізор поліції та ін.).

Компетенція магістрату стосувалася безпосереднього й щоденного управління громадськими справами, муніципальними коштами і власністю. При цьому обов'язковим було виконання постанов міської ради та дотримання бюджетного розпису. За порушення норм і законів, які відносилися до громадської сфери управління (крім кримінальних злочинів), магістрат мав право накладати власні штрафи. Ці платежі поповнювали муніципальну касу для незаможних містян і у подальшому, за рішенням міської ради, спрямовувалися на відповідні потреби. Окремо у Статуті згадувалася рахункова палата – допоміжний управлінський орган для здійснення бухгалтерського обліку, який звітував перед міською радою та бургомістром¹⁸.

Не пізніше, ніж за два місяці до закінчення року магістрат мав підготувати проект бюджету, а звіт за попередній рік – впродовж такого ж терміну після початку нового календарного року. Рішення про запровадження додаткових зборів до існуючих податків приймалися міською радою у присутності не менше, ніж 2/3 радників. При цьому у більшості випадків потрібна була додаткова згода Крайового виділу, наприклад, якщо розмір нових зборів перевищував 20% прямих податків чи 40% споживчих. Загалом, варто говорити про наявність економічних та політичних важелів контролю вищих органів влади над самоврядуванням Станіслава. Крім вже згаданого, відповідний інструментарій Крайового виділу передбачав можливість накладання штрафів на бургомістра або його заступника у розмірі до 50 злотих, скасування постанов міської ради, розгляду скарг на дії магістрату та його очільника. Так само як і у законі 1866 р. Статут 1868 р. фіксував право намісника розпустити міську раду, а громади – оскаржити це рішення у Міністерстві внутрішніх справ¹⁹.

Загалом, три проаналізовані нами документи (закони 1862 і 1866 р., Статут Станіслава 1868 р.) формували трирівневе законодавче поле (загальнодержавний, крайовий та міський), яке регламентувало діяльність органів самоврядування Станіслава наприкінці XIX – на початку XX ст. У подальшому мали місце лише незначні зміни у структурі магістрату. Так, у 1888 р. чергова реорганізація зафіксувала такий внутрішній поділ на дев'ять департаментів: «1) майнових справ і фінансів; 2) непостійних доходів і нагляду на ресторанами; 3) адміністративний, поліцейський і будівельний; 4) у справах розквартирування військових і рекрутського набору до армії; 5) у торгово-промислових справах; 6) у справах місцевої поліції, санітарії, ветеринарії, закладів для сиріт та в'язниць; 7) зі збору податків і екзекуції; 8) у справах релігійних фондів, наукових закладів, шкіл і бюро окружної шкільної ради; 9) у справах базарів і санітарії, контролю мір та ваги»²⁰. Окремо варто згадати статистичне бюро, архів, історичний музей та бібліотеку, які підпорядковувалися міській владі.

¹⁸ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... – С. 16; Держархів Івано-Франківської області, ф. 7, оп. 1, спр. 6, арк. 7–10.

¹⁹ Там само, арк. 11–14.

²⁰ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... – С. 16; Держархів Івано-Франківської області, ф. 7, оп. 1, спр. 2.

Центральна площа Ринок Станіслава, будівля ратуші (листівка 1904 р., джерело: polona.pl)

Таким чином, у другій половині XIX ст. система управління Станіслава зазнала кардинальних змін. Прийняті у той час декілька законів, зокрема 1862 р. та 1866 р. започаткували в Австрійській імперії процес формування виборних органів самоврядування. Дещо заплутана, але цілком контрольована, структура адміністрації набула чіткої форми поділу на управлінський законодавчий (міська рада) та виконавчий органи (магістрат) влади. Отримання Станіславом влас-

ного Статуту у 1868 р. поставило його в один ряд не лише із Чернівцями та Львовом, а й іншими провідними містами Австро-Угорщини. Звісно варто констатувати, що зберігалася залежність і контрольованість від крайової адміністрації, обмеженість виборчого права та повноважень. Однак, враховуючи історичний контекст, це був значний і потрібний крок на шляху до подальшого формування дієвого самоврядування у класичному розумінні цього терміну.

References

1. Dobrzhanskyi, S. (2018). Halytski ta bukovynski міста druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: porivnialni osoblyvosti systemy upravlinnia. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriiia – History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Universit.* (2). [in Ukrainian].
2. Havryliv, B., Arsenych, P., Protsak, R. (1998). *Litopys Ivano-Frankivska (Stanislava). Istorychna khronika mista z 1662 roku.* Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukrainian].
3. Hural, P. (2011). Mistseve samovriaduvannia v Halychyni ta yoho konstytutsiino-pravove rehuliuвання (1848–1918). *Vroslavsko-Lvivskyyi urydychnyi zbirnyk – Wroclawsko-Lwowskie zeszytyprawnicze.* (2). [in Ukrainian].
4. Levytskyi, Kost. (1889). Nash zakon hromadskyi abo yaki my maiem prava i povynnosti v hromadi. *Prosvita.* (112). Lviv: T-vo «Prosvita». [in Ukrainian].
5. Shatskyi, R.I. (1993). Ohliad dokumentalnykh materialiv fondu № 7. *Derzhavnyiarkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti – State Archive of Ivano-Frankivsk Oblast.* Ivano-Frankivsk: [b. v.]. [in Ukrainian].
6. Szarłowski, A. (1887). *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym.* Stanisławów: Nakł. dem. Księgarni Wł. Doboszyńskiego. [In Poland].

УДК94(477.73-25):305»1917/1920»

Лариса Левченко (м. Миколаїв)

доктор історичних наук,

директор Державного архіву Миколаївської області,

доцент Чорноморського національного університету імені Петра Могили,

E-mail: lewch@i.ua

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

Researcher ID: G-9286-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-9286-2019>)

Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві

У статті представлено результати дослідження участі жінок у революційних подіях 1917–1921 років у Миколаєві – стратегічно важливому центрі суднобудування, військово-морському та торговельному порту на Півдні України. На підставі аналізу матеріалу, авторка дійшла висновку про активну участь жінок Миколаєва в усіх процесах, що відбувалися в суспільстві за революційної доби. Жінки були представлені у політичних партіях (соціал-демократки, соціал-революціонерки, кадетки, більшовички, анархістки), громадських організаціях, національних і професійних союзах, балотувалися на виборах до органів місцевого самоврядування й увійшли до складу міської думи, брали участь у воєнних діях як справжні вояки та як лікарі й медсестри, працювали в засобах масової інформації, опосередковано впливали на події як дружини чоловіків, безпосередньо задіяних у подіях. Безумовно, критична маса жіночого населення – «пересічні жінки» – опікувалася своїми родинами й «забезпечувала елементарне виживання». Однак, під час революційних подій жіноцтво висунуло своїх пасіонарок, які понад усе прагнули змін у суспільстві й на практиці вживали рішучих дій до здійснення цих змін. Авторка виділяє чотири ступені жіночої пасіонарності: «спокійний», «нормальний», «підвищений», «ультра-пасіонарність».

Ключові слова: Українська революція 1917–1921, Миколаїв, жіноцтво.

Larysa Levchenko

Doctor of historical science,

the State Archives of Mykolayiv region, Director

the Black Sea National University named by Petro Mohyla, Associate Professor

E-mail: lewch@i.ua

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

Researcher ID: G-9286-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/G-9286-2019>)

Mykolayiv in the period of Ukrainian Revolution (1917–1921): genderdimension

The article indicates the outcome of the study on the women's participation in the revolutionary events (1917–1921) in Mykolayiv, a strategically important shipbuilding centre, military and commercial port in the South Ukraine. Based on the analysis of primary sources, the author stated the active role of the women of Mykolayiv in all the processes which occurred in the society in the time of the Revolution. Women were involved in political parties (Social Democrats, Social Revolutionaries, Cadets, Bolsheviks, Anarchists), public organizations, national and professional unions, run in the election to local self-government bodies and became members of the City Council, participated in warfares as real soldiers, doctors and nurses, they worked in the media, indirectly influenced on the events as the wives of the husbands who were directly involved in the events. There is no doubt that the critical mass of the female population – «ordinary women» - took care of their families and «ensured elementary survival». However, during the revolutionary events, the women nominated the passionate individuals from their own milieu, who, most of all, desired to change society and in practice took decisive action to implement these changes. The author distinguishes four degrees of female passionarity: «calm», «normal», «elevated», «ultra passionarity».

Key words: Ukrainian Revolution 1917–1921, Mykolayiv, women, gender studies.

Українська революція 1917–1921 рр. була багатогранним явищем, однак в історіографії вона розглядається здебільшого як «чоловіча» революція, а отже недооцінюється її «жіночий» чинник. У тому числі досі недослідженою лишається участь жінок у революційних подіях в Миколаєві, через що не представляється можливим здійснення історіографічного аналізу обраної теми. Оскільки долі жінок кожного регіону України в роки революції заслуговують на увагу істориків, мета цієї статті полягає у представленні попередніх результатів вивчення участі жінок у революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві, стратегічно важливому центрі суднобудування, військово-морському та торговельному порту на Півдні України. Авторка статті вважає, що називатися учасницями революційних подій 1917–1921 рр. заслуговують усі жінки, незалежно від їхньої приналежності до громадських рухів, політичних партій, різних кіл суспільства. Отже, у статті аналізується роль жінок не лише в українських рухах і організаціях, а й у будь-яких інших, наявних у Миколаєві впродовж революційного періоду.

Миколаїв засновано 1789 р. З того часу й до початку ХХ ст. містянки в основній масі виконували роль домогосподарок, хоча з другої половини ХІХ ст. поступово збільшувалася кількість жінок, які працювали в різних сферах і займалися суспільно-корисною діяльністю. Представниці заможних кіл суспільства долучалися до певної громадської та благодійної діяльності, як-от дружини військових губернаторів і градоначальників, офіцерів Чорноморського флоту, цивільних чиновників вищих рангів, купців 1-ї та 2-ї гільдії, які були членинями Миколаївського жіночого благодійного товариства. Вони опікувалися початковими народними школами для дітей із бідних сімей, воїнами на фронтах, нижніми чинами та їх сім'ями, інвалідами, в'язнями тюрем. У прошар-

ку місцевої інтелігенції у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. жінки були представлені медиками, викладачками, акторками. Ці жінки власним трудом заробляли на життя й для цього попередньо докладали зусиль до здобуття відповідної освіти. Наприклад, середню медичну освіту дівчата могли отримати в Миколаєві: з 1903 р. у повивальній школі при Миколаївській єврейській лікарні, а з 1906 р. у повивально-фельдшерській школі Миколаївської міської лікарні. Вищу медичну освіту з 1895 р. жінки здобували у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті, у ході революції 1905–1907 рр. жінки були допущені до навчання лікарській справі в 25 вищих навчальних закладах імперії. Проте існували й обмеження: від тих, хто навчався медицині за кордоном, вимагалось повторне прослуховування курсів і складання іспитів в університетах Російської імперії¹; до заснованого 1913 р. Миколаївського учительського інституту жінки взагалі не приймалися. Слід зазначити, що від 70 % до 90 % жінок у Миколаєві, які здобували освіту, мали єврейське походження². Саме з миколаївських інтелігентських кіл вийшли перші учасниці революційного руху. Початок революційного руху в Миколаєві (1895 р.) пов'язаний з так званою «інтелігентською групою» (з 1897 р. – «Южно-русский рабочий союз»), до якої належали сестри Марія Львівна та Олександра Львівна Соколовські (перша дружина Л. Бронштейна/Троцького), Рахіль Міхелівна Вонська-Рудовська та жінка на прізвище Погребецька³. У часи Першої світової війни (1914–1918 рр.) у зв'язку з призовом чоловіків до армії збільшилася кількість працюючих жінок у державних установах, закладах культури (бібліотеці), торговельних підприємствах (прикажчиці).

У 1916 р. у Миколаєві мешкало 157967 містян, із них 84619 осіб чоловічої статі, 73348 жіночої⁴. Після Лютневої революції 1917 р. у

¹ Левченко Л. Жінки у медичній практиці в ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі міста Миколаїв) / Аркасівські читання: історична наука на сучасному етапі української державності. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (10-11 травня 2019 р.). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 110–116.

² Иванов А.Е. Высшая школа в России в конце ХІХ – начале ХХ века. Москва, 1991. С. 184–292; Шукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец ХVІІІ – начало ХХ вв.). Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2009. С. 258–260.

³ Начало рабочего движения в Николаеве. Южно-Русский Рабочий Союз 1897 г. / Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923. С. 10–19.

⁴ НДБ ДАМО / Отчет Николаевского градоначальства. Николаев, 1917.

Миколаєві спостерігався сплеск громадянської активності: засновувалися громадські організації, професійні спілки та політичні партії. Одним із перших, 7 березня 1917 р., виник Союз фармацевтів, до складу правління якого увійшли 2 жінки (Луковська⁵ та Соколовська)⁶. Союз мав на меті удоступнення ліків і розширення аптечних послуг, проведення просвітницької роботи. У Варварівці (нині – частина Центрального району міста Миколаєва) 12 березня 1917 р. відбулися вибори громадського комітету, членами якого від жіноцтва стали П. Кучеренко та М. Шульженко⁷. 14 березня 1917 р. створено Об'єднаний комітет місцевих єврейських громадських організацій, до складу якого увійшла Ганна Григорівна Кенігсберг⁸. 13 квітня 1917 р. засновано Союз прикажниць міста Миколаєва, головою якого стала Клара Ізраїлівна Таргонська, заступником голови Френкель, секретарем Циффель, заступником секретаря Стадник, скарбником Винарська. Союз обрав постійних делегаток до миколаївського Союзу жінок: Сахарович і Янберг⁹. 22 квітня 1917 р. створено Союз учнів міста Миколаєва, скарбником якого стала вчителька 2-ої жіночої гімназії А. Алексеева¹⁰, 3 травня 1917 р. – Союз торгово-промислових службовців, до складу секції конторників якого увійшли Берестецька та К. Чінчіс¹¹.

Бізнес-леді активізувалися в Миколаєві ще до початку революційних подій, навіть у виданні «Трудовая газета» К. Чінчіс 29 січня 1917 р. опублікувала відкритого листа до миколаївчанок «Призыв женщины-кооператорши к борьбе с дороговизной», у якому вона писала: *«Мы, женщины, должны помогать бороться мужьям, братьям и отцам с нарастающей дороговизной, так как мы более располагаем свободным временем. Наши мужья, отцы и братья работают на оборону государства, или же при-*

*званы в ряды войск. Наша святая обязанность помочь им строить и поддерживать жизнь кооперации, как наиболее целесообразный способ борьбы с спекуляцией. Мы должны нести все свои силы на общее дело, сплотиться во едино для борьбы с жизненными невзгодами. Мы не знаем, что нас ждет впереди, но знаем, что в единении наша сила, а где сила, там и победа. Я уверена, что найдется много женщин работниц и нужно, преодолев все трудности, приняться за дело... Я призываю Вас, женщины Николаева: Пора очнуться! ...Я душевно была бы рада, если бы на мой призыв откликнулись и пошли по той дороге, на которую нас толкает дороговизна жизни и спекуляция – в кооперативы для энергичной борьбы с продовольственным кризисом»*¹². Крім цього, побіжно К. Чінчіс критикувала виробників за фальсифікацію продовольчих товарів, як-от: переробку несвіжої ковбаси за допомогою додавання картопляної муки, перця, часнику та фуксину; виробництво масла, у якому, навіть у 1-му сорті, на пуд було лише 20 фунтів справжнього масла, а інша маса була салом, соняшниковою й кокосовою олією, картоплею та хімічними речовинами для підкрашування. Авторка здала кошти до фонду кооперативного маслозаводу й закликала зробити це всіх мешканок міста.

Союз жінок конституювався у Миколаєві протягом березня-липня 1917 р. Його головою стала Софія Михайлівна Костенко, дружина відомого інженера-суднобудівника Володимира Полієвктовича Костенка, обраного у серпні 1917 р. Миколаївським міським головою. До організації з правом голосу входило 65 жінок. Союз мав своїх представниць у Миколаївському громадському комітеті: Пантусову, К. Шрайбер та Р. Сегал. Союз мав намір організувати жінок за професіями: педагогів, фармацевтів, вільних

⁵ Відсутність імені та імен по батькові в текстах є специфікою історичних документів революційної доби. За можливістю імена та імена по батькові було відновлено, але в низці випадків навіть за проведення відповідної дослідницької роботи досягти позитивного результату не можливо.

⁶ Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф. П-1817, оп. 2, спр. 273, арк. 47-48.

⁷ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 273, арк. 108-109.

⁸ Там само, арк. 73.

⁹ Там само, спр. 275, арк. 56.

¹⁰ Там само, арк. 91.

¹¹ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 274, арк. 6.

¹² НДБДАМО / Призыв женщины-кооператорши к борьбе с дороговизной // *Трудовая газета*. 29 января 1917 г. № 2336.

професій (йшлося про юристок, інженерів тощо)¹³. Союз жінок мав власний клуб, де читалися доповіді на політичні теми й відбувалися їх обговорення¹⁴. 19 квітня 1917 р. у Союзі стався конфлікт через забалотування виборах до Громадського комітету єврейки Когон. Частина членів організації виступила на захист Когон, проте С. М. Костенко піддалася вимогам більшості й оголосила перевибори. Незгодні з юдофобською політикою членкині Союзу жінок написали статтю з протестом до «Трудової газети», опубліковану 22 квітня 1917 р. у № 2408¹⁵. Слід зазначити, що за архівними документами діяльність Союзу жінок слабо простежується. Імовірно, що через внутрішні суперечки він так і не зайняв активної позиції в місті, хоча існувало достатньо жіночих проблем, що потребували вирішення. Одна з них – жіноче безробіття: наприклад, тільки у травні 1918 р. на Біржу праці записалося 1859 осіб, 12% з яких були жінками¹⁶. С. М. Костенко за партійними поглядами належала до соціал-демократів, уходила до складу опікунських і педагогічних рад і училищної комісії демократичної Миколаївської міської думи¹⁷. Вона померла 20(25) грудня 1920 р. у віці 35 років, залишивши чоловікові 8-річного сина Михайла, двох дочок, 6-річну Олену та 5-річну Наталію.

У червні 1917 р. у Миколаєві спостерігається активна діяльність Союзу солдаток Миколаївського градоначальства (Союз солдаток і покалічених воїнів): членкині часто скликали своїх товаришок на мітинги, а причиною був пошук засобів до життя, справедливий розподіл пайків, у особливості для тих, котрі втратили чоловіків на фронті й самі виховували дітей¹⁸.

Уважатимемо, що до українських організацій в Миколаєві здебільшого приставали жінки українського походження, хоча в українських руках брали участь представники різних національ-

ностей. Український організаційний комітет у Миколаєві засновано 27 березня 1917 р. на зборах Українського товариства «Просвіта». Його першим головою був Борис Вікторович Брояківський – інженер заводу «Наваль», есер, голова Миколаївського Українського товариства «Просвіта». Згодом зусиллями комітету та просвітян була створена Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій. Впливовий миколаївський політик Б.В. Брояківський 6 квітня 1917 р. виступав з трибуни Всеукраїнського національного конгресу у Києві, вітаючи його учасників від Миколаївського товариства «Просвіта», а 23 квітня 1917 р. у Миколаєві ним і його товаришами у приміщенні цирку-театру Я.Я. Шеффера було скликане Українське Віче. 14 листопада 1917 р. Б.В. Брояківський представив доповідь про Україну й Центральну Раду в Раді робітничих і військових депутатів. У грудні 1917 р. – січні 1918 р більшовики організували травлю Брояківського й вимагали його арешту й передачі до революційного трибуналу. Суперечки постійно тривали й у середовищі просвітян, оскільки вони належали до різних політичних партій. Імовірно, не знайшовши порозуміння в жодних колах, Б.В. Брояківський був змушений залишити Миколаїв і податися до Києва. Поряд з Б.В. Брояківським завжди була його дружина Олена Миколаївна Брояківська, також просвітянка. Крім О.М. Брояківської, станом на кінець 1916 р. – початок 1917 р. до товариства «Просвіта» входили Ольга Іванівна Крашеннікова, Лідія Михайлівна Маковська (дружина просвітянина Юхима Михайловича Маковського), Олександра Михайлівна Верховод, Анастасія Андріївна Майстренкова (дружина члена Українського організаційного комітету Андрія Гавриловича Майстренка), Марія Федосіївна Елерт (дружина просвітянина Едуарда Едуардовича Елерта), Софія Йосипівна Доменьяк¹⁹. У квітні

¹³ НДБ ДАМО /Объявление организационной комиссии Союза женщин //Трудовая газета. 14 марта 1917 г. № 2377.

¹⁴ НДБ ДАМО /Клуб Союза женщин //Трудовая газета. 18 июня 1917 г. № 2454.

¹⁵ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 275, арк. 91-92.

¹⁶ Там само, спр. 282, арк. 15.

¹⁷ Там само, спр. 174, арк. 20–26.

¹⁸ НДБ ДАМО /Объявление комитета Союза солдаток Николаевского градоначальства //Трудовая газета. 18 июня 1917 г. № 2452.

¹⁹ ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 28, арк. 78-79.

1918 р. головою Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій був просвітянин Павло Шатоха (Павло Омелянович Шатохін). Згідно наказу Головного крайового комісара Херсонщини, Катеринославщини та Таврії від 9 квітня 1918 р. № 210 він став українським комісаром міста Миколаєва по цивільних справах. Поряд з Павлом Шатохою зустрічаємо ім'я його дружини – Любові Іванівни Шатохіної, яка також співпрацювала із товариством «Просвіта». Сталося так, що після усунення Шатохи з посади, йому довелося їхати з міста. Дружина залишилася в Миколаєві без засобів до існування й була змушена просити «Просвіту» повернути хоча б частину коштів, які чоловік передав на потреби товариства²⁰. До весни 1919 р. склад товариства докорінно змінився й в ньому вже не значаться згадані вищежінки. Серед 125 членів нового складу «Просвіти» налічувалося 10 жінок: А.Я. Борківська (ініціали не розшифровано), Явдоха Захарівна Хижняк, Олександра Карпівна Бойко, Марія Іллівна Суржинська, Ганна Федорівна Другова, Марія Сергіївна Долгополова, Прися Василівна Касапчукова, Марія Митрівна Крижанівська, Оксана Юріївна Оніщенко, Олена Максимівна Литвин²¹. У роки революції просвітяни докладали значних зусиль до популяризації української мови (відкрито курси для вивчення української мови державними службовцями, постійно працювала бібліотека української літератури), театру й музики (було два приміщення для театральних вистав, діяв просвітянський хор), українізації Миколаївського учительського інституту, чотирьох шкіл і відкриття української гімназії. Крім «Просвіти», українки-учительки гуртувалися навколо «Української педагогічної спілки», заснованої у червні 1917 року.²²

У першій половині 1917 р. відбувалася передвиборна кампанія до демократичної Миколаївської міської думи. 15 квітня 1917 р. за постановою Тимчасового уряду «О производстве выборов гласных городских дум» виборче право отримали всі громадяни віком від 20 років без

обмежень за національністю та віросповіданням. Жінки набули право не тільки голосувати, а й право бути обраними гласними міських дум. 20 червня 1917 р. Тимчасовий уряд схвалив положення про вибори до Установчих зборів, яке набрало чинності з 11 вересня 1917 року. У ньому наявна пряма вказівка на застосування загального виборчого права, незалежно від статі (крім жінок, які перебували в шлюбі з іноземцями). Отже, на теренах України жінки вперше взяли участь у виборах – місцевих (міських дум) та парламентських (Всеросійських і Українських Установчих зборів) – за законодавством Тимчасового уряду.

До демократичної Миколаївської міської думи балотувалися: від соціал-демократів об'єднаних (РСДРП, Бунд, Латиська СДП, Естонська СДП, СД Польщі та Литви, УСДРП) 4 жінки (Софія Захарівна Мандельштам, Віра Ісаківна Парамонова, Цецилія Ісааківна Даргольц, Циля Лейбівна Белявська); від Союзу солдаток і покалічених воїнів 9 жінок (Анна Іванівна Калініна, Віра Абрамівна Оксенгендлер, Наталія Олексіївна Шпекіна, Олександра Григорівна Мазанова, Катерина Сергіївна Коваль, Марія Данилівна Горшкова, Софія Тимофіївна Юркова, Марія Петрівна Новікова, Марія Дмитрівна Дейнеко), від обох союзів домовласників 2 жінки (Вікторія Миколаївна Маркелова, Ганна Діонісівна Коротаєва); від Всеросійського союзу міст для допомоги хворим і пораненим воїнам, військовополоненим і біженцям 2 жінки (Варвара Сергіївна Орлова, Берта Опанасівна Покрасова); від Єврейського об'єднаного комітету 1 жінка (Ганна Григорівна Кенігсберг); від партії соціал-революціонерів 1 жінка (Віра Іванівна Сапожнікова); від партії «Народна свобода» (кадети) 4 жінки (Віра Тимофіївна Губанова, Марія Семенівна Киреевська, Олена Іванівна Пулевич, Ревекка Костянтинівна Куперман); від Об'єднаного гуртка армії та флоту 2 жінки (Ганна Михайлова та Любов Михайлівна Сяноженська)²³. 29 серпня 1917 р. новообрана Дума приступила до роботи в складі 102 гласних, серед них уперше в історії Миколаєва було три жінки:

²⁰ Там само, спр. 31, арк. 192.

²¹ Там само, спр. 32, арк. 142-144.

²² НДБ ДАМО / До педагогів-українців // *Трудовая газета*. 2 июня 1917 г. № 2440.

²³ ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 1865, арк. 1, 3, 14-15, 26, 28, 32, 34, 52-53.

Ганна Григорівна Кенігсберг, Софія Захарівна Мандельштам та Віра Іванівна Сапожнікова. Отже, загальна кількість кандидатів у гласні Думи склала 463 особи, серед них жінок налічувалося 25 осіб, тобто 5,3%. Серед обраних до Думи жінки склали 2,9%.

Г.Г. Кенігсберг була лікаркою, сестрою засновника Миколаївської водолікарні Михайла Григоровича Кенігсберга, на той час вона працювала у Миколаївській єврейській лікарні. С.З. Мандельштам – учителька й політична діячка, прекрасний оратор, у 1917 р. – член РСДРП, меншовичка. Її чоловік М.М. Мандельштам також був соціал-демократом, меншовиком, членом Миколаївської міської управи (працював у Відділі труда). Під час проводів 1-го ешелону маршових рот на фронт, 9 квітня 1917 р., С.З. Мандельштам виступала з палкою промовою перед воїнами й передала їм прапор партії²⁴. 1 травня 1917 р. у Миколаєві відкрито відзначали Свято 1 травня, повсюдно відбувалися мітинги, неодмінним промовцем на яких була Софія Мандельштам²⁵. У Думі вона очолювала фракцію соціал-демократів і завжди захищала інтереси жінок. Так, на відкритті Думи 29 серпня 1917 р. С.З. Мандельштам заявила про те, що вона вітає Миколаївську міську думу від імені жінок і як перша жінка, котра здобула активне виборче право під прапором РСДРП. У думському залі на цю заяву пролунав іронічний сміх і почалися протести²⁶. Не дослухалися чоловіки Софії Мандельштам й на мітингу на суднобудівному заводі «Наваль» 20 березня 1918 р. Тоді у місті більшовиками планувалося повстання проти німецьких військ. С.З. Мандельштам уважала, що боротьба проти добре організованої армії стане самогубством і протестувала проти повстання²⁷. Аналогічну до меншовиків позицію мали українські політики Миколаєва²⁸. На одному з засідань Думи

С.З. Мандельштам заявила, що її фракція взагалі протестує проти всякого насилля. Повстання було придушене німцями, загинули сотні жертв, у тому числі безвинні жінки та діти. Натомість німці отримали повний контроль над містом і, головне, суднобудівними заводами. Отже, незважаючи на членство С.З. Мандельштам у РСДРП її погляди докорінно відрізнялися від більшовицького загалу членів партії, вони більше були обумовлені жіночою обережністю й розсудливістю, ніж політичною платформою РСДРП.

С.З. Мандельштам і В.І. Сапожнікова, учителька народної школи, були обрані до складу педагогічних рад миколаївських шкіл від Миколаївської міської думи²⁹, до Комісії по наданню допомоги постраждалим під час березневого повстання 1918 р. Коли 31 грудня 1918 р. німецький комендант Миколаєва Гільгаузен запровадив комендантську годину й у місті відразу були арештовані безвинні громадяни, для їх врятування дума обрала комісію з 3-х гласних, у тому числі до неї увійшла В.І. Сапожнікова. Комісія домоглася рішення про відправлення громадян, які через незнання наказу опинилися в комендантську годину на вулиці й були затримані німецьким караулом, додому, а не до в'язниці³⁰.

Рада робітничих і військових депутатів була створена в Миколаєві 23 квітня 1917 р. на зібранні, що відбулося в театрі Я. Я. Шеффера шляхом злиття Ради робітничих депутатів і Ради військових депутатів. На той час більшість в ній належала есерам і соціал-демократам (праве крило), про більшовицький елемент в Раді на квітень 1917 р. ще не йшлося. Голова Ради Ян Петрович Ряппо був гласним демократичної Миколаївської міської думи (естонець, випускник факультету сходознавства Петербурзького університету, на виборах в думу

²⁴ Там само, ф. П-1817, оп. 2, спр. 275, арк. 45–49.

²⁵ Там само, арк. 70–72.

²⁶ Там само, спр. 155, арк. 7–14.

²⁷ Левченко Л.Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). *Наукові праці*. Чорноморський національний університет ім. Петра Могили. Серія «Історія». С. 88–109.

²⁸ Ряппо А.Й. (1922). Восстание николаевского пролетариата против немцев. *Летопись революции*. № 1. С. 112.

²⁹ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 174, арк. 20–26; ф. 222, оп. 1, спр. 1825, арк. 100–102 зв.

³⁰ Там само, ф. П-1817, оп. 2, спр. 286, арк. 7–8.

балотувався від соціал-демократичної (об'єднаної) партії³¹). Саме у цьому складі Ради робітничих і військових депутатів були жінки: Ксенія Георгіївна Іванова та Софія Іванівна Гутова – працівниці суднобудівного заводу «Наваль»³². До збільшовизованої Ради робітничих і військових депутатів наприкінці 1917 – на початку 1919 р. жінки не входили. Єдина жінка з'явилася в складі виконкому Ради робітничих і військових депутатів у середині 1919 р. Нею була Циля ЛейбівнаБелявська³³. У списку кандидатів на виборах до Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Миколаїв від партії більшовиків України та Ради професійних спілок за 1920 р. значаться: Софія Захарівна Мандельштам, уже як комуністка, член губпарткому, Ганна Акімова – комуністка, працівниця комунвідділу, Віра Ісаківна Парамонова – комуністка (Родоприют), Меднікова (ім'я та по-батькові не вказано) – комуністка, К.І. Таргонська – комуністка (Союз «Игла»), Халецька (ім'я та по-батькові не вказано) – комуністка (Союз «Игла»), Софія Теплицька – безпартійна(Союз «Игла»). Крім них, у списку є ще кілька прізвищ, стосовно яких важко визначитися чи то чоловік, чи жінка (Савченко А. – Союз домашніх службовців, Юделіс – Сантруд, Шехтер – «служ. аптеки»)³⁴.

Важливішою подією революційної доби було повстання проти німців 22–27 березня 1918 р. Опис його детально представлений Анфісою Йосипівною Ряппо, дружиною Я.П. Ряппо.³⁵ Подружжя Ряппо залишило нащадкам спогади про Миколаїв революційної доби і не важливо, що вони інтерпретовані з більшовицької точки

зору, оскільки в них наводиться величезний обсяг достовірного фактичного матеріалу. Спогади Анфіси Ряппо були опубліковані у першому числі журналу Всеукраїнського істпарту «Літопис революції» у 1922 р.³⁶ На відміну від Я.П. Ряппо, котрий писав спогади про події, учасником яких він іноді й не був, Анфіса фактично писала щоденник, документуючи не лише події, а й свої власні дії й переживання. У 1917–1919 р. вона працювала референтом у редакції газети «Власть труда» – друкованого органу Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів, відвідувала й протоколювала засідання Ради робітничих і військових депутатів і Ради народних комісарів Миколаєва. *«Все эти сведения я тогда же точно записала, так как аккуратно вела журнал событий»*, – вона вказує, що вела записи навіть під час артилерійських обстрілів міста під час повстання проти німців 22–27 березня 1918 р.³⁷ Її спогади цікаві ще й тим, що вони пропущені через жіночу свідомість й події подані з жіночої точки зору: *«Женщины нашего двора, движимые любопытством, которое было сильнее страха смерти, пробирались 23 и 24 марта к базару и были свидетелями самых отвратительных сцен, как выволакивали откуда-то людей и расправлялись с ними. Здание клуба коммунистов зияло черными дырами. В нем было до сорока обгоревших трупов, и в здании мельницы до 60-ти. Занявши, наконец, все уголки города, немцы начали жестокую расправу. Измученное страхом за себя и сражавшихся население Слободки стали сгонять на кладбище; мужчин расстреливали, женщин и детей гнали в церковь. В то же время*

³¹ Про більшовицьке минуле Я.П. Ряппо (член партії більшовиків із 1920 р.) сьогодні не згадують і шанують його як «видатного українського педагога». За радянських часів Я.П. Ряппо був заступником у Наркоматі освіти (1920–1928), членом Наркомату Робітничо-селянської інспекції (1928–1932), першим заступником голови Вищої ради народного господарства УРСР (1931–1932), Наркомом легкої промисловості (1932–1934), Головним держарбітром РНК УРСР (1934–1938). Він також був поетом і письменником, збирачем і перекладачем естонського фольклору.

³² ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 188, арк. 147–150.

³³ Исполком Совета 1919 года/ Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923. С. 176–177.

³⁴ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 204, арк. 7.

³⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-4805, оп. 1, спр. 1, арк. 1–5.

³⁶ Ряппо А.И. Восстание николаевского пролетариата против немцев // *Летопись революции*. № 1. С. 107–123.

³⁷ Там само. С. 116.

ручними гранатами зажигали казавшиися подозрительными дома». 25 березня 1918 р. німецькі вояки завітали й до оселі Ряппо: «Предупреждая события, моя хозяйка [німкеня-колоністка] поспешно привела ко мне немецкого лейтенанта и 2-х солдат «добровольно» сдавать имевшееся у нас в изрядном количестве (2 револьвера, винтовка и др.) оружие. Все это было в комнате на виду, так как у нас не было никакой мебели, а вещи лежали просто на полу и окнах. Они с удивлением смотрели на меня одну с таким количеством оружия и все спрашивали «большевик, большевик». Я делала вид, что не понимаю; а хозяйка что-то им объяснила, вроде того, что я вдова и оружие осталось от мужа. Тогда они стали очень любезны и оставили мне холодное оружие». 26 березня Анфіса пішла на Слобідку: «Сидели пришибленные, большей частью женщины. Стоял сплошной стон: плакали о погибших, волновались о не вернувшихся; у кого все остались живы, скулили о потерянных вещах»³⁸. А.Й. Ряппо пише, що будинок, де мешкала її сім'я, був більшом на очах сусідів, які почали натякати, що там живуть комуністи. Тут вона, здається, перебільшує, оскільки її чоловік тоді ще не належав до більшовиків. У іншому місці вона негативно характеризує миколаївських міщан, котрі не бажали знатися з більшовиками й видавали їх німцям. Разом із цим, вона відверто вказує, що більшовики вивезли до Москви з місцевого відділення Державного банку, на той час уже українізованого, цінності й гроші (у банку більшовиками було сконцентровано понад 50 млн руб. готівкою і цінності, вилучені під час ревізій у городян). Я.П. Ряппо згадує, що цінності були направлені до Харкова, а потім до Москви – це він бачив на власні очі, оскільки повертався в той час з Москви до Миколаєва через Харків. Про С.З. Мандельштам Анфіса Ряппо повідомляє, що та під час і після повстання працювала у лазареті для поранених міщан.

³⁸ Тамсамо. С. 120–121.

³⁹ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 96, арк. 43–50; спр. 183, арк. 238–240. Історія Національної академії наук України (1941–1945). Ч. 2. Додатки. Київ, 2007. С. 307–308.

⁴⁰ UkrainlastereisikaartEestijaaloos. Талановите естонсько-українське подружжя Ряппо. Режим доступу: <https://mapuaest.wordpress.com/rappo-ryappo/>

⁴¹ Орлова Т.В. Жінки в революціях: Українська історіографія XX – початку XXI ст. *Сторінки історії*, 28. Режим доступу: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_13_Orlova.pdf

Після революції А.Й. Ряппо стала літературознавцем, перекладачкою естонського епосу, кандидатом філологічних наук, старшим науковим співробітником групи історії літератури Інституту суспільних наук (1941–1942), старшим науковим співробітником відділу української літератури початку ХХ ст. і радянського періоду Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка (1944–1945). За сумісництвом вона працювала у бібліотеці Академії наук УРСР у відділі передплати іноземної літератури³⁹. Анфіса Ряппо пережила свого чоловіка на 15 років (Я.П. Ряппо помер у 1958 р.). У 1962 р. Меморіальний музей естонської літератури ім. Ф.Р. Крейцвальда подарував їй примірник епосу «Калевіпоег». Після цього А.Й. Ряппо написала у листі до музею: «Я очень смущена таким исключительным вниманием, которого я не заслужила... Но теперь я приложу все усилия, чтобы продолжить работу над эпосом и донести его сокровища (хотя бы бледным отражением) до украинского читателя»⁴⁰. Видання епосу у перекладі А.Й. Ряппо побачило світ у 1981 році

Дослідниця Т.В. Орлова, аналізуючи історіографію, дійшла висновку, що залучення жіноцтва до організованого революційного руху у працях радянських авторів надто перебільшене. У її праці йдеться про пролетарок, чисельність яких за статистичними підрахункам, як указує дослідниця, становила менше 0,15%. Вона пише, що більшість із них не зналася на грамоті, а отже ніяк не могла поширювати більшовицькі газети, читати їх іншим, організувати збір коштів на їх видання⁴¹. По-перше, на нашу думку, наведене твердження щодо відсотку пролетарок не характерне для таких великих робітничих центрів як Миколаїв, де жінки працювали в порту та на суднобудівних заводах. Наприклад, тільки у закордонному відділі Миколаївського міжнародного торгового порту з 2000 робітників налічувалося 300 жінок, а це

складає 15,0%⁴². У порту навіть діяла Перша артіль підбивниць і підбивників, яка мала свою власну адміністрацію й капітал. Щоправда, артіль не висувала політичних вимог, а лише захищала економічні інтереси працюючих жінок і чоловіків. По-друге, можна цілком погодитися з думкою Т.В. Орлової щодо незначної кількості залучених до агітаційної роботи пролетарок. Насправді, жінки, які брали участь у революційному русі, проводили просвітницьку й агітаційну роботу серед робітників, за своїм походженням не належали до пролетаріату й мали порівняно високий рівень освіти. Цей факт замовчувався не лише радянською історичною наукою, а й самими учасницями революційного руху.

Так, у Миколаєві в 1902 р. згадується поширювачка прокламацій Хая-Гитля Ноева Дзюбинська, у 1904 р. – організаторка друкарні Людмила Сталь, постачальниця нелегальної літератури Ревекка Абрамівна Шецер, 1905 р. – сестри революціонера І. Чигрина Марія та Анісья Андріївни Чигрини, Клара Ізраїлівна Таргонська, пропагандистка організації «Соня» Клара Бистрицька, Ганна-Аннета Михелева Паволоцька (дружина члена «Южно-русского союза Л. М. Паволоцкого»), Раїса Павлівна Заславська, Сура і Бейла Тевелеви Меренгофи, Тамара Володимирівна Емме, 1906 р. – засновниця гуртка моряків Миколаївського флотського півекіпажу Олена Бельська, очільниця міського ревкомітету Хана (Ганна) Іцківна Штейман, Сарра Осипівна Маршак, Рухля Лія Янкелева Маршак, Раїса Борухівна Островська, Ганна Польна, Перля Володимирівна Шаргородська, власниця квартири, де розміщувалася друкарня, Павла Матвіївна Сосновська, 1907 р. – агітаторка під час виборів до II Державної Думи Фріма Шимелева Грейц, зберігачка друкарського шрифту Сарра Штиммлер (Хана Наумівна Друкарова), 1908 р. – пропагандистки

Бруся Іцкова Айзікова Горошник, Фаня Самоїлівна Куперман, Діна та Бейла Нутівни (Наумівни) Пархомовські, Поліна Ніконівна Пивненко, Єва Ізраїлівна Ярошевська, 1909 р. – Клавдія Митрофанівна Паніна, Рива Срулівна Шварц, 1911 р. – Катерина Василівна Єгорова-Щербакова⁴³ (дати наведено за роком арешту). Під час денікінщини (1919 р.) серед членів молодіжного комуністичного союзу була Мирра Каменецька, за наказом генерала Я. Слащова розстріляні Тамара Михелева Мальт⁴⁴ і Роза Гуфель-Печерська. Усі ці жінки за соціальним походженням були міщанками або походили з родин різночинців. У різний спосіб вони здобули освіту (навчалися вдома, закінчили жіночі гімназії, курси, інститути, університети) й не працювали на промислових підприємствах. За національним походженням, як бачимо, серед них переважали єврейки.

Варта уваги біографія більшовички Розалії Юхимівни Асушкіної (у 1935–1937 рр. – директорка Державного архіву Миколаївської області, член КП(б)У). Р.Ю. Асушкіна народилася у 1902 р. у єврейській сім'ї майстрині крамниці готових суконь і вантажника (за словами Асушкіної) Миколаївського міжнародного торгового порту. У автобіографії вона повідомляє: «*Робота отця в торговом порту носила часто сезонний характер, зимою, когда прекращалась навигация, и летом, во время уборки урожая до начала экспортной кампании, он часто был безработный*»⁴⁵. Краще зрозуміти стиль життя й рівень доходів цієї миколаївської родини можливо завдяки свідченням Л.К. Юстуса та Г.М. Ге. Будівничий Миколаївського міжнародного торгового порту Л.К. Юстус у 1913 р. провів аналіз загального експорту зернових із порту за період з 1902 по 1911 рр. і дійшов висновку, що він складав 13,7% загального експорту зернових з Російської імперії. До 1913 р. Миколаївський міжнародний торговий порт

⁴² НДБ ДАМО / Отчет начальника Николаевского коммерческого порта за 1914 год. Николаев, 1915.

⁴³ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 362, арк. 1-190 (Списки учасників революційного руху в Миколаєві з короткими біографічними довідками укладено Миколаївським істпартом).

⁴⁴ Тамара Мальт народилася в Миколаєві 30 листопада 1897 р. у сім'ї міщанина м. Олешки Таврійської губернії Михеля-Іосилева Мальт та його дружини Голди. ДАМО, ф. 484, оп. 1, спр. 1482, арк. 87 зв. М. І. Мальт у Миколаєві утримував приватне єврейське училище. Т. Мальт розстріляна за наказом Я. Слащова 7 листопада 1919 р. (за старим стилем).

⁴⁵ ДАМО, ф. Р-1002, оп. 2, спр. 22, арк. 43-44.

посів перше місце серед портів Російської імперії за обсягами зернового експорту⁴⁶. Гласний Миколаївської міської думи Г. Ге ще в 1890 р. писав: «Во время загрузки хлеба, широкие николаевские улицы буквально запруживались в окрестности порта подводами и людьми. Иной раз спешившие в порт шли по повозкам с хлебом. Босьяк, не имевший и шапки, выходил на биржу и зарабатывал в день по 8 рублей. А кто выходил с пароконной подводой, зарабатывал в день до 30 рублей»⁴⁷. Відтак, повідомлення Асушкіної щодо страждань родини через безробіття батька сумнівне, адже такі мешканці Миколаєва добре заробляли в сезон експортної кампанії. Проте, зважаючи на час написання автобіографії (1935 рік) й обставини (призначення на посаду директора державного архіву), неможливо вимагати від Р.Ю. Асушкіної повідомлення про батька, який займався комерційними операціями під час експортних зернових кампаній. З 7 років дівчина навчалася грамоті, у 9 років вона витримала іспит на вступ у 1-й клас жіночої гімназії, у 11 років вдруге склала іспит на вступ до 2-го класу гімназії, однак не пройшла 5% норму, відведену для єврейок (за словами Асушкіної, 5% норми для єврейок у жіночих гімназіях Миколаєва не існувало). У 1914 р. Асушкіна стала ученицею в майстерні дамського й дитячого одягу, згодом – помічницею майстрині. У молодіжному революційному русі дівчина брала участь з 1917 р., відвідуючи гуртки при спілках «Червона голка» та торгових службовців. У 1918 р. вона вступила до Союзу робітничої молоді «III Інтернаціонал». За Гетьманату як член молодіжного комітету поширювала листівки серед німецьких військових. У 1919 р., закінчивши курси червоних сестер, стала зв'язковою санітаркою у комуністичному батальйоні, який придушував кулацькі повстання в селах навколо Миколаєва. Під час перебування в місті війська генерала Я. Слащова підтримувала зв'язок з політв'язнями каторжної тюрми, поширювала більшовицьку літературу серед робітників суднобудів-

ного заводу «Наваль», працювала в редколегії комсомольського журналу «Молода гвардія». Після розстрілу «61-го комунара», серед яких була й голова комсомольського комітету Тамара Мальт, Р.Ю. Асушкіна замінила її на посту секретаря підпільного комітету комсомолу. У червні 1920 р. вона працювала в Надзвичайній комісії (ЧК), у Особливому відділі, потім стала особісткою при штабі Херсонської групи військ Червоної армії на Врангелівському фронті. Закінчивши в 1921 р. губернську партійну школу, а у 1928 р. робфак при Миколаївському суднобудівному інституті, Р.Ю. Асушкіна зробила успішну кар'єру партійного керівника, навіть працювала в комісіях по партійних чистках. Слід зазначити, що вона добре володіла українською й німецькою мовами, а також, імовірно, як всі миколаївські євреї, розмовляла на їдиш. Штовхнути Р.Ю. Асушкіну до більшовиків могло невдоволення соціальним становищем євреїв у Російській імперії, єврейські погроми, вплив друзів зі спілок і молодіжних організацій. Однак, вона була цілком адекватною людиною й могла оцінити критичність будь-якої ситуації, як стосовно себе (чому й написала саме таку автобіографію), так і щодо колег. Честь їй робить те, що вона використала весь свій партійний авторитет заради врятування свого колеги з архіву – В. І. Стрельського, котрий згодом став відомим ученим істориком-архівістом, фундатором й завідувачем кафедри архівознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка (1936 р. батько В.І. Стрельського був арештований НКВС і розстріляний 1937 р., проте син у своїх автобіографіях, написаних у Миколаєві 1937 р., приховав як минуле батька, так і факт його арешту й розстрілу)⁴⁸. Р.Ю. Асушкіна навіть у похилому віці не поривала зв'язків із Державним архівом Миколаївської області й була неодмінним учасником архівних заходів.

Аналіз участі жінок у революційних подіях у Миколаєві в 1917–1921 рр. був би неповний, якби ми не звернулися до ролі жінок-анархіс-

⁴⁶ Юстус Л.К. Экономическое значение порта. Описание Николаевского порта. СПб.

⁴⁷ Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула. Николаев.

⁴⁸ Детальніше див.: Левченко Л.Л. «Миколаївський період» В'ячеслава Стрельського в документах держархіву Миколаївської області. Наукові праці. Науковий журнал. Т. 310. Серія «Історія». Вип. 298. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили. – С. 43-65.

ток: місцевої знаменитості Гисі, командира анархістського загону Марусі Никифорової та дружини лідера українського анархістського руху Нестора Махна – Агафії Кузьменко. Іноді особисте ставлення до анархізму як явища підсвідомо впливає на формування відношення до жінки-анархістки. Група анархістів оформилася у Миколаєв і у першій половині 1917 р., вони називали себе ідейними анархістами. У зверненні до містян від 27 червня 1917 р. миколаївські анархісти писали: *«Ещё в то время, когда в Николаеве не было группы анархистов, уже носились темные слухи и разные выдумки, в которых лица, незнакомые с идеями анархизма, а также те, которые имеют основания считать анархистов своими врагами, старались сравнивать анархистов: с бандитами, преступниками и людьми, испорченными нравственно, и проч., и проч. Не говоря уже о буржуазной печати, которая не брезгует ничем, лишь бы нас очернить. И когда появилась публикация, в которой группа анархистов созывала идейных и сочувствующих нам анархистов, то господа буржуи в своей выдумке пошли дальше и стали распускать слухи, что нами рассылаются письма с требованием денег и угрозы насильем. Мы, группа идейных анархистов, решительно протестуем против злостных и незаслуженных нами обвинений и заявляем, что в настоящий момент мы, как всякая идейная политическая партия, существуем, легально развиваем и пропагандируем свои идеи. А тем, которые живут выдумками наших врагов и извращением наших идей, советуем познакомиться с нашими идеями, где они убедятся, что мы не бомбометатели и поджигатели, а люди, жаждущие правды на земле и свободы всем трудящимся. Мы еще заявляем, что не имеем ничего общего с теми лицами, которые, прикрываясь нашим именем, совершают грабежи и насилия с явно преступными, корыстолюбивыми целями»*⁴⁹. У жовтні 1917 р. група ідейних анархістів звернулася до Револьюційного штабу міста Миколаєва з проханням

шляхом реквізиції зайняти приміщення більярдної на розі Католицької та Олександрівської під партійний штаб⁵⁰. У листопаді, коли в місті повсюдно обговорювався III Універсал Української Центральної Ради група миколаївських анархістів запропонувала Раді робітничих і військових депутатів проект резолюції про різко негативне ставлення до Центральної Ради⁵¹.

Очільницею миколаївських анархістів була жінка на ім'я Гися. Керівник німецької прес-служби В. Фест згадував про Гисю: *«Она называла себя «главой боевой группы анархистов» и много повидала на своем веку, посещала в том числе и Америку. Она была выдающимся оратором, на собраниях с ее участием в Николаевском городском театре не было свободных мест. Большевики видели в этой женщине-активистке опасность...»*⁵². ШтабГисі складався з 6 чоловіків і 2 жінок. Нарешті він розмістився в будинку на той час уже покійного купця 1-ї гільдії Миколи Авраамова на вулиці Спаській. Анархісти вигнали з будинку родину господаря й прекрасно почували себе в комфортних умовах купецької оселі. Там і народився їх план експропріації найбільших підприємств і контор у Миколаєві.

Спершу вони експропріювали крамницю чоловічого одягу, господарі зі страху віддали 4 тис. руб. готівкою й на 10 тис. руб. товару. Навантаживши добро на автомобіль, анархісти відбули до свого штабу. Їх переслідував міліцейський автомобіль, по якому вони кидали «бомби». Солдатам, матросам і міліції вдалося захопити штаб анархістів. Гися на допиті в міліції заявила, що її дії мали виключно політичний характер. Через це лідерку анархістів відпустили, однак штабквартири й речей вона позбулася. А втім, уже через два тижні анархісти повернули собі штабквартиру. Мріючи про помсту, Гися повідомила міліції, що до сусіднього будинку залізли крадії. Міліція вислала 15 міліціонерів, 13 з яких анархісти роззброїли й узяли в полон. Зважаючи, що очільницею миколаївських анархістів була жінка, нормальним видається факт, що анар-

⁴⁹ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 268, арк. 51.

⁵⁰ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 192, арк. 27.

⁵¹ Там само, спр. 188, арк. 151.

⁵² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Черном море. Дуйсбург и Мерс: Нижний Рейн. Изд-ние репринт.: Николаев. С. 41.

хісти, ведучи переговори з міліцейським керівництвом, пригощали полонених міліціонерів чаєм і печивом. Після багаточасових переговорів вони відпустили міліціонерів і залишили собі зброю⁵³.

Згодом анархісти напали на тютюнову крамницю Сакізчі в Лондонському готелі, винесли звідти увесь тютюн й узяти в заручники сина господарів, щоправда невдовзі його відпустили. Гіся керувала процесом експропріації зі своєї штаб-квартири. Оскільки міліція вчасно відреагувала на чергову витівку анархістів і їм довелося ретируватися, вони вирішили помститися й увірвалися до портової дільниці міліції. У нападі брало участь до 150 анархістів (хоча ці дані наведено в архівному документі, але вони виглядають сумнівними). 15 квітня 1918 р. начальник портової дільниці В. Шуер подав рапорт, у котрому містилися відомості про опитування міліціонерів з приводу нападу анархістів на портову дільницю міліції 15 березня 1918 р. Міліціонер Броніслав Симонович показав: *«у мене невідомі особи, які назвалися анархістами, викрали такі речі, що належали мені: чотири пари білизни літньої, дві пари білизни зимової, дві гімнастери, одну куртку суконну і два рушники. Загалом на суму сто п'ятдесят п'ять рублів»*. Міліціонер Кіндрат Оліференко свідчив, що в нього вкрадені анархістами 15 березня 1918 р. *«дві пари суконних чорних шаровар, чотири сорочки байкові та сатинові, одна тужурка суконна чорна і знищено дерев'яну скриню з різними дрібними речами, загалом на суму двісті п'ятдесят рублів»*. Міліціонер Михайло Невирович заявив, що на нього напали кілька озброєних невідомих йому осіб, відібрали зброю й вкрали 200 руб. 80 коп.⁵⁴. У науковій праці, звичайно, неможливі асоціації з художніми кінофільмами, але авторка не в змозі утриматися від згадки знаменитої кінокомедії Л.І. Гайдая «Іван Васильович міняє професію», в якій Антон Шпак перелічує вкрадені в нього речі: *«портсигар золотий вітчизняний – три портсигари; куртка замшева – три куртки. Алло, міліція?»*! Отже, наведене

свідчить про нездатність миколаївської міліції протистояти анархістам, а головне – злодіям і грабіжникам, які більше, ніж анархісти, тримали населення міста в страху.

У ніч з 16 на 17 березня 1918 р. анархісти «обчистили» квартиру С.П. Юріцина, який згодом став комісаром міста від Директорії, «розгромили» квартиру доглядача Бузького мосту. Перед вступом до Миколаєва німецьких військ анархісти планували захопити владу в місті. Вони експропріювали зброю на базисних складах і в арсеналі флотського півекіпажу. Під час перестрілок не обійшлося без жертв: анархісти втратили двох убитими, міліція одного пораним, українці одного убитим й одного пораним, ще двох пораних солдатів доставили до єврейської лікарні. До миколаївських приєдналися одеські анархісти, які вигнали постояльців із Петроградського готелю й влаштували там собі штаб. Між будинком Авраамова і Петроградським готелем зв'язок підтримувався телефоном і одного разу була підслухана така розмова: *«У телефона дом Авраамова»; з Петроградського готелю «Наше дело плохо: тианино не играет и милиция хочет отобрать его обратно...»*. Залишаючи будинок Авраамова, анархісти зруйнували в ньому меблі й речі, зірвали шпалери, побили вікна⁵⁵.

Для підтримання у місті порядку перед вступом німецьких військ занархістами довелося домовлятися навіть збільшовизованій Раді робітничих і військових депутатів. Під час переговорів анархісти заявили, що головним їх завданням є боротьба з германськими військами й у цьому відношенні вони будуть співпрацювати з Радою⁵⁶. На жаль, поки що відомостей про подальшу долю анархістки Гісі не віднайдено й не встановлено її справжнє ім'я та прізвище. А втім, авантюрний чи романтичний ореол навколо Гісі не заважає сприймати її як серйозну політичну діячку революційної доби.

У подальшому розвитку подій у Миколаєві відіграла роль інша відома анархістка – Маруся Никифорова. Історикам вдалося по краплині

⁵³ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Черном море. Дуйсбург и Мерс: Нижний Рейн. Изд-ние репринт.: Николаев. С. 43.

⁵⁴ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 161, арк. 104.

⁵⁵ ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 281, арк. 16–17.

⁵⁶ Там само, арк. 33.

зібрати відомості про цю жінку й на сьогодні про неї існує вже доволі багато публікацій⁵⁷. Марія Григорівна Никифорова, імовірно, народилася в 1885 р. й була розстріляна (за іншими свідченнями – повішана) у вересні 1919 р. у Севастополі разом із чоловіком Вітольдом Бжостеком. Відомості про її походження варіюються від дворянської родини й навчання у Смольному інституті до селянської чи офіцерської родини зі станції Пологи Олександрівського повіту Катеринославської губернії й першої роботи посудомийкою. До анархізму М. Никифорову могли привести не лише політичні переконання, а й дискримінація, якій дівчина піддавалася в родині, що й змусило її покинути батьків, та суспільстві. Ми не будемо повторювати сентенції інших авторів про статеві вади Никифорової, оскільки не маємо підтверджуючих документів і уважаємо фантазії з цього приводу приниженням для жінки. 1908 р. за участь в експропріаціях і терорі Никифорова була засуджена до 20 років каторги, але їй вдалося втекти з каторжної в'язниці й добратися до Сполучених Штатів. Там вона познайомилася з відомими діячами анархістського руху В. Воліним, М. Черняком, М. Раєвським, Ароном і Фанні Барон. 1913 р. Никифорова перебралася до Іспанії, де наставляла іспанських анархістів мистецтву терору. Згодом жінка переїхала до Франції й познайомилася зі знаменитими художниками П. Пікассо, А. Модільяні та О. Роденом. Закінчивши офіцерську школу, вона стала єдиною жінкою-емігранткою, яка отримала офіцерський чин. У Першу світову

війну Никифорова воювала у французькій армії й навіть 1916 р. брала участь у складі експедиційного корпусу у воєнних діях у Греції⁵⁸. Вона воювала як на боці більшовиків, так і проти більшовиків на Сході та Півдні України й певний час посідала вагоміше місце в анархістському русі, ніж Нестор Махно. Неймовірна біографія як для жінки, яка народилася в XIX ст. у Російській імперії! Дослідники Є. Казаков і Д. Рубльов указали на існування псевдо-Марусь і псевдо-Марусіних загонів⁵⁹. Через це у авторки статті виникли сумніви щодо можливості перебування загону Никифорової під Миколаєвом у березні 1918 р. Однак, жоден із дослідників не конкретизував місце перебування загону Никифорової у 20-х числах березня 1918 р. 28 січня 1918 р. її загін діяв у Єлисаветграді, а у квітні відійшов на російську територію⁶⁰. У березні 1918 р. Никифорова входить у антагоністичні стосунки з комуністичною владою й «уславлюється» розгромом Єлисаветграда в березні 1918 р., а згодом бере участь у антибільшовицькому повстанні в Саратові⁶¹. Відстань між Єлисаветградом і Миколаєвом складає 170 км, що уможливило перехід загону, навіть пішки, за кілька днів з одного міста до другого.

Під час повстання проти німців у березні 1918 р. сил у більшовиків було недостатньо: більшовик Трохим Габестро писав у своїх спогадах, що реально існував тільки партизанський загін під командуванням А. Когана, тому більшовики домовилися з анархістами. Загони анархістів під командуванням «якогось» Рязан-

⁵⁷ Ганжа, О.І. Никифорова Маруся. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: М-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykyforova_M; Казаков Є. & Рубльов Д. (2013). Маруся Нікіфорова – легенда громадянської війни. *Спільне*, № 6. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/marusya-nikiforova-legenda-gromadyan/>; Чоп, В. & Лиман, І. Маруся. Персональний сайт історика Ігоря Лимана. Режим доступу: <https://www.i-lyman.name/FreeBerdjansk/1919-1/Marusja.html>

⁵⁸ Ганжа О.І. Никифорова Маруся. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykyforova_M

⁵⁹ Казаков Є. & Рубльов Д. Маруся Нікіфорова – легенда громадянської війни. *Спільне*, № 6. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/marusya-nikiforova-legenda-gromadyan/>

⁶⁰ Ганжа О.І. Никифорова Маруся. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nykyforova_M

⁶¹ Чоп В. & Лиман І. Маруся. Персональний сайт історика Ігоря Лимана. Режим доступу: <https://www.i-lyman.name/FreeBerdjansk/1919-1/Marusja.html>

цева та Марусі Никифорової мали наступати на Богоявленськ, Тернівку, Водопій і центр Миколаєва. Зустрівшись із німцями, попереду яких йшли жінки та діти, загін Когана й Габестри не зміг відкрити вогонь і відступив. Невеликий загін брата Трохима Габестри, Івана, на правому фланзі сполучався з анархістами. Увечері, у розпал бою, анархістський загін, яким командувала Маруся Никифорова, покинув позиції й *«без узгодження з іншими загонами відступив на вечерю»*⁶². Таким чином, повсталі в Миколаєві залишилися без підтримки ззовні. Підстави, які мала Маруся Никифорова для прийняття рішення про розрив із більшовиками прямо під час бою, не відомі.

Дружина Нестора Махна, Агафія (Галина) Андріївна Кузьменко, імовірно, ніколи не відвідувала Миколаїв. Її включено до нашого аналізу не лише через неї саму, а й через жінку-лікарку з Миколаєва, яка випадково потрапила до махновського полону наприкінці вересня 1919 р., й яскраве підтвердження того, що жіноча солідарність і співчуття жінки до іншої особи жіночої статі переважає над політичними ідеями. Ю. Котляр писав, що Агафія Кузьменко, хоча й була «нерозлучною супутницею» «батька» Махна, однак вона не сприймала анархічних ідеалів чоловіка. Ближчою їй була самостійна українська держава й вона навіть намагалася змусити чоловіка приєднатися до петлюрівської армії. У жовтні 1919 р. армія Нестора Махна вибила денікінців зі значної території півдня України. На той час Агафія Кузьменко опікувалася на підвладній махновцям території питаннями культури й освіти⁶³.

Прізвище й ім'я жінки-лікарки приховано під літерою «В», причини цього цілком зрозумілі: її історія відразу стала відомою мешканцям Миколаєва завдяки двом публікаціям під назвою «7 днів в плену» у газеті «Южное слово» від 4 та 5 жовтня 1919 р. Якби її ім'я було відкрите, життя могло б стати нестерпним. Ця жінка була дружиною капітана Добровольчої армії й сама служила в денікінській армії «зауряд-лікаркою».

У жінок-лікарів Херсона, Миколаєва й Одеси узагалі не було можливості уникнути вій-

ськової служби: їх забирали до армії примусово, навіть якщо вони мали дітей (за виключенням вагітних, а також тих, які мали дітей у віці до 3 років як від церковного, так і від цивільного шлюбів). Очевидно, що про це слід розповісти детальніше, а також пояснити значення терміну «зауряд-лікарка». 1 червня 1917 р. у миколаївському виданні «Трудовая газета» було опубліковане оголошення Херсонського губернського у військової повинності присутствія «Призиви женщин-врачей» за підписом губернського комісара С.П. Юріцина (того самого, який згодом став комісаром Миколаєва від Директорії). У ньому повідомлялося, що призову до армії підлягають усі жінки-лікарі, незалежно від наявності дітей, у віці до 45 років, які мешкають у Херсонській губернії, Одеському і Миколаївському градоначальствах. С.П. Юріцин посилався на циркуляр Міністерства внутрішніх справ (Тимчасового уряду) від 18 травня 1917 р. № 35 та «Инструкцию о порядке учета, призыва и распределения женщин-врачей». Жінки мали проходити медичний огляд, причому *«если представленное свидетельство не даст возможности определить степень годности к службе, Присутствием будет сделано распоряжение о переосвидетельствовании, для чего в гг. Херсоне и Одессе, по сношении с местными врачебными инспекторами, будут образованы особые комиссии из трех женщин-врачей»*. Мобілізації також підлягали жінки, які навчалися на жіночих медичних курсах і в медичних інститутах. Саме їх призначали на «зауряд-лікарок», до уваги бралася кількість семестрів, які вони встигли закінчити. Звільнялися від призову лікарки, котрі мали науковий ступінь доктора медицини і викладали в медичних закладах, якщо їх мобілізація могла зашкодити навчальному процесу. Списки лікарок направлялися губернським військовим присутствієм до Головного військово-санітарного управління, яке розподіляло жінок за вакансіями у військових підрозділах. Після призову, на місцях, де вони мешкали, залишалися жінки, котрі мали дітей віком від 3-х до 16-ти років. Їх направляли на службу в місцеві лікарські заклади. При цьому вони не одержували грошових виплат від

⁶² ДАМО, ф. П-1817, оп. 2, спр. 504, арк. 1.

⁶³ Котляр Ю.В. Дружини Нестора Махна. Наукові праці. Історичні науки. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 35. Т. 48. С. 29.

військового відомства й лишалися права залишати займану посаду до кінця війни. Інші забезпечувалися підйомними в розмірі 100 руб., грошовою допомогою для бездітних у розмірі 180 руб., для тих, які мали дітей, – 360 руб., прогонними на зміну 2-х коней до місця служби. Жінкам, які мали науковий ступінь доктора медицини, видавали підйомні у розмірі 100 руб., грошову допомогу для бездітних 210 руб., для тих, які мали дітей, – 420 руб., прогонних – на 3-х коней. Це утримання виплачувалося з моменту явки лікарки до місця проходження військової служби⁶⁴. Таким чином, «В» була студенткою-медиком, тому й потрапила до армії «зауряд-лікаркою». Не відомо чи мала вона дітей, однак очевидно, що в неї не було вибору й вона опинилася на фронті не через політичні переконання й прагнення здійснити свій внесок у революційну боротьбу, а через обрану професію лікаря.

Коли військова частина «В» переходила через міст, почався обстріл і жінка з кількома офіцерами й солдатами заховалися за якоюсь хатою. Випадково їх захопили махновці, виявили офіцерів, у тому числі «В», яка була вдягнена в офіцерський костюм. Її та ще одного офіцера роздягли й голих вели аж до штабу Махна. Супутника «В» зарубали шашками й витерли їх об її голе тіло. Під час допиту півсотні махновців сперечалися кому вона дістанеться, а коли було достеменно встановлено, що «В» була дружиною білогвардійського капітана (про це, зайшовши її документи, галасував якийсь колишній студент), вирішили її зарубати. Махновець на прізвисько «Красавчик» уже вів її на смерть, як раптом двері відчинилися й на порозі з'явилася молода жінка 25–26 років з інтелігентним обличчям узолотому пенсне на носі. «В» згадувала: *«Останавливается в изумлении на пороге, окидывает нашу группу взглядом и с иронической улыбкой на губах, по-украински, спрашивает «Що це таке?». «Кто Вы такая?» – обращается она ко мне. Я ответила. «Что вы с ней хотите делать? Зарубить [?!] Может быть, мы ее оставим – она поможет нам. Вы будете у нас работать?». Буду. «Ее нельзя оставлять, она убежит», – заявляет начальник штаба.*

«Мы возьмем с нее честное слово. Вы дадите честное слово?» Дам. «Я беру ее на свою ответственность, под честное слово», и с этими словами мамаша [Махно] взяла меня за руку. «Я прошу оставить ее мне». Что было делать штабу и его начальнику – им пришлось покориться». Так, за крок до смерті «В» була врятована Агафією Кузьменко завдяки жіночій солідарності. Кілька днів «В» працювала в лазареті й встигла здобути довіру поранених махновців, оскільки на відміну від тамтешніх «медсестер», які надавали переважно послуги сексуального характеру й викликали у поранених страх зараження сифілісом, «В» була досвідченим фахівцем. Фельдшер махновського лазарету узагалі радів із її присутності. Через тиждень під час чергового заворушення їй удалося втекти й повернутися додому до Миколаєва⁶⁵.

На підставі вищевикладеного, убачається досить активна участь жінок Миколаєва в усіх процесах, що відбувалися в суспільстві за революційної доби. Жінки були представлені у політичних партіях (соціал-демократки, соціал-революціонерки, кадетки, більшовички, анархістки), громадських організаціях, національних і професійних союзах, балотувалися на виборах до органів місцевого самоврядування й увійшли до складу міської думи, брали участь у воєнних діях як справжні вояки та як лікарі й медсестри, працювали засобом масової інформації, опосередковано впливали на події як дружини чоловіків, безпосередньо за діяннях подіях.

Критична маса жіночого населення – «пересічні жінки» – опікувалася своїми родинами й «забезпечувала елементарне виживання». Їх роль у Миколаєві відбита у спогадах Анфіси Ряппо про березневе повстання 1918 року. Однак, як бачимо, під час революційних подій жіноцтво висунуло своїх пасіонарок, які понад усе прагнули змін у суспільстві й на практиці вживали рішучих дій до здійснення цих змін. Ступінь пасіонарності в кожній групі різний: від досить «спокійного» у жінок, які займалися благодійництвом і брали участь у громадських, національних і професійних організаціях; «нормального» у тих, хто балотувався до органів влади від різних партій; «підвищеного» у тих,

⁶⁴ НДБ ДАМО / Призыв женщин-врачей. Объявление // *Трудовая газета*. 1 июня 1917 г. № 2439.

⁶⁵ НДБ ДАМО / 7 дней в плену. Южное слово. 4 октября 1919 г. № 141; 7 дней в плену // *Южное слово*. 5 октября 1919 г. № 142.

хто брав участь у пролетарських рухах, до «ультра-пасіонарності» в учасниць анархістського руху.

Беручи участь в діяльності «Просвіти» й «Української педагогічної спілки», миколаївські українки вбачали свою роль у зміні суспільства як культурно-просвітницьку. Вони уважали, що через осягнення української мови, культури, мистецтва можна консолідувати суспільство до заснування й збереження національної держави. Членкині громадських і професійних організацій, аналогічно, намагалися змінити суспільство, вживаючи гуманітарних заходів.

Жінки, котрі подалися до партій і органів влади в Миколаєві, вбачали шлях до зміни суспільства через опанування й зміну влади мирним шляхом. Свою боротьбу вони вели на політичній арені: агітували, переконували, пропонували, наполягали.

Серед учасниць так званих пролетарських рухів переважали власне не пролетарки за походженням, як те стверджувала радянська історична наука. Жінок, які походили з родин робітників, швидше слід віднести до категорії «пересічних». «Так званих пролетарських рухів» ужито через те, що радянська історична наука революцію називала пролетарською, а втім її організаторами не виступали безпосередньо про-

летарі. Аналіз біографій учасниць пролетарського (більшовицького) руху Миколаєві показує, що вони народилися в міщанських і різночинських родин.

За національною ознакою серед учасниць революційних рухів переважали єврейки. Єврейському народу взагалі властиві ознаки пасіонарності і нестримного прагнення до освіти (якщо дівчата не потрапляли до шкіл, вони навчалися вдома). Це дало підстави для формування у єврейок відмінної від загалу жіноцтва свідомості і пояснює їх соціально-політичну активність. Крім цього, до революційної боротьби єврейок спонукала дискримінація за національною та статевою ознаками.

Харизма анархісток була настільки впливовою, що надавала їм можливість вести за собою й командувати чоловіками і ті безумовно їм підкорялися. У анархісток фактично не спостерігався інстинкт самозбереження, вони були націлені на руйнування всіх усталених підвалин суспільства. Разом із цим, як жінки вони могли зберегти життя інших (Гися відпустила заручника й полонених міліціонерів; Агафія Кузьменко врятувала від смерті лікарку «В» із ворожої денікінської армії). Крім цього, анархісткам був властивий романтизм і авантюризм, якими вони в значній мірі керувалися у своїх діях.

References

- Aliieva, E. B. (2012). *Revoliutsiini podii 1917–1919 rr. ta doli zhinok – revoliutsionerok Donbasu. Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats*, 33, 11–18. [in Ukrainian].
- Voronina, M. S. (2015). *Henderna polityka bilshovykiv na Kharkivshchyni (1900–1930-ti rr.). Storinky istorii*, 37, 102–108. [in Ukrainian].
- Voronina, M. S. (2015). *Henderna polityka bilshovykiv na Kyivshchyni v pershii tretyni KhKh st. Storinky istorii*, 28. Retrieved from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_12_Voronina.pdf [in Ukrainian].
- Kis, O. (2012). *Zhinocha istoriia yak napriam istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministychnoi metodolohii. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 159–172. [in Ukrainian].
- Kis, O. (2017). *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii. Kharkiv*. 304 s. [in Ukrainian].
- Kobelska, O. M. (2007). *Prosvitnytska diialnist zhinochykh orhanizatsii Ukrainy (kinets KhIKh – persha polovyna KhKh stolittia)*. Ternopil: Mandrivets. 234 s. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Zhinoche oblychchia ukrainskoi revoliutsii: uivne chy realne? Literatura ta kultura Polissia*, 21, 99–103. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Dokumenty osobystoho pokhodzhennia uchasnyts ukrainskoi revoliutsii (1917 r.) yak istorychne dzherelo. Istorychna nauka: problemy rozvytku: Materialy konferentsii (17–18 travnia 2002 r.)*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 55–60. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Memuary zhinok yak istorychne dzherelo do vyvchennia revoliutsiinykh podii 1917 r. v Ukraini. Siverianskyi litopys*, 5, 21–28. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2002). *Ukrainskyi Zhinochyi Soiuz (1917 r.) Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 111–116. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2005). *Hendernyi aspekt ukrainskoi istoriohrafii revoliutsii 1917 roku. Siverianskyi litopys*, 6, 85–90. [in Ukrainian].
- Onishchenko, O. V. (2005). *Zhinotstvo u vyborchykh kampaniiakh 1917 roku: krok do demokratii?*

Literatura ta kultura Polissia, 28: Storinky istorii ta kultury Polissia ta Ukrainy v suchasnomu vysvitlenni, 126–132. [in Ukrainian].

Onishchenko, O. V. (2008). *Zhinky v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy*. 1917 rik: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv. 184 ark. [in Ukrainian].

Orlova, T. (2007). Istoriiia zhinotstva – vazhlyvyi napriam novoi sotsialnoi istorii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* (Istoriiia), 89–90, 33–37. [in Ukrainian].

Orlova, T. V. (2010). Vitchyzniana istoriohrafiiia pro uchast zhinotstva u revoliutsiinykh podiiakh v Ukraini 1917–1921 rr. *Visnyk Natsionalnoi akademii*

kerivnykh kadriv kultury i mystetstva, 1(4), 147–150. [in Ukrainian].

Orlova, T. V. (2010). Khristianskaya kosmologiya, seksualnaya revolyutsiya i perspektivy modernizatsii Ukrainy: razmyshleniya istoriografa. *Filosofiya i kosmologiya 2010: Nauchno-teoreticheskiy sbornik. Mezhdunarodnoe filosofsko-kosmologicheskoe obshchestvo*, 171–179. [in Russian].

Orlova, T. V. (2015). Zhinky v revoliutsiiaakh: Ukrainiska istoriohrafiiia KhKh – pochatku KhKhI st. *Storinky istorii*, 28. Retrieved from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_13_Orlova.pdf

Лев Баженов (м. Кам'янець-Подільський)
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка,
Голова правління Хмельницької обласної організації
Національної спілки краєзнавців України
E-mail: centrpodil@ukr.net

«Про край, в якому я живу» (до 75-річчя професора Віктора Прокопчука)

У час свого поважного й величного ювілею Віктор Степанович Прокопчук знаний в Україні, на Поділлі-Хмельниччині й отчій Дунаєвеччині як відомий педагог загальноосвітньої і вищої школи (Заслужений працівник освіти України), учений-історик (доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук), теоретик і будівничий національного краєзнавства (Почесний краєзнавець України, лауреат всеукраїнських Премій Дмитра Яворницького, Петра Тронька, Хмельницьких обласних премій імені Юхима Сіцінського, Іона Винокура й ін.), один з фундаторів Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 1990 р.) та член правління Національної спілки краєзнавців України (з 2008 р.), багаторічний член правління Українського фонду культури (з 1988 р.), член Національної спілки журналістів України, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ, почесний голова Дунаєвечкої районного осередку цієї ж Спілки і ще багато чого, тобто й сьогодні залишається визнаним освітнім, науковим, культурним, державним і громадським діячем України та рідного краю. Його велика наукова і просвітня творча спадщина посіла вагоме місце в історичній науці, освіті, культурі та краєзнавстві й буде слугувати потребам українського суспільства на далеку перспективу.

Яскравим свідченням названих та інших заслуг перед Батьківщиною і науково-освітньою спільнотою Хмельниччини Віктора Степановича є вже створена чимала кількість книг, публікацій та інших видань про цю непересічну постать, яка характеризує, визначає, оцінює його подвижницьке життя та багатогранну діяльність в ім'я України. З огляду на це, варто ще раз хоча б коротко переглянути головні етапи біографії ювіляра з тим, щоб знайти в нього джерела, які гартували його характер, наполегливість, спрямованість у досягненні мети, невичерпну працелюбність, служіння людям, ідеалам, освіті і науці, віру в добре майбутнє.

Від дня народження 20 липня 1944 року Віктора Степановича започаткувався блищанівський період його життя в Дунаєвечкому районі, що на Хмельниччині. Він з'явився на білий світ у родині Прокопчуків, які мешкали в с. Блищанівка з 1896 року. Тут дід Іван Якович, а згодом у 30-40-х роках ХХ ст. батько Степан

Іванович Прокопчуки працювали шанованими вчителями у місцевій школі й започаткували династію педагогів-освітян. Проте батькові так і не судилося на власні очі побачити свого сина Віктора, який народився через два місяці після того, як він пішов на фронт заключного етапу Другої світової війни і загинув у боях на польській землі.

На долю хлопчика Віктора припали важкі повоєнні часи матеріальної скрути. Виховувався в повазі до праці, в любові до мальовничої природи відрогів подільських товар, в яких розмістилися історичні українські села Блищанівка, де був його отчий дім, і поряд Михайлівка з унікальним парком. У цих селах промайнуло дитинство з мандрями по місцевих крутоярах, в пошуках таємниць у підвалах колишнього панського палацу, штольнях місцевих виробіток, у пригодах в навколишніх лісах. Тут у Блищанівці він навчався в семирічці і виявив себе старанним й допитливим учнем. Позитивний вплив

на професійний вибір справили учителі Надія Степанівна Коваль, Микола Пилипович Тихий, Василь Іванович Кліщ та інші. Завершив середню освіту 1961 року в сусідній Рахнівській десятирічці того ж Дунаєвецького району й оволодів не тільки основами знань, а й деякими навиками роботи з молодшими школярами, досвідом громадсько-корисної діяльності в органах учнівського самоврядування.

Наступним етапом у житті Віктора Степановича стали перші трудові університети поза рідною Блицанівкою, які вивели його на педагогічний, науковий і громадський шляхи діяльності.

Після закінчення середньої школи він працював спочатку завідувачем Слобідкоракнівської сільської бібліотеки, потім старшим піонервожатим Тернавської, учителем російської мови і літератури Кривчицької восьмирічної школи, що на Дунаєвеччині. А наступного 1962 року вступив на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (нині Національний університет імені Івана Огієнка).

Яскравий слід в його студентському житті залишили лекції багатьох викладачів. Особливо імпонували закоханість в усну народну творчість Віктора Івановича Тищенка, послідовне вивчення революційних подій на Поділлі ректором Іваном Степановичем Зеленюком, енциклопедичні знання і демократизм професора Леоніда Антоновича Коваленка, який сформував із числа студентів та молодих викладачів гурт послідовників, що розпочали планомірний науковий пошук. Чималий вплив на Віктора Степановича справили тоді ще молодий кандидат історичних наук, згодом ректор Анатолій Олексійович Копилов і, особливо, відомий учений історик-археолог Іон Ізраїлевич (Срулевич) Винокур, який фактично став його наставником на науковому шляху на всі подальші роки. Під впливом цих та багатьох інших викладачів формувались історичні знання та навика науково-дослідницької праці студента. 1967 року він закінчив інститут з відзнакою та твердими намірами зайнятись науково-викладацькою працею.

Як було в той час прийнято, В.С. Прокопчука було призвано на військову службу, на якій перебував на до 1969 року. Повернувшись до рідної домівки, він створив власну сім'ю, одружившись на випускниці філологічного факуль-

тету свого інституту Тамарі Костянтинівні Пижовій. 1971 року народилась донька Людмила, 1975-го — Ольга. Водночас Віктор Степанович отримав призначення вчителя історії Маківської середньої школи Дунаєвецького району і невдовзі став директором цього закладу. За не повні три роки роботи в школі він виявив непересічні організаційні здібності, здійснюючи розбудову школи, запроваджуючи нові форми навчально-виховного процесу. 1970 року на основі пошукової роботи стараннями Віктора Степановича був відкритий у Макові перший на Дунаєвеччині сільський історико-краєзнавчий музей. За таку наполегливу працю його було відзначено Почесною грамотою Міністерства народної освіти УРСР. З цього часу він став постійно займатися науково-краєзнавчими дослідженнями та популяризацією історію рідного краю у періодиці та наукових виданнях.

У 1972 році Віктор Степанович запрошений на роботу в Дунаєвецький райком партії України і, таким чином, започаткував найдовший період свого життя в Дунаївцях. Тут він працював до початку 1990-х років завідувачем парткабінету, очолював відділ, обирався секретарем, другим секретарем партійного комітету. За ці роки навчився цінувати людей, розуміти, співпрацювати з різними категоріями трудівників. Та головним покликом В. Прокопчука була праця на освітній ниві. У 1980-1982 та 1988-2004 рр. він з повною віддачею працював начальником управління освіти Дунаєвецького району і доклав чимало зусиль в перебудові шкільної системи в умовах національно-культурного відродження і державотворчих процесів незалежної України. Йому довелося забезпечувати в нелегких умовах перехідного періоду функціонування 60 загальноосвітніх шкіл, 53 дошкільних і 5 позашкільних закладів району, підвищення якості навчання і виховання 9500 учнів, 1775 дошкільнят, реформування освіти в регіоні відповідно «Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ ст.».

Одночасно він не полишав улюбленої справи — краєзнавчих занять, які поступово ставали важливою складовою його інтелектуального і наукового життя. Одна з перших проб пера Віктора Степановича в царині краєзнавства відноситься ще до 1969 року, коли він, щойно демобілізований з лав армії, оприлюднив свою розвідку за матеріалами історичних дже-

рел та власних спогадів під назвою «Рідна моя Близькість» в Дунаєвській газеті «Ленінським шляхом». Стаття сподобалася читачам і заохотила автора до подальших досліджень. З цього часу В. Прокопчук став постійно публікувати в місцевій пресі цікаві краєзнавчі статті, вести на шпальтах газет впродовж багатьох років рубрики: «Наш край у давнині», «Поділля в період середньовіччя», «Дунаєвщина в роки Великої Вітчизняної війни», «Славетні подолани» та інші. Водночас він був безпосередньо причетний до заснування в Дунаївцях районного краєзнавчого музею та понад 22 сільських музеїв, у тому числі меморіальних музеїв Федора Шевченка в райцентрі, письменників Леоніда Лупана в Нестерівцях, Володимира Бабляка у Великому Жванчику, Івана Сварника у Лисогірці, М. Смотрицького у Смотричі, композитора В. Заремби у Дунаївцях та інших. Віктор Степанович став ініціатором ряду пам'яткоохоронних справ — увічнення в бронзі та граніті подвигу воїнів-визволителів у Смотричі, Вихривці, В. Жванчику, воїнів-афганців — у Слобідці-Рахнівській, Іванківцях, кургану козацької слави — у козацькій долині, що на хмельницькій шосейній трасі й ін.

Крім того, В.С. Прокопчук створив у Дунаївцях літературне об'єднання імені Володимира Бабляка, дитячу літературну студію «Джерельце» при Будинкові творчості школярів, видав два альманахи творів письменників-учителів та учнів району. 1988 року пленум Українського фонду культури обрав його, за словами головуючого на пленумі Бориса Ілліча Олійника, «єдиного представника освітянської інтелігенції», до складу правління, а згодом і президії УФК. Його було також обрано заступником голови обласної організації УФК. З того часу життя наповнилось цікавими зустрічами й новими справами. Він активно співпрацював з науковою й культосвітньою інтелігенцією області в складі краєзнавчих структур і Українського фонду культури на Хмельниччині й на рідній Дунаєвщині.

1990 року Віктор Степанович у складі Хмельницької делегації (професор І.С. Винокур, директор обласного краєзнавчого музею Е.Р. Малетін, С.П. Пилявський та А.В. Сваричевський) брав участь у роботі установчого з'їзду, на якому було утворено Всеукраїнську спілку краєзнавців — спадкоємницю репресованого в

1930-і роки Українського комітету краєзнавства. А 23 квітня 1992 року другою в Україні після катівської ним була створена дунаєвська районна організація спілки краєзнавців. У роботі установчої конференції в Дунаївцях взяли участь академік НАН України Петро Тимофійович Тронько та член-кореспондент НАН України дунаєвчанин Федір Павлович Шевченко. Голова ВСК П.Т. Тронько виступив на конференції і вручив першим 35 членам посвідчення зі своїм підписом, й до 2011 року, коли він попрощався із земним світом, не випускав з поля зору краєзнавчу працю дунаївчан, спрямовував своїми настановами і порадами, надавав організаційну і методичну підтримку, майже щорічно відвідував Дунаївці.

На час роботи в Києві II-го з'їзду ВСК (1996 р.), де делегата В.С. Прокопчука було обрано членом правління товариства, районна спілка краєзнавців налічувала 40 первинних осередків, які об'єднували 530 членів з числа освітян, працівників культурних установ та інших категорій населення. Тому дунаєвська організація ВСК упродовж 1990-х років і до 2008 року займала провідні місця в краєзнавчому русі України та Хмельницької області.

На 1 січня 2003 року в лавах дослідників минулого Дунаєвщини вже налічувалось 844 краєзнавці, об'єднані в 51 краєзнавчий осередок. Про це повідомив у своєму виступі на III з'їзді ВСК (2003 р.) делегат В.С. Прокопчук. Загалом за час своєї діяльності районна спілка краєзнавців під керівництвом Віктора Степановича організувала і провела в Дунаївцях 8 науково-краєзнавчих конференцій всеукраїнського масштабу: «Поділля в роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького» (1992), «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля» (1993), «Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій» (1997, 2000, 2003, 2008, 2013, 2018 роки) з виданням солідних наукових збірників за результатами їх роботи, які склали своєрідну розгорнуту енциклопедію знань не тільки про Дунаєвщину, а й Хмельниччину й суттєво збагатили вітчизняну історіографію та поділлязнавство.

Також науково-краєзнавчі конференції за ініціативою та організаційною участю В. Прокопчука відбулися в селах Великий Жванчик, Михайлівка, Смотрич, Лисець та інших місцях Дунаєвщини. Загалом до роботи у цих конфе-

ренціях було залучено майже 600 доповідачів зі всіх регіонів України та рідного краю. З-поміж постійних учасників дунаєвських науково-краєзнавчих форумів були відомі вчені: академіки П.Т. Тронько, Ф.П. Шевченко (м. Київ), професори І.С. Винокур, В.С. Степанков, О.М. Завальнюк, Л.В. Баженов, І.В. Рибак, М.Б. Петров, доценти О.Т. Щур, М.І. Алещенко та інші (м. Кам'янець-Подільський), професор О.П. Григоренко, відомі краєзнавці А.В. Сваричевський, Є.Д. Назаренко, Ю.І. Блажевич (Хмельницький), професор М.Ю. Костриця (м. Житомир), професор П.П. Брицький (м. Чернівці) тощо. За 10 років Дунаєвська районна організація ВСК видала 24 книги і брошур, 156 матеріалів опублікованих в збірниках подільських, всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій. Особисто Віктор Степанович взяв участь і виступив з доповідями майже на 80-ти міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конгресах, конференціях, симпозіумах, круглих столах і семінарах, завдяки чому став широко відомий серед наукової громадськості України і зарубіжжя.

З кінця 1980-х років відчутно зросла роль Віктора Степановича як науковця. Видавши книги за своїм авторством «Дунаївці» (1989), «Тернова стежка» (1991), «3 народних глибин: Славетні подоляни» (1991), «Просвітителі з Поділля», «Стелися, зелений кудрявою» (1992), «Подільської землі сини» (1993) й інші, В.С. Прокопчук засів за написання дисертаційного дослідження під науковим керівництвом академіка П.Т. Тронька, присвяченого історії краєзнавчого руху на Поділлі в ХІХ-ХХ ст., яке успішно захистив 1994 року в спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України і здобув наукову ступінь кандидата історичних наук, а видавши в 1995 р. монографію «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність», утвердився в наукових колах як теоретик і практик українського краєзнавства та історико-регіональних досліджень. На той час в його доробку вже було 10 окремих видань, понад 30 статей у наукових збірниках, журналах, 76 газетних науково-краєзнавчих публікацій.

В науковій діяльності у Віктора Степановича визначилися головні напрями досліджень. Це, насамперед, — історія та історіографія України, історична регіоналістика, дослідження діяльності Подільського єпархіального історико-

статистичного комітету, краєзнавців ХІХ – початку ХХ ст. Ю.Й. Сіцінського, Й.Й. Ролле, Н.В. Молчановського та інших, низки дослідників-краєзнавців 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. Свій науковий пошук поширив і на українську західну діаспору, зокрема — Канаду, США, Німеччину, Францію, Польщу, Австралію, зав'язав наукові контакти з науково-краєзнавчими осередками, окремими дослідниками української еміграції, особливо вихідцями з Дунаєвщини, підготував та опублікував в Україні та за її межами чимало статей.

Велике місце в науковій праці В.С. Прокопчука займала робота з підготовки і видання нарисів історії населених пунктів краю у новій редакції. Окрім краєзнавчого нариса «Дунаївці», у співавторстві з Ю.В. Телячим, видав історичний нарис «Лисець», а 2001 року — капітальне науково-краєзнавче дослідження «Два села – одна доля», що узагальнює історію його рідних сіл Блищанівки й Михайлівки. Науковим редактором книги виступив академік НАН України П.Т. Тронько, рецензентами — доктори історичних наук, професори Кам'янець-Подільського університету І.С. Винокур, В.С. Степанков. З точки зору новизни історіографічних підходів, форми і змісту на сьогодні монографія може бути зразком видань такого типу. Водночас В. Прокопчук постійно працював над розробкою історії Дунаївців та інших сіл й активно залучав до цієї справи краєзнавців, учнівську та студентську молодь.

Плідно працює Віктор Степанович над тематикою, пов'язаною з Другою світовою війною. Ще в Маківській середній школі разом з членами гуртка «Юні краєзнавці» вивчив бойовий шлях 320 стрілецького полку 129 гвардійської стрілецької дивізії, що в складі I Українського фронту визволяла Маків та інші населені пункти району, організував зустрічі жителів Дунаєвщини з командиром полку Героєм Радянського Союзу полковником А.П. Фокіним та його соратниками. Серед відкриттів В.С. Прокопчука — доля вихідця з Тернави Героя Радянського Союзу Г.К. Атаманчука, реконструкція подій, пов'язаних з боротьбою дунаївчан проти німецько-фашистських загарбників на фронтах та окупованій території, визволення краю. За ініціативи Віктора Степановича, відділ освіти, місцева спілка краєзнавців та центральна районна бібліотека 1998 року започаткували акцію

«Бойовий орден, медаль у твоєму домі», підтриману академіком П.Т. Троньком та заступником директора Національного центру туризму і краєзнавства Д.Г. Омельченком. У ній взяли участь 45 первинних осередків ВСК Дунаєвеччини. В. Прокопчук активно долучився до створення і видання історико-меморіальних «Книга Пам'яті України. Хмельницька область» (1995-1097), «Книга Скорботи України. Хмельницька область» (2000-2004).

У полі зору наукових інтересів ученого — персоналії, славетні люди краю. Він всебічно вивчає життя і діяльність на Поділлі та Волині династії Смотрицьких — Данила, Герасима, Мелетія, сприяв відкриттю у Смотричі двох меморіальних плит на їх честь, присвоєнню місцевій школі I—III ступенів імені Мелетія Смотрицького. Дунаєвецький районний відділ освіти ще 1988 року заснував премію імені М. Смотрицького, якої удостоєні чимало педагогів-гуманітаріїв. Завдяки певній пошуковій праці з'явилися нариси, статті про дунаївчан — композитора Владислава Зарембу, винахідника першої в Росії 76-мм зенітної гармати Ф.Ф. Лендера, письменників Миколу Магеру, Зигмунда Красинського, Афанасія Коляновського, вчених Федора Шевченка, книга про професора Миколу Чорнобривого тощо. За його ініціативи районна спілка краєзнавців встановила з 1999 року премію імені Ф.П. Шевченка, лауреатами якої стали академік П.Т. Тронько, професори І.І. Винокур, О.М. Завальнок, А.О. Копилов та інші дослідники краю. Підсумком такої діяльності стало видання в 2006-2007 роках двох випусків його книг у співавторстві з директором центральної районної бібліотеки, дружиною Т.К. Прокопчук «Дунаєвеччина в іменах».

Чимало робиться Віктором Степановичем у галузі літературного краєзнавства. 1995 року видана за його упорядкуванням збірка матеріалів про репресованого поета — вихідця з Нестерівців Дунаєвецького району Леоніда Лупала, яка містить наукову статтю, щоденникові записи, фрагменти листів, вірші. 25 жовтня того року в Нестерівській середній школі відкрито музей поета, відбулися урочистості з нагоди його 80-річчя. Завдяки науковому пошуку В.С. Прокопчука Україні повернуто добре ім'я замученого в архангельських таборах друга Олеса Гончара та улюбленого учня Павла Григоровича Тичини. 25 жовтня 2002 року на школі в Несте-

рівцях була урочисто відкрита меморіальна дошка на честь Леоніда Лупана.

Важливим напрямом творчої діяльності В.С. Прокопчука є підготовка науково-методичних посібників для потреб освіти та краєзнавців. Він склав і впровадив програми, плани занять краєзнавчих гуртків «Край, в якому ми живемо» (для дошкільників старшої групи), «Топоніми рідного краю» (для учнів загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ), схвалені Національним центром туризму і краєзнавства, управлінням освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації та обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти, ряд методичних посібників, рекомендацій. 1999 року ним видано методичний посібник для шкіл за матеріалами Дунаєвеччини «Топоніми рідного краю», в 1996 р. методичні рекомендації для шкіл Хмельниччини «Учнівська науково-дослідна робота» й інші.

З вересня 2004 по вересень 2016 років настав *кам'янець-подільський період* діяльності В.С. Прокопчука. Він перейшов на постійну роботу до Кам'янець-Подільського державного (національного) університету, з яким від його закінчення завжди підтримував тісні зв'язки, а з 1996 року на посаді старшого викладача, згодом доцента кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін за сумісництвом викладав на історичному факультеті спецкурси «Розвиток краєзнавства на Поділлі», «Шкільне краєзнавство», у ході вивчення яких студенти і теоретично, і практично поглиблювали знання з історії, історіографії краю, теорії і практики шкільної краєзнавчої роботи. 1999 року конкурсна комісія університету обрала, а ректор професор А.О. Копилов призначив В.С. Прокопчука на посаду доцента. 2001 року атестаційна колегія Міністерства освіти і науки України присвоїла йому вчене звання доцента.

Стала робота в університеті значно розширила горизонти педагогічної, наукової і громадської діяльності Віктора Степановича й на цій стежі стали свідченням його розквіту творчих сил, плідних і блискучих досягнень й здобутків. З 2004 року він успішно і по новаторському працює директором однієї з великих в системі вищої школи наукової бібліотеки університету, активно розбудовує її, дбаючи про оновлення і зростання її фонду літератури, впроваджуючи ком'ютеризацію, створивши спеціальний відділ

рідкісних видань, відкриваючи на всіх факультетах і гуртожитках читальні зали і абонементи, організовуючи чисельні тематичні книжкові виставки, присвячені різного роду науковим конференціям, значимим подіям та постатям, проводячи міжнародні і всеукраїнські науково-методичні конференції з бібліотечної справи, видаючи «Календарі знаменних дат» університету і краю, залучаючи своїх працівників до наукової і краєзнавчої роботи, засновуючи і редагуючи «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство» тощо. За ці роки бібліотека університету перетворилася у важливий науково-краєзнавчий та інформаційно-методичний центр Хмельниччини з налагодженими міжнародними зв'язками.

Не менш плідна робота В.С. Прокопчука була на посаді доцента, згодом професора кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін. Крім викладання фахових дисциплін, він був автором навчальних посібників і методичних рекомендацій для студентів, науковим керівником з написання студентами курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, частина з яких виконувалася в руслі власних наукових інтересів і пов'язані з історичним краєзнавством та Дунаєвщиною.

Особливо зірковими ці роки стали для Віктора Степановича в галузі наукових досліджень, які були насичені напруженою роботою з підготовки та виконання докторської дисертації з історії розвитку краєзнавчого руху в Правобережній Україні у 20-ті роки ХХ і до початку ХХІ століть. Для цього він опрацював матеріали і документи з обраної теми в ЦДІА України, ЦДАВО України, ЦДАГО України Києва, державних обласних архівів України, фондів відділів рукописів центральних і обласних наукових бібліотек, необхідні джерела з архівних та бібліотечних установ зарубіжжя. Спочатку на основі зібраних матеріалів В.С. Прокопчук підготував і видрукував капітальні наукові монографії «Під егідою Українського Комітету краєзнавства» (2004) та «Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.» (2006) (загальний обсяг двох книг 912 сторінок), опублікував понад чотири десятка наукових статей у фахових періодичних виданнях України та зарубіжжя, доповів про результати своїх досліджень на третьому міжнародному науко-

вому конгресі «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Луцьк, 2006), «Першому всеросійському з'їзді істориків-регіоналістів» (Санкт-Петербург, 2007) та інших міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, що відбувалися впродовж 2004-2009 років у Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Житомирі, Вінниці, Києві, Харкові, Дунаївцях та інших містах України. Все це дало підстави завершити написання тексту дисертації «Інституціоналізація краєзнавчого руху в Правобережній Україні в 20-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст.» (науковий консультант – академік П.Т. Тронько) і успішно її захистити 23 березня 2009 року в спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича й здобути науковий ступінь доктора історичних наук за спеціальністю "Історія України".

Поряд з проведенням дисертаційних досліджень В.С. Прокопчук продовжував готувати книги і статті з різноманітної тематики. Саме в останні роки він виступив автором книг, «Я спасення шукав для народу... (Мелетій Смотрицький)» (2008), «Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти» (2008) та опублікував за майже 120 різноманітних наукових і науково-популярних статей в збірниках, журналах і газетах, присвячених різним аспектам з історії, освіти, культури, постатям переважно Поділля і Волині. Крім того, він виступив редактором, членом редколегії, упорядником 16 видань, рецензентом 8-х, підтримує науковий пошук молодших колег, зокрема, С.О. Дзюбака, Ю.В. Олійника, А.М. Мединського та інших, які готували дисертації. Його учень кандидат історичних наук, доцент Ю.В. Телячий (уродженець с. Лисець Дунаєвського району) нині є доктором історичних наук, працює в Міністерстві освіти і науки України.

Водночас В.С. Прокопчук продовжує залишатися відомим організатором і діячем краєзнавчого руху в Україні й на Хмельниччині. Він активно підтримує процес реформування Всеукраїнської спілки краєзнавців і 22 жовтня 2008 року на звітно-установчій конференції був обраний заступником голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України й на цій науково-громадській посаді працює до сьогодні. Вже 28 жовтня цього ж року, перебуваючи в складі делегації від Хмельнич-

чини на IV з'їзді НСКУ в Києві, Віктор Степанович в своєму виступі розповів про підсумки та перспективи діяльності спілки в своїй області, знову був обраний членом правління цієї організації. Відтоді він безпосередньо займається розбудовою осередків спілки на Хмельниччині і опікується розвитком Дунаєвської районної організації НСКУ, з 2018 року якої є її почесним головою.

Реалізації В.С. Прокопчуком його планів по реалізації реформування краєзнавства та підвищенню якості регіональних досліджень сприяє його активна участь в діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті, з яким співпрацює з часу його заснування в 1995 році на засадах дійсного члена, а з 2006 і до сьогодні - на посаді старшого наукового співробітника, заступника директора Центру.

Сьогодні Віктор Степанович, як і багато його однодумців і послідовників спрямований на те, щоб взяти участь у перевиданні тому «Історія міст і сіл України. Хмельницька область» в новій редакції, в завершенні підготовки до друку тому «Звід пам'яток історії та культури України. Хмельницька область», взяв безпосередню участь у створенні та виданні «Енциклопедії Хмельниччини» (2017), у виконанні інших перспективних комплексних тем про рідний край, в організації нових міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій і симпозіумів.

Надзвичайно плідними були для діяльності та творчості В.С. Прокопчука останні п'ять років перед поважним ювілеєм свого 75-річчя, хоча з вересня 2016 року перебуває на заслуженому відпочинку і мешкає з сім'єю в рідних Дунаївцях й продовжує із завзяттям й наполегливістю займатися творчістю, розбудовою краєзнавчого руху на Хмельниччині й Дунаєвщині. У цей час в нього щороку виходить з друку по кілька монографій, книг, збірників, посібників, десятки публікацій переважно з регіональної історії та краєзнавства. Візьмемо до прикладу. Він підготував і здійснив капітальне видання «Дунаєвщина – село і люди» (2013), де викладена історія всіх населених місць району; у 2014 р. він доопрацював і оприлюднив важливу у методологічному та історичному плані монографію «Краєзнавство на Поділлі:

історія і сучасність», у співавторстві – книгу «Топонімічний словник Кам'янець-Подільського», виступив автором документальної повісті «Михайло Савенко: час і доля», співупорядником збірника документів «Постати в листах : епістолярій Юхима Січінського»; у 2015 р. – автор монографії «Дунаєвський районний архів»; у 2016 р. – співавтор підручника для вишів України «Основи краєзнавства», співавтор монографій «Бібліотеки Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст.», «Пам'яткоохоронна діяльність православного духовенства в XIX – на початку XX ст.»; у 2017 р. - автор розгорнутої статті «Освітній поступ Хмельниччини» в «Енциклопедії освіти Хмельниччини»; у 2018 р. – автор унікальної монографії «Освіта Дунаєвщини: від перших шкіл до суспільства знань», голова редколегії і упорядник наукового збірника «Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій» за матеріалами VI-ої всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Дунаєвщина в контексті історії України. До 615-річчя першої писемної згадки про Дунаївці» (27 вересня 2018 р.), де ініціатором і головою оргкомітету виступав ювіляр; у 2019 р. – автор-упорядник капітальної книги «Заслужені працівники України – уродженці Дунаєвщини», автор монографії про селище міського типу Дунаївці, організатор всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої утворенню Дунаєвської селищної об'єднаної територіальної громади з виданням під своїм редагуванням збірника наукових праць і ще багато чого.

Загалом у творчому доробку В.С. Прокопчука понад 400 наукових праць і публікацій, з яких майже 50 монографій, книг, посібників.

Науково-педагогічна діяльність Віктора Степановича відзначена медаллю «За трудову доблесть» (1986), званням Заслужений працівник освіти України (1993), п'ятьма Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, знаком «Петро Могила», Почесними грамотами Хмельницької обласної ради та облдержадміністрації, Кам'янець-Подільської міської та Дунаєвської районної рад, низкою наукових премій та ін.

Зрозуміло, що життєві, освітні, наукові, краєзнавчі, літературні й суспільні інтереси В.С. Прокопчука значно багатогранніші і ширші. Свій 75-річний ювілей відомий педагог, учений і громадський діяч зустрічає у розквіті свого

таланту та зі значними результатами й здобутками в своїй творчій праці, сповнений перспективою подальшого подвигництва на обраній стежі. Приємно вражає його натхнення, працелюбність, цілеспрямованість, постійне відчуття нового. Зичимо метру історичної науки і поділезнавства, академіку Української академії істо-

ричних наук, доктору історичних наук, професору Віктору Степановичу Прокопчуку міцного здоров'я, щастя, гараздів, наснаги долати нові наукові вершини, радувати науковий світ і своїх побратимів по перу, послідовників і учнів черговими виданнями монографій, книг, збірників, есе в ім'я України! Многая літа!

Джерела та література

1. Прокопчук Віктор Степанович //Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993. С.322;
2. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. Хмельницький, 1995. С. 16, 21, 279-280;
3. П. Карась. Я так її люблю – мою Україну. Портрет зблизька // Подільські вісті. 1995. 30 лист.
4. Коляновський А. Віктор Степанович Прокопчук: знайомство зблизька // Дунаєвецький вісник. 1998. 7 бер.;
5. Куфльовський В. Один із ста синів Подільської землі // Городецький вісник. 2003. № 28. 12 лип.;
6. Савчук В., Сушко О. Прокопчук Віктор Степанович // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю). Київ-Кам'янець-Подільський, 2003. Т. I. С. 180;
7. Баженов Л.В. Прокопчук Віктор Степанович // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. I. С. 731-744;
8. Баженов Л.В. Два села і доля Віктора Прокопчука // Затержинська В.М., Філінюк А.Г. За покликом серця: Нарис життя й науково-краєзнавчої діяльності ричних наук, доктору історичних наук, професору Віктору Степановичу Прокопчуку міцного здоров'я, щастя, гараздів, наснаги долати нові наукові вершини, радувати науковий світ і своїх побратимів по перу, послідовників і учнів черговими виданнями монографій, книг, збірників, есе в ім'я України! Многая літа!
9. Баженов Л.В. Покликаний служити освіті, науці, культурі і людям // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 13. С. 279-289;
10. Рідний край в дослідженнях професора В.С. Прокопчука : наук.-краєзн. вид. / укладачі: О.М. Завальнюк, І.М. Конет. Кам'янець-Подільський, 2014. 156 с.;
11. Копилов С.А., І.М. Конет. Віктор Степанович Прокопчук (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя педагогічної і наукової діяльності). Кам'янець-Подільський, 2014. 188 с. (Серія «Видатні випускники Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка»);
12. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / укладачі: І.М. Конет, В.С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський, 2013. С.340-353;
13. Завальнюк О.М. Науковці й освітяни : звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 305-328.

Сергій Гальчак (м. Вінниця)

доктор історичних наук,

завідувач кафедри журналістики

V==8FL:>3> 45@602=>3> ?5403>3VG=>3> C=V25@A8B5BC V< .>FN18=AL:>3> ,

голова Вінницької обласної організації

Національної спілки краєзнавців України

НА КРИЛАХ ОДЕРЖИМОСТІ

(До 75-річчя від дня народження Анатолія Кононовича Лисого)

Анатолій Кононович Лисий – знаний в Україні історик, педагог, краєзнавець, який впродовж тривалого часу присвятив своїм творчим ентузіазмом та працелюбством. Відмінник освіти України, член-кореспондент академії міжнародного співробітництва з креативної педагогіки, член національних спілок краєзнавців і журналістів України, член Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Народився 30 липня 1944 р. у Вінниці. Тут провів шкільні та юнацькі роки (навчався у середній школі № 17). Виношував заповітні мрії: бажав стати істориком, педагогом і, навіть, вченим. Учився охоче, уважно прислухався до кожного слова учителів, наполегливо торував дорогу знань.

У 1961 р., здобувши середню освіту, здійснив спробу вступити на історичний факультет Ужгородського державного університету. Але тоді, в «хрущовські часи», після школи приймали тільки 20% абітурієнтів, перевага надавалась молоді, яка мала трудовий стаж або ж відслужила в армії. Тому довелося попрацювати слюсарем-монтажником на Вінницькому 45-у заводі.

Та все ж наступного року мрія здійснилася – став студентом згаданого вузу. Однак у жовтні 1963 р. з другого курсу був призваний до лав Радянської Армії і три роки прослужив на посадах рядового та сержантського складу. Звільнившись у запас, продовжив навчання на історичному факультеті.

По закінченні університету повернувся до Вінниці. До 1975 р. працював учителем історії у СШ № 33, завідувачем відділу обласного краєзнавчого музею та інструктором обкому комсомолу.

У 1975 р. був зарахований за конкурсом на посаду асистента кафедри історії КІРС Вінницького політехнічного інституту. 1976 року став аспірантом-заочником Київського державного універси-

тету імені Тараса Шевченка. У 1978 р. перейшов працювати до Вінницького педагогічного інституту, теж асистентом кафедри історії КІРС.

У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію. Відтоді трудився на посадах старшого викладача, доцента. Всього ж займався викладацькою діяль-

ністю у стінах вищого навчального педагогічного закладу (нині: державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського) 34 роки, виховавши не одне покоління вчителів-істориків. Тривалий час редагував факультетську газету «Історик».

У 2012 р. вийшов на пенсію. Однак відпочивати не став – продовжив працю у Барському гуманітарно-педагогічному коледжі ім. Михайла Грушевського, де читав

предмети суспільно-економічного циклу. Останнім часом працює завідувачем кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Ще працюючи в краєзнавчому музеї, опублікував перші науково-краєзнавчі розвідки на шпальтах обласних газет «Вінницька правда» та «Комсомольське плем'я». Пізніше систематично став друкувати статті в наукових журналах. З історії Поділля опублікував близько 300 робіт.

Член авторського колективу нової «Енциклопедії історії України». Тривалий час вів на обласному телебаченні цикл краєзнавчих передач. Досліджує проблеми економіки, історії цукрової промисловості на Поділлі 20–50-х рр. ХХ ст., релігійного життя в краї, інші аспекти минулого

краю. Учасник міжнародних, Всеукраїнських наукових, науково-практичних, регіональних, історико-краєзнавчих конференцій.

Анатолій Лисий – особистість неординарна, творчо обдарована, світлого розуму і неспокоїного серця, науковець, що усім своїм єством і душею відданий Україні. Його завжди вирізняє широкий загальнокультурний світогляд, ґрунтовна теоретична підготовка, професіоналізм. Могутній творчий лет у гармонійному поєднанні з одержимістю, винятковим працелюбством знаходить своє втілення у наукових працях.

Їх чимало. Це – «Нариси історії Подільської єпархії», «Небо на землі (з історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору)», «Вінницький капуцинський монастир», «Нариси історії Гніванського костюлу», «Нариси історії Мурафського костюлу (1625 – 2000)». Колективне монографічне дослідження «Вінниця. Історичний нарис», один із розділів якого («Вінниця у 1861–1917 рр.») вийшов з-під його пера. Співатор видань «Реабілітовані історією», «Чотири вінницькі броди» та ін.

Вони – це дзеркало його душі, характеру, помислів, прагнень, мрій.

Особливо багато напрацювань у площині краєзнавства. І це зовсім не випадково. У свій час незабутній Герой України, академік П.Т. Тронько неодноразово наголошував, що саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної і духовної культури, завжди було міцним фундаментом історичної пам'яті, формою залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю як складової частини багатовікової історії нашої Батьківщини, проявом активності мас у виявленні, збереженні і примноженні історико-культурної спадщини народу, що саме через творче нахнення, безкорисливий пошук ентузіастів найбільше виявляється духовна потреба людей – інтерес до історії рідного краю, котра виховує й примножує патріотичні почуття. Тому писати про історію своєї малої батьківщини – завжди почесно і відповідально. А. К. Лисий з лихвою справляється з цією нелегкою місією

Враховуючи його творчий неспокій та обдарування, віриться, що усе зроблене ним – це лише чергова сходинка на шляху до Олімпу.

Книги А.К. Лисого

Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795–1995 / А. К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.

Лисий А.К. Нариси Гніванського костелу / А. К. Лисий. – Вінниця, 1996. – 112 с.

Лисий А.К. Вінницький капуцинський монастир / А. К. Лисий. – Вінниця, 1996. – 128 с.

Лисий А.К. Нариси історії Мурафського костюлу (1625 – 2000) / А. К. Лисий. – Вінниця, 2000. – 150 с.

Лисий А.К. Шаргородський костюл Святого Флоріана: історія, події, люди / А. К. Лисий. – Вінниця, 2003. – 200 с.

Лисий А. Небо на землі. З історії Спасо-Преображенського кафедрального собору / А. Лисий, В. Голоскевич. – Вінниця: Видання Вінницької єпархії, 2008. – 88 с.

Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с. (член авторського колективу).

Про А.К. Лисого

Лисий Анатолій Кононович // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник – Київ; Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – С. 14–15.

Лисий Анатолій Кононович // Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 117.

Лисий Анатолій Кононович // Історичне краєзнавство і проблеми регіональної Правобережної України (наукова школа): бібліографічний покажчик – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський

національний університет імені Івана Огієнка, 2011. (Серія: Наукові школи університету; вип. 12). – С. 125–128.

Гальчак С. Д. Регіонаознавча інституція Східного Поділля: Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля (2006 – поч. 2010 рр.) . – Вінниця, 2010. – С. 98–101.

Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.: Монографія / Вид. 2-е, доп. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – С. 644–647.

Галина Кязимова (м. Одеса)

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

Олександр Осипенко (м. Одеса)

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

Олена Шипотілова (м. Одеса)

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

Під знаком Кліо (до 60-річчя доктора історичних наук, професора Миколи Івановича Михайлуца)

Відомий український історик, викладач, дослідник проблем тоталітаризму, взаємин держави і церкви та історії православ'я на Півдні України в роки Другої світової війни Микола Іванович Михайлуца народився 1959 року у с. Михайлівка Саратського району Одеської області. У 1966 році пішов до Михайлівської середньої школи, яку й успішно закінчив в 1976 році. Після школи впродовж року працював у будівельній бригаді місцевого колгоспу. З 1977 р. до 1979 р. проходив строкову військову службу у лавах Збройних сил СРСР, старшим оператором в Євпаторійській зенітно-ракетній бригаді ЗРВ ППО. Зважаючи на те, що майбутнього професора завжди притягувало вивчення та дослідження історії, тож ні для кого не стало несподіванкою, що після демобілізації Микола Іванович відразу починає відвідувати підготовчі курси при Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова, успішне завершення яких дало змогу майбутньому науковцю вступити на денне відділення історичного факультету.

Ставши студентом історичного факультету Микола Іванович намагався бути чесним і справедливим, як у своїх спогадах згадує його однокурсник, а зараз д.і.н., професор Південноукраїнського національного педагогічного університету Віктор Савченко Колеги по кафедрі відзначають, що професор М.Михайлуца не змінює своїх студентських правил, він вимогливий не тільки до викладачів, а й до себе як організатора навчального процесу, особливо як до історика-науковця.

У 1985 році М.Михайлуца успішно закінчив історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова і за розподілом був направлений на роботу асистентом кафедри історії Одеського інституту інженерів морського флоту.

Активною науково-дослідною роботою професор М.І. Михайлуца почав займатися з 1987 року, коли під керівництвом д.і.н., професора

О.І. Красюка обрав тему кандидатської дисертації, присвячену патріотичному рухові на допоміжному фронті в роки німецько-радянської війни (на матеріалах Півдня України).

У листопаді 1990 року на засіданні спеціалізованої Вченої ради в ОДУ імені І.І. Мечникова Микола Іванович успішно захистив дисертацію і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

З 1994 року науковець Михайлуца М.І. розпочав роботу над докторською дисертацією, а 2004 р. був прикріплений до відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України у якості докторанта. Упродовж 1994-2008 рр. плідно працював над дослідженнями історії церкви на Півдні України в умовах тоталітарного режиму 30-40-х рр. ХХ ст. Наукове консультування дисертаційного дослідження здійснював відомий український історик,

завідувач відділу Інституту історії України НАН України, д.і.н., професор О.Є. Лисенко.

У вересні 2009 року на Спеціалізованій раді при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» М.І. Михайлуца успішно захистив докторську дисертацію на тему – «Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів».

Микола Іванович Михайлуца – автор понад 200 наукових праць, опублікованих також і в зарубіжних виданнях (Російській Федерації, Польщі, Румунії, Молдові), 6 монографій та книг присвячених проблемам тоталітаризму, взаємин держави і церкви, історії православ'я на Півдні України в роки Другої світової війни. Укладач навчальних посібників з історії України, історії і державності України, історії української культури, історії економічних відносин в Україні та багатьох навчально-методичних праць.

У численних публікаціях професора М.І. Михайлуци, які ґрунтуються на донедавна невідомих, переважно румуномовних, архівних джерелах, подано ґрунтовну характеристику релігійної політики і релігійної ситуації на окупованих румунами південноукраїнських теренах (Південній Бессарабії і «Трансністрії»). У наукових колах творчий доробок Миколи Івановича здобув схвалення щодо висвітлення організаційних та церковно-адміністративних технологій і методів реалізації румунської політики «місіонерства» через

діяльність Румунської православної місії в губернаторстві «Трансністрія», а також стосовно існування Православної церкви та кліру на Півдні України за часів сталінського тоталітарного режиму. (На протязі багаторічного наукового шляху Микола Іванович Михайлуца був та залишається активним учасником багатьох наукових регіональних, загальнодержавних та міжнародних проєктів і програм. Зокрема, починаючи з 2004 року ювіляр взяв участь у реалізації державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Упродовж 2005-2008 рр. Микола Іванович бере участь у спільному проєкті Інституту історії НАН України і Головного архівного управління України «Архіви окупації. 1941-1944 рр.»; у 2009-2011 рр. – у двотомному науковому дослідженні працює у авторському колективі по підготовці фундаментального видання «Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття», яке висвітлює маловідомі сторінки історії України.

За 30 років безперервної та сумлінної праці на гуманітарних кафедрах ОІМФ - ОНМУ – «Політична історія ХХ ст.», «Історія і політологія», «Українознавство», «Українознавство та іноземні мови», «Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни» пройшов шлях від асистента до професора.

З весни 2004 року Микола Іванович був обраним завідувачем кафедри «Українознавство», з грудня 2011 р. кафедри «Українознавство та

іноземні мови», а від вересня 2013 р. очолює кафедру «Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни» Одеського національного морського університету.

Зайнявши посаду завідувача кафедри Микола Іванович відразу ж перейшов до реалізації у життя свого давнього проекту з популяризації історії на Півдні України, а саме організувати та проводити у стінах Одеського національного морського університету регулярних Міжнародних наукових конференцій. На заклики М.І. Михайлуци взяти участь у конференції відгукнулися провідні науковці: історики, етнологи, культурологи, філологи-мовознавці, філософи, які представляли провідні й освітні осередки з закордону – Бухаресту, Галацу (Румунія), Кахула (Молдова), а також з різних регіонів України – Києва, Одеси, Донецька, Кривого Рогу, Полтави, Житомира, Ізмаїла, Євпаторії, Запоріжжя, Луцька, Миколаєва, Рівного, Балти та інших.

Була започаткована традиція: кожні два роки організовувати конференцію: з 2007 по 2019 рік Микола Іванович та кафедра, яку він очолює, провели сім Міжнародних наукових конференцій «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Проведення наукового форуму стало можливим завдяки підтримці і концентрації спільних зусиль провідних вчених науково-дослідних центрів України – інституту історії НАН України та Національної спілки краєзнавців України, представники наукової спільноти від 25 вищих навчальних закладів з різних регіонів України (від Львова до Полтави і від Чернігова до Ізмаїла).

Люб'язно погодилися і постійно брали участь у конференції і зарубіжні вчені з науково-дослідних установ й вищих навчальних закладів, Німеччини, Румунії та Республіки Молдова, а до участі у останній конференції були залучені і представники КНР.

Під час конференції 2019 року Олег Бажан (перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство»), за дорученням голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта, вручив ювілейну медаль «90 років журналу «Краєзнавство»» Миколі Михайлуци (члену правління НСКУ).

Професора М.І. Михайлуцу було запрошено та він брав участь у понад 100 наукових та науково-практичних конференціях міжнародного та всеукраїнського рівня. (Румунія, Республіка Молдова, КНР).

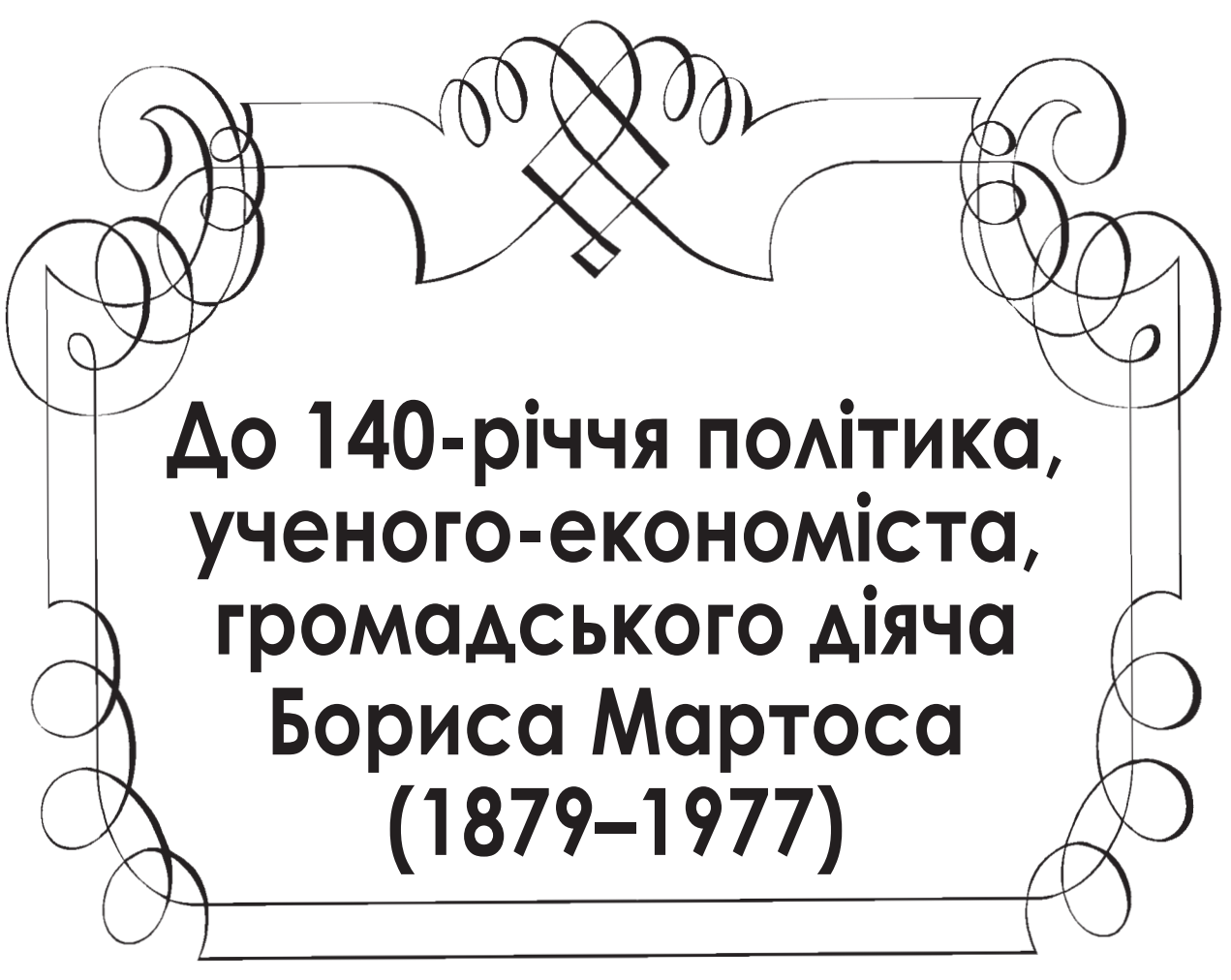
Микола Іванович є дійсним членом редколегій наукових і фахових журналів: щоквартальника «Емінак», «Інтелігенція і влада», історико-краєзнавчого наукового альманаху «Південний-захід. Одесика» (Одеса. Україна) та науково-історичного «Danubius» (Галац, Румунія).

З 2013 року історик Михайлуца є членом Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Інституті історії НАН України.

Слід зазначити, що під керівництвом М.І. Михайлуци були успішно захищені дисертаційні дослідження аспірантів К.В. Мануїлової та О.В. Осипенко, багато часу віддає професор студентству, керує їхньою науково-дослідною роботою.

За вагомі здобутки у викладацькій діяльності, значний особистий внесок у розвиток вітчизняної освіти і науки, багаторічну сумлінну працю ювіляр був відзначений нагрудним Знаком «Відмінник освіти України» (2008 р.), а також неодноразово нагороджений грамотами Міністра освіти і науки України. У 2012 р. за заслуги перед університетом нагороджений знаком «Почесний працівник ОНМУ».

Для науковця 60 років – пора професійної зрілості. За плечима величезний досвід, а попереду ще багато дослідницьких перспектив та сміливих планів. Щиро зичимо Миколі Івановичу їх здійснити!

**До 140-річчя політика,
ученого-економіста,
громадського діяча
Бориса Мартоса
(1879–1977)**

УДК 339.16.012.34-057.44Мартос(045)
Н56

Олексій Нестуля (м. Полтава),
доктор історичних наук, професор,
ректор, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
E-mail: rector.puet@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8853-4538>

Мирослав Аліман (м. Полтава),
кандидат економічних наук, почесний професор, Вищий навчальний заклад
Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
E-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6473-4324>

Борис Мартос та його внесок у розвиток української кооперації

У статті аналізується участь громадського, державного і політичного діяча Бориса Мартоса у кооперативному будівництві та розбудові кооперативних закладів освіти в Україні та еміграції. Визначена роль його у створенні кооперативів різних видів та їх регіональних і загальноукраїнських об'єднань, становленні Центрального українського кооперативного комітету у Києві. Показується внесок Б. Мартоса у відкриття кооперативних курсів у Полтаві, Києві, Празі, Інституту сільсько-господарської кооперації, Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту у Подєбрадах (Чехія) та Української економічної вищої школи у Мюнхені (Німеччина). Принципи організації їх діяльності зберігають актуальність і на сьогодні. Так само як і наукова спадщина видатного вченого-кооператора, яка заслуговує на її глибоке вивчення й перевидання.

Ключові слова: Борис Мартос, кооперація, споживчий кооператив, споживче товариство, Центральний український кооперативний комітет, Українська Господарська Академія.

Oleksiy Nestulya
doctor of historical sciences, professor
rector of Poltava University of Economics and Trade
E-mail: rector.puet@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8853-4538>

Miroslav Aliman
candidate of economic sciences,
honoured professor of
Poltava University of Economics and Trade
E-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6473-4324>

Boris Martos and His Contribution to the Development of Ukrainian Co-operation

Purpose *The purpose of this article is to determine and summarize the contribution of Boris Martos (1879-1977), a prominent public, state and political figure, in terms of co-operative construction in Ukraine and abroad, in personnel training for co-operative organizations and institutions of other organizational and legal forms.*

Methodology of research is defined by the nature of the tasks of the article and the sources used for their solution. Among recent works of M. Aliman, M. Bidy, I. Vitanovich, Yu. Gavrylenko, A. Kachora, O. Kudlai, etc. concerning the life and work of B. Martos, there are publications in the periodicals, memoirs, archival materials on co-operative construction in Ukraine at the beginning of the twentieth century, the era of the Ukrainian revolution in 1917-1920, the establishment of Ukrainian educational institutions in Czechoslovakia (1920-1945) and Germany (after the Second World War). Application of methods of analysis and synthesis, systematization, generalization, historical reconstruction, historical-genetic, retrospective, etc. on the basis of the principles of objectivity, historicism, multifactor, systemicity and ideological pluralism have contributed to the achievement of the goal.

Findings. Studying at Kharkiv University (1897-1908), Martos took an active part in the struggle for the national liberation of the Ukrainian people, having realized the role of cooperative organizations in improving their financial position, increasing the level of education and organization. Therefore, having become an inspector on co-operation at the Zemstvo of Poltava province in 1913, he contributed to the creation of consumer, credit, agricultural and other co-operatives. It was Martos who was one of the first to realize the need to unite the co-operatives into the profile unions. In 1914-1915, thanks to his efforts, the Romny and Poltava unions of credit co-operatives were created as well as the Poltava Association of Consumer Societies - the first provincial union of this type in Ukraine.

B. Martos initiated three All-Ukrainian Cooperative Congresses. The result of the first two ones (9 April and 15-18 September, 1917) was the creation of the Central Ukrainian Co-operative Committee (CUCC) - a temporary body for the coordination of the co-operative construction in Ukraine. It was headed by B. Martos, who prepared a detailed plan for the creating of the first-rate co-operatives, their district and regional alliances and the creation of all-Ukrainian centers of consumer, credit and agricultural co-operation, and the project for reorganization of the CUCC in their Union of Unions. At the Third Cooperative Congress held on 26-29 May, 1918 the delegates supported his proposals. Thus, on 1-3 September, 1918 the constituent meeting of the CUCC and on 1-2 October, 1918 a session of the Council of the Committee elected B. Martos as a chairman of the Board. At this time B. Martos contributed to the opening of the co-operative courses in Poltava and Kiev and supported M. Tugan-Baranovsky's idea of establishing a Cooperative Institute in Ukraine.

Having settled down in emigration in 1920, B. Martos worked most precisely in the field of co-operative education. It was a significant contribution to the creation and operation of the Institute of Agricultural Co-operatives in the Poděbrady village in the Czech Republic (1921-1922), the Ukrainian Academy of Economics (1922-1935), the Ukrainian Technical and Economic Institute (founded in 1932), which he headed for a long time. In 1945 B. Martos initiated the creation of the Ukrainian School of Economics in Munich having headed it as a rector until 1949. He left a significant scientific heritage on the theory and practice of co-operative construction.

Practical value of the article lies exactly in its actualization. The principles of cooperative construction, organization of cooperative education, proved and realized by B. Martos will be useful to the theorists and practitioners of the modern co-operative movement. In this regard, the scientific heritage of this prominent co-operative scientist deserves not only a profound study but also reprinting.

Key words: Boris Martos, co-operation, consumer co-operatives, consumer society, Ukrainian Central Co-operative Committee, Ukrainian Business Academy.

З іменем Бориса Миколайовича Мартоса – визначного українського громадського, державного і політичного діяча, кооператора й педагога, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і Української вільної Академії наук (УВАН), пов'язано створення політичних партій, формування і діяльність уряду Української Народної Республіки (УНР) (1917–1920 рр.),

заснування кооперативних товариств та їх спілок (союзів), підготовка кадрів для кооперативних організацій, відкриття та діяльність вищих навчальних закладів, наукові дослідження в галузі кооперації. Його життя – приклад жертвовного служіння українському народові, гідний наслідування сучасними творцями незалежної України.

Про життя і діяльність Б. Мартоса опубліковано низку праць. Зокрема, А. Качор написав коротку розвідку про його науково-економічну, політичну і громадську працю¹. М. Біда опублікував статтю про Б. Мартоса як політика, ученого і громадського діяча². О.В. Яценко проаналізувала вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б. Мартоса³, О. Кудлай – його громадсько-політичну діяльність⁴. Життя і діяльність Б. Мартоса висвітлюється в монографіях^{5,6}, в енциклопедичних виданнях⁷, збірниках наукових праць^{8,9}. Їх автори одностайні у визнанні його ролі в розвитку кооперативного руху в Україні, становленні кооперативної освіти. Водночас, узагальнюючі розвідки з цієї проблематики до цього часу відсутні.

У зв'язку з цим автори статті ставлять за мету визначити й узагальнити внесок Бориса Мартоса у кооперативне будівництво в Україні та еміграції, у підготовку кадрів для кооперативних організацій та установ інших форм власності.

В основу публікації покладено біографічні розвідки про Б. Мартоса, архівні документи, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Інституту

рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, публікації в періодичній пресі про участь Б. Мартоса в кооперативному русі, його наукові праці.

Борис Мартос народився 20 травня 1879 року в містечку Градизьк на Полтавщині. У 1897 р. він закінчив зі срібною медаллю класичну гімназію в Лубнах і став студентом Харківського університету¹⁰. Тут захопився суспільно-корисними справами, політичною діяльністю. Він, зокрема зацікавився діяльністю Української студентської громади (УСГ) в Харкові, що була заснована в 1897 році, і могла існувати лише як таємне товариство, законспіровано від агентів поліції. Б. Мартос став одним із провідників харківської УСГ і деякий час був її скарбником¹¹. Патріотизм, бажання боротися за національне визволення, за кращу долю свого народу – таким був визначальний мотив діяльності Громади.

У той час на українську молодь великий вплив мали погляди видатного громадського і кооперативного діяча Миколи Левитського (1859–1936). В березні 1899 року він приїхав до Харкова в кооперативних справах (у місті існувало декілька артілей ремісників), а також мав

¹ Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці. Вінніпег, 1977. 31 с.

² Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. 1977. Ч. 55-56. С. 101 – 105.

³ Яценко О.В. Вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б.Мартоса: Спроба творення «кооперативної республіки» (квітень-вересень 1919 року) // Гілея. 2010. Вип. 31. С. 90-100.

⁴ Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса // Проблеми вивчення історії України. – 2011. Вип. 6. С. 21-44.

⁵ Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Полтава : ПУЕТ, 2017. Кн. 1. 233 с.

⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : ТУК – Товариство Української Кооперації, 1964 624 с.

⁷ Осташко Т.С. Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К : Наукова думка, 2009. Т.6. С. 534.

⁸ Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк : Проект, 2000. 296 с.

⁹ Аліман М. Борис Мартос. // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. Львів : Вид-во «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. С. 273-280.

¹⁰ Качор А. Борис Мартос ... С. 9.

¹¹ Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти. (Спогади). // Кооперативна республіка. – 1938, вересень. С. 261.

спілкування зі студентами¹². Із нього Б. Мартос виніс щире переконання у тому «як можна багато доброго зробити для нашого поневоленого народу, щоб поправити його незавидне матеріальне положення, пропагуючи серед нього ідею кооперації, здійснюючи кооперативні принципи на практиці через розбудову споживчих і промислових кооперативів та через поглиблення в масах економічних і освітніх знань», – писав М. Біда¹³. Відтак, згадував пізніше Б. Мартос, разом з однопдумцями «організуючи тоді свої, окремі від російських, партії – РУП, УСДРП і ін., складаючи їх програми, багато уваги присвячували кооперації»¹⁴.

Як один з ініціаторів і керівників студентських виступів у Харкові, в лютому 1901 року Б. Мартос був заарештований і висланий на два роки до Полтави під нагляд поліції, із заборонаю жити в університетських містах. 1903 року поновився в університеті, але вже незабаром опинився за ґратами. Весною 1904 року вийшов на волю. І знову поринув у революційну діяльність, ставши з 1905 року членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)¹⁵.

Отримавши у 1908 році університетську освіту, Б. Мартос мав намір займатися педагогічною роботою. Проте поліція, з огляду на політичну діяльність Б. Мартоса, заборонила йому будь-яку педагогічну працю. То ж, у 1909 р. Б. Мартос виїхав на Волинь, де влаштувався старшим контролером у статистичному відділі Волинської губернської управи. Згодом переїхав на Кубань, де проживав тоді брат його дружини Марії Андрій Кучерявенко. Б. Мартос керував фінансовим відділом Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці, був членом редакційної колегії кооперативного органу «Союз», входив до дирекції Кубанського кооперативного банку, провів короткотермінові курси для членів управ кредитних кооперативів, брав участь у просвітній роботі серед населення, зокрема виступав з

рефератом на Шевченківських роковинах у Новоросійську¹⁶.

З кінця 1913 року Б. Мартос працює на посаді інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві. Споживчі товариства у той час росли як гриби і так само швидко лопались, йшлося в одній із публікацій у Полтавському журналі «Хуторянин». Активне прагнення до організації, ніким не кероване, природно, стикалося на своєму шляху з непередбачуваними перешкодами, а недосвідченість у веденні справи ускладнювала розвиток кооперації. Так тривало до того часу, наголошувалось у виданні, поки Полтавським губернським земством не було запрошено на роботу інспектора кооперації Бориса Мартоса¹⁷.

У 1914 р. на нараді інструкторів-кооператорів Полтавщини він ініціював проведення статистичного обстеження кооперативів краю. Була розроблена відповідна програма, яка передбачала не лише збір статистичних даних, а й безпосереднє обстеження кооперативів на місцях. Його результати були опубліковані у 1915 р. в «Огляді споживчих товариств Полтавської губернії». Видання містило 11 розділів, зокрема: дані про кількість споживчих товариств і кількість пайовиків, розмір пайових внесків, пайового та інших капіталів, обороти і прибутки, внутрішнє життя кооперативів, їхні взаємозв'язки та ін. Важливо й те, що в «Огляді» було представлено фотографії кооперативних закладів. У додатках «Огляду» було вміщено баланси споживчих товариств, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895-го до 1 липня 1915-го року, (існуючих і тих, що закрились) із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адреси. У передмові до видання Б. Мартос висловлював сподівання, що воно стане в нагоді усім небайдужим до кооперативного руху, основою аналізу його недоліків та пошуку шляхів подальшого розвитку¹⁸.

¹² Левитський М.В. До схеми поступу людства в зв'язку з сучасним моментом. [стаття] 20 березня 1918 р. Рукоп., машиноп. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 327, оп. 1, спр. 31, арк. 1.

¹³ Біда М. Проф. Борис М. Мартос... С. 101–102.

¹⁴ Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти С. 266.

¹⁵ Качор А. Борис Мартос ...С. 11.

¹⁶ Там само. С. 14.

¹⁷ Хроника кооперативного дела // Хуторянин. 1915. №26. С. 602–603.

¹⁸ Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. Полтава, 1915. 108 с.

Б. Мартос добре усвідомлював їх, оскільки постійно перебував у вирі кооперативного життя: брав участь у зборах кооперативних товариств, підготовці їхніх статутів, публікував у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації, на громадських засадах працював у органах управління кооперативних організацій. Працювати було нелегко, оскільки Перша світова війна спровокувала зростання цін на товари, знецінення грошей, товарний дефіцит. Населення шукало захист від цих проблем у кооперації, засновувало нові споживчі товариства, які не мали ні досвіду роботи, ні потрібних для її організації кадрів. Ці проблеми доводилось вирішувати постійно.

Окрім того, царська влада активно залучала кооперативи до постачання армії. Було край важливо, аби ця робота не шкодила основній меті об'єднання споживачів у кооперативи і, водночас сприяла реалізації їх потенціалу. Саме про це говорив Б. Мартос на нараді представників кредитних, соціально-позичкових і споживчих кооперативів краю, скликаній 12 липня 1915 року Полтавською губернською управою. Відтак, учасники наради визнали бажаним здійснювати постачання необхідної для армії продукції за рахунок вільних обігових коштів кооперативів. Вони домовились об'єднати зусилля кооперативних товариств з урахуванням їхньої прилеглисті до залізничних станцій. Б. Мартос привернув увагу учасників наради до ще одного важливого питання – дорожнечі шкіряних товарів і взуття, якого гостро потребували військові. Для вирішення цієї проблеми він запропонував звернутися до головного управління землеустрою і землеробства з клопотанням передати шкіряне виробництво кооперації, або у відання громадських організацій¹⁹.

Актуальними були й ініціативи Б. Мартоса з підготовки кадрів для кооперативних установ і організацій. У зв'язку з війною чимало кооперативів залишилися без своїх керівників і бухгалтерів. Це згубно впливало на нормальний розвиток кооперації. Тому курси кооперативного відділення при Полтавському товаристві сільського господарства

для працівників кредитних і споживчих товариств з рахівництва і з питань організації та практики діяльності цих товариств виявилися цілком на часі. Вони тривали з 1 по 20 лютого 1915 року й отримали позитивні відзиви слухачів. В тому числі й на адресу курсу з рахівництва (обліку), який читав Б. Мартос²⁰.

На урочистому засіданні кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства, яке відбулося під головуванням його очільника Ю. Соколовського 8 листопада 1915 року з нагоди п'ятдесятиліття кооперативного руху в Російській імперії, Б. Мартос обґрунтував необхідність постійного навчання кооператорів. Він наголосив, що кооперація стала масовою й переважно селянською. Відтак, її керівники мали потребу у розширенні як загальної, так і фінансової освіти, вивченні досвіду ефективної діяльності кооперативів. У зв'язку з цим Б. Мартос вніс пропозицію відкрити в Полтаві кооперативну школу²¹.

Одним з перших Б. Мартос усвідомив необхідність об'єднання розрізнених кооперативів у спілки – повітові та губернські. Завдання виявилось не з простих, оскільки царській уряд дуже насторожено ставився до таких ініціатив. Так, в травні 1910 р. уповноваженими 9 кредитних і 3 ощадно-позичкових товариств Полтавської губернії було подано на ім'я міністра фінансів клопотання про відкриття Полтавської спілки кредитних кооперативів. Проте відповіді так і не дочекалися. Тоді представники кредитних кооперативів губернії провели 8 червня 1914 р. у приміщенні Полтавського товариства сільського господарства нараду, присвячену визначенню району діяльності Полтавської спілки установ дрібного кредиту. Серед учасників наради був і Б. Мартос²².

Одночасно він працював над об'єднанням кредитних кооперативів у повітах. Він неодноразово виступав з цього приводу на нарадах представників кооперативних установ і земств. Так, 30 квітня і 6 травня 1915 року під його головуванням пройшли наради представників

¹⁹ Мазлах С. Совещание представителей кооперативов при Полтавской губернской управе // Хуторянин. – 1915. – №30–31. – С. 676, 678, 679.

²⁰ Курси про кооперацію // Хуторянин. 1915. №10. С.243.

²¹ Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства// Хуторянин. 1915. №47. С. 983–989.

²² Хроника кооперативного дела // Хуторянин.1914. № 26. С. 762.

кредитних товариств Роменського, Лохвицького і Гадяцького повітів, на них обговорювались питання заснування Роменської спілки закладів дрібного кредиту. На пропозицію Б. Мартоса було обрано особливу підготовчу комісію, якій доручили звернутись до всіх кредитних кооперативів Роменського та сусідніх повітів із закликом скликати установчі збори спілки. Цій же комісії за участю Б. Мартоса було доручено підготувати доповідь на установчі збори. Їх планувалося провести зразу після офіційного повідомлення про затвердження статуту спілки²³.

Проведена в повітах робота дозволила вже незабаром знову повернутися до ідеї створення Полтавської спілки кредитних кооперативів 6 грудня 1915 р. у нараді з цього приводу взяли участь уповноважені від 60-ти кредитних кооперативів та інструктори кооперації повітових земств. Б. Мартос виступав на нараді кілька разів. Він обґрунтував статутні завдання спілки, механізми визначення розмірів вступного й пайового внесків її членів. Особливу увагу привернув до просвітницької діяльності спілки. Саме з нею він пов'язував можливості розширення її впливу²⁴.

Наполегливість кооператорів Полтавщини дала результати. У 1915 р. Рада Міністрів Російської імперії затвердила Статут Роменського²⁵ та Полтавського союзів кредитних кооперативів²⁶.

Увінчалися успіхом і зусилля Б. Мартоса по створенню губернської спілки споживчих товариств Полтавщини. Першим кроком на цьому шляху стало створення «Товариства гуртових закупівель». Воно мало обслуговувати споживчі товариства губернії. Проте його статут не акцентував уваги на, по-суті, спілчанському характері

діяльності товариства. Щоб приховати його спілкову форму, до засновників товариства увійшли, крім споживчих кооперативів, декілька фізичних осіб²⁷. Це дало змогу вже у грудні 1914 р. зареєструвати статут за місцем створення товариства. 29 березня 1915 року відбулися його установчі збори, а з травня воно розпочало свою торговельну діяльність²⁸.

Тим часом восени 1915 року вдалося затвердити статут Полтавської спілки споживчих товариств. Кооператори призначили установчі збори спілки і ліквідаційні збори Полтавського товариства гуртових закупівель. Ці збори відбулися в один і той же день в лютому 1916 році²⁹. Полтавська спілка споживчих товариств – перша така губернська спілка в Україні, – невдовзі досягла вагомих результатів у своїй діяльності. За неповні перші два роки свого існування вона об'єднала 748 кооперативів губернії. Значно зросли обсяги постачання спілкою товарів споживчим товариствам. Якщо загальний оптовий товарообіг Полтавського товариства гуртових закупівель у 1915 році складав 272,9 тис. крб, то в 1916-му обіг новоствореної Полтавської спілки сягнув до 1 млн крб, а в 1917 р. до 2,4 млн крб³⁰.

Визнанням ролі Б. Мартоса у кооперативному будівництві на Полтавщині стало обрання його до складу керівних органів Полтавської спілки споживчих товариств і Полтавського кредитного союзу³¹. У 1917 р. він представляв Полтавську спілку споживчих товариств у Раді Українського кооперативного народного банку³².

На той час Б. Мартос опинився у вирі української революції, активно працював на ниві

²³ Совещание учредителей Роменского союза учреждений мелкого кредита // Хуторянин. 1915. № 22. С. 519–520.

²⁴ Предварительное совещание уполномоченных кредитных кооперативов по вопросу об организации Полтавского союза учреждений мелкого кредита. // Хуторянин. 1915. № 51. С. 1045–1049.

²⁵ Куліжний А. Е. Новые 17 союзов и союзное строительство // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – № 4. – С. 218–219.

²⁶ К учреждению Полтавского союза кредитных кооперативов // Полтавские агрономические известия. – 1915. – № 4. – С. 57.

²⁷ Хроника союзного объединения // Кооперативная жизнь. 1914. № 13–14. С. 74.

²⁸ Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств. (До 10-ї річниці) // Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925). Полтава, 1926. С. 61–62.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 63.

³¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 263.

³² Н.Ш. Открытие Украинского кооперативного банка // Южный кооператор. 1917. № 12. С. 427.

розбудови української держави. На Першому Всеукраїнському селянському з'їзді (28 травня – 2 червня 1917 р.), на засіданнях якого Б. Мартос неодноразово головував, його обрали членом Центрального комітету Української селянської спілки. У ній він представляв УСД РП. Одночасно, як обраний на з'їзді до Тимчасової Ради селянських депутатів, увійшов до складу Української Центральної Ради (УЦР). Входив також до Малої ради. В липні-серпні та восени 1917 р. очолював Генеральне секретарство земельних справ. У грудні 1918 р. – травні 1920 р. був міністром фінансів уряду УНР, а в квітні-серпні 1919 р. очолював Раду міністрів молоді української республіки³³.

Працюючи на керівних державних посадах Б. Мартос постійно підтримував зв'язки з кооперативними організаціями, переймався вдосконаленням кооперативного законодавства, турбувався про успішний розвиток кооперації та поліпшення фінансового становища кооперативних товариств і їхніх спілок.

Саме він стояв біля витоків створення Центрального українського кооперативного культурно-просвітнього та організаційного союзу (Коопцентру), який очолив кооперативне будівництво в Україні. Відповідне рішення ухвалили учасники кооперативної наради у березні 1917 р. Створений на нараді Тимчасовий комітет мав розробити план розвитку української кооперації, спільно з київським Союзбанком розпочати видання щоденного часопису «Народна воля» (виходив від травня 1917 р. до травня 1918 р.) та скликати Перший Всеукраїнський з'їзд кооперативних союзів³⁴.

Завдяки наполегливості Б. Мартоса з'їзд відбувся вже 9 квітня 1917 р. У його роботі взяли участь уповноважені 16-ти кооперативних союзів: від Кубані до Поділля. Вони схвалили представлений Б. Мартосом план союзного кооперативного будівництва в Україні та прийняли рішення створити Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК). Він мав стати

«ідейним представником української кооперації на Україні, в Росії і закордоном» та підготувати створення Центрального українського союзу кооперативів³⁵.

Очолив роботу Комітету Б. Мартос. Під його керівництвом у квітні-вересні 1917 р. Комітет провів 17 засідань. На них були розроблені проекти статутів видавничого, ревізійного, кредитного, споживчого та інших союзів, Кооперативного народного банку, положення про керівні органи ЦУКК. Всі вони були схвалені делегатами Другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду 15-18 вересня 1917 р., які також обрали склад тимчасових правління та ради ЦУКК. Відтак, з 1 жовтня 1917 р. ЦУКК офіційно розпочав свою діяльність. Керував нею Б. Мартос³⁶.

З метою «вияснити сучасне становище кооперації й вирішити питання про її організацію й дальшу діяльність» Комітет підготував Третій всеукраїнський кооперативний з'їзд, який відбувся 26-29 травня 1918 р. у Києві. Дослідники історії української кооперації називають його історичним³⁷.

Голова правління ЦУКК і голова організаційного комітету з'їзду Б. Мартос, відкриваючи перше пленарне зібрання й вітаючи його делегатів і гостей, нагадав, що українська кооперація «народилася в негоду й виростала в люту зиму», і запевнив, що їй не страшні «ніякі шкідливі впливи, звідки б вони не походили. Я вірю, – сказав він, – в долю нашого народу, оснований на його самодіяльності, на почутті своєї сили, на почутті незалежності від сторонніх впливів. Не забуваймо ніколи, що народ наш не покладає надії ні на кого, тільки сам на себе, на свою працю. І ми, сини того народу, що з'їхалися сюди для того, щоби класти підвалини величезного будинку економічного добробуту свого народу». З піднесенням настроєм присутні проспівали український національний гімн і приступили до роботи³⁸.

З головною доповіддю «Про організацію кооперації на Україні» – на з'їзді виступив

³³ Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса... С. 27, 32-34.

³⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 193.

³⁵ Павловський Г. Центральний Український Кооперативний Комітет // Українська кооперація. 1918. № 1. С. 40-41.

³⁶ Ол. П. Труды другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду вересень 15-18, року 1917 у м. Києві. – К., 1912 С. 84-85.

³⁷ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 193.

³⁸ Там само. С. 194.

Б. Мартос³⁹. Він показав закономірність та динаміку розбудови мережі місцевих кооперативів першого ступеня, районних і обласних союзів та створення всеукраїнських центрів споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації. Передбачав створення центрального ревізійного, видавничого та культурно-освітнього союзів.

У запропонованому делегатам з'їзду проекті постанови наголошувалось:

«1. З метою планомірного й найповнішого використання сил кооперації, необхідно розмежувати діяльність кооперативних товариств, союзів та центральних об'єднань так, щоб кожна кооперативна організація поволі спеціалізувалась на задоволенні певної галузі потреб людності, намагаючись задовольнити ці потреби якнайкраще.

2. Відповідно до того повинні бути організовані центри кооперативні: кредитний, споживчий (торговельно-промисловий), сільськогосподарський (торговельно-промисловий), ревізійний, видавничий та культурно-просвітний.

3. Торговельно-промислові центри мусять бути зорганізовані по принципу універсальності операцій. Згодом, в міру розвитку кооперативних сил, мають утворюватися нові торговельно-промислові центри, які мають задовольняти окремі галузі потреб (наприклад, молочарський союз або союз для збуту яєць). Таким новим центральним союзам вже існуючі універсальні центри повинні передавати відповідні галузі своїх операцій».

Водночас, Б. Мартос закликав кооператорів до об'єднання зусиль і координації своєї діяльності. На його думку, ревізійні, видавничі, культурно-освітні кооперативи й союзи мали обслуговувати потреби кооперативних організацій інших видів. Кредитна кооперація: місцеві товариства, їхні союзи та центральна кредитна установа «Українбанк» – мали бути не організацією кредитних кооперативів, а організацією для задоволення кредитних потреб усіх видів кооперативів. Організаційну роботу пропонувалось зосередити в галузевих «кооперативних комітетах або радах з'їздів – місцевих та центральних». За-

гальну є координацію їх діяльності повинен був забезпечити Центральний український кооперативний комітет у Києві.

У проекті резолюції за доповіддю Б. Мартоса пропонувався також алгоритм розмежування та об'єднання зусиль земств і кооперативів на ниві кооперативного будівництва:

«а) земство веде пропаганду нових видів кооперації, підтримує матеріально та інструкторською допомогою ті галузі кооперації, котрі почувають себе настільки слабкими, що не можуть обійтися без сторонньої допомоги;

б) кооперація в своїй культурно-просвітній діяльності повинна не повторювати, а доповнювати роботу земства»⁴⁰.

Під час дебатів організаційний план Б. Мартоса намагалися провалити захисники інтересів московських кооперативних центрів в Україні – представники харківського Союзу споживчих товариств півдня Росії – В. Целларіус і М. Кузнецов та Б. Одер – представник Харківського кредитного союзу. Вони заявляли, що план складений «по лінії політичній, а не по лінії економічної доцільності», що нові всеукраїнські кооперативні центри – «Дніпросоюз», (Союз споживчих союзів), Українбанк, чи «Централ» (Центральна спілка сільськогосподарської кооперації в Києві) – заслабкі, щоб могли незалежно від московських центрів як слід виконувати свою господарську роль. Опоненти демонстративно намагалися вважати з'їзд лише обласним і не визнавали важливої ролі київських центральних союзів, бо, на їхню думку, організаційне відокремлення української кооперації від загальноросійських центрів було шкідливим. Більшість делегатів з'їзду не підтримали ці аргументи, проголосувавши за резолюцію, запропоновану Б. Мартосом⁴¹.

Ухвалили делегати з'їзду й резолюцію «Про союз кооперативних союзів». Він мав бути створений натомість тимчасового ЦУКК. Відповідно до затвердженого з'їздом проекту статуту Союз мав стати центральною кооперативною установою України з широкими правами представництва та захисту інтересів кооперативів в середині

³⁹ Литвиненко А. Утворення кооперативних центрів на Україні і сепарація од Москви // Українська кооперація. 1918. №1 (липень). С. 32.

⁴⁰ Постанова III Всеукраїнського кооперативного з'їзду в Києві 26-29 травня 1918 р. // Українська кооперація. – 1918. № 1. С. 59.

⁴¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. ... С. 194-196.

країни та поза її межами, координації їх діяльності. З'їзд доручив українським кооперативним союзам у Києві подбати про найшвидшу реєстрацію статуту Союзу кооперативних союзів України⁴².

На той час його функції, по-суті, виконував ЦУКК. Саме до нього кооператори з різних куточків України зверталися за допомогою у боротьбі проти утисків з боку місцевих адміністрацій гетьманату та австрійсько-німецьких військ. У численних зверненнях до Комітету йшлося про арешти без пред'явлення обвинувачень відомих кооперативних діячів і робітників, обшуки в кооперативних товариствах, заборону загальних зборів товариств і ліквідацію самих товариств, реквізиції коштів та сільськогосподарських машин зі складів і т. п. ЦУКК вбачав у таких діях «організований похід на кооперацію з боку невідповідальних елементів», відстоював інтереси кооперації, звертаючись до урядових інституцій, місцевих агентів влади⁴³.

Така позиція ЦУКК сприяла згуртуванню кооператорів України навколо нього. У цьому сенсі надзвичайно важливе значення відіграв Перший всеукраїнський з'їзд інструкторів з кооперації, який відбувся 13-17 липня 1917 р. Учасниками з'їзду були 270 делегатів – кооператорів з усієї України. У доповідях на з'їзді були визначені завдання кооперативного інструктора: налагодження діловодства в кооперативах, організації статистики, кооперативної пропаганди, освіти, курсів, кооперативних шкіл і т. д. З'їзд висловив побажання, щоб у кооперативах були спеціальні інструктори, які б керували культурно-просвітніми справами. Важливого значення надавалося поширенню знань про кооперацію серед молодого покоління. Рекомендувалося поширювати знання про кооперацію у шкільних підручниках, а також організувати серед школярів зразкові кооперативи. З'їзд прийняв резолюцію голови управи ЦУКК Б. Мартоса такого змісту: «Констатуємо, що розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим, один одного підтримуючи, один одному

сприяючи, являючись то причиною, то наслідками один одного, з'їзд не тільки вважає обов'язком інструктора на Україні вести свою роботу, рахуючись з національними особливостями, як українців, так і інших національних груп, але визнає, що в зміст інструктора входить, oprіч допомоги кооперативам, ширення серед людності економічного знання, громадської та національної свідомості»⁴⁴.

Виконуючи рішення з'їзду, управа ЦУКК 27 липня 1918 р. скликала засідання комісії вищої кооперативної освіти при Комітеті за участю Б. Мартоса, О. Ночвина, М. Туган-Барановського, К. Мацієвича, К. Шемітова, П. Гавсевича і В. Сазонова. Комісія затвердила програму інструкторських курсів, які мали розпочати роботу при ЦУКК восени 1918 р. Вона включала такі дисципліни як економіка промисловості і торгівлі, цивільне право, економічна географія. Передбачалося вивчення і спеціальних курсів по 180–200 годин для фахівців окремих видів кооперації: рахівництво, інструкторська діяльність, банківське діло, теорія і практика кредиту, товарознавство, теорія і практика споживчої кооперації, окремі види сільськогосподарської кооперації.

Комісія звернулася до кооперативних об'єднань – Українбанку, Союзбанку, Дніпросоюзу та Централу скласти програми відповідних спеціальних курсів. Вже незабаром на них викладали такі кооперативні діячі, як М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, Х. Барановський. Серед них був і Б. Мартос⁴⁵.

Тим часом Київським окружним судом було зареєстровано статут Центрального Українського Кооперативного Комітету. Таким чином Комітет набув права юридичної особи і, по-суті, став «Союзом союзів», який передбачалося створити відповідно рішень Третього всеукраїнського кооперативного з'їзду. Згідно зі статутом Комітет мав такі права і обов'язки:

а) представляти українську кооперацію на державних та міжнародних з'їздах; б) відстоювати інтереси кооперації в урядових інституціях; в) розглядати й вирішувати всі питання, що виникатимуть у житті української кооперації;

⁴² Постанова III Всеукраїнського кооперативного з'їзду ... С. 59-60.

⁴³ Кооперація і адміністрація // Українська кооперація. 1918. № 2. С. 181.

⁴⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... – С. 198-199.

⁴⁵ З діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету // Українська кооперація. 1918. № 2. С. 79,80.

г) давати інструкторські вказівки й робити ревізії кооперативних установ; д) скликати різного роду кооперативні з'їзди і е) бути центром – ідейним, науковим, організаційним, статистично-економічним і культурно-просвітницьким⁴⁶.

Установчі збори ЦУКК відбулися 1-3 вересня 1918 р. в присутності 28 представників з правом вирішального голосу і 20 – дорадчого. Збори ЦУКК заслухали доповідь члена управи Комітету Г. Павловського «Про реєстрацію Комітету і про його діяльність». Із звітом Комітету на 1 вересня 1918 р. та інформацією про видатки по управлінню Комітету з 1 січня по 1 вересня 1918 р. виступив Б. Мартос. Звіт і обрахунок видатків Комітету збори затвердили одноголосно. Б. Мартос теж доповів «Про план діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету на 1918 р.». План роботи Комітету було схвалено більшістю учасників зборів.

Серед інших питань, розглянутих на зборах, були доповіді Б. Мартоса про оподаткування кооперативів і організацію «Фонду солідарності» для забезпечення кооперативів від збитків. Збори ухвалили: а) просити уряд про звільнення кооперативів від державного оподаткування; б) справу з організації «Фонду солідарності» передати до Ради Комітету. Збори також ухвалили кошторис Комітету на 1918 р.

Із загальним настроєм єднання кооператорів України дисонансом прозвучав виступ представника Ради всеросійських кооперативних з'їздів В. Хижнякова, який побачив у створенні ЦУКК спробу повністю відокремитися від «московських кооператорів». У відповідь Б. Мартос на фактах з історії кооперативного руху України показав як ті чинили перешкоди до утворення всеукраїнських кооперативних центрів, а вже створені визнавали лише своїми філіями. Він висловив надію, що з московськими кооператорами буде знайдено спільну мову, але тільки тоді, коли вони визнають кооператорів України так само, як визнають кооператорів Німеччини, Англії й інших країн.

Збори ухвалили також резолюцію щодо утисків кооперативних організацій і кооператорів з боку органів влади та військових адміністрацій. Управа ЦУКК отримала доручення «зібрати відповідні матеріали і звернутись з заявою до Міністрів Юстиції і Внутрішніх Справ про заборону всіх утисків над кооперацією».

Підтримали учасники зібрання також пропозицію М. Туган-Барановського про організацію кооперативного інституту у Києві. Він зазначив величезне значення кооперації, зупинився на її історії «з її прекрасними пориваннями і високими ідеалами», довів необхідність заснування в Україні вищої кооперативної школи, яка могла би «плекати кооперативні дисципліни відповідно матеріальним і духовним потребам українського народу». Рішення зборів про організацію кооперативного інституту було ухвалено одноголосно. Збори доручили Раді ЦУКК приступити до утворення Українського кооперативного інституту науково-навчального характеру⁴⁷.

Не викликали заперечень учасників зборів і пропозиції Б. Мартоса про створення Всеукраїнського страхового кооперативного союзу. Вони доручили управі ЦУКК підготувати і подати на реєстрацію статут Союзу, а також звернутись до кооперативних спілок про їх вступ до його фондаторів. Збори завершилися виборами членів Ради і членів Ревізійної комісії ЦУКК. Робота зборів, як наголошували їх учасники, проходила у спокійній діловій атмосфері і дали гарні результати⁴⁸.

Обов'язки між членами управи ЦУКК були визначені 5 вересня 1918 р. таким чином: голова Комітету Б. Мартос – представництво, інструкторський відділ, статистичний відділ, бухгалтерія і страхова справа; О. Ночвин – юридичний відділ, бюро праці, загальна канцелярія, господарство, курси і представництво на з'їздах і А. Литвиненко – секретаріат, прес-бюро та бюлетень, журнал «Українська кооперація», музей і виставка і культурно-просвітні справи⁴⁹.

1–2 жовтня 1918 р. відбулася сесія Ради ЦУКК. Постійним головою Ради був обраний

⁴⁶ З діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету // Українська кооперація. 1918. № 2. С. 79.

⁴⁷ Установчі збори Центрального Кооперативного Комітету // Українська кооперація. 1918. № 3. С. 45-47

⁴⁸ Там само. С. 48.

⁴⁹ Поділення праці між членами управи ЦУКК // Українська кооперація. 1918. № 3. С. 75.

професор М. Туган-Барановський, його заступником – проф. К. Мацієвич, головою управи – Б. Мартос, членами управи – А. Литвиненко й О. Ночвин. Втім, всі одностайно визнали, що головним організатором і адміністратором «Коопцентру» був Борис Мартос. Він старався добирати й приєднувати до співпраці громадських діячів, представників науки, інших фахівців, у тому числі й таких, з громадськими та політичними поглядами яких він не погоджувався (а вони з його), і навіть тих, котрі були ще «невизначними в настанові до самостійно-державних змагань України». Недаремно він любив підкреслювати, що «найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності»⁵⁰.

Восени 1918 р. на сторінках видання «Українська кооперація» Б. Мартос дав теоретичне обґрунтування значення створення загальноукраїнських кооперативних об'єднань і спілок різного рівня. Вони мали внести плановість у кооперативне будівництво, усунути конкуренцію між кооперативними організаціями, сприяти раціональному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. «Зараз ми бачимо в кооперативному рухові трохи не таку саму анархію, як і в буржуазному торговельному апараті, – писав Б. Мартос, – в одному і тому селі, часто густо на тому ж базарі, можна бачити крамниці різних споживчих товариств, які не тільки не об'єднують своєї діяльності, а навіть не хочуть її координувати. Не краще стоїть справа і з союзами кооперативів. Одкриваються вони без усякого плану. В одному повіті їх декілька (на Харківщині на 12 повітів – коло 40 союзів), а в другому повіті нема ні одного; райони діяльності їх переплутані; жоден, із них не зазначив собі ясних завдань, не виробив точного плану діяльності...».

Пояснюючи причини хаотичності в кооперативному русі, Б. Мартос наголошує, що в Україні не було центрів, які б регулювали торговельну діяльність кооперативних союзів. «Існуючі тепер центри, засновані трохи не вчора, ще слабкі, лише намагаються керувати справою. Навіть досі не вироблено організаційного плану, статистика тільки що розпочинається. В розпорядженні

центральної та обласних організацій нема відповідних інструкторських сил, бо існуючий інструкторський персонал ще занадто молодий по кооперативній роботі і здебільшого пристосований до обслуговування окремих кооперативів, а не спілок. В окремих випадках немало роль відіграє особистий егоїзм, завдяки якому керівники спілок намагаються поставити свою спілку не на те місце, яке належить їй по об'єктивних умовах»⁵¹.

Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні і дрібнорайонні союзи кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб один не повторював роботи другого. Він обґрунтував доцільність функціонування таких об'єднань в кооперації як: А. Центральні спілки; Б. Обласні спілки; В. Районні спілки; Г. Спілки дрібнорайонні. Кооперативний діяч також визначив основні завдання цих об'єднань.

Попри буремність років української революції, запропонована Б. Мартосом модель кооперативного будівництва почала втілюватися в життя саме тоді. У спогадах про розвиток кооперації України 1917-1919 рр. Б. Мартос наголошує, що в цей час вона стала на шлях трьохступеневості, а саме: а) кооперативи, б) спілки кооперативів, в) спілки кооперативних спілок (центральні об'єднання). Кооперативів усіх видів (організацій першого ступеня) – кредитних, споживчих, сільськогосподарських, виробничих та інших, – в Україні було близько 30000, спілок кооперативів (організацій другого ступеня) – біля 300, а центральних спілок (організацій третього ступеня) – 6. Кооперативні спілки були створені в усіх губернських та повітових містах і найбільших торговельних містечках.

Б. Мартос називає також всеукраїнські кооперативні центральні об'єднання до створення яких він був причетний: 1) «Український народний кооперативний банк» (Українбанк) – центральна спілка кредитної кооперації, 2) «Дніпровська спілка споживчих спілок України» (Дніпросоюз) – центральна спілка споживчої кооперації, 3) «Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз» (Централ) – центральна спілка сільськогосподарської кооперації, 4) «Всеукраїнський кооперативний видав-

⁵⁰ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... С. 210.

⁵¹ Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів // Українська кооперація. 1918. Кн. 4 (жовтень). С. 46-54.

ничий союз» (Книгоспілка) – книгарсько-видавничча кооперативна спілка, 5) «Український кооперативний страховий союз» (Укостраховсоюз) – центральна спілка по страхуванню, 6) «Український центральний кооперативний комітет» (Коопцентр) – центральне ідейно-академічне, статистичне і культурно-просвітнє кооперативне об'єднання. Центром кооперативного життя став Київ⁵².

Визнанням заслуг Б. Мартоса в кооперативному будівництві України стало не лише обрання його головою управи ЦУКК. Окрім цього він очолював наглядову раду «Дніпросоюзу», входив до складу наглядової ради «Українбанку», редакційної комісії журналу управи Коопцентру «Українська кооперація», викладав на Вищих інструкторських кооперативних курсах ім. Доманицького, у Київському кооперативному інституті, у кооперативній школі «Дніпросоюзу»⁵³.

Головним джерелом здобутків української кооперації Б. Мартос вважав можливості реалізації демократичних ініціатив кооператорів, відкриті українською революцією. Саме з нею він пов'язував як успіхи, так і завдання кооператорів України. Після того, як перед кооперацією відкрилися простори вільної діяльності, – писав Б. Мартос – і за короткий час «вона виявила надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різномірних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції, рушилося, кооперація будувала нове життя і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності. За три роки вільного існування українська кооперація, незважаючи на безперестанну громадянську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалося ні одної ділянки в житті українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання зреформування економіч-

ного життя, а перед українською кооперацією крім того стоїть і ще одне завдання – національне відродження українського народу»⁵⁴.

Опинившись 1920 р. в еміграції, Б. Мартос ніколи не забував про нього. Тому жваво відгукнувся на прохання українських студентів у Празі прочитати їм лекцію про кооперацію. А згодом вирішив відкрити для них кооперативні курси. Вивчав досвід роботи подібних курсів і шкіл у Берліні, Дрездені, Мюнхені, Лейпцигу, Регенсбурзі, Гамбурзі. Ініціативу Б. Мартоса підтримав голова Українського громадського комітету у Празі М. Шаповал. Він запропонував відкрити курси при Комітеті. Невдовзі план і програма курсів були схвалені, а Б. Мартоса призначено керівником кооперативного відділу Комітету. За допомогою чеських соціал-демократів Б. Мартосу пощастило отримати для курсів приміщення в одній із празьких шкіл. Викладачами було призначено крім Б. Мартоса (кооперація), О. Мицюка (народне господарство) і В. Старосольського (право)⁵⁵.

Успішна робота курсів дозволила реорганізувати їх у дворічний Інститут сільськогосподарської кооперації, а згодом – Українську господарську академію (УГА) в Подєбрадах⁵⁶. Б. Мартос входив до складу організаційного комітету, обраного загальними зборами УГА 17 січня 1922 р. Він брав участь у підготовці першого засідання Професорської Ради Академії у Празі 28 квітня 1922 р., згодом став її секретарем, увійшов до Сенату Академії.

Спочатку Українська господарська академія мала трирічну програму навчання. У 1924 році вона була реорганізована у вищу школу з чотирирічним курсом навчання та правом надавати своїм випускникам звання інженера відповідного фаху. Плани і програми навчання складені були за взірцями аналогічних західноєвропейських шкіл. Академія мала три факультети – агрономічно-лісовий, інженерний, з відділами хіміко-технологічним, гідротехнічним і землемірним; економічно-кооперативний з від-

⁵² *Мартос Б.М.* Кілька слів про українську кооперацію. Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. // ІРНБУВ, ф. 290, №2949, арк.1.

⁵³ *Кудлай О.* Громадсько-політична діяльність... – С. 30-32.

⁵⁴ *Мартос Б.М.* Кілька слів про українську кооперацію... // ІРНБУВ, ф. 290, №2949, арк. 2, 3.

⁵⁵ *Мартос Б.* Засновання Української господарської академії. // Українська господарська академія в Ч.С.Р 1922–1935. Нью Йорк : Абсолютенти УГА та УТПІ, 1959. Т. 1. С. 102–104.

⁵⁶ *Борис Мартос.* Автобіографія // Вільна Україна. Нью-Йорк, 1970. С. 13–14.

ділами економічним, кооперативним і статистичним⁵⁷.

Б. Мартос був активним учасником налагодження діяльності академії, її фінансування, забезпечення студентів підручниками, поліпшення побутових умов викладачів та студентів. 1922 р. його було обрано доцентом УГА з дорученням керувати двома кафедрами: теорії кооперації та кооперації споживачів. 1923 р. він став продеканом факультету. Як згадував згодом Б. Мартос, факультет готував кваліфікованих фахівців для державних установ і місцевого самоврядування, а також для кооперативних і приватних підприємств. Проте всі вони отримували фундаментальні знання з теорії і практики кооперативного будівництва. Зокрема студентам викладалися такі дисципліни як «Теорія кооперації», «Ревізія», «Організація та ведення зборів», «Кооперація і політика», «Споживча кооперація», «Сільськогосподарська електрична кооперація, методика рахівництва споживчих товариств», «Будівельна кооперація», «Товариства гуртових операцій», «Історія кооперації», «Кооперативне право», «Історія української кооперації», «Міжнародні кооперативні організації», «Кооперація Чехословаччини», «Кооперативна література», «Кооперативний кредит», «Кооперативний збут продуктів сільського господарства», «Кооперативне постачання машин і сировини», «Молочарські спілки», «Сільськогосподарська кооперація», «Продукційна кооперація», «Рахівництво продукційної кооперації», «Асекураційна (страхова – прим.авт.) кооперація», «Кооперативні банки»⁵⁸.

Важливу роль у практичній підготовці студентів відігравали навчальні кооперативи, створені завдяки ініціативі Б. Мартоса. Так, у серпні 1922 року в УГА було засновано споживче товариство «Україна». Тоді воно об'єднувало 77 членів. У 1926 році товариство об'єднувало 360 членів. Його пайовий капітал становив 32 тисячі крон, резервний – 18 тисяч. Товариство мало

їдальню, буфет і крамницю. Ощадно-позичкове товариство «Єдність» було засноване у травні 1923 року з числом 80 членів і пайовим капіталом 1500 крон. У вересні 1926 року кількість членів товариства досягла 215 осіб, основний капітал досяг 18,7 тисячі крон, резервний – 1,4 тисячі крон, сума вкладів – 4 тисячі крон. Керував «Єдністю» досвідчений фінансист і кооператор, лектор І. Івасюк. Споживче і ощадно-позичкове товариство давали змогу студентам знайомитися з операціями кооперативних організацій на практиці. Крім того, для кращого ознайомлення студентів із господарським життям досить часто відбувалися екскурсії на фабрики, склади, кооперативні та муніципальні підприємства⁵⁹.

В академії багато уваги приділялося науково-дослідній роботі та просвітницькій діяльності. Б. Мартос брав участь у діяльності Товариства українських економістів в Чехії, що виникло в 1923 р. в Подебрадах. Він входив до редакційної колегії його органу «Український Економіст»⁶⁰. У вересні 1922 року з ініціативи студентів економічно-кооперативного факультету було засновано товариство з розповсюдження кооперативних знань, яке згодом реорганізувалося в «Товариство українських кооператорів». Впродовж тринадцяти років його очолював Б. Мартос⁶¹. З метою видання підручників студенти за участю декількох професорів організували «Видавниче Товариство при УГА», що мало також свою крамничку, де продавало свої та чужі видання⁶².

З ініціативи Б. Мартоса 1923 р. при Академії було відкрито кооперативний кабінет, в якому збиралися експонати та документи з історії кооперативного руху. Він допомагав редагувати студентський журнал «Кооперативний альманах» та часопис «Кооперативний огляд», підготував до друку курс лекцій по будівельній кооперації, був секретарем термінологічної комісії економічно-кооперативного відділу Академії.

⁵⁷ Структура академії // Українська господарська академія в Ч.С.Р. 1922–1935. Нью Йорк: Абсольвенти УГА та УТГІ, 1959. Т. I. С. 13–23

⁵⁸ Там само. С. 20, 21.

⁵⁹ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА. // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подебради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подебради – Регенсбург – Мюнхен 1932–1972 / Голов. ред. О. Козловський. Нью Йорк : Вид абсольвентів УГА і УТГІ, 1972. С. 62-63

⁶⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Частина перша.– Прага, 1942. С. 238-239.

⁶¹ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА ... С. 66.

⁶² Мартос Б. Заснування української господарської академії... С. 114–115.

Б. Мартос постійно вивчав досвід діяльності кооперативних організацій і використовував його в навчальному процесі. У 1924 році Борис Миколайович провів цілий місяць у Генті (Бельгія), де відбувся конгрес Міжнародного кооперативного альянсу, після чого місяць перебував у Брюсселі де вивчав на місці добре розвинену будівельну кооперацію. В 1927 році він відвідав Швейцарію, де ознайомився з досвідом роботи швейцарського Центрального кооперативного союзу⁶³.

Попри несприятливі обставини еміграційного життя, економічно-кооперативний факультет дуже добре виконав своє завдання. «Коли у 1924 р., – згадував Б. Мартос, – я і професор С. Бородаєвський під час Всесвітнього кооперативного конгресу зробили з допомогою інженера Д. Андрієвського невеличку виставку праці кооперативного відділу економічно-кооперативного факультету Академії і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію у вищих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то це викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було»⁶⁴.

Отримав визнання Б. Мартос і в наукових колах. 1924 р. він захистив перед радою економічно-кооперативного факультету свою наукову працю «Теорія кооперації» і став професором Української господарської академії⁶⁵. Його наукові статті почали друкувати у чеських, українських, французьких фахових журналах. Він став дійсним членом міжнародної наукової організації «Institut les Cooperatives»⁶⁶.

Через фінансові труднощі уряд Чехословаччини поступово скорочував фінансування Ака-

демії. А 1928 р. Міністерство хліборобства країни заборонило приймати до неї нових слухачів і наказало розпочати ліквідацію УГА, яку й було закінчено в 1936-му⁶⁷.

«Коли ж, з вимушених обставин, – пише А. Качор, – треба було ліквідувати цю нашу високу школу, то Б. Мартос не опускає рук, не заломлюється і не нарікає на обставини, але зараз бере участь в організації позаочного навчання тих самих дисциплін, що їх мала Академія. Він спершу стає співорганізатором Спілки професорів УГА, щоб зберегти наукові сили до дальшої праці. А далі він підтримав ініціативу проф. С. Гольдельмана, щоб створити Український технічно-господарський інститут (УТГІ) у Подєбрадах, для ведення позаочного навчання, який розвинув широку акцію навчання економічно-кооперативних дисциплін, журналістики і різних інших курсів»⁶⁸.

У липні 1932 р. Міністерство хліборобства затвердило статут Інституту і він розпочав діяльність як заклад заочного навчання⁶⁹. Спочатку УТГІ був підпорядкований УГА. Його вищим керівним органом була професорська рада Академії. Після ліквідації у 1935 р. Академії УТГІ перейшов у підпорядкування Спілки професорів УГА. Відтак, Б. Мартос, який очолював Спілку, став і ще й ректором УТГІ⁷⁰.

В структурі УТГІ були три відділи: агрономічно-лісничий, економічно-кооперативний і хімічно-технологічний. Крім того діяли технікум сільськогосподарської промисловості та різноманітні курси: пасічництва, городництва, миловарення, українознавства, іноземних мов, журналістики. У 1932–1939 роках до УТГІ було прийнято 1087 студентів, а в 1940–1945 роках число студентів зросло до 7020⁷¹.

⁶³ Качор А. Борис Мартос ... С. 20-21.

⁶⁴ Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА ... С. 66.

⁶⁵ Качор А. Борис Мартос ... С. 13-14.

⁶⁶ Кудлай О. Громадсько-політична діяльність... С. 36.

⁶⁷ Р. М. Українська господарська Академія // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / ред. В. Кубійович. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2000. Т. 9. – С. 3350.

⁶⁸ Качор А. Борис Мартос... С.20.

⁶⁹ Р. М. Українська господарська Академія... С. 3350.

⁷⁰ Наріжний С. Українська еміграція... С. 168.

⁷¹ Зелений П. Український технічно-господарський інститут (УТГІ). // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / ред. В. Кубійович. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2000. Т. 9. С. 3439–3440.

До викладання в Інституті, крім професорів УГА, було залучено учених з Українського вільного університету в Празі, Українського високого педагогічного інституту в Берліні й Варшаві та інших навчальних закладів, а також фахівці-практики з відповідною освітою і практичним стажем.

УТГІ вважають першою українською школою, що поставила своїм завданням здійснювати технічно-господарську освіту українців за допомогою кореспонденційної методики. Відтак, майже всі підручники Інституту склалися наново його професорами з спеціальним узгодженням вимог кореспонденційного навчання і друкувалися засобами УТГІ. Серед понад 70 видань УТГІ були й підручники з кооперації підготовлені Б. Мартосом, зокрема: «Теорія кооперації» та «Організація і ведення зібрань»⁷².

Своїми знаннями й досвідом Б. Мартос ділився також з чеськими кооператорами. На прохання Центрального Союзу чехословацьких кооператорів Б. Мартос у 1936–1938 роках організував кооперативний семінар у Празі, керував ним і досліджував проблеми кооперативів, які входили в цей Союз, а також брав участь у розробці 10-тирічного плану їхньої діяльності⁷³.

У квітні 1945 року, з наближенням радянської армії, УТГІ припинив свою діяльність у Подебрадах. Місцем перебування Інституту було визначено Регенсбург. З липня 1945 р. розпочалося його облаштування на новому місці. Восени цього ж року він розпочав свою діяльність. У жовтні 1945 р. Сенат УТГІ реорганізував економічно-кооперативний відділ УТГІ на «економічний факультет». Це означало, що «абсольвенти (випускники) після захисту дипломної праці одержували титул інженера-економіста». Факультет поділявся на такі відділення: а) комерційно-банковий, б) кооперативний, в) місцевого самоврядування, г) промисловий і г) статистично-асекраційний. В основу програм навчання факультету з незначними змінами було

взято програми колишньої Української господарської академії. Б. Мартос читав для студентів факультету курс з теорії кооперації⁷⁴. Він брав активну участь у засіданнях наукового сектору Інституту, друкувався в «Наукових записках» і «Науковому бюлетені УТГІ»⁷⁵.

Та головні зусилля Б. Мартоса в цей час були спрямовані на розбудову Української економічної вищої школи в Мюнхені. Необхідність її відкриття він обґрунтував на скликаній ним 26 жовтня 1945 р. у Мюнхені нараді українських професорів⁷⁶. Останні не лише підтримали її, а й доручили Б. Мартосу очолити оргкомітет по створенню вищої школи, ректором якої він був з 1945 р. до 1949 р. Одночасно він викладав у школі політичну економію та кооперативні дисципліни. «Б. Мартос, як професор, завжди був добре приготований до своїх лекцій, – згадує у своєму нарисі його учень, історик кооперативного руху Андрій Качор, – читав їх спокійно, але часто спинявся, щоб дати до «сухого» матеріалу з політичної економії, або теорії кооперації, «живий» і цікавий коментар із практичного життя і власного досвіду. Зі студентами умів завжди знайти контакт і тому його лекції студенти слухали радо. Подібно було й на Кооперативному семінарі, яким він керував особисто. Він знаходив живі і цікаві теми для студентів до опрацювання і кожний студент мусив опрацювати хоч одну якусь тему і на семінарі її вміти захистити»⁷⁷.

Восени 1951 р. Б. Мартос виїхав з Німеччини до Швейцарії, де жив під опікою швейцарського уряду і продовжував займатись науковою діяльністю: опрацьовував тему «Гарантизм», як систему народного господарства, писав спогади. У 1954 р., він повертається до Мюнхену, щоб взяти участь у створенні інституту для вивчення історії й культури СРСР.

У травні 1958 р. Б. Мартос відбув на постійне проживання до США. Працював в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, ви-

⁷² Козловський О. Нарис історії постання, розвитку та чинності УТГІ. // Український технічно-господарський інститут (1932–1952). Нью-Йорк, 1962. Т. 2. С. 32-35.

⁷³ Качор А. Борис Мартос... С. 20-21.

⁷⁴ Ніцменко К. Економічний факультет // Український технічно-господарський інститут. 1932-1935. Нью-Йорк, 1962. Т. 2. С. 126.

⁷⁵ Козловський О. Нарис історії постання, розвитку та чинності УТГІ... С. 76.

⁷⁶ Там само. С. 69.

⁷⁷ Качор А. Борис Мартос. Коротка ... С. 21-24.

кладав на різних курсах історію України та історію господарства України, виступав з науковими доповідями в УВАН, НТШ та Українському військовому інституті в Нью-Йорку, з промовами на національних святах у містах США і Канади, збирав матеріали і публікував спогади як учасник української визвольної боротьби⁷⁸. Помер Б. Мартос в жовтні 1977 р. в м. Юніон (штат Нью-Джерсі) в США. Поховали його на кладовищі в Саут-Баунд-Брук.

Висновки. Громадський, політичний і державний діяч, кооператор, науковець і педагог Борис Миколайович Мартос зробив вагомий внесок у розвиток української кооперації. Він брав безпосередню участь у створенні кооперативних товариств, їх об'єднань (спілок) регіонального і всеукраїнського рівнів, входив до складу їх керівних органів.

Видатний діяч багато уваги приділяв підготовці фахівців для кооперативного сектора економіки й інших форм господарювання, брав участь у створенні навчальних закладів та управлінні ними, викладав у вищих закладах освіти і на кооперативних курсах.

Впродовж тривалого часу Б. Мартос вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогіч-

ною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, присвячених кооперації: «Схема кооперативного будівництва» (1918 р.); «Розмежування чинності кооперативних союзів» (1918 р.); «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922 р.); «Теорія кооперації» (1924 р.); «Організація і ведення зібрань» (1925 р., 1935 р.); «Кооперативна ревізія» (1926 р.); «До методи студіювання кооперації» (1928 р.); «Межі розвитку кооперації споживачів» (1936 р.); «Значення власної продукції для кооперації» (1937 р.); «Баллін і Козлов» (1937 р.); «Василь Доманицький» (1938 р.); «Відбудова української кооперації» (1942 р.); «Значення М. І. Туган-Барановського для української кооперації» (1954 р.); разом із Яковом Зозулею написав працю «Гроші Української Держави» (1972 р.). Його доповіді та статті наукового й мемуарного характеру публікувалися в українських та іншомовних виданнях багатьох країн.

Зважаючи на роль кооперації у підвищенні добробуту населення, задоволенні його потреб у товарах і послугах, важливе значення матиме глибоке вивчення наукової спадщини Б. Мартоса з питань теорії і практики кооперації та перевидання найактуальніших його праць.

References

- Aliman, M. (1999). *Borys Martos. Ukrainski Kooperatory. Istorychni narysy*. (Knyga 1, pp. 273-280). Lviv: Kooposvita. [in Ukrainian].
- Aliman, M. V., Gavrylenko, Yu. M. (2000). *Vydatni diyachi kooperatyvnoho ruhu ta yikh idei*. Donetsk : Proekt. [in Ukrainian].
- Bida, M. (1977). Prof. Borys Martos : polityk, uchenyi I gromadskiy diyach. *Ukrainskyi istoryk*, 55-56, 101-105, [in Ukrainian].
- Vytanovych, I. (1964). *Istoria ukrainskogo kooperatyvnoho ruhhu*. New York: Tuk-Tovarystvo Ukrainskoi Kooperatsii. [in Ukrainian].
- Zelenyi, P. (2000). *Ukrainskii tekhnichno-gospodarskii instytut (UTGI). Entsyklopediia ukrainoznavstva* (Vol. 9, pp. 3499-3440). Lviv: Naukove tovarystvo im. F. Shevchenka y Lvovi. [in Ukrainian].
- Kachor, A. (1977). *Borys Martos. Korotka rozvidka yogo naukovo-ekonomichnoi, politychnoi I zagalno-gromadskoi pratsi*. Winnipeg. [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, O. (1962). *Narys istorii postannia, rozvytku ta chynnosti UTGI. Ukrainskii tekhnichno-gospodarskii instytut (1932-1952)* (Vol. II, pp. 32-25), New-York. [in Ukrainian].
- Kooperatsiia I administratsiia (1918). *Ukrainska Kooperatsiia*, 2, 181. [in Ukrainian].
- Kudlai, O. (2011). Gromatsko-politychna diyalnist Borysa Martosa. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainy*, 6, 21-24. [in Ukrainian].
- Kulizhnyi, A. E. (1915). Novyie 17 soyuzov i soyuznoie stroitelstvo. *Vestnik Kooperatyvnykh soyuzov*, 4, 218-219 [in Russian].
- Kursy pro Kooperatsiiu. (1915). *Khutorianin*, 10, 243. [in Ukrainian].
- K uchrezhdeniiu Poltavskogo soyuza kreditnykh kooperativov (1915). *Poltavskiiie agronomicheskiie izviestiia*, 4, 57. [in Russian].
- Levytskyi, M. V. (1918). *Do skhemy postupu lyudstva v zvyazku z suchasnym momentom*. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskogo. F. 327, op, 1, ank. 31. [in Ukrainian].
- Mazlakh, S. (1915). Soveshchaniie predstavitelei kooperativov pri Poltavskoi gubernskoi upravie. *Khutorianin*, 30-31, 676-679. [in Russian].

⁷⁸ Борис Мартос (автобіографія) ... С. 11-17.

- Martos, B. (1938). Mykola Levytskyi i kharkivski studenty. *Kooperatyvna respublika*, veresen, 261-266. [in Ukrainian].
- N. Sh. (1917). Otkrytiie Ukrainского kooperativnogo banka. *Yuzhnyi Kooperator*, 12, 427. [in Russian].
- Nestulia, O. (2017). *Borys Martos i kooperatsiia: monografiia*. – V 2 kn. (1 vols), Poltava : PUET. [in Ukrainian].
- Obzor potrebitelskikh obshchestv Poltavskoi gubernii za 1913 god (1915)*. Poltava. [in Russian].
- Ol., P. (1917). *Trudy drugogo Vseukrainskogo kooperativnogo zizdu veresen 12-15, roku 1917 u m. Kyievi*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ostashko, T. S. (2009). Martos Borys Mykolaiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 6, p. 534), Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Pavlovskii, G. (1918). Tsentralnyi Ukrainnyi Kooperativnyi Komitet. *Ukrainska kooperatsiia*, 1, 40-41, [in Ukrainian].
- Postanova III Vseukrainskogo kooperativnogo zizdu v Kyievi 26-29 travnia 1918 r. (1918). *Ukrainska Kooperatsiia*, 1, 59. [in Ukrainian].
- Predvaritelnoie sovieshchaniie upolnomochenykh kreditnykh kooperativov po voprosu ob organizatsii Poltavskogo coyuza uchrezhdenii melkogo Kredita (1915). *Khutorianin*, 51, 1045-1049. [in Russian].
- Sovieshchaniie uchrediteliei Romenskogo soyuza uchrezhdenii melkogo Kredita. (1915). *Khutorianin*, 22, 519-520. [in Russian].
- Tokarevskii, M. (1926). *Storinky mynulogo Poltavskoi spilky spozhyvchykh tovarystv. (Do 10-1 richnytsi)*. Desiat rokiv isnuvannia Poltavskoi raispilky (1915-1925). Poltava. [in Ukrainian].
- Torzhestvennoie zasedaniie kooperativnogo otdeleniia Poltavskogo obshchestva selckogo hozyaistva (1915). *Khutorianin*, 47, 983-989. [in Russian].
- Khronika kooperativnogo dela. (1915). *Khutorianin*, 26, 602-603. [in Russian].
- Khronika kooperativnogo dela. (1914). *Khutorianin*, 26, 762. [in Russian].
- Khronika soyuznogo obiedinieniia. (1914). *Kooperativnaia zhizn*, 13-14, 74. [in Russian].
- Ustanovchi zbory Tsentralnogo Kooperativnogo Komitetu. (1918). *Ukrainska kooperatsiia*, 3, 45-47. [in Ukrainian].
- Podilennia pratsi mizh chlenamy TsUKK. (1918). *Ukrainska Kooperatsiia*, 3, 75. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1918). Rozmezhuvannia diyalnosti tsentralnykh, oblasnykh, raionnykh i dribno raionnykh kooperativnykh soiuziv. *Ukrainska Kooperatsiia*, 4, 46-54. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1921). *Kilka sliv pro ukrainsku kooperatsiiu*. IR HBUV, 290, 2949. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1959). Zasnovannia Ukrainskoi gospodarskoi akademii. *Ukrainska gospodarska akademiia b CR.S.R. 1922-1935*. (Vol. I, pp. 102-104). New-York. [in Ukrainian].
- Martos, Borys. (1970). *Avtobiografiia. Vilna Ukraina*, New-York. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1972). *Economichno-kooperativnyi facultet UGA*, Ukrainka gospodarska akademiia v CH.S.R. Podebrady, 1922-1935 I Ukrainnyi tekhnichno-gospodarskyi instytut. Podebrady – Regensburg – Myunkhen. 1932-1972 (Vol. III, pp. 62-63). New-York. [in Ukrainian].
- Struktura akademii. (1959). *Ukrainska gospodarska akademiia v CR.S.R.* (Vol. I, pp. 13-23). New-York. [in Ukrainian].
- Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emigratsiia. Chastyina persha*. Praga. [in Ukrainian].
- R., M. (2000). Ukrainka gospodarska akademiia. In *Entsyklopediia ukrainjznavstva* (Vol. 9, p. 3350). Zviv: Naukove tovarystvo in. T. Shevchenka u Lvovi [in Ukrainian].
- Nishchemenko, K. (1962). Economichni facultet. *Ukrainskyi tekhnichno-gospodarskyi instytut. 1932-1935* (Vol. II, p. 126). New-York. [in Ukrainian].
- Yatsenko, O., V. (2010). Vplyv kooperativnoi idei na diialnist uriadu B. Martosa: Sproba tvorennia "kooperativnoi respubliky" (kviten-veresen 1919 roku). *Gileia*. 31, 90-100. [in Ukrainian].

УДК339.16.012.34-057.44Мартос(045)

Н56

Валерій Рекрут (м. Київ)

кандидат історичних наук

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Політична та державна діяльність Бориса Мартоса в роки Української революції (1917-1921 рр.)

У статті розглядається політична та державна діяльність Бориса Миколайовича Мартоса (20.05.1879 – 19.09.1977) в контексті його участі в демократизації українського суспільства та боротьби за незалежність України після падіння царату. Висвітлюється його участь у становленні Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, а також аналізується склад політичних партій УЦР та визначається місце УСДРП в розподілі керівних посад у структурі Ради. Окремо розглядається внесок Б. Мартоса у запровадження земельної реформи та розробку законодавчої бази для справедливого розподілу земельних ресурсів України.

Також висвітлюється діяльність Б. Мартоса на посадах діючих урядів Директорії УНР, зокрема на чолі Ради народних міністрів та міністра фінансів РНМ протягом грудня 1918 – листопада 1919 рр. Аналізуються заходи Б. Мартоса щодо налагодження діяльності фінансової системи УНР, друкування українських грошей, матеріально-технічного постачання армії та створення законодавчої бази для продовольчого й товарного забезпечення населення України. Звертається увага на причини відставки Б. Мартоса з посади прем'єр-міністра уряду УНР.

Ключові слова: Борис Миколайович Мартос, Українська Центральна Рада, Генерально секретарство земельних справ, Українська соціал-демократична робітничка партія, Директорія та РНМ УНР, продовольче і товарне забезпечення, протистояння між урядом Б. Мартоса та керівництвом ЗОУНР.

Valerii Rekrut

Candidate of Historic Sciences

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Political and state activities of Borys Martos in the years of Ukrainian revolution (1917-1921)

The article examines the political and state activities of Borys Mykolayovych Martos (20.05.1879 – 19.09.1977) in the context of his participation in the democratization of Ukrainian society and the struggle for Ukraine's independence after the fall of the Russian Empire. His participation in the formation of the Central Council of Ukraine and its General Secretariat is highlighted, and the composition of the political parties of the Central Council of Ukraine is analyzed, and the place of the Ukrainian Social Democratic Labor Party in the distribution of leadership positions within the Council structure is determined. The contribution of B. Martos to the implementation of land reform and the development of a legislative framework for the equitable distribution of land resources of Ukraine are considered as well.

The work of B. Martos in the Government of the Directory of the Ukrainian People's Republic, in particular as the head of the Council of People's Ministers and as Minister of Finance of the Council of People's Ministers during December 1918 – November 1919. Actions of B. Martos concerning the establishment of the financial system of the Ukrainian People's Republic, the printing of Ukrainian money, the logistical supply of the army and the creation of a legislative framework for food and commodity provision of the population of Ukraine are analyzed.

Reasons for the resignation of B. Martos from the position of prime minister of the Government of the Ukrainian People's Republic are brought to attention.

Key words: Borys Mykolayovych Martos, Central Council of Ukraine, General secretary of land affairs, Ukrainian Social Democratic Labor Party, Directorate of Ukraine and Council of People's Ministers, food and commodity provision, confrontation between B. Martos government and leadership of West Ukrainian People's Republic.

У сучасній історичній науці широко представлені дослідження про участь в Українській революції 1917-1921 рр. відомих діячів, які обіймали провідні посади діючих на той час інституціях Української народної республіки. Однак, з-поміж них ще залишається малодослідженою діяльність окремих постатей, які також відігравали важливу політичну й економічну роль у тогочасних революційних подіях. На наше переконання, до таких, несправедливо забутих державних мужів Української революції, відноситься Борис Миколайович Мартос – фундатор українського кооперативного руху, член УЦР і Малої Ради, Генеральний секретар земельних справ, міністр продовольчих справ та Голова Ради міністрів одночасно очільник міністерства фінансів УНР, видатний науковець та громадсько-політичний діяч¹.

Відомо, що на початку 1920 р. Б. Мартос вимушений був покинути територію України. Тому в радянській історіографії він потрапив у число діячів, висвітлення громадсько-політичної та державної діяльності яких було заборонено. Однак, перебуваючи в еміграції в країнах Західної Європи і США, він став одним із провідних діячів національної кооперації, виступив організатором освіти громадян України, які покинули

рідний край та намагалися влаштувати там своє життя. Саме на еміграції Б. Мартос проявив себе як знаний науковець, дослідник історичного поступу кооперації та розробник науково-теоретичних засад кооперативного руху. Його тогочасну багатовекторну діяльність висвітлювали І. Витанович², М. Біда³, А. Качор⁴ та ін.

У роки незалежності України життя та діяльність Б. Мартоса стали об'єктом досліджень вітчизняних вчених та краєзнавців. Значний обсяг маловідомої інформації про його здобутки привнесли в науковий обіг полтавські вчені О. Нестуля, М. Аліман, Т. Оніпко, В. Ревегук та ін. Зокрема, протягом 2017-2018 рр. під загальною редакцією професора О. Нестулі вийшли друком монографія в 2-х книгах «*Борис Мартос і кооперація*» та побачила світ цікава розвідка «*Організація й модернізація зібрань у праці Бориса Мартоса*»⁵. Значний внесок в історіографію здійснив відомий дослідник кооперативного руху М. Аліман, який висвітлив діяльність видатного полтавчанина у близько 30 публікаціях⁶.

Кооперативна та освітня діяльність Б. Мартоса частково розглядалася в дослідженнях С. Гелея⁷, В. Марочко⁸, В. Половця⁹, В. Рекрута¹⁰, І. Фаренія¹¹ та ін.

¹ Аліман М. Борис Мартос / Полтавська Петлюріана. Число 4. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. Полтава, 2001. С. 107-128.

² Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів. (ТУК), 1964. 624 с.

³ Біда М. Проф. Борис Мик. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1977. № 3-4 (55-56). Рік XIV. С. 100-105.

⁴ Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загально-громадської праці. — Вінніпег, 1977. — 32 с.

⁵ Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. — Полтава: ПУЕТ, 2017. 233 с.; Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. — Полтава: ПУЕТ, 2018. — 245 с.; Аліман М.В. Організація й модернізація зібрань у праці Бориса Мартоса / М.В. Аліман, О.О. Нестуля, С.І. Нестуля; за заг. ред. О.О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2018. 194 с.

⁶ Див. Нестуля О.О. Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2017. С. 148, 157-159.

⁷ Теорія та історія кооперації: підручник / С.Д. Гелей, Р.Я. Пастушенко. Київ: Знання, 2006. 513 с.

⁸ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В.І. Марочко. Київ, 1995. 224 с.

⁹ Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України / В.М. Половець. Чернігів: Пр-віта, 2002. 266 с.

¹⁰ Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) / В.П. Рекрут. — Вінниця: ПП Балок, 2006. 408 с.; іл.

¹¹ Фареній І.М. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917-1920) / І.А. Фареній. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. 164 с.

З відомих причин його політична й державницька діяльність протягом зазначеного періоду висвітлювалася фрагментарно й тому на сучасному етапі вивчення історії України дослідження у цьому напрямку не втрачають своєї актуальності. Враховуючи існуючі прогалини в історіографії про Б. Мартоса, бачиться доцільним розглянути його участь у громадсько-політичних заходах, які відбувалися протягом 1917–1920 рр. в Україні, та проаналізувати його внесок у розбудову української державності на відповідальних посадах в інституціях УНР та Директорії УНР.

Відтак, революційні події в Петрограді кінця лютого – початку березня 1917 р. привнесли у поглинуте війною рутинне життя Російській імперії довгоочікувані сподівання на глибокі демократичні зміни тогочасного суспільного ладу. Зречення імператора Миколи II й оголошення свободи слова і зібрань та легалізація діяльності політичних організацій сколихнули громадськість України й відкрили шлях до соціального та національного визволення. *«Рік 1917-й в житті українського народу..»*, – зазначав згодом Б. Мартос, – *залишився назавжди в пам'яті, як рік героїчного здвигу, рік напруження всіх національних сил, рік величезної творчої роботи в усіх галузях політичного й культурного життя»*¹². Дійсно, вже 4/17 березня в Україні постала нова політична структура – Українська Центральна Рада, яка стала організаційним центром, навколо якого відбувалося гуртування національних сил українського народу¹³.

Інформація про події в Петрограді швидко надійшла до провінційної Полтави. Зразу ж, 28 лютого відбулося розширене засідання губернської земської управи, на яке, крім членів земського зібрання були запрошені знані в місті й губернії люди, громадські і політичні діячі, у тому Б. Мартос. Всі присутні на зібранні одностайно закликали до підтримки Тимчасового уряду¹⁴. Зразу ж місцеві осередки політичних

партій активно включилися до формування комітетів громадських організацій, яким призначалося брати участь у запровадженні інституту губернських та повітових комісарів і громадських виконавчих комітетів (далі: ГВК) як повноважних представників влади Тимчасового уряду.

Б. Мартос із величезним піднесенням зустрів події весни 1917 р. Обіймаючи той час посаду інспектора кооперації Полтавського губернського земства, він без вагань долучився до громадсько-політичного життя Полтавщини¹⁵. За його спогадами, брав активну участь у формуванні органів місцевої влади і став єдиним українцем у числі членів Полтавського ГВК¹⁶. Одним із перших патріотів Б. Мартос увійшов до складу комісії з 10 осіб (В. Андрієвський, Г. Коваленко, М. Токаревський, В. Щербаківський та ін.), які організували заходи щодо поширення інформації серед населення про демократичні зміни, здобуті внаслідок Лютневої революції. Маститі лектори, проводячи на теренах губернії агітаційно-роз'яснювальну роботу, звертали увагу громадян на нові можливості щодо демократизації органів місцевого самоврядування. Особливою темою в їхніх доповідях були роз'яснення про перспективу України щодо здобуття автономії в складі Російської держави¹⁷.

Включившись у роботу щодо підбору кадрів для формування оновлених органів управління в губернії, Б. Мартос зіткнувся із глобальною проблемою, яка, власне, протягом 1917–1921 рр. стала визначальною у розбудові національно-визвольних змагань українського народу. У праці *«Перший Універсал Української Центральної Ради»* Б. Мартос констатував про катастрофічну відсутність людей, підготовлених до політичної або громадської діяльності. За повідомленням автора, коли треба було виставити для *«демократизації органів місцевого самоврядування»* у Полтавську губернську земську управу

¹² ЦДАВО України, ф. 4036, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

¹³ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради/ Борис, Мартос // *Визвольний здвиг України.* Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. 320 с.

¹⁴ *Ревегук В.* Полтавщина в перший рік української революції / Віктор, Ревегук. Полтава, 2007. 186 с.

¹⁵ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради... С. 34.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Ревегук В.Я.* Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С. 40.

та інші органи самоврядування в загальній кількості близько 40 кандидатів, то «...серед українців ми не змогли знайти й п'ятьох»¹⁸.

Як виявилось, кадрова проблема охопила навіть новостворену УЦР. На звернення Б. Мартоса про надання відповідної допомоги, голова УЦР Ради М. Грушевський промовив таке: «Не тільки не можемо вам дати нікого, але й вас реквізуємо, бо у нас не вистачає людей»¹⁹. Щойно обраний голова Генерального Секретаріату (ГС) В. Винниченко, зустрівшись із Б. Мартосом, заявляв, що за відсутності фахівців він сам не може сформулювати склад ГС та запропонував Борису Миколайовичу очолити Генеральне секретарство продовольчих справ. Власне, згодом так і сталося. Але Б. Мартосу вже обійняв посаду Генерального секретаря земельних справ УЦР²⁰.

Численні зустрічі із мешканцями Полтавщини показали, що гасло «землі і волі» було визначальним для селянства, які разом з іншими соціальними прошарками краю прагнули до національного самовизначення українського народу. Закономірним завершенням активного хліборобського руху став Всеукраїнський селянський з'їзд, який проходив з 28 травня по 2 червня 1917 р. в м. Києві за участю близько 2200 учасників²¹. Учасник тих подій Б. Мартос повідомляв про іншу кількість прибулих на зібрання. Зокрема він наголошував, що делегатів було близько 3000 чол., з яких 1,5 тис. осіб мали вирішальний голос, а інші брали участь як посланці волосних сходів. Останні після повернення з Києва мали на зібраннях селян детально повідомити про перебіг подій та ухвалені рішення на з'їзді²². За пропозицією оргкомітету, до складу президії з'їзду одноголосно були обрані П. Хрис-

тюк, В. Винниченко і Б. Мартос. Однак основне навантаження щодо головування на засіданнях з'їзду припало на долю Бориса Миколайовича. Другого, четвертого і шостого дня він головував на його засіданнях²³. Крім того, йому не раз доводилось «утихомирювати» галасливих селян, спрямовувати бурхливі дебати учасників та роботу зібрання у конструктивне русло. Форум підтвердив вимоги УЦР до Тимчасового уряду Росії щодо автономії України і прийняв резолюцію про негайне вирішення земельного питання. Також учасники з'їзду обрали виконавчий комітет Всеукраїнської ради селянських депутатів в числі 15 осіб, серед яких перебували 7 представників українських есерів (М. Ковалівський, П. Христюк, А. Степаненко та ін.), 5 ескедів (В. Винниченко, Б. Мартос та ін.) і 3 безпартійних соціалістів (М. Стасюк та ін.)²⁴.

Обрання Б. Мартоса до складу УЦР стало визначальною подією в його житті. Він змушений покинути рідну Полтаву й перебратися до Києва. Згодом, 28 червня 1917 р., Комітет УЦР на своєму засіданні ухвалив організувати Генеральний секретаріат як виконавчий орган у складі 8 Генеральних секретарів та Генерального писаря. Українська ЦР затвердила Б. Мартоса на посаді Генерального секретаря земельних справ як кандидата від партії українських соціал-демократів (есдеків). Згодом він обійняв посаду заступника ГС та безпосередньо займався земельною реформою в УНР²⁵.

Розглядаючи політичну діяльність Б. Мартоса, слід зазначити, що він стояв у витоків утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), яка виникла в грудні 1905 р. з Револьюційної української партії (РУП).

¹⁸ *Мартос Б.* Перший Універсал Української центральної Ради / Б. Мартос // Золоті роковини. До 50-річчя великої Української державності. 1917-1967. Календар-альманах Українського Народного союзу на 67 рік. Джерсі Сіті. – Нью-Йорк: Видавництво «Свобода». С. 22–24.

¹⁹ *Нестуля О.О.* Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. Полтава: ПУЕТ, 2017. С. 61.

²⁰ *П'ятченко Г.О. Кравченко В.І., Кухарець Л.В.* Міністри фінансів України. 1917-1998. Короткі біографії / Г.О. П'ятченко, В.І. Кравченко, Л.В. Кухарець. Київ: АТ «Книга», 1998. С. 51.

²¹ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. С. 77.

²² *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради... С. 51.

²³ Всеукраїнський селянський з'їзд // Робітничка газета. 1917. №№ 48, 51, 53.

²⁴ Пьер. Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві / Пьер // Робітничка газета. 1917. № 52.

²⁵ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл.

В основі політичної програми українських есдеків лежала марксистська ідеологія, яка відрізнялася від засад російських однопартійців протилежними позиціями щодо автономії України та мала принципові розходження щодо українського питання. Лідерами УСДРП були Д. Антонович, В. Винниченко, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченкота ін. Із вибухом Лютневої революції есдеки вийшли з підпілля і поновили діяльність на з'їзді в Києві 17-18 квітня 1917 р. Центральний комітет партії запровадив друкований орган – щоденник *«Робітнича газета»*, на шпальтах якого висвітлювалися програмні документи цієї політичної сили.

На початковому етапі провідну роль у діяльності УЦ Ради відігравали партії українських есдеків, есерів, позапартійних соціалістів, трудовиків, автономістів-федералістів (пізніше УПСФ). Однак реально перші дві партії мали значно більшу кількість мандатів за рахунок своїх членів, проведених до Ради через селянський, військовий, робітничий з'їзди, та територіальне представництво²⁶. Найбільш представницькими в Раді були фракції партій українських есерів та есдеків. Протягом всього існування УЦР вони задавали тон її діяльності, контролювали всі її структури, починаючи від президії, Малої ради, Генерального Секретаріату і закінчуючи окремими комісіями. Зокрема, члени УСДРП, підбиваючи підсумок своєї діяльності в органах УЦР зазначали, що весь період, коли українська революційна демократія була у владі, діяльність представників есдеків в Уряді пройшла *«під знаком /.../ підчинення /.../ тому напрямку, який утворювала селянська більшість»*²⁷.

Варто наголосити, що у політичній боротьбі між різними партійними течіями тогочасного українського політикуму Б. Мартос неухильно підпорядковувався рішенням директивних органів УСДРП та, як свідомий член партії, завжди дотримувався принципів демократичного централізму в своїй громадсько-політичній та державній діяльності.

Зазначимо, що після оголошення II Універсалу Центральної Ради Генеральне секретарство земельних справ під керівництвом Б. Мартоса намагалось розробити та запровадити власну земельну реформу. На його переконання, земля мала належати тим, хто її обробляє. Водночас вчений закликав не ділити земельні ресурси на дрібні шматки, а пропонував передати їх цілісним комплексом у розпорядження повітземкомів. Б. Мартос рекомендував обробляти наділи на кооперативних засадах, що, на його переконання, забезпечувало б відчутні переваги економічного характеру над одноосібними формами землекористування. Такі пропозиції знайшли відображення у резолюції *«Про землю»*, ухваленій делегатами I-го Всеукраїнського селянського з'їзду.²⁸ Однак до жовтневого перевороту в Петрограді УЦР та Генеральний Секретаріат фактично залишились неспроможними здійснювати конкретний соціально-економічний курс.

ГС земельних справ, вкрай стурбований ситуацією, що виникла після оголошення III Універсалу та оприлюднення декретів більшовиків, ухвалило черговий циркуляр, пропонуючи губернським, повітовим та волосним земельним комітетам негайно виконати низку важливих заходів. Зокрема, потрібно було: а) взяти на облік землі всіх маєтків нетрудових господарств; б) визначити господарства державного значення – селекційні, племінного скотарства ін., які згодом повинні бути передані до Секретаріату або громадським організаціям; в) зробити детальний опис реманенту по всіх нетрудових господарствах у присутності власників, пояснивши їм, що після вирішення Установчими Зборами процедури переходу майна, їм буде виплачена компенсація²⁹.

Усвідомлюючи всю важливість збереження високорозвинутих сільських господарств, автори циркуляру Б. Мартос та О. Мицюк пропонували залишити існуючий там управлінський апарат, який за відповідну платню оберігав би господарства від руїни. Крім того, провівши

²⁶ *Мироненко О.М.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 1995. С. 30.

²⁷ Робітнича газета. 1918. 8 березня.

²⁸ *Нестуля О.О.* Борис Мартос і кооперація: монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О.О. Нестуля, М.В. Аліман; за ред. О.О. Нестулі. Полтава : ПУЕТ, 2017. С. 63.

²⁹ Губернським, волосним та повітовим земельним комітетам // Робітнича газета. 1917. № 187. С. 3.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 1390, оп. 1, спр. 19, арк. 30.

відповідні розрахунки, посадовці застерігали, що якщо поділити колишнє панське майно, то плугів, робочої худоби та іншого хліборобського знаряддя зможе отримати менше половини усіх господарників. Така ситуація призведе до значного зменшення посівних площ і держава не отримає декілька десятків мільйонів пудів хліба³⁰. На переконання вчених, найкраще було б «економії зберегти в цілому і віддати в артільну обробку хліборобам»³¹. Однак у більшості сіл України запропоновані заходи втратили актуальність на тлі подій, які розгорнулися на політичній арені взаєностосунків між лідерами УЦР та керівництвом більшовицької Росії.

Проте довгоочікувана подія відбулася 18 січня 1918 р., коли УЦР затвердила Тимчасовий земельний закон, основні положення якого відповідали вимогам Всеукраїнського селянського з'їзду й Універсалів щодо власності на землю, води, ліси і надра. Земельний закон, який вивласнював без викупу не лише нетрудові землі, але й скасував загально всяку й селянську (громадську, подвірну й індивідуальну, земельну власність) не лише на деякі надільні, але й на прикуплені частки. Хоч у законі не було згадки про соціалізацію, але тенденції до неї були на поверхні. Принагідно нагадаємо, що вилучення у великих власників земель, водних ресурсів, лісів проводилось без викупу, але колишнім землевласникам за їх бажанням і згідно з рішенням волосних земельних комітетів залишалися ділянки, які вони могли обробити власною працею і працею своєї сім'ї³².

Принагідно зазначимо, що селяни критично ставилися до діяльності прокатних пунктів, які, згідно рекомендацій Б. Мартоса, потрібно було влаштувати, використовуючи майно і реманент колишніх панських економій. Незважаючи на те, що досвід успішної діяльності подібних кооперативних установ мав місце на Полтавщині, Поділлі та в інших губерніях, хлібороби визнали за краще розібрати (тобто розікрасти) панські плуги, сівалки, молотарки, віялки та інші механізми по приватних господарствах. Більшість земельних комітетів проігнорували вимоги вищих органів влади щодо запровадження надзвичайно

корисних установ. Тому можна константувати, що ідея Б. Мартоса запровадити земельну реформу в Україні на принципах кооперативного соціалізму, який успішно діяв у багатьох країнах світу, потерпіла фіаско. Запропоновані ним механізми вирішення земельного питання не проникли у свідомість українського селянства, яка перебувала в обіймах популістських гасел ленінських декретів. Тому європейська модель землеупорядкування, запропонована Б. Мартосом, не задовільнила жодну із сторін у боротьбі за вирішення цієї глобальної проблеми українського селянства.

Закономірно, що проголошену III-м Універсалом Українську Народну Республіку не визнала Росія і через пробільшовицькі сили на Україні намагалася посилити свій вплив і згодом захопити владу. Для цього у них були сприятливі можливості. З цього приводу В. Верстюк подав досить точну характеристику ситуації: «Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи. Селяни отримали право безкарно привласнювати чуже майно і землю, солдати звільнялись від необхідності дотримуватися військового обов'язку, робітникам пропонували замість продуктивної праці зводити рахунки з роботодавцями. Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними».³³

Більшовики намагалися провести ідею передачі і концентрації влади в руках Рад робітничих і солдатських депутатів й вимагали проведення Всеукраїнського з'їзду рад, на якому і передбачався цей переворот. Своєю чергою, УЦР разом з українськими демократичними силами хотіла провести реорганізацію влади шляхом виборів депутатів до Всеукраїнських установчих зборів (ВУЗ) і перед ними скласти свої повноваження. Оперативно був розроблений і ухвалений 29 листопада новий виборчий закон та прийнято рішення про відкриття ВУЗ 9 січня 1918 року.

Згідно виборчого закону політичні партії розпочали створення виборчих блоків та розгорнули шалену агітацію й публікацію програм та спис-

³¹ ЦДАВО України, ф. 1390, оп. 1, спр. 19, арк. 35.

³² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 185-187.

³³ *Задунайський В.* Трудовий Конгрес України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Trudovyj_konhres.

ків кандидатів. У більшості округів передвиборча боротьба розгорнулася між основними блоками: УСДРП разом з Селянською спілкою (список № 1), соціалістів-революціонерів, Селянської спілки і українських вояків-селян Південно-Західного фронту (список № 2) та Української трудової партії і партії соціалістів-федералістів. Спільною ознакою для цих списків була наявність у них значної кількості кандидатів-кооператорів, літераторів та діючих членів УЦР. Так, на Поділлі список № 1 очолив Борис Мартос. Разом з ним там значилося 23 кандидати, більшість з яких були членами УЦР та понад 40% з них мешкали у Києві. Зокрема, до списку увійшли Д. Антонович, М. Авдієнко, С. Вікул, А. Долуд, М. Ткаченко та ін.³⁴ Лівими за змістом гаслами щодо вирішення земельних справ зазначені політичні партії намагалися забезпечити собі підтримку на виборах у першу чергу сільського електорату. Майбутні народні обранці виступали перед сільськими сходами й переконували голосувати за них саме тому, що вони обіцяли здійснювати «соціалізацію» суспільного ладу України та вирішити земельне питання на соціалістичній основі. Зокрема, вибори до ВУЗ в січні 1918 р. на Поділлі у кількісному вимірі визначили 38 депутатів, з-поміж яких від списку українських есдеків був обраний лише Б. Мартос. Водночас до ВУЗ потрапили 30 чоловік від блоку українських есерів і селянських спілок та 7 осіб від інших політичних сил³⁵.

Підсумовуючи результати виборів до ВУЗ, зазначимо, щонегативний вплив анархії, подекуди її розгул та більшовицька агресія проти України створили ситуацію, коли вибори й самі Всеукраїнські Установчі збори не відбулися.

Слід зазначити, що внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. на місці соціалістичної УНР постала консервативна Українська Держава (УД) у вигляді гетьманату під керівництвом генерала П. Скоропадського. УД представляла різновид військової диктатури, яка трималася за допомогою німецько-австрійських військ.

Відновивши приватну власність та обмеживши демократію, гетьманат поклав край переважній більшості реформ, які вдалося запровадити в добу Української Центральної Ради.

Розгром інституцій УЦР змусив Б. Мартоса сконцентрувати зусилля на розбудові українського кооперативного руху. Очолюючи Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК), він докладав чимало зусиль для будівництва системи національних кооперативних спілок та безпосередньо впливав на становлення центрів кооперації «Дніпросоюз», «Українбанк», «Централ» та ін. Борис Мартос вбачав за кооперацією велике майбутнє і, досконально володіючи теорією кооперативного соціалізму, намагався втілити модель «кооперативної республіки» у суспільний лад молодій Українській Народній Республіці.

Нагода реалізувати свої мрії випала після повалення Гетьманату в грудні 1918 р. із встановленням влади Директорії УНР. Б. Мартоса, як відомого професійного діяча в структурі виконавчої влади, вже 14 грудня запросили до державної праці в новому уряді республіки. Йому довірили посаду комісара в спеціально створеній Раді комісарів УНР. З перших днів від активно долучився до відродження системи народної влади й, зокрема 16 і 17 грудня разом з В. Чехівським головував на засіданні Революційного комітету³⁶. 18 дня йому доручили привітати від імені Ради комісарів членів Директорії, які мали прибути у Київ потягом на залізничний вокзал.³⁷ Згодом, 26 грудня 1918 р., був утворений перший уряд періоду Директорії УНР під керівництвом В. Чехівського, в якому Б. Мартос очолив Міністерство продовольчих справ³⁸.

Подією в Україні став Всеукраїнський Трудовий конгрес (ВТК), який відбувся в Києві 23-28 січня 1919 р. В числі учасників форуму перебували делегати українських соціал-демократів під проводом Б. Мартоса, І. Мазепи, Д. Антоновича, М. Порша. На думку дослідників, це була найінтелігентніша, найбільш доктринерська група з-поміж придніпрянців. До неї також на-

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф.П-138, оп. 6, спр. 57.

³⁵ Остаточні результати виборів в 5 округах до Українських Устан. зборів // Поділля. 1918. № 29. С. 4.

³⁶ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. І матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С.79.

³⁷ Там само. С. 99.

³⁸ Там само. С. 8.

лежали В. Винниченко, С. Петлюра, А. Макаренко³⁹. За активної участі Б. Мартоса фракція есдеків розробила певний програмний документ щодо реорганізації влади в Україні та звернулась до членів конгресу з окремою декларацією. 28 січня 1919 р. конгрес ухвалив резолюцію про владу – Універсал Трудового конгресу, запропоновану УСДРП (узгоджену з делегацією ЗУНР та іншими партійними фракціями), як проект тимчасової конституції України. Удокументі оголошувалося про вимушене тимчасове припинення діяльності ВТК через наступ радянських військ на Київ. До наступної сесії конгресу верховна влада й оборона держави доручалися Директорії УНР⁴⁰.

Переконавшись у безперспективності вибору лівих напрямків розвитку, політичні погляди державної еліти УНР стали зміщатись до пошуку контактів з Антантою. Ця обставина стала приводом для того, щоб 31 січня 1919 р. Директорія УНР звільнила уряд В. Чехівського і одночасно доручила С. Остапенку скласти нову Раду міністрів. Утім саме попередній уряд провів евакуацію державного апарату УНР з Києва до Вінниці, яка з 2 лютого стала центром осідку Директорії та уряду⁴¹. Попередній склад РНМ ще майже 2 тижні проводив відповідну роботу. Б. Мартос 12 лютого 1919 р. останій раз брав участь у засіданні уряду, де було ухвалено низку важливих питань щодо єврейського самоврядування та надання матеріальної допомоги з приводу кризи Кабінету міністрів⁴².

13 лютого Директорія призначила новий склад РНМ під керівництвом прем'єр-міністра С. Остапенка. Змістивши акценти урядової діяльності в бік зовнішньої політики, уряд С. Остапенка не став шукати підтримки в народних масах. Тому дуже швидко уряд опинився в цілковитій ізоляції. «...Саме в цю добу загальна

анархія і хаос на українському фронті досягли найвищого щабля, – свідчив І. Мазепа. – За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в заплілі»⁴³.

Не сприяли популярності уряду С. Остапенка фатальні невдачі армії УНР. Пробувши у Вінниці три тижні, Директорія УНР покинула місто й разом з урядовцями змушена була мандрувати до інших міст Південно-Західного краю України. Зазвичай, скептики зразу відреагували на існуючі кризові явища в державному управлінні й якраз тоді з'явилася приповідка «*У вагоні Директорія, під вагоном – територія*». Звісно, це вело до паралічу влади.

Лише у Рівному вдалося на певний час створити умови для продуктивної роботи. На початку квітня там відбулася державна нарада за участі членів Директорії, Трудового Конгресу та представників українських політичних партій. Есдеки та есери (центральна течія) прийшли із задалегідь виробленою програмою, яка передбачала зміну уряду. 9 квітня С. Петлюра разом С. Макаренком запропонували Б. Мартосу негайно сформувати новий склад Кабінету Міністрів.⁴⁴

12 квітня уряд Б. Мартоса оголосив свою «*програмову декларацію*», в якій закликав усі українські політичні й соціальні сили «*не дати чужинцям вкінець знищити рідний край*» та стати на боротьбу проти «*чужинецької неволі російських комуністів*» за вільну й незалежну Україну. Декларуючи орієнтацію на власні сили, уряд Б. Мартоса обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців⁴⁵.

³⁹ Малюта О.В. Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в Другій Українській Народній Республіці / О.В. Малюта // Історичний архів. Наукові студії. Випуск 7. Миколаїв, 2011. 211 с.

⁴⁰ *Задунайський В.* Трудовий Конгрес України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Trudovyj_konhres.

⁴¹ Вінниця: Історичний нарис. Гол. Редактор проф. Подолинний А.М. Вінниця: Книга Вега, 2007. С. 139.

⁴² Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Том 1. С. 254.

⁴³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. Київ: Темпора, 2003. С. 98.

⁴⁴ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла-Мі.

⁴⁵ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видав. імені Олени Теліги, 2006. С. 517-520.

Однак обставини, в яких діяв новостворений уряд, ускладнилася тим, що навіть поміркована програма кабінету Б. Мартоса зустріла рішучий протест з боку соціалістів-самостійників та народних республіканців. Їх підтримав «самостійник» отаман В. Оскілко – командувач Волинською групою республіканського війська. 29 квітня він вдався до спроби державного перевороту. Одіозний отаман зразу наділив себе усіма атрибутами військової влади та негайно запросив Є. Петрушевича на посаду президента єдиної України. Однак заколот швидко ліквідували, а В. Оскілко, «проатамнивши» один неповний день, утік до Польщі.⁴⁶ Невдала акція завдала великої шкоди українській справі. Через стягування В. Оскілком сил до Рівного оголився фронт, що полегшило наступ радянських військ⁴⁷.

Аналогічну спробу намагався здійснити 9 червня у Проскуріві отаман П. Болбочан. Але й цього разу виступ заколотників провалився. Наступного дня П. Болбочана арештували, а 28 червня розстріляли. З цього приводу, Б. Мартос назвав виступи В. Оскілка та П. Болбочана «жалюгідним епізодом» на тлі героїчних визвольних змагань, безоглядним «переслідуванням дрібних, егоїстичних амбіцій», тоді як усе мало бути підпорядковане загальнонаціональним інтересам⁴⁸.

Прем'єр Б. Мартос рішуче виступив проти єврейських погромів. Зертаючись до міністра юстиції, він був переконаний, що «погромну хвилю можна спинити лише шляхом наложення суворої кари», й тому вимагав, щоб погромні злочинства розслідувались негайно, а винуватці були притягнуті до суворої відповідальності⁴⁹.

Із часу прибуття Директорії УНР у Кам'янець-Подільський (6 червня 1919 р.) уряд Б. Мартоса намагався швидкими темпами поповнити військові запаси та ліквідувати дефіцит товарів першої необхідності, які зникли разом з

відступаючими більшовицькими військами. З цією метою 4 липня 1919 р. був прийнятий «Закон про тимчасове утворення при народних управах продовольчих відділів», на які покладалося формування продовольчих запасів, контроль за діяльністю переробних підприємств та розподіл ресурсів за розпорядженнями Міністерства народного господарства⁵⁰. З 15 серпня набув чинності «Закон про хлібну повинність з урожаю 1919 року», в якому визначалися норми передачі державі хлібних ресурсів за твердими цінами.⁵¹

Варто зазначити, що значною мірою успіхові війську УНР сприяв повстанський рух, що розгорнувся на теренах Правобережної України. Усвідомлюючи важливість зв'язків з народними масами уряд Б.Мартоса розпочав переговори з представниками Всеукраїнському (українськими есерами та еседеками-незалежниками – Д.Одриною, Т.Черкаським, І.Часником та А.Пісоцьким). Наслідком цих перемовин, які успішно завершилися 9 червня 1919 р., була досягнута домовленість, що на місцях мали формуватися трудові ради не лише з контрольними, але з адміністративними та господарськими владними повноваженнями. Своєю чергою, представники Всеукраїнському Д.Одрина та Т.Черкаський стали членами уряду Б.Мартоса⁵².

Разом з тим, через постійні воєнні дії в УНР була повністю зруйнована фінансова система УНР. «Потреба в грошових знаках, – писав згодом Б. Мартос, – була надзвичайно велика. Були потрібні великі суми не тільки на утримання війська, а й на утримання залізниць, пошти й телеграфу, що у той час не мали жодних прибутків».⁵³ Тому для уряду Б. Мартоса єдиним джерелом наповнення бюджету стало запровадження грошової емісії. За даними П. Гай-Нижника, 30 липня 1919 р. Директорія затвердила ухвалену РНК постанову, яка доповнювала подібну

⁴⁶ Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети револ. доби. К., Світогляд, 2007. С. 326. імені Олени Теліги, 2006. С. 517-520.

⁴⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919-1920. Київ – Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 72.

⁴⁸ Мартос Б. Оскілко й Болбочан (Спогади) / Борис, Мартос. – Вид-во д-р П. Белей. – Мюнхен, 1958. С. 51.

⁴⁹ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. С. 521.

⁵⁰ Там само, с. 544.

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-140, оп. 2, спр. 15, арк. 57-57 зв.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

⁵³ Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави / Б. Мартос, Я. Зозуля. Мюнхен, 1972. С. 25.

рішення від 24 лютого 1919 р. про наповнення ресурсів Держскарбниці, і надала мінфіну право поверх 8 млрд грн випустити ще на 2 млрд грн кредитових білетів і знаків Держскарбниці (тобто збільшити емісію до 10 млрд грн)⁵⁴.

Проте наявні технічні засоби, які існували в Україні, не давали змоги якісно в такій кількості друкувати тут банкноти. Їх замовили в Німеччині, звідки літаками транспортували в УНР. Цю справу доручили голові Фінансової агентури УНР в Німеччині Г. Супруну. До речі, цей подільський «аферист», за яким «верби росли» ще від часів його діяльності в Подільській продовольчій управі, потрапивши за кордон, здійснив низку кричущих зловживань, відвертої корупції та моральної деградації. Дійшло до того, що він, усунений з посади розпорядження Директорії, заявив членам урядової Ревізійної комісії, що «Міністра Мартоса і того Уряду, якого представником він єсть, він, Супрун, не визнає»⁵⁵.

Вийшло так, що спроби використати старі військові літаки для доставки близько 20 тонн українських банкнотів переслідували фатальні обставини. Так, один з літаків загорівся в повітрі над Ратібором (Німеччина) і впав, внаслідок чого загинуло кілька людей. Інший літак за порушення правил перевозок заарештувала у Відні тамтешня контрольна комісія. Ще один великий літак через відмову 5-х моторів змушений був приземлитися на Буковині, що тоді належала Румунії. Звісно, румуни захопили 300 млн грн і усі спроби української місії негайно повернути гроші закінчилися невдачею⁵⁶. За даними П. Гай-Нижника, загалом з Бреслау до Кам'янець-Подільського у 1919 р. було здійснено 18 польотів і перевезено 1 млрд 242 млн 140 тис. грн. Проте

значна кількість вантажу (більш як 200 скринь) все ж так і не була доставлена в Україну й зберігалася у Бреслау до листопада 1920 р. Якщо ж врахувати, що урядом УНР було замовлено у Німеччини 3,5 млрд грн, то ледь менше двох третин суми німецькі літаки в Україну так і неперевезли⁵⁷. Як виявилось згодом, недовіз величезної кількості коштів спричинив катастрофічні наслідки із виплатою зарплати військовикам та вкрай негативно відбився на матеріально-технічному забезпеченні УГА і Дієвої армії УНР. Зокрема, затримані румунами кошти становили майже 87% усіх виплат, спрямованих на утримання Галицької армії в серпні 1919 р.⁵⁸ Неплатоспроможність уряду Б. Мартосавкрай загострила й до того напружені стосунки між прем'єром та його непримиреними опонентами. Проблема із виплатами утримання для особового складу обурила вищий командний склад УГА. Зокрема А. Вольф, Ф. Льонер, Ю. Цимерман, Г. Ціріц, А. Шаманек, О. Шльосер та ще низка командирів великих військових підрозділів не були українцями й тому їх мало цікавили негаразди, які виникали у фінансовій системі УНР. Для них воєнні змагання були лише засобом заробити кошти, а не ідеологічно та духовно обґрунтованим покликом боротьби за волю України⁵⁹.

Останньою краплею недовіри до уряду Б. Мартоса стали плітки проте, що він виділив кооперативам 300 млн грн на закупівлю повідла замість того, щоб негайно закупити однострої та взуття для «голих і босих» вояків обох армій. Звісно, такі дані не відповідали дійсності – було закуплено для хворих вояків варення і повідла лише на 300 тис. грн. Але провокація викликала неймовірне обурення навіть з боку Наддніпрянської армії⁶⁰.

⁵⁴ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918–1921 рр.) / Павло, Гай-Нижник // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Випуск 77. С. 51.

⁵⁵ Гай-Нижник П.П. Взаємини Директорії та уряду УНР в період від їхнього прибуття до Кам'янець-Подільського і до остаточного виходу на чужину (березень 1919 - листопад 1920 рр.) // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 174.

⁵⁶ Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави / Б.Мартос, Я.Зозуля. Мюнхен, 1972. С. 25.

⁵⁷ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918–1921 рр.) / Павло, Гай-Нижник // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Випуск 77. С. 52.

⁵⁸ Директорія Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. І матеріали. У 2-х томах., 3-х частинах. Том 1. С. 439.

⁵⁹ Реєнт О.П., Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність / О.П. Реєнт, В.П. Рекрут; наук. Ред. акад. В.А. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – С. 246.

⁶⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісак Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. С. 301.

Назагал, уряд Б. Мартоса не знайшов ділового контакту з керівництвом ЗОУНР та Начальної команди галицької армії. Праві політичні кола стали в опозицію до соціалістичного уряду, обвинувачуючи його в більшовизмі. До опозиції приєдналися члени Директорії Є. Петрушевич та О. Андрієвський. Останній, перебуваючи у Станіславові, не визнавав чинність уряду Б. Мартоса, призначив свого міністра фінансів (М. Кривецького) та навіть видавав власні розпорядження⁶¹. Тому відчуваючи, що такі стосунки негативно впливають на стан справ в Україні, Б. Мартос написав заяву про відставку. Він мотивував свій демарш перевтомою. 29 серпня Кабінет міністрів заслухав його заяву про згоду Директорії на залишення ним поста прем'єра і доручив сформувати новий уряд члену УСДРП міністру внутрішніх справ І. Мазепі. У рішенні засідання записано: *«висловити від імені кабінету міністрів жаль з приводу складення Борисом Миколайовичем з себе обов'язків Голови Ради і кабінету міністрів, а також щиру йому подяку за вмілу та корисну в ці тяжкі часи для Батьківщини працю, яка мала своїми наслідками міцне об'єднання кабінету міністрів та тверду і непохитну його політику»*⁶².

Відставка з поста прем'єр-міністра не позбавила Б. Мартоса відповідальності за наповнення скарбниці УНР. Він продовжував інтенсивно працювати над виготовленням українських грошей, займався проблемами збору податків тощо. Лише з поразкою у війні з денікінцями і більшовиками разом з урядовими структурами у грудні 1919 р. Б. Мартос покинув територію України. Згодом, на початку 1920 р. він подав у відставку та з метою проведення наукових досліджень, перебрався до Німеччини. З того часу Б. Мартос вже ніколи не повертався на Україну.

Таким чином, за період діяльності Б. Мартоса на відповідальних посадах у складі урядів Директорії УНР, він здобув реноме вправного управлінця та фахово підготовленого менеджера фінансової справи. Запроваджене урядом Б. Мартоса жорстке регулювання обігу продовольчих ресурсів, обмеження приватної ініціативи та ого-

лошення курсу на націоналізацію виробництва свідчило про соціалістичний розвиток українського суспільства. Такий курс уряду викликав невдоволення частини населення та жорсткого критикувався з боку інших політичних партій, зокрема самостійників, соціалістів-федералістів тощо. Проте, ми схилиємося до думки, що приводом для різких нападків на уряд Б. Мартоса послужила не його орієнтація на соціалізм. Вона лише прикривала справжні помисли опонентів із капіталістичного табору і так званої отаманської еліти. Вочевидь, об'єктом несприйняття стала фінансова політика уряду, орієнтована на запровадження прозорого обліку, здійснення контролю за використанням коштів та регулювання ціноутворення на закупівлі стратегічних ресурсів. Ці заходи значно обмежили розмір грошових надходжень отаманам особисто в руки, а *«патріотам»* з числа приватних комерсантів зводила нанівець доступ до *«дійної корови»*, якою виступала Державна скарбниця УНР.

За висновками провідних вітчизняних істориків, зокрема О. Реєнта, саме так званий фактор *«прихильності до державності»*, а не жорсткі умови використання стратегічних ресурсів з боку величезної маси псевдопатріотів згубно вплинули на Українську революцію. *Різноманітні прояви «славної отаманищини», «формування загонів» для розкрадання державних коштів доводили, що дрібна буржуазія та інтелігенція, які очолили революцію на Україні, збанкрутували як організуюча сила»*⁶³.

На жаль, деякі риси характеру прискорили його відставку. Високоосвічена особистість, знавець кооперації, інтелігент і патріот, Б. Мартос не зник *«прогинатися»* навіть перед найвищими посадовими особами держави, за будь-яких обставин намагався відстоювати свої принципи та захищав уряд від надмірного втручання членів Директорії. Він був професіоналом вищого ґатунку, але не був спритним політиком й не сприймав політичне інтриганство за ефективний засіб у боротьбі за владу в УНР.

На наш погляд, найбільш об'єктивно та справедливо поцінував заслуги Бориса Миколайовича

⁶¹ Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920). К.: «ЩеК», 2010. С. 153.

⁶² ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 64.

⁶³ Реєнт О.П. Україна ХХ – ХХ століть. Роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І. С., 2009. –С. 360.

перед Україною його наступник на посаді прем'єра І. Мазепа. З цього приводу він зазначив таке: «*Без сумніву Мартос працював щиро для добра українського народу і робив все те, що було в його силах. Не треба забувати, що фактично в 1919 р. ми не мали міністерства фінансів у нормальному значенні цього слова, бо за революційного хаосу та руїни ні про яке збирання податків не могло бути мови. Майже єдиним джерелом державних «прибутків» було друкування грошей. Але державна друкарня через свою технічну недосконалість виготовляла грошових знаків замало. В цих умовах міністр фінансів, фактично директор «експедиції для заготівлі державних паперів» не мав можливості задовольнити всі ті потреби, що їх висувало життя. Всякий інший мін[істер] фінансів в тих умовах напевно також не дав би ради»⁶⁴.*

Отже, політичната державна діяльність Б. Мартоса в роки Української революції заслу-

говує найкращої оцінки. Тому тут доцільно нагадати рядки із статті, датованої ще листопадом 1918 р., які набули особливої актуальності у наш час і будуть такими завжди, доки власний народ пам'ятатиме про своїх гідних синів: «*Наше громадянство звикло шанувати своїх діячів більше після смерти, ніж за життя. Але так було, коли Україна стогнала в неволі царських приспівників. Отже, Вільна Україна повинна пошанувати тих наших діячів, що все своє життя, свій розум та всю працю віддали на користь своєї батьківщини, свого народу. Хай наші сусіди побачать, як високо шанує українське громадянство тих діячів, що підготували ґрунт до утворення Української державності. Нехай наше молоде покоління довідається, що і як треба робити в житті, щоб громадянство шанувало, а батьківщина та нарід назавжди зачислили до національного пантеону»⁶⁵.*

References

- Aliman, M. (2001). *Borys Martos / Poltavska Petliuriana. Chyslo 4. Materialy P'iatykh Petliurivskykh chyntan, provedenykh u Poltavi 25 travnia 2001 roku.* – Poltava, 107-128. [in Ukrainian].
- Aliman, M.V. (2018). *Orhanizatsiia y modernizatsiia zibran u pratsi Borysa Martosa* (3th ed.). – Poltava: PUET. [in Ukrainian].
- Bida, M. (1977). Prof. Borys Myk. Martos: polityk, uchenyi i hromadskiy diiach // *Ukrainskyi istoryk.* – Niu-Iork – Toronto – Miunkhen, № 3-4 (55-56), 100-105. [in Ukrainian].
- Vytanovych, I. (1964). *Istoriia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu.* – Niu-Iork: Tovarystvo ukrainskykh kooperatoriv. [in Ukrainian].
- Vynnytsia: Istorychnyi Narys. (2007). Hol. Redaktor prof. Podolynnyi A.M. – Vynnytsia: Knyha Veba. [in Ukrainian].
- Vseukrainskyi selianskyi z'izd. (1917). *Robitnycha hazeta.* №№ 48, 51, 53.
- Hai-Nyzhnyk, P. (2013). Finansova polityka uriadu Dyrektorii Ukrainkoï Narodnoï Respubliky (hruden 1918–1921 rr.) *Zbirnyk naukovykh prats «Gileia: naukovyi visnyk».* Vypusk 77 (pp. 51). Kyiv. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P. (2009). Vzaiemny Dyrektorii-tauriadu UNR v period vidyikhnohoprybuttiado-
- Kam'iansia-Podilskohoï doostatochnoho v ykhodunachuzhynu (berezen 1919 – lystopad 1920 rr.). *Kam'ianets-Podilskiy - ostanniastolytsia Ukrainkoï Narodnoï Respubliky: Materialy V seukrainskoï naukovoï konferentsii, Kamianets-Podilskiy,* (pp. 174). Kam'ianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.P. (2010). *UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorenna (1917-1920).* Kyiv: «ShcheKO», 2010. [in Ukrainian].
- Hubernskym, volosnym ta povitovym zemelnym komitetam. (1917). *Robitnycha hazeta,* 187, 3. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (Ed.). (2006). *Dyrektoriiia Rady Narodnykh Ministriv Ukrainkoï Narodnoï Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. I materialy* (Tom 1) Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V. (Ed.). (2006). *Dyrektoriiia Rady Narodnykh Ministriv Ukrainkoï Narodnoï Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: Dok. I materialy* (Tom 2) Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Zadunaiskyi, V. (n. d.) *Trudovyi Konhres Ukrainy.* Retrieved from http://history.org.ua/?termin=Trudovyj_konhres [in Ukrainian].

⁶⁴Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 / Ісаак Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. – С. 250.

⁶⁵Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). / В.П. Рекрут. Вінниця: ПП Балюк, 2006. С. 269-270.

- Kachor, A. (1977). *Borys Martos. Korotka rozvidka yoho naukovo-ekonomichnoi, politychnoi i zahalno-hromadskoi pratsi*. Vinnipeh. [in Ukrainian].
- Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917-192*. Kyiv: Tempora, 2003. [in Ukrainian].
- Maliuta, O.V.(2011). Vseukrainskyi trudovyi konhres yak predstavnytskyi orhan ukrainskoho narodu v Druhii Ukrainskii Narodnii Respublitsi. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii, Vypusk 7*, Mykolaiv, 211. [in Ukrainian].
- Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1958). *Oskilko y Bolbochan (Spohady)*. Miunkhen: Vyd-vo d-r P. Belei. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1967). Pershyi Universal Ukrainskoi tsentralnoi Rady. Zoloti rokovyny. Do 50-richchia velykoi Ukrainskoi derzhavnosti. 1917-1967. *Kalendar-almanakh Ukrainskoho Narodnoho soiuzu na 67 rik*. Dzhersti Siti. Niu-Iork: Vydavnytstvo «Svoboda». 22–24. [in Ukrainian].
- Martos, B. (1989). *Pershi kroky Tsentralnoi Rad. Vyzvolnyi zdvyh Ukrainy*. Niu-Iork – Paryzh – Sidnei – Toronto, 320. [in Ukrainian].
- Martos B., Zozulia Ya. Hroshi Ukrainskoi Derzhavy / B.Martos, Ya.Zozulia. – Miunkhen, 1972. – S. 25.
- Martos, B., @ Zozulia, Ya. (1972). *Hroshi Ukrainskoi Derzhavy*. Miunkhen. [in Ukrainian].
- Myronenko, O.M. (1995). *Svitoch ukrainskoi derzhavnosti: Polityko-pravovyi analiz diialnosti Tsentralnoi Rady*. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho. [in Ukrainian].
- Nestulia, O.O. (Ed.). (2017). Borys Martos i kooperatsiia: monohrafiia. U 2 kn. Kn. 1. Kooperatyvna diialnist B. Martosa. Poltava: PUET. [in Ukrainian].
- Nestulia, O.O. (Ed.). (2018). Borys Martos i kooperatsiia: monohrafiia. U 2 kn. Kn. 2. B. Martos pro kooperatsiiu i kooperatoriv. Poltava: PUET. [in Ukrainian].
- Ostatochni rezultaty vyboriv v 5 okruhakh do Ukrainskykh Ustan. Zboriv. (1918). *Podillia*, 29, 4. [in Ukrainian].
- Ostashko, T.S. (2009). Martos Borys Mykolaiovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 790). Kyiv: V-vo Naukova dumka. [in Ukrainian].
- P'iatachenko, H.O. Kravchenko, V.I., @ Kukharets, L.V. (1998). *Ministry finansiv Ukrainy. 1917-1998. Korotki biohrafii*. Kyiv: AT «Knyha». [in Ukrainian].
- Polovets, V.M. (2002). *Istoriia kooperatsii Livoberezhnoi Ukrainy*. Chernihiv: Pr-vita. [in Ukrainian].
- Pier. (1917). Vseukrainskyi selianskyi z'izd u Kyivi. Robitnycha hazeta. № 52. [in Ukrainian].
- Revehuk, V. (2007). *Poltavshchyna v pershyi rik ukrainskoi revoliutsii*. Poltava: Poltavskyi literator. [in Ukrainian].
- Revehuk, V.Ya. (2017). *Selianstvo Poltavshchyny v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr.* Poltava: Poltavskyi literator. [in Ukrainian].
- Reient, O. P., (2009). *Ukraina XX–XXI stolit. Rozdumy ta studii istoryk*. Korsun-Shevchenkivskyy: FOP Maidanchenko I. S. [in Ukrainian].
- Reient, O.P., @ Rekrut, V.P (2017). *Narysy zhyttia Litynshchyny 1917-1921 rr.: revoliutsiini podii ta povsiakdennist/* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Rekrut, V.P. (2006). “Z liudmy i dlia liudei...” (*Dmytro Markovych v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi: kinets XIX–pochatok XX st.*). Vinnytsia: PP Baliuk. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V.F. (2007). Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revol. doby. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Helei, S.D., @Pastushenko, R.Ya. (2006). *Teoriia ta istoriia kooperatsii: pidruchnyk*. Kyiv: Znannia, 2006. [in Ukrainian].
- Farenii, I.M. (2014). «*Natsionalnyi ukrainskyi trest*»: *spozhyvchakooperatsiia Ukrainy vroky revoliutsii ta hromadianskoi viiny (1917-1920)*. Cherkasy: Vertykal, vydavets Kandych S.H. [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.Kh. (2005). *Shchodennyk, 1919-1920*. Kyiv – Niu-Iork: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].

Ірина Петренко (м. Полтава)

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет
економіки і торгівлі»

E-mail: poonsku@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

ResearcherID: B-5310-2019 <http://www.researcherid.com/rid/D-2333-2019>

«Круглий стіл» науковців і громадськості до 140-ліття від Дня народження Бориса Мартоса

24 травня 2019 року у ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (далі – ПУЕТ) відбувся «круглий стіл», присвячений 140-літтю від Дня народження визначного державного, кооперативного, громадського діяча, економіста і педагога Бориса Мартоса (1879-1977). На заході зібралися науковці та представники громадськості України. Це був спільний захід кафедри педагогіки та суспільних наук ПУЕТ та Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (далі – ПОО НСКУ). Розпочався «круглий стіл» із покладання квітів науковцями і випускниками цього вузу різних років, представниками громадськості до пам'ятника Борису Мартосу біля ПУЕТ.

Модератором «круглого столу» була Ірина Петренко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук ПУЕТ, секретар ПОО НСКУ.

Учасники «круглого столу» під час покладання квітів до пам'ятника Борису Мартосу.

Під час роботи «круглого столу».

З вітальним словом на початку «круглого столу» виступив доктор історичних наук, професор, ректор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», голова ПОО НСКУ Олексій Нестуля. Він розповів про кооперативну та державницьку діяльність Бориса Мартоса. Від 1910 року Борис Мартос активно займався кооперативним рухом, створював сільські кооперативи на Полтавщині, Волині, Кубані. У роки Української революції 1917-1921 років Борис Мартос був членом Центральної Ради від фракції УСДРП, членом ЦК Селянської спілки, заступником її голови. З червня по серпень 1917 року – генеральний секретар (міністр) земельних справ Генерального секретаріату (уряду) Центральної Ради, з вересня по листопад 1917 року – товариш (перший заступник) генерального секретаря земельних справ. У 1918 році він утворив Всеукраїнський кооперативний центр. Згодом очолив Раду Дніпросоюзу – центральної структури кооперації в Україні.

Олексій Нестуля поділилися спогадами про непросту долю встановлення пам'ятника Борису Мартосу в Полтаві. Його не хотіли встановлювати біля центрального корпусу ПУЕТ (тоді – Полтавський університет споживчої кооперації України), адже там планувалося будівництво житлового будинку, який би закритим повністю учбовий заклад. Врешті-решт вдалося переконати місцеве керівництво у важливості встановлення пам'ятника видатному громадському і політич-

ному діячу, педагогу Борису Мартосу, адже він був активним учасником розбудови Української держави, обіймав посади міністра фінансів, а потім – прем'єр-міністра УНР.

Пам'ятник Борису Мартосу було відкрито до Дня міста у 2007 році і споруджений він за спонсорські кошти колективу університету та небайдужих полтавців.

У роботі круглого столу взяли участь історики, краєзнавці, громадські діячі, журналісти. Біографію Бориса Мартоса розкрив краєзнавець Віталій Григор'єв. Початок громадсько-політичної діяльності Бориса Мартоса: полтавський період (березень-червень 1917 року) проаналізував у своїй доповіді кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець Віктор Ревегук. Про політичну і державну діяльність Бориса Мартоса в період 1917-1921 рр. доповів кандидат історичних наук, почесний краєзнавець України Валерій Рекрут. Вчений, ґрунтовно опрацювавши архіви, розкрив маловідомі факти про те, коли і як Борис Мартос боровся з антиєврейськими погромами та активно розбудовував фінансову систему України. Також оповів про те, як виготовлялися гроші у Німеччині та як Борис Мартос займався їхньою доставкою в Україну. З грудня 1918 року Борис Мартос був міністром продовольчих справ, з квітня по серпень 1919 року – очолював уряд УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів. Сприяв запровадженню грошовою одиниці УНР – гривні. З 1920 року – у вимушеній еміграції у Європі.

Науково-педагогічну діяльність Бориса Мартоса ґрунтовно розкрив кандидат економічних наук, почесний професор ПУЕТ Мирослав Аліман. Учений розповів, що з 1920 року Борис Мартос у Німеччині активно займався науково-педагогічною роботою. З 1921 року він мешкав у Чехословаччині. Заснував Інститут сільськогосподарської кооперації, на основі якого була створена Українська господарська академія в Подебрадах. Борис Мартос – автор численних праць із питань кооперації у 1945 році переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором вищої школи економіки (1945-1949 рр.). У 1951 році переїхав спочатку до Швейцарії, потім до США.

Про актуальність праці Бориса Мартоса «Кооперативна ревізія» виступила кандидат економічних наук, професор Юстина Верига.

Учасники «круглого столу».

Бачення сільськогосподарської кооперації Борисом Мартосом, засноване у своїх глибинних підвалинах на перетині європейської традиції кооперативного руху XIX початку XX століть та української дає зразок для нинішніх організаторів сільськогосподарського виробництва та життя у селі. Досвід Бориса Мартоса, теоретичний і практичний сконденсований у його фундаментальних працях, які ні на йоту не втратили своєї значущості й нині.

Підсумки «круглого столу» підвела доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка Людмила Бабенко, котра проаналізувала політичний контекст діяльності Бориса Мартоса та логічно підвела до винесення уроків Української революції 1917-1921 рр.

На «круглий стіл» завітали і випускники ПУЕТ першого випуску 1979 року. Зокрема, журналіст, краєзнавець із м. Слов'янськ Василь Чорнобровий та його дружина, поетеса Тетяна Чорноброва. Василь Чорнобровий подарував Музею історії ПУЕТ подарунки, зокрема, книги, копії статей та своїх відзнак за сумлінну роботу у кооперації, а також унікальний примірник часопису 1917 року. Тетяна Чорноброва для учасників «круглого столу» презентувала свою чергову збірку поезій.

Нині щороку до Дня Соборності України в Полтаві відбувається урочисте покладання квітів до пам'ятників Тарасу Шевченка і Бориса Мартоса. Це і є визнанням заслуг Бориса Мартоса у розбудові Української державності.

**Регіональні
аспекти історичної
демографії**

УДК: 94 (477.53) «1648/179»:«17» - 057
Юлія Безсмертна (м. Карлівка)
аспірантка кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного
університету ім. В.Г. Короленка
E-mail: jbezsmertna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4182-5490>

Служителі в домогосподарствах мешканців Полтави в 60-70-х роках XVIII ст.

Стаття присвячена аналізу домогосподарств м. Полтави, у складі яких Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. зафіксував проживання «служителів». На основі перепису підраховано кількість дворів, підварків та бездвірних хат, господарі яких наймали помічників по господарству. Також обчислено кількість слуг у домогосподарствах різного типу власності. Особливої уваги заслуговує питання про місце проживання слуг у дворі, адже досить часто поряд із чисельною родиною господаря мешкала також й значна кількість служителів. Тож автор спробував проаналізувати, чи залежить чисельність слуг у господарстві від наявності «людських» чи їх відсутності.

Ключові слова: Румянцевський опис, домогосподарство, служитель, людська.

Yuliia Bezsmertna (Karlivka)
Postgraduate student of the Department
of Ukrainian History of the Poltava
National Pedagogical University named after V.G. Korolenko
E-mail: jbezsmertna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4182-5490>

Servants in the households of Poltava residents in the 60-70-th XVIII century

The article is devoted to the analysis of households in Poltava, in which the General description of the Left Bank of Ukraine in 1765-1769 recorded the residence of servants. Despite the recent popularity of urban studies, some aspects of the life of a large regimental center, such as the functioning of a large layer of domestic staff among middle-class households, were only a matter of interest to some researchers. But this is not enough for a clear understanding of the place of domestic service in the early life of a modern city. It is necessary to answer the question about the prevalence of services, the number of employees employed in different types of households, the place of employees in the house, and this is far from a complete list.

The main source from which it was possible to make the appropriate calculations was a census book of the city of Poltava, created in 1765-1766 during the description of Rumyantsev. The document was published in 2012, which greatly simplifies access to all historical information. On the basis of the census, the number of different types of households whose owners hired domestic servants were counted. The number of employees in households of owners, tenants, relatives, etc. is also calculated. Particular attention deserves a question about the place of residence of servants in the yard, because often with the numerical family of the host, there was a significant staff of servants. Given the large number of people living together and small-sized buildings, one can assume that some employees had their own carbon fiber, where they worked, or in utility rooms. So the author tried to analyze whether the number of employees in the house depends on the availability of rooms for servants or their absence.

Key words: Rumyantsev description, household, servant, servant's room.

Незважаючи на значну популярність останнім часом урбаністичних досліджень, Полтава не часто потрапляє на сторінки публікацій, особливо це стосується домодерного періоду її розвитку. Переважна більшість досліджень зосереджені на політичних чи військових аспектах подій, біографіях поодиноких видатних постатей. Інші, начебто малозначимі аспекти життя великого полкового осередку, як от функціонування у середовищі міщан значного прошарку «служителів» – фактично домашніх слуг, – досі викликали зацікавленість лише в кількох дослідників. Поціновувачам економічних досліджень будуть цікаві публікації Тимофії Бріка, який глибоко вивчив питання людського капіталу та доходів слуг за даними Генерального перепису м. Полтави¹. Варта уваги й фахова праця з «неполітичної» історії козацької Полтави Юрія Волошина², у якій докладно описано життя усіх мешканців міста.

Однак цього не достатньо для чіткого розуміння місця «служителів» у житті ранньомодерного міста. Потребують відповіді питання про поширеність служби, про кількість слуг, що наймалися в різні типи домогосподарств, про місце «служителів» у домі, і це далеко не повний їх перелік. Безумовно, головним джерелом, завдяки якому стало можливим зробити відповідні підрахунки, стала переписна книга м. Полтави, створена у 1765–1769 рр., у ході проведення Румянцевського опису Малоросії³. Документ був опублікований 2012 року, що набагато спрощує доступ до нього дослідників⁴. На основі Румянцевського опису було проведено

численні дослідження економіки міста, топографії, демографічних характеристик населення тощо, однак джерело містить ще багато цікавого. Наприклад, у третині домогосподарств Полтави перепис згадує «служителів» і «робітників». Ці особи записані окремо від членів родини: «у него (нее, них) служанок и работницъ (служители и работников) ...», або «во услужении ...», однак щодо них теж указана докладна інформація: ім'я, стать, вік, стан здоров'я, сімейний та соціальний статус, місце походження (для чоловіків). Тож за допомогою історико-демографічного аналізу спробую визначити місце «служителів» у ранньомодерному місті на прикладі Полтави.

У другій половині XVIII ст. Полтава, як і більшість полкових центрів Гетьманщини, складалася з двох частин – фортеці та форштадту⁵. Центральна частина міста, як і зазвичай, уважалася соціально престижнішим районом, адже саме там розташовувалися двори представників козацької еліти й заможних міщан. Околиці ж, натомість, мали більші простори для забудови та ведення господарства. У досліджуваній період мешканці міста проживали в домогосподарствах трьох видів: дворах, бездвірних хатах і підварках⁶. За підрахунками сучасного українського дослідника Юрія Волошина, на 1766 р. у місті нараховувалося 823 двори (189 у межах фортеці і 634 на форштадті), 65 бездвірних хат (відповідно 27 і 38), 160 підварків (10 і 150), 42 дворів міщан (27 і 38)⁷.

Дані Румянцевського опису свідчать, що слуги мешкали майже у кожному другому дворі

¹ Брік Тимофій. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста полтава [Електронний ресурс] / Historians.in.ua. – Режим доступу на 13.05.19: http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij;Brik_Tymofii_Income_and_occupational_inequalities_in_Premodern_Ukraine_Cossacks_Peasants_and_Unmarried_girls [Електронний ресурс] / Forum for Ukrainian Studies. – Режим доступу на 11.07.15: <http://ukrainian-studies.ca/2015/01/16/tymofii-brik-income-occupational-inequalities-premodern-ukraine-kossacks-peasants-unmarried-girls/#more-704>.

² Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. [Текст] / Юрій Волошин. Київ : К.І.С., 2016. 356 с.; Волошин Ю. «Служителі» і «робітники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI-XVIII ст. Київ - Краків: LAURUS - Historia Iagiellonica, 2015. С. 391-402.

³ Румянцевський опис зберігається у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Переписна книга Полтави знаходиться – ф. 57, оп. 2., спр. 1, арк. 1-388.

⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. К.: Наш час, 2012. 576 с.

⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті ... С. 22.

⁶ Коваленко О. Полтава XVII – XVIII століть. К. : Видавець Олег Філюк, 2015. С. 44-47.

⁷ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 27.

у фортеці і у кожному четвертому на форштадті. 16 служителів мешкали у 8 бездвірних хатах у середмісті (25,9% від усіх бездвірних хат у фортеці) та в одній на околиці (2,6%). У 41 підварку також наймали слуг (4 у фортеці (40%) і 37 на форштадті (22%)). Таким чином, у кожному із наведених типів домогосподарств існувала необхідність у додатковій робочій силі, недос-

тачу якої компенсували наймом «служителів» та «робітників», як їх називає джерело (таблиця 1). У середньому наймалося 3 особи на господарство. Однак у фортеці й передмісті середній показник суттєво різнився – 4,3 й 2,1 відповідно, що свідчить про перевагу в кількості слуг у домогосподарствах центральної частини міста більш ніж у 2 рази.

Таблиця 1.

Кількість слуг у дворах, підварках, бездвірних хатах*

Тип домогосподарства	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Бездвірна хата	16	2,20	8	4,40	1	0,19	1	0,41	17	1,34	9	1,99
Двір	686	95,32	147	89,31	488	89,07	214	85,19	1174	92,65	361	86,82
Двір, оренда	16	1,38	8	3,77	5	0,93	3	0,41	21	1,18	11	1,74
Підварок	8	1,10	4	2,52	47	8,52	32	12,35	55	4,27	36	8,46
Підварок, оренда					6	1,11	5	1,23	6	0,47	5	0,75
Інше					1	0,19	1	0,41	1	0,08	1	0,25
Усього	726	100	167	100	548	100	256	100	1274	100	423	100

* усі підрахунки зроблені на основі даних Генерального опису Малоросії м. Полтави (із «Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр.»)

Більшість – 93,8% (1195 осіб) мешкали у дворах. Наступними за чисельністю слуг є підварки. Там працювала 61 особа (4,78%). І лише 17 осіб наймалися до господарів бездвірних хат (1,34%). Загалом, 423 (36,2%) із 1167 господарств користувалися послугами наймитів, при цьому на території фортеці частка таких дворів була вищою – 167 (65,2%) із 256 описаних у документі, та 256 (28,1%) із 911 домогосподарств на форштадті.

Для порівняння, у Кракові в 1795 році слуги зафіксовані в більш ніж половині краківських господарств. Цей результат польський дослідник Радослав Понят називає зависоким, адже дані отримані щодо Варшавської парафії Св. Христа вказують на найм служителів у чверті всіх господарств. У такій ситуації дослідник пропонує

розглядати наявність домашньої служби у щонайменше 25% господарств як мінімальне значення⁸. Таким чином, майже 36% домогосподарств Полтави, які використовували допомогу слуг, трохи перевищують пропонований мінімальний показник.

Слід також пам'ятати, що отримані результати стосуються домогосподарств, зафіксованих авторами перепису на конкретному етапі їх функціонування. Напевно, деякі з них, хоча й не використовували службу під час перепису, робили це в інший час, тобто подібні результати не можна вважати остаточними. Юрій Волошин, аналізуючи сповідні розписи Полтави, (1775 р.) зазначає, що слуги мешкали у 338 із 882 дворів, що становило 40, 6%⁹.

⁸ Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku. – Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo. Białystok, 2011. С. 215.

⁹ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 118.

Зауважу, що за підрахунками Юрія Волошина у 1765-1769 рр. у Полтаві налічувалося 1230 слуг (578 чоловіків та 652 жінки). Там само. – С. 117; Тимофій Брік у статті «Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава» робив обчислення виходячи із цифри 1149 слуг, враховуючи лише працівників старше 5 років. Тож різні підходи до розрахунків та деякі розбіжності суттєво не вплинуть на остаточні результати.

Можна припустити, що така велика кількість господарств зі слугами пов'язана з тим, що наймали лише одного або усього кількох помічників. Так, наприклад, у польських містах серед господарств зі слугами в половині випадків наймався лише один працівник. У 40% випадків працювало дві-чотири людини¹⁰.

Серед полтавців близько 39% роботодавців наймали 1 слугу, при цьому більшість таких

дворів розміщувалась на форштадті (див. таблицю 2). 21,04% мали 2 служителя, 12,06% – 3 осіб, 7,57% – 4. Тобто як і в польських містах від 2 до 4 слуг мали близько 40% господарств (40,67%). Більше 5 слуг у господарстві мали 20,09%. (див. діаграму 1.) У польських містах на тих, хто мав п'ять або більше службовців, припадало не більше 16%¹¹.

Таблиця 2.

Кількість слуг у домогосподарствах фортеці й форштадту

Слуг у наймача	Фортеця		Форштадт		Разом	
	Дворів	%	Дворів	%	Дворів	%
1	32	7,57	134	31,68	166	39,24
2	30	7,09	59	13,95	89	21,04
3	23	5,44	28	6,62	51	12,06
4	19	4,49	13	3,07	32	7,57
5	16	3,78	7	1,65	23	5,44
6	13	3,07	2	0,47	15	3,55
7	9	2,13	5	1,18	14	3,31
8	9	2,13	2	0,47	11	2,60
9	8	1,89	1	0,24	9	2,13
10	2	0,47	2	0,47	4	0,95
11	1	0,24	3	0,71	4	0,95
14	2	0,47		0,00	2	0,47
16	1	0,24		0,00	1	0,24
22	1	0,24		0,00	1	0,24
26	1	0,24		0,00	1	0,24
Усього	167	39,48	256	60,52	423	100,00

Діаграма 1

¹⁰ Poniat R. Вказ. праця. С. 220.

¹¹ Там само. С. 221.

Однак деяка невідповідність у підрахунках виникає у випадку, якщо кілька родин зі слугами мешкали в одному дворі (див. таблицю 3). Та як бачимо, суттєвої різниці у відсотковому співвідношенні не виникає, адже таких дворів із кількома родинами усього 15.

Таблиця 3

Співвідношення кількості слуг, дворів і роботодавців

Слуг	Разом			
	Дворів	%	Роботодавців	%
1	157	38,48	166	39,24
2	86	21,08	89	21,04
3	50	12,25	51	12,06
4	32	7,84	32	7,60
5	23	5,64	23	5,46
6	14	3,68	15	3,54
7	13	3,19	14	3,3
8	11	2,7	11	2,61
9	8	1,96	8	1,90
10	4	0,98	4	0,95
11	4	0,98	4	0,95
14	2	0,49	2	0,48
16	1	0,25	1	0,24
22	1	0,25	1	0,24
26	1	0,25	1	0,24
Усього	408	100	423	100

Цікаво, що інколи слуги мешкали навіть у адміністративних будівлях. Так, Григорій Шаповал з дружиною й сином мешкав у покоях при сотенній канцелярії. При цьому вони ще й наймали «работницу, девку Параскевию Яковлеву, дочь п'ятнадцяти лет, левою ногою не владеет. Взята на пропитание»¹². Що спонукало невелику родину, яка навіть не мала власного житла взяти на утримання молоду дівчину, невідомо. Можливо, така потреба була викликана необхідністю догляду за дитиною, адже їхньому сину Онисиму був лише рік.

Варто зауважити, що обчислена кількість дворів не є остаточним показником реальної кількості осіб, які наймали слуг, адже лише 85% слуг (1088 осіб) наймали власники двору. Майже 10% слуг (127 осіб) проживали у господарствах підданих. Інші наймалися до осіб, що орендували житло (27 осіб, чи 2,13%), підсусідків (14 осіб, чи 1,11%), родичів власника житла (11 осіб, чи 0,87%) (див. таблиця 4).

Аналіз кількості слуг відповідно до майнового стану голови господарства показує, що власники нерухомості мали більше можливостей для найму помічників, ніж у випадку з іншими категоріями. Однак це може бути свідченням не лише їхнього кращого економічного становища, але й мати практичне обґрунтування. Подібна ситуація спостерігалася й у польських містах, де за словами Радослава Понята «кількість членів родин «власників майна» була в середньому більшою за інші групи, що призводило до збільшення попиту на роботу службовців»¹³. Звичайно, висновок про те, що багаті

Таблиця 4

Кількість слуг у дворах з різним типом власності

Кількість Тип власності	Фортеця				Форштадт				Усього			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%
Власник	645	50,95	134	84,27	443	34,44	195	78,19	1088	85,39	329	80,60
Наймач	17	1,26	8	3,77	10	0,87	8	1,65	27	2,13	16	2,49
Підданий-підсусідок	59	3,95	22	10,06	82	7,11	50	19,34	141	11,06	72	15,68
Родичі	9	0,71	1	0,62	3	0,16	2	0,41	12	0,87	3	0,50
Інше	6	0,47	2	1,25	1	0,08	1	0,41	7	0,55	3	0,75
Усього	726	57,35	167	100	548	42,65	256	100	1274	100	423	100

¹² Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 393.

¹³ Poniat R. Вказ. праця. С. 242.

люди наймали більшу кількість слуг, ніж бідні, навряд чи можна вважати особливо показовим. Більш цікавим, на мою думку, є те, що дехто, навіть не маючи власного житла, все ж користувався послугами слуг (див. діаграму 2).

Як бачимо, одним із способів використання нерухомості в Полтаві була здача житла в найм. Описом зафіксовано 10 орендованих господарств (6 дворів на території фортеці та 1 двір і 3 підварки на території форштадту), які наймали 27 слуг (2, 13%) (таблиця 4). При цьому наймачів житла – 16 осіб. Це пояснюється тим, що інколи кілька осіб орендували приміщення в одному дворі або поряд із сім'єю власника мешкали ще й інші особи, які наймали частину двору. Наприклад, полтавський козак Григорій Середя, (у джерелі записаний як Цьомкалів зять) орендував половину двору полтавської соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці за 30 рублів у рік. Там він утримував шинок, для роботи у якому й найняв Федора Піку (оплата в рік 10 рублів). Іншу частину двору наймав Михайло Вязовський за 3 рублі, який «пробиваєть портнимь майстерством, а в цех полтавський он не записан»¹⁴. «Работніками» в нього записано 7 чоловіків віком від 9 до 30 років, 4 з яких «взяти

для науки на хозяйское пропитание», а інші отримують платню в 5, 7 і 9 рублів¹⁵. Це найбільша кількість слуг серед наймачів житла.

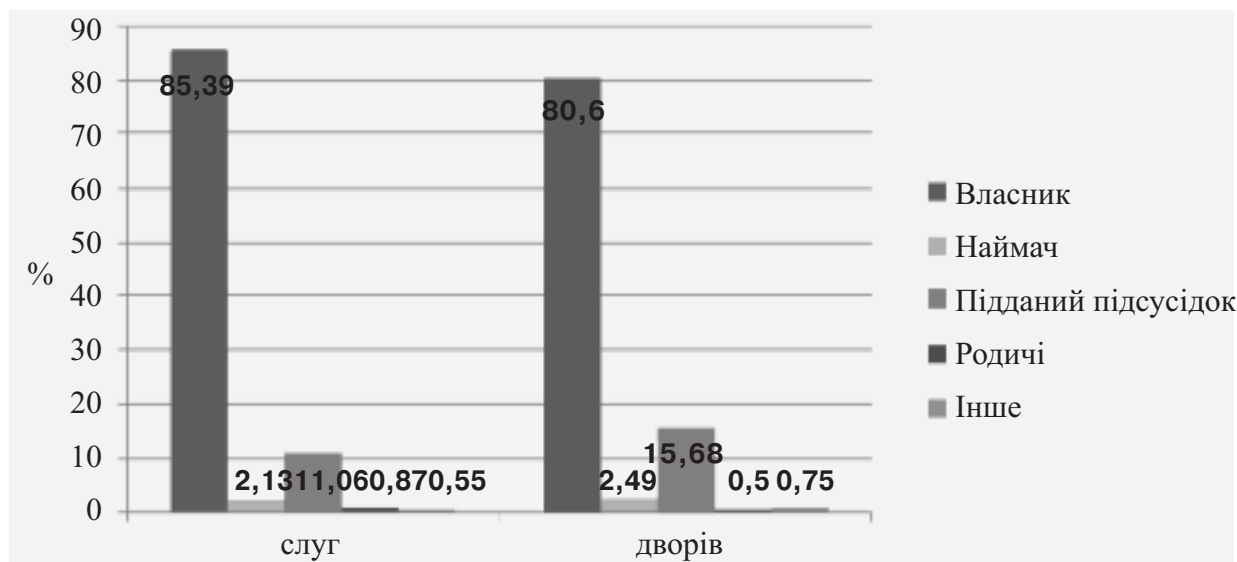
Троє слуг було в купця Мирона Широкого, який мешкав у дворі графа Олексія Розумовського, що складався з 14 хат. Дві з них і наймав полтавський купець під шинок за 12 рублів на рік¹⁶.

Петро Покровский, Омелян Миронов та Михайло Хіміченко наймали по двоє слуг. Цікаво, що «работніцами» у Хіміченка записані дві дівчини-учениці: Варвара 15 років та Агрофена 13 років, які «взяти на изучение ткацкому майстерству беззаплати»¹⁷. Це єдині в місті дівчата, зафіксовані переписом, узяті на навчання.

Козак Омелян Миронов теж, імовірно, був ремісником, незаписаним у цех, адже вказано, що він «бавится цирулническим искуством и впрядь оним же пробивать намерен»¹⁸. Один із його найманих працівників, очевидно, теж був ремісником або учнем, який вже завершував навчання, бо жив «из половины получаемого от цирулнического искусства»¹⁹, другу половину, мабуть, віддаючи Миронову. Інший слуга отримував 8 рублів на рік, що разом з орендою в 15 рублів становило 23 рублі щорічних видатків.

Діаграма 2

Кількість слуг у дворах з різним типом власності

¹⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. ... С. 67.

¹⁵ Там само. С. 67.

¹⁶ Там само. С. 279.

¹⁷ Там само. С. 322.

¹⁸ Там само. С. 102.

¹⁹ Там само. С. 102.

Ще 11 осіб наймали лише 1 служителя. Серед них єдина жінка, що орендувала житло, вдова Феодосія Оробінкіна. Разом з нею мешкала дочка Ірина (28 р.), онука Ганна (4 р.) і «работніца» Уляна (12 р.). Чи справді була якась реальна допомога від дванадцятирічної, сказати важко, та й отримувала вона небагато – 80 копійок на рік.²⁰ У тому ж дворі хату наймав і Степан Богомазенко – місцевий посполит – з дружиною. Їхня служниця теж була досить молодою – 14 років і також отримувала 80 копійок на рік²¹.

Варто зазначити, що більшість наймачів орендували лише частину двору, Григорій Серєда наймав один двір з Михайлом Вязовським. Петро Покровський орендував житлові приміщення двору, а Василь Пашенко – лавки. Вдова Ганна Васильєва торгувала у двох покоях гарячим вином, медом і пивом, а третій pokій віддався в найм полковому циркульнику Василю Беті. Проживав там Бети «работнік», який *«иметь циркульническое искусство и с получаемого за оно платит половину показаному Бете»*²².

Мирон Широкий орендував шинок у дворі, де мешкали ще 8 сімей. Серед них Єфим Кошман і Андрій Соляник, які теж наймали слуг²³. У підварку донецького полку пікінера Івана Комлика здавалися в найм 3 хати, хоча лише в одній мешкала родина Михайла Бажана, яка наймала «работніцу»²⁴. Михайло Химиченко та Григорій Богомазенко, згадані вище, теж мешкали в одному дворі²⁵.

Цікавим, на мою думку, є випадок, коли поряд із чисельною челяддю власника двору (сотенний отаман Іван Миненко наймав 11 слуг), в одній з орендованих хат проживав Андрій Роговий з родиною. У нього було четверо малолітніх дітей п'яти, шести, восьми й дев'яти років і «работніца» Марфа дванадцяти років, яка, скоріш за все, й доглядала малечу²⁶.

Лише п'ятеро наймачів житла, що наймали слуг, – Гнат Приходько, Омелян Миронов, Петро

Петров, Трофим Бойченко та Андрій Санжаровський – орендували повністю увесь двір.

Показовим, на мою думку є те, що, крім невеликої плати власнику будинку, ці особи мали достатньо коштів, щоб заплатити ще й працівникам.

Найбільше (30 рублів) платив Григорій Серєда, який орендував шинок. Його видатки, включно із заробітною платою «работніка», становили 40 рублів на рік, що тоді було досить значною сумою. Так само чималу суму – 15 рублів (23 із заробітною платою слуг) віддавав за орендований у церкви Воскресіння Христова шинковий двір козак Омелян Миронов. Полтавський купець Мирон Широкий за 12 рублів на рік наймав дві хати під шинок. Разом із оплатою слугі Івану Миронченку, який працював на нього з дружиною і сином за 6 рублів, виходило 18 рублів щорічно. За подібну суму можна було б придбати і власне житло, адже, як зазначають дослідники, ціни на житло в місті коливалися, починаючи з 10 до 1000 рублів (у середньому 10-25 рублів за рублену хату з сіньми)²⁷. Однак зважаючи на розташування орендованих приміщень у центрі, ціна б за нього була досить високою.

Інші орендатори платили значно менше – від 2 до 7 рублів. Відповідно й оплата праці слуг була меншою – від 40 копійок до 3 рублів на рік. На жаль, джерело не фіксує, чим заробляли на життя інші орендарі, тож встановити, наскільки необхідним було наймання додаткових робочих рук, досить важко. Однак випадки найму служителів особами, які навіть не мали власного житла свідчить про поширеність інституту служби навіть серед незаможних сімей.

Значна кількість дворів була населена підданими. Юрій Волошин називає їх «підданими-підсусідками», так як термін підсусідок в Румянцевському описі не вживається. Однак після співставлення даних із сповідними розписами дослідник стверджує, що укладачі опису називали «підданими» саме підсусідків²⁸. Тому вико-

²⁰ *Poniat R.* Вказ. праця. С. 379.

²¹ Там само. С. 379.

²² Там само. С. 95.

²³ Там само. С. 278-279.

²⁴ Там само. С. 292.

²⁵ Там само. С. 321-322.

²⁶ Там само. С. 394.

²⁷ *Волошин Ю.* Вказ. праця. С. 38-40

²⁸ Там само. С. 113.

ристовуватиму саме термін піддані, хоча й не всі особи віднесені до цієї категорії саме так записані в джерелі.

Частина з них наймала кількох слуг або й учнів. Отже, імовірно, значну частину підданих становили ремісники, які працювали на своїх патронів і не належали до цехів²⁹. Частіше рід діяльності таких осіб розкриває запис про їхніх учнів³⁰. Наприклад, найбільше слуг було в підданого Хрестовоздвиженського монастиря посполита Власа Бабанського. Він разом з родиною мешкав у дворі Полтавського монастиря й наймав 7 служителів, четверо з яких були «взяти на изучение портному майстерству беззаплати»³¹. Ще один підданий монастиря – Кіндрат Крупенко – мав п'ятеро слуг «взятие на изучение в годѣ без заплати, на его плати и пище». Для вивчення чого взяті учні документ не вказує, правда, про самого Кіндата сказано: «Консистенсій платить в оній монастир в годѣ по рублю, а иногда и боліе по расположению, да сверхъ того на оной монастир делаетъ разниѣ

поделки без заплати. Проживаетъ шитемъ шуб и деланием овчинь, а в цех не записань»³². Отже, Кіндрат, очевидно, займався кушнірським ремеслом.

По шестеро слуг було в Данила Бадая, посполитого Дмитра Білушенка та в Юхима Корженка, підданого Олексія Розумовського. Обидва теж були ремісниками, незаписаними в цех. Бадай «пробиваютъ портнимъ майстерством»³³, а Корженко мав трьох учнів для «изучения сапожному майстерству беззаплати»³⁴.

Заслужують на увагу й мешканці двору райці полтавського магістрату Григорія Пашенка. Крім сім'ї господаря – дружини й двох синів (7 років та 1 рік), з ними проживали дві племінниці (18 та 14 років). Він також наймав 7 служителів, серед яких жінка Марія з однорічною дитиною, яка ймовірно могла бути годувальницею³⁵. У тому ж дворі проживав Іван Омельченко «без заплаты, за одной толко слушающей на хозяевъ работы»³⁶, який, скоріш за все, був підданим Пашенка, хоча чіткої вказівки

²⁹ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 34.

³⁰ Там само. С. 35.

Варто зауважити, що до сьогодні не існує єдиної точки зору з приводу місця учнів у суспільній ієрархії. Наприклад, Анжеліна Арру (Angiolina Arru) та Рольф Енгельсін (Rolf Engelsing) і Марзіо Барбарлі (Marzio Barbagli) ще в 90-х роках минулого століття дискутували з приводу того чи варто включати учнів (apprentices) у склад домашніх слуг, чи це помилка, яка призводить до перебільшення кількості чоловіків на службі. Напротивагу, Пітер Ласлетт (Peter Laslett) і Джон Хайнал (John Hajnal) висловлювали ідею включення в категорію «слуги» великої кількості людей, об'єднаних фактом проживання в будинку свого господаря, в тому числі й учнів. «Це однаковою мірою доречно, як і виключення учнів із досліджень та включення до них слуг, які не живуть з господарем» - зазначала Рафаелла Сарті (Raffaella Sarti). Докладніше див. Raffaella Sarti The True Servant. Self-definition of Male Domestics in an Italian City (Bologna, 17th-19th Centuries) / An International Quarterly Special issue on Domestic Service edited by Antoinette Fauve-Chamoux and Richard Wall. – Bologna, 2000. – P. 1-23. Тож виходячи з ідеї спільного проживання та виконання учнями певної роботи у господарстві автор вважає доцільним віднести їх до категорії служителів.

³¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 264.

³² Там само. С. 129-130.

³³ Там само. С. 123.

³⁴ Там само. С. 271.

³⁵ Жінка-годувальниця – молодиця, яка материнським молоком вигодує своє або чуже немовля. (Український тлумачний словник. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/) Годувальницю наймали, якщо мати дитини не може або не хоче годувати грудьми свою дитину. Причини різноманітні і можуть варіюватися від серйозних захворювань, втрати молока, виснаження після пологів й до найрізноманітніших стереотипних уявлень. Практика використання годувальниць давня і загальна для багатьох культур. Найчастіше її пов'язували з соціальним класом аристократії і вищих класів суспільства. Ігор Сердюк досліджуючи дитинство у Гетьманщині звернув увагу на використання найманих «мамок» або няньок для годування та догляду за дітьми, зазначаючи, що «у випадку простолоду та «середнього класу» догляд за дитиною входив до широкого кола обов'язків наймичок». (Сердюк І. О. Дитина і дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний вимір: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Ігор Олександрович Сердюк. Полтава-Запоріжжя, 2018. С. 272).

³⁶ Там само. С.136

про це у документі немає. При цьому він теж мав власних «робітників» – 5 чоловіків і вдову Агафію. Примітно, що вони отримували досить велику платню: Іван Савченко – 6 рублів, Денис Барвінченко – 6,5 рублів, Кіндрат Чардаков – 4, а Артем Чубенко і Павло Варвінський – по 3. Можливо, вони допомагали Омельченку в ремеслі, адже він *«проживаєть портным майстерством, а в цех не записан»*³⁷. На мою думку, ця фраза зайвий раз указує на факт існування позацехового ремісництва, яке, знаходячись під захистом патрона, успішно конкурувало з цеховим. Загалом 16 підданих мали від одного до чотирьох учнів.

Ще кілька осіб жили *«без плати»* або *«без найму»* і також наймали слуг. Наприклад, у дворі дякона Миколи Симонтовського *«жительства имеет безплаты не имеющий собственного своего двора»*³⁸ купець Андрій Павленко з дружиною і 4 дітьми. Очевидно, вони були підсусідками, однак теж мали слугу. Цікава ситуація склалася й у дворі козака Федора Пустовойта. У приміщенні, що складалося з трьох жилих покоїв, людської й трьох комор мешкали: сам Пустовойт з дружиною та їх 3 сини із сім'ями (у одних було 5 дітей, у іншого – 2), тобто разом 15 осіб. У тому ж дворі без найму проживав козак Іван Мисниченко з дружиною, їх син та зять з дружиною й дочкою – іще 6 мешканців. При цьому вони ще наймали 50-літню вдову Агафію й дівку Тетяну 8 років. Де розміщувалися 23 особи, велике питання, як і те, навіщо й так велика родина прийняла на безкоштовне проживання ще одну численну сім'ю³⁹.

Ще один подібний випадок зафіксовано у дворі купецької вдови Ганни Пашенкової. Там проживав *«без найму з единой токмо науки»*⁴⁰ уродженець польської нації Мартин Маляр, який мав «робітника» хлопця 18 років. Зважаючи на

красномовне прізвище, можна припустити, що він був художником і навчав господарку малювати, а тому не платив за житло. Схожа ситуація й у бандуриста Федора Михайлова, який проживав *«безплати»* у козаків Сочавців і мав помічника 12 років⁴¹.

Андрій Безпечний, підданий Олексія Розумовського, наймав 4 слуг. Ще дев'ятеро – Михайло Куличенко, Степан Вакуленко, Іван Харківський, Іван Кочерга, Григорій Луговий, Осип Івахін, Іван Плохотенко, Олексій Сидоренко та Давид Пінчук – мали трьох слуг. Вісімнадцять підданих наймали двох помічників, і по одному служителю було у 31 господаря.

Серед підданих зафіксовано також двох жінок – вдову Тетяну Цебенкову, піддану полковника Андрія Горленка⁴², та вдову Параску Кобижчанку, піддану сотника Семена Кулика⁴³, які наймали двох і одного слугу відповідно.

Доволі значну кількість дворів мали особи, які на момент перепису в Полтаві не жили⁴⁴. Та, незважаючи на це, тримали чисельний штат осіб, які обслуговували домогосподарство. Наприклад, генеральний обозний Семен Кочубей володів бездвірною хатою на території фортеці, одним двором, бездвірною хатою, шістьма підварками й одним дворовим місцем на території форштадту⁴⁵. При цьому, шестеро його підданих наймали від одного до трьох слуг (усього 10 осіб). Так само десять слуг мали на трьох піддані бунчукового товариша Дмитра Білушенка. Піддані полкового обозного Андрія Руновського наймали 9 «робітників», по 7 слуг наймали піддані полкового судді Григорія Сахновського та бунчукового товариша Федора Занковського.

Ще одним власником майна, що не жив у Полтаві, був граф Олексій Розумовський. Він мав 1 двір у фортеці та 2 двори, 2 підварки й 2 бездвірні хати на форштадті⁴⁶. У кожному з них

³⁷ Там само. С. 136.

³⁸ Там само. С. 103.

³⁹ Там само. С. 445.

⁴⁰ Там само. С. 149.

⁴¹ Там само. С. 173.

⁴² Там само. С. 320-321.

⁴³ Там само. С. 395.

⁴⁴ Волошин Ю. Вказ. праця. С. 33.

⁴⁵ Там само. С. 33.

⁴⁶ Там само. С. 33.

мешкали його піддані чи орендарі, які, у свою чергу, наймали слуг. Так, наприклад, п'ятнадцять осіб, що проживали в його власності, мали в розпорядженні 32 служителів.

Таким чином піддані представників полкової та генеральної старшини, які були найбільшми власниками в місті та мали по кілька дворів, імовірно за все, займалися ремеслом чи виконували інші роботи на користь патрона, тому були достатньо забезпечені матеріально, щоб наймати слуг.

Родичами власника можна назвати трьох осіб, які наймали слуг. Найбільшу кількість (9 «робітників») наймав відставний співак імператорського двору Гаврило Романов. Звісно, у Полтаві він не проживав, а за двором наглядав його батько Роман Воскобойнік⁴⁷. По одному слугі було в купця фортеці Святої Єлизавети Степана Аршинова, свояка власника підварку Калужського купця Степана Момонтова⁴⁸, та у Степана Шевченка, племінника козака Михайла Кабакова, який мешкав у тому ж дворі в окремій хаті. Варто уточнити, що і сім'я власника, і Степан наймали по служниці, але в джерелі чітко розмежовано: відразу описана сім'я власника двору, потім родина племінника⁴⁹.

До інших я віднесла вдову, попадю Ганну, яку взяв «на пропитание» разом з дітьми військовий товариш Гнат Давидович⁵⁰, сім'ю вище згаданого Григорія Шаповала, що проживає в покоях при сотенній канцелярії⁵¹, та Саву Якубовича, який «*жительство имеет по приказанию его сиятельства...*» (мається на увазі граф Олексій Розумовський) та наглядає за будівництвом⁵².

Зважаючи на особливості проживання слуг у досліджуваний період разом з господарями протягом тривалого часу, чимало дослідників уважають слуг членами родини, розглядаючи це поняття як сукупність усіх домочадців або ж усіх, хто мешкає в одному домі й підлягає главі родини⁵³. Однак де ж проживала така чисельна група осіб, враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель?

«Так як робочий день домашніх слуг починався вдосвіта й тривав до пізньої ночі, вони повинні були проживати в одному домі з господарями» вважає дослідниця дворянського побуту В.А. Веремєнко. Вона описує щоденний побут слуг у родині і зазначає, що існування «людської», як окремого приміщення для слуг, згадується лише в дуже багатих будинках, у яких було не менше 4-5 слуг. При наявності в будинку декількох домашніх працівниць кожна з них отримувала свій «кут» в залежності від статусу. Няня – у дитячій (на окремому ліжку, кріслі, кушетці або навіть на підлозі) поруч зі своїм вихованцем, кухарка – на кухні, по сусідству з пічкою або ж плитою, покоївка – у передпокої, на скрині, переносній кушетці або знову таки на підлозі. Такі умови робили практично неможливим ні денний відпочинок прислуги, ні прийом нею гостей у будинку в господарів⁵⁴.

У дворах полтавців містилися різноманітні споруди: хати, комори, повітки, стайні, лавки, клуні, хліви тощо. Кількість споруд у дворі залежала, очевидно, від його розміру й заможності господаря⁵⁵. Найбільш поширеним набором приміщень були житлові приміщення для господарів, слуг і наймитів, і комори⁵⁶.

⁴⁷ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. ... С. 133.

⁴⁸ Там само. С. 365.

⁴⁹ Там само. С. 441.

⁵⁰ Там само. С. 95.

⁵¹ Там само. С. 393.

⁵² Там само. С. 124.

⁵³ Докладно про еволюцію питання родини див. *Ворончук І.* . Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І.О. Ворончук //Розділ 1.1. Історичне поняття родини. К., 2012. С. 18-26.

⁵⁴ *Веремєнко В.А.* Домашня прислуга в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX в. / Валентина Александровна Веремєнко // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. – Санкт-Петербург, 2013. – №1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/domashnyaya-prisluga-v-dvoryanskih-semyah-rossii-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-hh-v>(дата звернення: 09.05.2019).

⁵⁵ *Волошин Ю.* Вказ. праця. С. 43.

⁵⁶ Там само. С. 45.

Зазначу також, що замість відомих із художньої літератури лакеїв, кухарів, економок та покоївок у середньому господарстві працювали переважно неспеціалізовані слуги, тобто вони обслуговували «все» («*do wszystkiego*»⁵⁷). Англійський термін «*below stairs*» (під сходами) досить часто використовується дослідниками при описі простору, у якому функціонували слуги в британських резиденціях аристократії й заможного середнього класу. Відсутність широкої ієрархії для тих, хто працював «під сходами», супроводжувався фізичною близькістю з роботодавцями. З цього приводу Радослав Понят зауважує, що у невеликих і багатолюдних помешканнях неможливо було досягти чіткого поділу на дві сфери: помешкання, населені сімейством роботодавця, та для працівників. Однак приміщення, відділені та приховані від очей відвідувачів, могли існувати у випадку заміських резиденцій. У містах постійні контакти, спільно виконана робота, а інколи навіть інтимне знайомство було просто неминучим⁵⁸.

Спеціальне приміщення для проживання слуг, як указано в Румянцевському описі, називали людська. У документі записано, наприклад, «в нем (дворе) жилих покоевь для хозяевь две, людських одна»⁵⁹. Однак із 423 домогоспо-

дарств із слугами 225 (54,73%) не мали такого приміщення взагалі, тобто 446 (35%) служителів, імовірно, мешкали там, де й працювали, – у підсобних приміщеннях. Примітно, що більшість таких дворів розміщувалися на форштадті – 198 (79, 42%), і лише 27 (16, 98%) дворів у фортеці не мали людської взагалі. У залежності від заможності власника, кількість приміщень для слуг коливалися від 1 до 6 (див. таблицю 5).

Як бачимо, найбільше слуг 561 (44, 31%) служили у дворах з 1 людською. Загалом таких домогосподарств було 104 у фортеці (тобто 25,5% від усіх дворів де мешкали слуги) та 30 (12,35%) дворів на форштадті. Відповідно 20 (12,58%) та 14 (5,76%) дворів мали 2 приміщення для слуг. Усього 6 дворів у місті мали 3 людських, 4 людських було в 7 домогосподарствах і по 1 господарству мали 5 і 6 приміщень для слуг. Однак, як не дивно, саме в цих начебто найбільш пристосованих до найму дворах мешкали лише 3 і 5 слуг відповідно. Великий будинок «в нем жилих покоев для хозяев п'ять, людських п'ят, анбаров два, конюшня одна, сарай один»⁶⁰ належав прем'єр майору Дніпровського пікінерного полку Якову Козельському. І, мабуть, найбільший маєток у Полтаві «в нем вновь

Таблиця 5

Кількість людських у домогосподарствах фортеці та форштадту

Кількість людських	Фортеця				Форштадт				Разом			
	слуг	%	дворів	%	слуг	%	дворів	%	Слуг	%	Дворів	%
1	480	66,12	104	65,41	81	15,	30	12,35	561	44,31	134	33,33
2	98	13,50	20	12,58	49	9,07	14	5,76	147	11,61	34	8,46
3	32	4,41	4	2,52	11	2,04	2	0,82	43	3,40	6	1,49
4	47	6,47	3	1,89	22	3,89	4	1,23	69	5,37	7	1,49
5					3	0,56	1	0,41	3	0,24	1	0,25
6	5	0,69	1	0,63					5	0,39	1	0,25
немає	64	8,82	27	16,98	382	69,44	198	79,42	446	34,68	225	54,73
Усього	726	100	159	100	548	100	249	100	1274	100	423	100

⁵⁷ Poniat R. Вказ. праця. С. 220.

⁵⁸ Там само. ... С. 220.

⁵⁹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 47.

⁶⁰ Там само. С. 350.

строющихся ... покоев п'ятнадцять, людських шість, конюшня одна»⁶¹ належав графу Розумовському, у якому мешкав управляючий та слуги, а частину приміщень здавали в оренду. Тобто кількість існуючих приміщень для слуг часто не відповідає кількості найнятих служителів (див. таблицю 6).

Як бачимо, найбільше (26 слуг) проживало у дворі полкового судді Григорія Сахновського з 4 кімнатами для слуг. 2-х із них наймав підданий Сахновського Степан Фурман, який проживав у тому ж дворі в окремо збудованій хаті (їх було усього 16 і у кожній проживали піддані судді із родинами, однак вони слуг не мали). Тобто 24 особи начебто повинні були розміщуватися в 4 кімнатах по 6 осіб. Однак серед них було кілька сімей, які, за логікою, повинні б мешкати разом. Так у дворі мешкали Микола Слюсар з дружиною і двома сестрами 40 і 28

років, Григорій Рак з матір'ю (52 роки, слабка здоров'ям від старості), Афанасій Кучер з дружиною і двома дітьми, Леонтій Алфетович з дружиною, троє хлопців 16, 16, 9 років, 5 дорослих жінок і 5 дівчат, одна з яких кріпачка. Було б надзвичайно цікаво дізнатися докладніше про місце кожного в домі, однак джерело не містить подібної інформації. Додам, що у дворі ще були 6 комор, конюшня і два сараї, деякі з них теж могли використовуватися для відпочинку⁶².

Загалом у 4 кімнатах для слуг розміщувалося: 1, 4, 5, 11 слуг на 1 двір на форштадті, та 3, 16, 24 особи у домогосподарствах фортеці. 6 дворів мали по 3 кімнати для слуг, де мешкали 1, 2, 6, 7, 8, 11 слуг. Усі інші двори – 168 (41,17%) мали 1-2 людських, у яких проживали від 1 до 22 слуг (1 людська і 22 служителя було у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка⁶³).

Таблиця 6

Кількість слуг у дворах з певною кількістю людських

Двори з певною кількістю людських															
Кількість слуг у дворі	Фортеця						Разом	Форштадт						Разом	Усього
	1	2	3	4	6	н		1	2	3	4	5	н		
1	14	3				11	28	9	1	1	1		117	129	157
2	14	4	1			9	28	12	3				43	58	86
3	15	2		1		5	23	3	6			1	17	27	50
4	18	1					19	2	1		1		9	13	32
5	10	3			1	2	16	2			1		4	7	23
6	9	3	1				13		1				1	2	15
7	6	1	1				8		2				3	5	13
8	8		1				9						2	2	11
9	6	1					7						1	1	8
10	2						2	1		1				2	4
11		1					1	1			1		1	3	4
14	1	1					2								2
16				1			1								1
22	1						1								1
26				1			1								1
Усього	104	20	4	3	1	27	159	30	14	2	4	1	198	249	408

⁶¹ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. ... С. 124.

⁶² Там само. С. 200-203.

⁶³ Там само. С. 116-117.

Що до господарств, де не було зафіксовано спеціального приміщення для слуг, більшість – 128 (31,37%) дворів наймали лише 1 слугу. 52 (12,7%) такі господарства мали двох служителів, 22 (5,4%) – трьох, 9 (2,2%) – чотирьох, 6 (1,47%) – п'ятьох, 8 (1,96%) дворів мали від 6 до 11 слуг. Виникає питання: де в такому випадку проживали робітники, якщо, наприклад, у дворі козака Якіма Артюха були три покої для господарів, амбар і сарай та проживало 9 членів його родини й 11 слуг⁶⁴?

Висновки

Варто зауважити, що згідно з даними Румянцевського опису слуги мешкали майже в кожному дворі у фортеці й у кожному третьому на форштадті, а також у 8 бездвірних хатах і 38 підварках. У середньому наймалися 3 особи на господарство (4, 3 – у фортеці, 2, 1 – у передмісті). Більшість служителів – 93,8% (1195 осіб) мешкали саме у дворах. Загалом, 423 (36,2%) із 1167 господарств користувалися послугами наймитів, при цьому на території фортеці частка таких дворів була вищою – 167 (65,2%) із 256, описаних у документі, та 256 (28,1%) із 911 домогосподарств на форштадті. Це свідчить про те, що в кожному з наведених типів домогосподарств існувала необхідність у додатковій робочій силі, недостачу якої компенсували наймом «служителів» та «робітників», як їх називає джерело.

Лише 85% слуг (1088 осіб) наймали власники двору. Інколи слуги мешкали навіть в адміністративних будівлях чи наймалися до осіб, що орендували житло. Примітно, що, крім невеликої плати власнику будинку, ці особи мали достатньо коштів, щоб заплатити ще й працівникам. Майже 10% слуг (127 осіб) проживали в господарствах підданих. Імовірно, значну частину підданих становили ремісники, які працювали на своїх патронів і не належали до цехів. Частина з них наймала кількох слуг або й учнів.

Чимало дослідників уважали слуг членами родини. Однак встановити місце фактичного проживання в домі такої чисельної групи осіб не видається можливим. Враховуючи значну кількість кровних родичів, які мешкали разом, та невеликі розміри будівель, можна припустити, що частина з них мала свій «вугол» там, де й працювала, в підсобних приміщеннях. Спеціальне приміщення для проживання слуг називали людська. Однак із 408 домогосподарств із слугами – 225 (54,73%) не мали такого приміщення взагалі. У залежності від заможності власника, кількість людських коливалися від 1 до 6, однак існуючі приміщення для слуг часто не відповідали кількості найнятих служителів, адже у дворі з 1 людською могли наймати від 1 до 22 служителів.

References

- Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII stolit'*. Kyiv: Vydavets' Oleh Filiuk, 232 s. [in Ukrainian].
- Misto Poltava v Rumiantsevskomui opysi Malorosii 1765–1769 rr.* (2012). / upor., vstup. st. i kom. Yu. Voloshyna. Kyiv: Nash chas, 576 s. [in Ukrainian].
- Poniat, Radosław. (2011) *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. – Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Cezarego Kuklo. Białystok, 378 s. [in Polish].
- Veremenko, V. A. (2013). *Domashniaia prysluha v dvorianskykh sem'iakh Rossy vo vtoroj polovynie XIX nachale XX v.* Vestnyk Lenynhradskoho hosudarstvennoho unyversyteta ym. A.S. Pushkina, 4 (1), 181-191. Retrieved May 9, 2019 from <https://cyberleninka.ru/article/v/domashnyaya-prisluga-v-dvoryanskikh-semyah-rossii-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-hh-v> [in Russian].
- Voloshyn, Y. (2016) *Cossacks and Commoners: The City Community of Poltava in the Second Half of the 18th Century*. Kyiv: K.I.C., 356 s. [in Ukrainian].

⁶⁴ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 pp. ... С. 217-219.

УДК 314.14(477.53) «182»

Анастасія Подгорна (м. Полтава)
магістр історії та археології,
науковий співробітник Полтавського
національного педагогічного
університету ім. В. Г. Короленка
E-mail: Podgornayaan95@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3515-4830>

Причини смертності населення містечка Пирятин у першій половині XIX ст. (за матеріалами метричних книг)

У статті на основі даних метричних книг розглядаються основні демографічні характеристики смертності населення містечка Пирятин першій половині XIX ст. (такі як загальний коефіцієнт смертності, розподіл померлих за віковими групами, сезонність смертності). Проведено загальний аналіз причин смертності, а також виокремлено основні причини смерті для різних вікових груп (1-річні діти, діти від 2 до 14 років, дорослі, літні особи) та простежено сезонний розподіл причин смерті у цих вікових групах.

Ключові слова: смертність, дитяча смертність, населення, захворюваність, метричні книги.

Anastasiia Podhorna (Poltava)
Master of History and Archeology,
Research Fellow of
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
E-mail: Podgornayaan95@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3515-4830>

Causes of mortality in the Pyriatyn town in the first half of the nineteenth century. (based on metric books)

The article deals with the main demographic characteristics of the mortality of the population of the town of Pyriatyn in the first half of the nineteenth century (such as the overall mortality rate, the distribution of deaths by age group, seasonality of mortality) based on the data of metrical books. It conduct general analysis of the causes of mortality and the main causes of death for different age groups (1-year-old children, children from 2 to 14 years old, adults, elderly people) and a seasonal distribution of causes of death in these age groups.

So, the division of the dead into the age groups shows that more than half of them were children under the age of 14, about one third were adults, and about 13% were elderly. This age stucture can be considered as typical. The seasonal mortality in these age groups was different: for children peak mortality fell on April, July-August and December, for adults - January-March. In general the most often Pyriatyn's inhabitants died of respiratory diseases (the most common was tuberculosis), infection diseases (the main of them was smallpox) and fever.

The main causes of children's mortality were infectious diseases such as smallpox and measles, as well as tuberculosis, cough, colds, diarrhea. In group of 1-yer-old children the big part of records (around 40%) were marked as «children`s disease». The main mortality causes in age group of adults were fever and tuberculosis and to less extent smallpox. Among people over the age of 60 more than half were died of «elderly and weakness», among the rest the most common was fever and tuberculosis, as well as in the adults group.

Key words: mortality, infant mortality, population, morbidity, metric books.

Історичне дослідження смерті і смертності має багато напрямків. З одного боку – антропологічні дослідження сприйняття смерті особою чи суспільством, уявлення про смерть та потойбічне життя, уявлення про «хорошу» та «злу/наглу» смерть. З іншого – дослідження смертності як складова історико-демографічних досліджень (у різному масштабі – від окремої невеликої популяції, до загальних тенденцій населення великого регіону чи країни загалом). Також тема смертності є тісно пов'язаною із питаннями здоров'я населення, захворюваності, а звідси – способів лікування, довіри до офіційної медицини і уявлень про хвороби та що її спричиняє.

У даному дослідженні нас в першу чергу цікавить розгляд причин смерті населення містечка Пирятин як типового повітового центру Лівобережної України, а також їх взаємозв'язок з сезонним розподілом смертності як загалом, так і для різних вікових груп. Також буде розглянуто основні демографічні параметри смертності досліджуваної популяції (такі як загальний коефіцієнт смертності, повіковий розподіл померлих, сезонність смертності).

Дослідження смертності з історичної перспективи є на даний момент в Україні малопоширеними. Основною працею, що розглядає смертність в історико-демографічному аспекті в Україні є книга Олени Замури «Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.». Також докладному розгляду дитячої смертності у Гетьманщині присвячено один із розділів книги Ігоря Сердюка «Маленький дорослий. Дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (проте, через особливості джерел, причини смерті у цих працях не розглядаються). Причинам смертності населення окремих локальних спільнот на українській території у XIX ст. присвячено статті Світлани Бойченко, Ольги Хабарової, Ольги Кригіної. Також із даної теми важливими є напрацювання польських істориків Цезарія Кукльо, Гражини Лічбінської, Анни Мьодушевської. Захворюва-

ність та стан здоров'я населення Полтави та старообрядницьких слобод Стародубщини розглядав Юрій Волошин (але, оскільки ці дослідження зроблені на основі зовсім іншого типу документів, у них аналізується живе населення). Для розуміння тогочасної медичної термінології цінною була праця Ганни Дидик-Меуш «Українська медицина. Історія назв».

Джерелами є метричні книги Соборної Різдва-Богородицької та Успенської церков містечка Пирятин за 1834-1838 рр.¹, а особливо їх третя частина «Про померлих». Тут варто відмітити, що на цей час у Пирятині було усього 4 церкви, тож розрахунками буде охоплено близько половини населення містечка. Також не варто забувати, що професійна медична термінологія у цей період ще проходила період формування², з одного боку, а з іншого – записи у метриках, в тому числі і щодо причин смерті, робив священник, а не професійний лікар, тож, по-перше, зафіксовані записи можуть відображати не так реальну картину причин смертності, а радше рівень медичних знань та уявлень про хвороби у суспільстві; по-друге, частина записів фіксують лише певний симптом, що може вказувати на різні захворювання, або загалом є досить «розмитим» для ідентифікації.

Загалом за означений період у аналізованих метриках є записи про смерть 509 осіб. Формуляр метрик передбачав фіксацію порядкового номеру запису (окремо для чоловіків і жінок), дати смерті та поховання (окремо), прізвища та імені небіжчика, для дітей – аналогічні дані батька (або матері), вік померлого (теж окремо для чоловіків та жінок), причину смерті, прізвище та ім'я священника, що проводив таїнства та місце поховання. У нашому ж випадку, оскільки йдеться про першу половину XIX ст., фіксація причин смерті була майже повною – охоплювала 98% записів (500 з 509).

Загальний коефіцієнт смертності³ складав 60,5‰, що є значно вищим за показники, розра-

¹ Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф. 801, оп. 1, спр. 3394, 20 арк.; спр. 3511, 20 арк.; спр. 3631, 13 арк.; спр. 3799, 14 арк.; спр. 3914, 49 арк.

² Хоч авторка прямо про це і не пише, та це впливає із ознайомлення з Г. Дидик-Меуш Українська медицина. Історія назв. назв / Ганна Дидик-Меуш. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.; Хабарова А. Названия болезней и их симптомов в метрических книгах первой половины XIX века Тюменского духовного правления // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике. Москва, 2008. С. 115–133.

³ Загальний коефіцієнт смертності становить відношення кількості померлих (М) до середньої чисельності населення за рік (Р), обраховується за формулою: – узято з Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.: монографія / О. Ю. Замура. К. : К. І. С., 2014. С. 99.

ховані О. Замурою для сіл Переяславського полку (30–39%)⁴, І. Сердюком для містечка Яреськи Миргородського полку (35,2%)⁵ та Б. Міроновим для Європейської частини Росії у першій половині XIX ст. (35%)⁶. Проте, цілком можливо, що такий показник смертності міг бути збігом, через розгляд невеликого часового проміжку. У будь-якому разі, аби говорити про кризу смертності у цей час необхідні дослідження ширшого хронологічного відрізка.

За віковим розподілом померлих абсолютну більшість становили діти до 14 років (54,5%), а група 1-річних дітей складала 29,2%. Дорослі (15-59 років) становили 31,9% померлих, а особи літнього віку – 13,6%. Ця ситуація дуже близька до описаної вже згадуваною О. Замурою (56% – 28% – 14%)⁷ та І. Сердюком для містечка Яресьок (55% – 36% – 9%)⁸, тож загалом видається, що була типовою.

Сезонність смертності, графічно представлена на рисунку 1, відрізнялася для різних вікових груп. Серед дітей, як 1-річних, так і у віці

2-14 років, вона була приблизно однаковою. Перший серйозний пік смертності припадав на квітень, після чого наступав незначний спад, у червні дещо підвищувалася смертність дітей 2-14 років, але наступний, найбільший пік смертності у обох групах припадав на серпень. Далі, впродовж осінніх місяців смертність перебувала на відносно низькому рівні, з наступним підвищенням у грудні. Для дорослих характерними були піки смертності у січні та березні, решту року графік являв собою майже пряму лінію. Найбільш контрастною була сезонність смертності серед осіб старшого віку – збільшення смертності припадали на січень, квітень, червень, грудень, з різкими спадами між ними (можливо, через невелику вибірку таких осіб).

Для позначення причин смерті було використано 43 різних формулювання. Їх розподіл за категоріями та частота вживання представлені у таблиці 1.

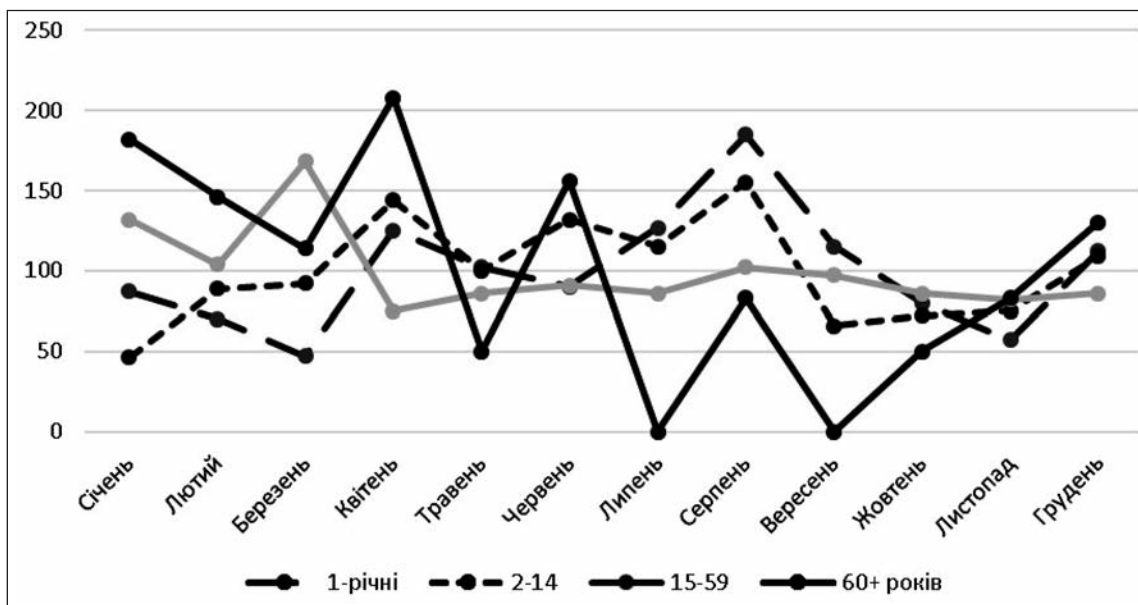

Рис. 1 Сезонність смертності різних вікових груп

^{4,3} Загальний коефіцієнт смертності становить відношення кількості померлих (М) до середньої чисельності населення за рік (Р), обраховується за формулою: – узято з *Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.: монографія / О. Ю. Замура. К. : К. І. С., 2014. С. 99.*

⁵ *Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк. Київ: К. І. С., 2018. С. 220.*

⁶ *Міронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). Т. 1: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства/ Б. Н. Мионов. СПб: «Дмитрий Буланин», 2003. С. 190.*

⁷ *Замура О. Вказ. праця. С. 85; 213-214.*

⁸ *Сердюк І. Вказ. праця. С. 220.*

Таблиця 1

Загальний огляд причин смерті населення містечка Пирятина у 1834 –1838 рр.

«Загальні вікові» причини	21,6%	108
Дитяча	45	
Родимець	18	
Передчасні пологи	2	
Старість	43	
Гарячка	14,8%	74
Хвороби органів дихання	29,4%	147
Туберкульоз (сухоти/чахотка)	77	
Застуда	33	
Кашель	28	
Запалення легень	3	
Задуха	4	
Пухлина в горлі	1	
Обкладення горла	1	
Інфекційні хвороби	23,6%	118
Віспа	87	
Кір	23	
Золотуха	3	
Лихоманка	2	
Жовтянка	1	
Нервова гарячка (тиф)	2	
Захворювання серцево-судинної системи	1,4%	7
Грудна хвороба	4	
Колоття в грудях	1	
Біль у грудях	1	
Запал у грудях	1	
Захворювання органів шлунково-кишкового тракту	3,2%	16
Пронос	11	
Коліки	2	
Внутрішні спазми	1	
Запалення кишок	1	
Жовчна хвороба	1	
Пологи і «жіночі» хвороби	1,4%	7
Пологи	5	
Маточні припадки	2	

Загальний огляд причин смерті населення містечка Пирятина у 1834–1838 рр.

Захворювання нервової системи	1%	5
Апоплексичний удар	4	
Параліч	1	
Інші	2,8%	14
Гарячка і запертя сечі	1	
Водяна хвороба	9	
Ломотна хвороба	1	
Пухлина	1	
Запалення	2	
Нещасні випадки	0,8%	4
Утоплення	2	
Травми	1	
Загрижена скаженою собакою	1	

Основними причинами смертності населення Пирятина були хвороби органів дихання, інфекційні хвороби, гарячка та стани, пов'язані з віком особи – разом на ці причини припадало майже 90% летальних випадків. Решта причин траплялися значно рідше. Важливо відмітити і те, що за 5 аналізованих років у Пирятині сталося 4 нещасні випадки, які становлять менше 1% від загальної кількості смертей та не зафіксовано жодного вбивства.

Найчастіше причинами смерті мешканців Пирятина ставали хвороби органів дихання – 29,4%. З них найбільшу частку смертей спричиняв туберкульоз. Впадає в око, що на позначення цієї хвороби у метриках вживали 2 терміни: «чахотка» і «сухоти», при чому це явище не було безсистемним. «Сухоти» застосовували майже виключно для дітей, тоді як «чахотка» – для дорослих і літніх осіб. Причину

такої різниці у термінах з'ясувати поки що не вдалося. Частка цих захворювань разом складала 15,2%.

Висока смертність від туберкульозу була поширеним явищем того часу. Звичайно, необхідно з великою обережністю проводити порівняння, бо окрім багатьох факторів, що мали вплив на захворюваність популяції певної місцевості, важливими можуть бути відмінності у рівні діагностики та у термінології записів між різними місцевостями. Однак, беручи до уваги ці моменти, зауважимо, що у місті Чернігові у XIX ст. смертність від туберкульозу коливалася у межах 10–13%⁹, у Варшаві у першій половині XIX ст. – 18,3%¹⁰, у містечку Хорощ у північно-східній Польщі у другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст. – близько 13%¹¹, у Познані у другій половині XIX ст. – коливалася у межах 13–15%¹², хоча у Маріуполі у 80-х роках XIX ст.

⁹ Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг XIX – початку XX ст.) // Сіверянський літопис. 2016. № 4. С. 49.

¹⁰ Kuklo, Cezary Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Cezary Kuklo ; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. — Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2009. — S. 414.

¹¹ Mioduszewska Anna Umieralność w Polsce północno-wschodniej w drugiej połowie XVIII wieku i w pierwszej połowie XIX wieku. Przyczynek do analizy socio-demograficznej / Choroba i śmierć perspektywe społecznej w XIII – XXI wieku / Pod red. Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka. — Warszawa: DiG, 2010. S. 178.

¹² Liczbińska G. Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania. — Poznań: Biblioteka Telgte, 2009. S. 70; 76.

смертність від туберкульозу становила лише 5,4%¹³. Загалом, епідемія туберкульозу у Європі розпочалася у XVII ст. і в подальшому смертність від нього була постійно високою. У другій половині XVIII–першій половині XIX ст. туберкульоз був основною причиною смертності населення більшості європейських міст¹⁴.

Значну смертність, серед інших хвороб органів дихання, спричиняла застуда (6,5% усіх), для позначення якої також вживали також формулювання «застудна гарячка» та «застуда і кашель». Кашель, як самостійна причина смерті, був вказаний у 5,6% записів. Але, конкретніше визначити захворювання, що спричинило смерть у цих випадках не можна, бо кашель є, власне, симптом усіх хвороб органів дихання, зокрема і сухот¹⁵. На це вказує і вживання 1 раз формулювання «сухоти і кашель». Інші хвороби органів дихання: запалення легень, задуха, пухлина в горлі, обкладення горла – траплялися значно рідше.

Інфекційні хвороби стали причиною 23,6% смертей. Основною серед них, та і загалом хворобою, що забрала найбільше життів за означений період, була віспа – її частка складає 17,4% від загальної смертності. Важливо відмітити, що абсолютна більшість жертв були дітьми (79%). Вірогідно, що у досліджуваній популяції віспа була ендемічною хворобою. У цьому випадку вірус постійно присутній у популяції і більшість жертв недуги становлять діти. Кількість хворих може широко коливатися, з піками щокілька років, коли народжується велика кількість дітей без імунітету до хвороби¹⁶. Так само і за аналізованими метриками видається, що захворюваність не була постійною – у метриках вперше віспа зустрічається у 1836 р., і надалі до 1838 р. набирає обертів.

Варто також зазначити, що у Російській імперії у цей час намагалися впровадити заходи по боротьбі з цим захворюванням. 3 травня 1811 р. було видано указ «Про розповсюдження щеплення коров'ячої віспи в губерніях», згідно якого по всій імперії утворювалися віспяні комітети, які мали займатися вакцинацією¹⁷. У 1812 р. по духовним консисторіям було розіслано указ, про розробку форми звітності про кількість дітей, народжених, і померлих без щеплення віспи по півріччях, з пропозицією стягнень зі священників, що не будуть подавати рапорти¹⁸. У 1824 р. було видано ще один імператорський указ, про обов'язок священників звітуватися про кількість народжених дітей, тих, що щепили віспу, без щеплення і померлих від віспи¹⁹. Цікавими у цьому плані є рапорти благочинних про кількість дітей, що померли від натуральної віспи за 1837 рік (у якому, до речі, благочинні апелювали вже до указу від 1833 року). У рапортах за обидва півріччя Пирятинський благочинний протоієрей Федір Трипольський (священик Різдва-Богородицької соборної церкви містечка Пирятин) звітує, що у всій його благочинії за рік не було жодної померлої від віспи дитини²⁰. Проте, у метриках Успенської церкви Пирятин за 1837 р. знаходимо 10 померлих від віспи дітей, віком до 14 років (загалом за цей рік від віспи у цій парафії померло 22 особи).

Також у 1829 р. Полтавська лікарська управа видала положення, згідно з яким на повітових лікарів покладался обов'язок запрошувати священо- і церковнослужителів до проведення дітям щеплень натуральної віспи. У 1831 р. Пирятинський повітовий лікар звернувся до Пирятинського духовного правління з проханням розіслати відповідну пропозицію до священо- і церковнослужителів Пирятинського повіту від

¹³ Кругіна О.В. Метричні книги як джерело демографічної інформації: частина третя «Про померлих» // Історичні і політологічні дослідження. – № 3 4 (57 58). 2014. С. 150.

¹⁴ Kennet F. Kiple Helth and disease / Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. – New York: Charles Scribner's Sons, 2001. 2017. P. 213.

¹⁵ Дидик-Меуш Г. Вказ. праця. С. 270-271.

¹⁶ Glynn Ian, Glenn Jenifer The life and death of smallpox. London : Profile books, 2005. P. 13.

¹⁷ Масленникова В. А. История оспопрививания в Таврической губернии в торой половине XIX – начале XX вв. (по материалам губернского и уездных земских собраний) // Культура народов Причерноморья. 2014. № 278, Т. 2. С. 142.

¹⁸ ДАПО, ф. 801, оп. 2, спр. 172, 4 арк.

¹⁹ Там само, спр. 334, 6 арк.

²⁰ Там само, спр. 461, 5 арк.; спр. 469, 19 арк.

імені духовного правління, апелюючи до того, що указ лікарської управи не виконується. На жаль, у документі є відповідь лише одного благочинного – Василя Лунієвича (усього у цей час було 5 благочиній; відповіді інших або не збереглися, або загалом не були надіслані). У його благочинії таке бажання виявила лише 1 людина – священник Семен Миронович з с. Ковалівки, інші - відмовилися²¹.

Іншою інфекційною хворобою, що спричинила значні летальні наслідки був кір (4,6% від загальної кількості). Смертність від нього траплялася лише у вікових групах дітей (від 1 до 14 років). Решта зафіксованих інфекційних хвороб – нервова гарячка (є вірогідність, що так могли називати тиф²²), золотуха, лихоманка, жовтяниця – траплялися значно рідше.

Значну частку у метриках становили записи, що вказували не на певне захворювання, а радше на стан організму, пов'язаний з віком. Таких записів нараховуємо 21,2%. Так, для старших осіб застосовували формулювання «по старості», чи «по старості і слабості» – частка таких записів складає 8,6% (найчастіше так записували причини смерті осіб, старших за 60 років, але також є 2 випадки, коли так записані молодші особи – 55 та 58 років). Для позначення причин смерті дітей віком 1-2 роки вживали 2 різних терміни: «дитяча» – 8,8%, або «родимець» – 3,6%. Невідомо, наскільки точним у суспільстві було розрізнення цих двох причин дитячої смертності. У словниках роз'ясненням терміну «родимець» є

приступ хвороби у маленьких дітей, вагітних та породіль, який супроводжується корчами і втраченою свідомістю²³; або хвороба параліч²⁴. Що саме розумілося під дитячою хворобою точно не відомо. Тож, такі смерті очевидно вважалися природними і не було потреби чи можливості детальніше вияснити причину. Також до цієї категорії віднесено 2 випадки смерті передчасно народжених дітей.

Також слід виокремити таку причину смерті, як «гарячка». Мешканці Пирятина страждали від цієї недуги досить часто – гарячка є причиною близько 15% усіх смертей за аналізований період. Вона була характерною для усіх вікових груп, але найчастіше (у 66%) стосувалась саме дорослих. (Але, тут варто відмітити, що для дорослих не застосовувались інші «загальні причини», характерні для дітей чи літніх людей, що було описано вище). Так, Г. Дидик-Меуш відзначає, що впродовж XVII–XIX ст. термін «гарячка» мав сталий вжиток і використовувався на позначення як просто високої температури тіла як симптому певного захворювання, так і хвороби, що супроводжується високою температурою тіла²⁵. У будь-якому разі, точно ідентифікувати захворювання не вдасться, адже йдеться радше про симптом, що може супроводжувати різні захворювання, як інфекційні, так і вірусні, застудні, так і стан загальної інтоксикації організму²⁶, тож поширеність такої причини смерті як гарячка, вірогідно, є наслідком низького рівня медицини та діагностики захворювань.

²¹ ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 3174, 4 арк.

²² Так, у праці «Начальныя основания терапии в пользу практических врачей изданные Г. В. Консбрухом: Часть вторая», виданій, у перекладі з німецької у Санкт-Петербурзі 1820 року при вживанні терміну «нервова гарячка» та описі її різновидів систематично вживаються латинські назви різновидів хвороби typhus. – Начальныя основания терапии в пользу практических врачей изданные Г.В. Консбрухом : Часть вторая – Санкт-Петербург : в медицинской типографии. 1820. С. 61-78. Також, А. Белькова аналізує назви хвороб у метричних книгах Тюменського духовного правління, згадує про існування українського аналога назви тиф «нервова лихоманка». – А. Е. Белькова. Вказ. праця. С.76. Хоча, С. Бойченко розглядає нервову гарячку як один із різновидів гарячки. –Бойченко С. Вказ. праця. С. 50. Можливо, тут треба зважати і на те, що медична термінологія була не до кінця сформованою.

Словник української мови: в 11 томах. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К. : Наукова думка, Том 8. 1977. С. 593.

²⁴ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 4. С. 28.

²⁵ Дидик-Меуш Г. Вказ. праця С. 173-175.

²⁶ У праці «Начальныя основания терапии в пользу практических врачей изданные Г.В. Консбрухом: Часть вторая», гарячки розглядаються, як стан, що супроводжує захворювання абсолютно різних органів чи їх систем (різні види запалень – мозку, легенів, інших внутрішніх органів, при пологах, інфекційних захворюваннях, і як самостійні захворювання).

Решта причин були значно менше поширеними. Так, захворювання шлунково-кишкового тракту склали 3,2%, з них найпоширенішою причиною були проноси (2,2% усіх). Більшість випадків смертей від проносів припадали на спекотні літні місяці – липень і серпень (8 з 11). Так само 8 з 11 випадків стосувалися дітей. У Познані другої половини XIX ст. смертність від хвороб шлунково-кишкового тракту складає, у різних парафіях міста, від 4,8% до 6,6%. Авторка дослідження пов'язує це з поганою екологічною ситуацією у місті та відсутністю джерел чистої питної води²⁷. На південних українських територіях смертність теж була вищою – у Маріуполі серед православного населення смертність від проносу складала 4,8%²⁸, у Севастополі на початку XIX ст. пронос був другою за поширеністю причиною смерті²⁹. Проте, необхідно зважати, що на півдні клімат був значно спекотнішим, особливо влітку, що спричиняло швидше псування продуктів, більшу кількість комах, що були переносниками збудників хвороб, а також могло призводити до погіршення якості питної води. Також у обох випадках ідеться про більші міста. У Чернігові також однією з основних причин смерті був «кривавий пронос»³⁰, (вірогідно, мається на увазі якість інфекційне захворювання травної системи – можливо, дизентерія). Авторка також пов'язує це зі споживанням питної води з річки, забрудненої стоками³¹. На жаль, поки не знайдено даних, які б дозволили докладно з'ясувати санітарно-гігієнічний стан Пирятина у досліджуваній час.

1,4% склали захворювання серцево-судинної системи (на їх позначення використовували

різні терміни зі словом «груди» – «грудна хвороба», «біль у грудях», «колоття у грудях», «запал у грудях»). Так само 1,4% становили об'єднані в одну категорію смерті жінок під час пологів (1% – 5 випадків) та від інших захворювань жіночої репродуктивної системи, означеної у джерелі як «маточні припадки». Вік небіжчиць коливався від 28 до 40 років, тож найвірогідніше, що для них це були не перші пологи. Смертність жінок від пологів становила 1,1% в селах та містечках в околицях Жешова³², близько 1,6% в Північно-Східній Польщі³³ та від 0,6 до 2,4% у Познані³⁴.

1% становили смерті від захворювань нервової системи. 4 випадки апоплексичного удару – термін, що позначав тяжкий хворобливий стан, викликаний крововиливом у мозок чи закупоркою мозкових судин³⁵ (інсульт) та 1 випадок паралічу. Нещасні випадки, як вже зазначалося вище, становили також 1%. Усі вони трапилися з представницями жіночої статі – 3 з дорослими жінками і 1 з 3-річною дівчинкою. Дитина і одна з жінок втопилися, ще одна жінка загинула «От ран», інша була загрижена скаженою собакою (можливо, що смерть настала внаслідок зараження сказом).

Категорія «Інші» включає ті захворювання та патології, які не вдалося точно віднести до жодної з вищеописаних категорій. Усього вона становила 2,8%. До неї входили 8 випадків смерті від водяної хвороби (накопичення рідини в тканинах і порожнинах тіла при захворюваннях серця, нирок³⁶), 1 випадок ломотної хвороби (одна з хвороб сполучної тканини, запалення суглобів, а у словниках 2 половини XIX ст. її кваліфікували як назву ревматизму³⁷) та 1 випадок був записаний як «гарячка та запертя сечі». Також

²⁷ Liczbińska G. Umieralność i jej uwarunkowania S. 70-72.

²⁸ Кругіна О.В. Вказ. праця. С. 150.

²⁹ Хабарова О. Анализ основных аспектов смертности населения г. Севастополя в XIX в. при помощи базы данных (по материалам метрических книг) // Круг идей: междисциплинарные подходы в исторической информатике. Москва, 2008. С. 128.

³⁰ Бойченко С. Вказ. праця. С. 50.

³¹ Там само. С. 52.

³² Rejman Sabina Demograficzne fakty śmierci w księgach metrykalnych z lat 1784 1880 z podmiejskich okolic Rzeszowa / Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku / Pod red. Dariusza K. Chojeckiego, Edwarda Włodarczyka. Warszawa : DiG, 2010. S. 200-201.

³³ Розраховано на основі: Mioduszewska Anna Umieralność w Polsce północno-wschodniej S. 178.

³⁴ Liczbińska G. Umieralność i jej uwarunkowania. S. 199.

³⁵ Словник української мови: в 11 томах. Том 1. 1970. С. 55.

³⁶ Белькова А.Е. Указ. соч. С. 75.

³⁷ Дидик-Меуш Г. Вказ. праця. С. 257.

сюди віднесені такі причини, як «запалення» та «пухлина», бо у джерелі не вказано, якого саме органу вони стосувалися.

Так, оскільки аналогічних даних щодо географічно близьких територій немає, то вкінці наведемо загальну картину причин смертності міст, згадуваних вище за цей же хронологічний період (перша половина XIX ст.). У місті Чернігові, за дослідженням Світлани Бойченко, на початок XIX ст. найрозповсюдженішими причинами смерті мешканців були чахотка, водяна хвороба, кривавий пронос та нервова гарячка. У місті Севастополі, за дослідженням Ольги Хабарової, на початку XIX ст. найпоширенішими з зазначених у метриках причин смерті були «младенческая» (дитяча), натуральна, а також пронос. Інші причини траплялися майже у 2 рази рідше, з них найпоширеніші: чахотка, гарячка, застуда, віспа, водяна хвороба, кір³⁸.

За інформацією, наведеною Цезарієм Кукльо у праці «Демографія Речі Посполитої», найбільше мешканців Варшави у першій половині XIX ст. помирало від туберкульозу (18,3%) та віспи (13,9%), по старості (8,1%), від епілепсії та інших нервово-психічних розладів (7,8%), хвороб зубів (7,5%) задухи (3,5%) та нещасних випадків (2,3%)³⁹. У містечку Хорощ північно східної Польщі, за дослідженням Анни Мьодушевської, основними причинами смерті були кашель (13,8%), гарячка (13,2%), сухоти (13,2%) та старість (11,7%), а серед дітей часто траплялися хвороби: віспа, кір, дизентерія, скарлатина, круп, виразки, запалення шлунку, конвульсії та колтун⁴⁰.

Тепер, розглянувши в загальному причини смертності населення у Пирятині, спробуємо поглянути, які саме причини смерті були поширеними для різних вікових груп та як вони виражалися у притаманній їм сезонності смертності.

Причини смерті 1-річних дітей наведено у таблиці 2. Загалом для цієї вікової групи вирізняється 14 різних «діагнозів». Найчастіше як причину смерті записували формулювання, означені вище як «загальні вікові» – дитяча (30,5%) та родимець (10,1%). Далі йшли інфекційні захворювання – віспа (16,9%), кір (8,1%). На третьому місці були захворювання органів дихання – кашель (10,9%), сухоти (9,5%), за-

студа (3,3%). Пронос став причиною 2,7% смертей 1-річних дітей, у 2% летальний випадок був спричинений гарячкою.

Таблиця 2

Причини смерті 1-річних дітей

Причини	Кількість	%
Дитяча	46	31
Віспа	25	16,9
Кашель	16	10,9
Родимца	15	10,1
Сухоти	15	10,1
Кір	12	8,1
Застуда	5	3,3
Пронос	4	2,7
Гарячка	3	2
Передчасні пологи	2	1,3
Золотуха	2	1,3
Лихоманка	1	0,7
Не позначено	2	1,3
Всього	148	100

Щодо сезонності окремих захворювань (див. рисунок 2), то смерті від «дитячої» хвороби траплялися цілорічно, з невеликими коливаннями. Виразну сезонність мала віспа – перша хвиля смертності тривала з червня по вересень, з піком у серпні, друга – у листопаді-грудні. Також виразну сезонність мав кір – перший період припадав на квітень-травень, та дещо менше на липень-вересень.

Від сухот 1-річні діти помирали майже цілий рік, крім лютого і березня, з виразним піком у жовтні, від кашлю – з квітня по жовтень (у теплі місяці), та у січні, з виразним піком у квітні.

Якщо поглянути загалом на сезонність смертності 1-річних дітей, то піки смертності у квітні-травні були викликані в основному кором та кашлем. У липні-серпні мало місце скупчення причин (по 8 різних), проте основне збільшення смертності дітей цього віку у серпні було викликане віспою, і у значно меншій мірі проносом та кашлем. Наступне збільшення смертності у грудні також здебільшого було спричинене віспою.

³⁸ Хабарова О. Вказ. праця. С. 128.

³⁹ Kuklo, Cezary Demografia Rzeczypospolitej przedrozbirowej. S. 414.

⁴⁰ Mioduszewska Ann.

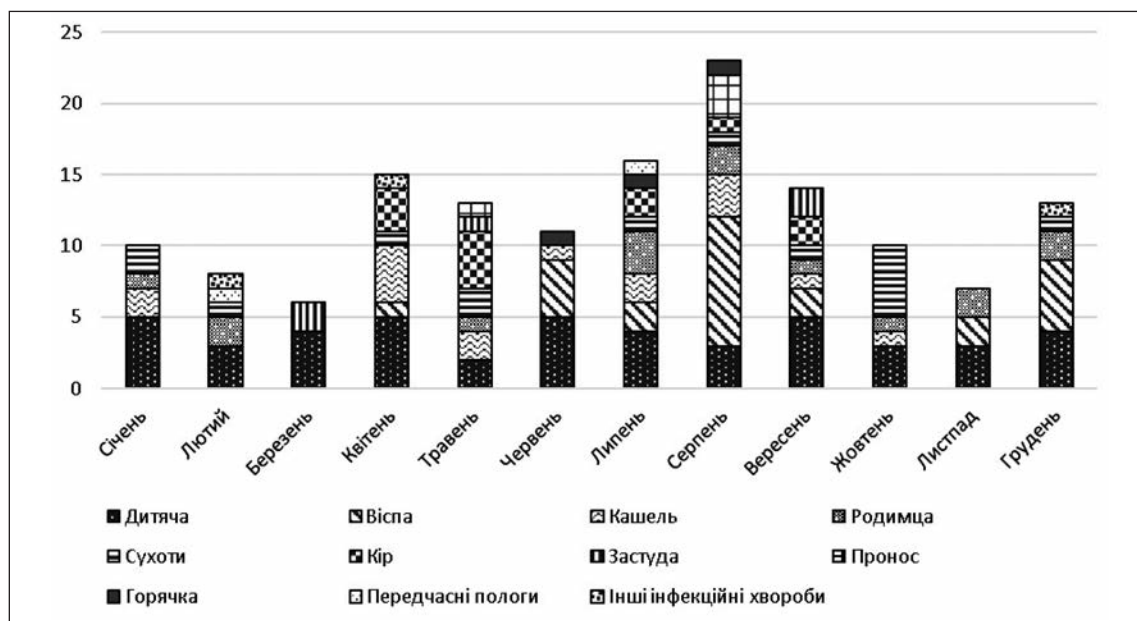

Рис. 2. Причини смерті 1-річних дітей

Причини смерті дітей 2-14 років, наведені у таблиці 3, відрізнялися більшою варіативністю записів. Для цієї вікової групи вже майже не застосовували записів дитяча чи родимець. Найбільша частка смертей була викликана віспою (34,2%). Значною була також частка дітей, померлих від кору (8,5%). В порівнянні з 1-річними, серед цієї вікової категорії зростала частка захворювань органів дихання, в основному застудних: застуда (16,5%), застудна гарячка (2,5%), кашель (8,5%). Зменшується смертність від сухот (4,7%), але паралельно починають з'являтися записи про чахотку (2,5%). Також серед цієї вікової категорії частішають смерті від гарячки (8,5%).

Сезонний розподіл захворювань серед дітей 2-14 років (див. рисунок 3) виглядав дещо інакше. Так, смерті від віспи траплялися протягом усього року, проте, так само з виразними сезонними піками – від квітня до серпня, з найбільшою часткою у червні, та від жовтня до грудня з піком у листопаді. Найменше випадків смерті від віспи зафіксовано у січні-березні та вересні. Так само виражену сезонність мав кір, смертність від якого теж мала дві хвили – у квітні-травні та липні-серпні (з піком у серпні).

Майже цілорічно, за виключенням літніх місяців червня та липня, діти віком 2-14 років помирали від застуди. Особливий пік активності цього захворювання припадав на березень-квітень та вересень.

Таблиця 3

Причини смерті дітей 2-14 років

Причини	Кількість	%
Віспа	44	34,2
Застуда	25	19,4
Кашель	11	8,5
Гарячка	11	8,5
Кір	11	8,5
Сухоти	9	7
Пронос	4	3
Родимець	3	2,5
Водяна хвороба	2	1,5
Золотуха	1	0,7
Лихоманка	1	0,7
Пухлина	1	0,7
Жовтянка	1	0,7
Обкладення горла	1	0,7
Дитяча	1	0,7
Утоплення	1	0,7
Не позначено	2	1,5
Всього	129	100

Пік дитячої смертності у квітні в основному був спричинений застудою, гарячкою та сухотами, меншою мірою – віспою та кором. Влітку висока дитяча смертність була спричи-

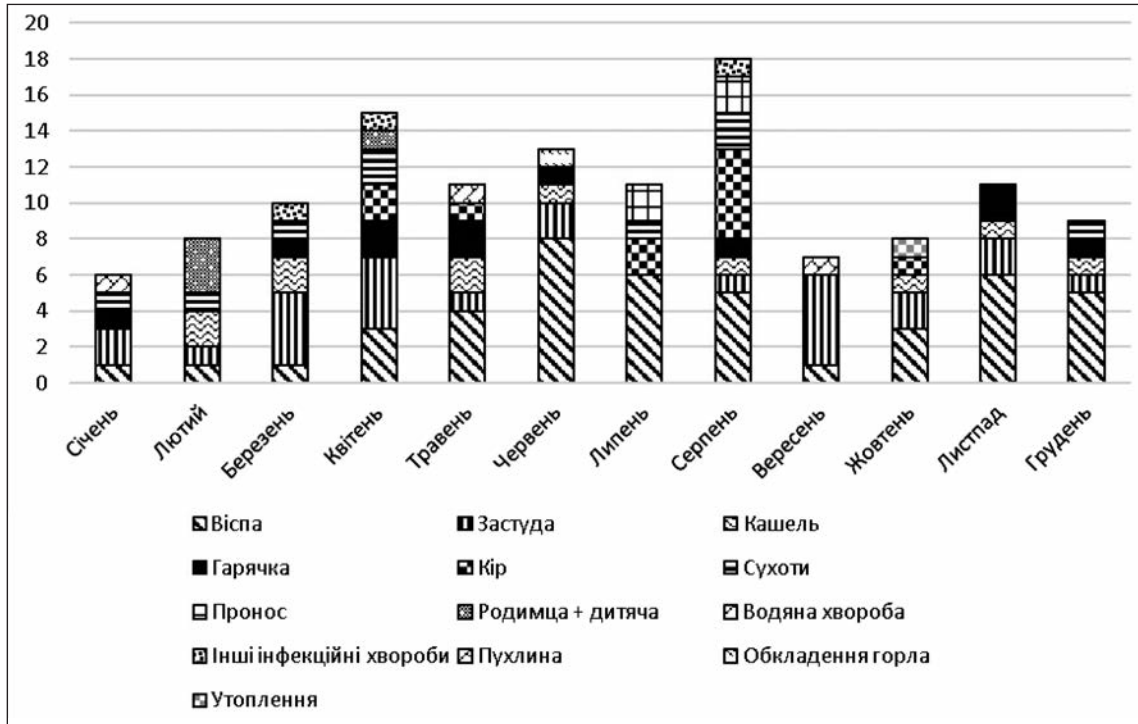

Рис. 3 Причини смерті дітей 2–14 років

нена в основному віспою. Так само і другий пік смертності у серпні мав місце здебільшого через пік захворюваності на кір, а також через високу смертність від віспи, і значно меншою мірою через сухоти і пронос. Збільшення дитячої смертності у листопаді–грудні відбувалося також в основному через другу хвилю смертності від віспи, а також через застуду, кашель та гарячку.

Для позначення причин смерті дорослих осіб використано найбільшу кількість формулювань – 32. Переважна більшість із них застосовувалась по 1-2 рази, тому їх було об'єднано у спільні групи, як при загальному розгляді причин смерті (див. таблицю 4).

Серед дорослого населення чітко простежуються 2 основні причини смерті: гарячка (31,5%) та чахотка (26%). Також значну частку склали смерті від віспи – 9,3% (але це значно менше, ніж серед дітей). «Інші» причини склали 5,5%, смерті жінок від пологів та захворювань репродуктивної системи – 4,3%.

Для розгляду сезонності проявів вищезначених причин смерті дорослих мешканців Пирятина звернемося до рисунку 4. Смертність від гарячки мала місце впродовж всього року, але з виразною сезонністю: піки приходились на січень–березень, та меншою мірою – листопад–грудень. Чахотка найбільше забирала життя осіб

Таблиця 4

Причини смерті дорослих (особи 15-59 років)

Причини	К-сть	%
Гарячка	51	31,5
Чахотка	43	26,5
Віспа	15	9,3
Інші (водяна хвороба, запалення...)	9	5,5
Пологи і «жіночі» хвороби	7	4,3
Хвороби серцево-судинної системи	6	3,7
Хвороби нервової системи	5	3
Задуха	4	2,5
Запалення легень	3	1,8
Пронос	3	1,8
Тиф («нервова гарячка»)	2	1,3
Старість	2	1,3
Інші хвороби травної системи	3	1,8
Застуда	2	1,2
Пухлина в горлі	1	0,6
Нещасні випадки	3	1,8
Не позначено	3	1,8
Всього	162	100

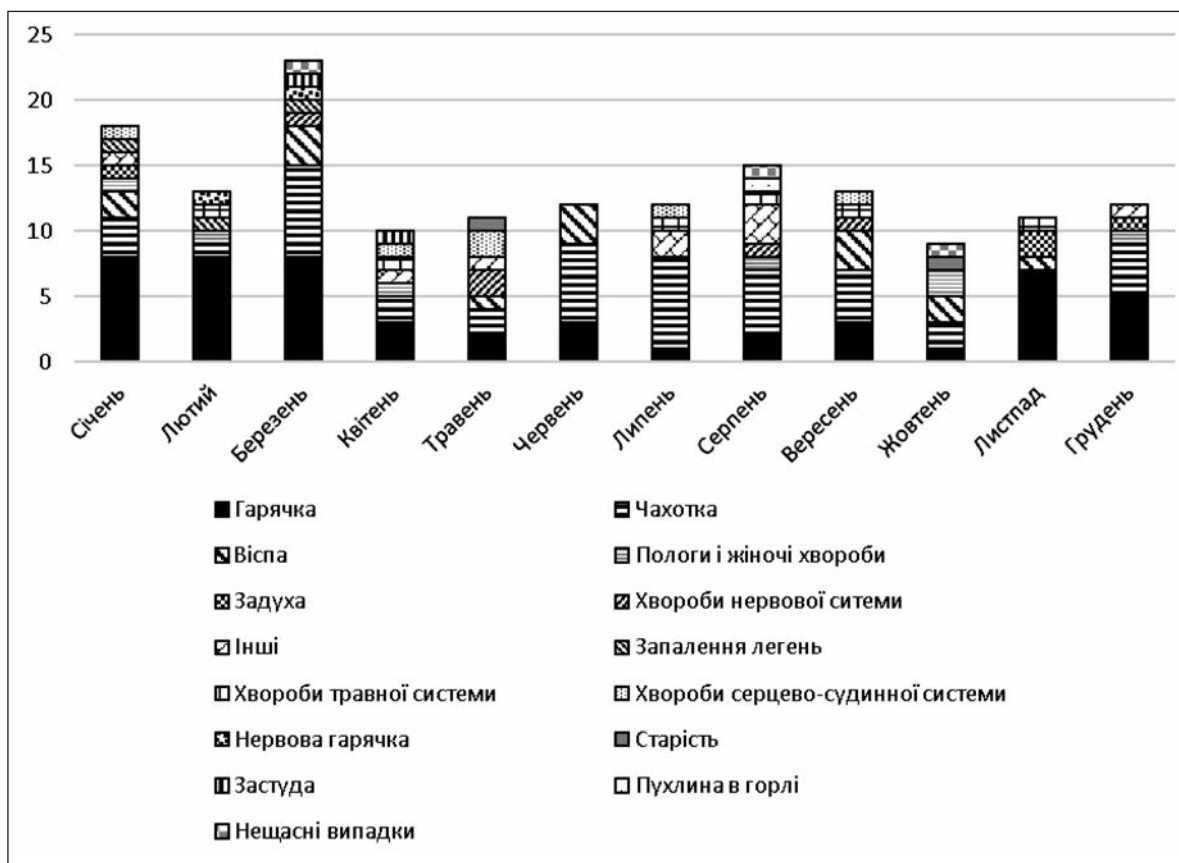

Рис. 4 Причини смерті дорослих осіб

15–59 років у період з червня по вересень, та у березні і грудні. Сезонність смертності від віспи серед дорослих мешканців Пирятина дещо відрізнялась, від сезонності дітей обох вікових груп – найбільше від віспи помирали у січні, березні, травні–червні та вересні–листопаді. На холодні місяці припадає також смертність від задухи та запалення легень.

Пік смертності дорослих осіб у січні–березні мав місце через поєднання високої смертності від різних гарячок зі смертністю від чахотки (особливо у березні) та зі смертністю дорослих осіб від віспи. Найбільша частка «інших» причин мала місце у березні та серпні.

Причини смерті літніх осіб, наведені у таблиці 5, відрізнялися найменшою варіативністю записів. Використано було всього 9 «діагнозів». У абсолютній більшості випадків причиною смерті для даної вікової категорії вказували старість (59%). З інших причин найчастіше зустрічалися чахотка (15%) та гарячка (13%). Серед осіб літнього віку траплялися і смерті від віспи, хоча і набагато рідше, ніж серед інших вікових груп (4,2%).

Таблиця 5

Причини смерті літніх людей (старше 60 років)

Причини	К-ть	%
Старість	41	59
Чахотка	10	15
Гарячка	9	13
Віспа	3	4,2
Водяна хвороба	2	2,9
Хвороби травної системи	2	2,9
Кашель	1	1,5
Грудна хвороба	1	1,5
Всього	69	100

Щодо сезонності смертності осіб літнього віку (див. рисунок 5), то вона майже виключно залежала від сезонного розподілу смертей «по старості». Загалом же найвища смертність від гарячки для осіб цієї вікової групи припадала на березень–квітень та грудень, а від чахотки – на

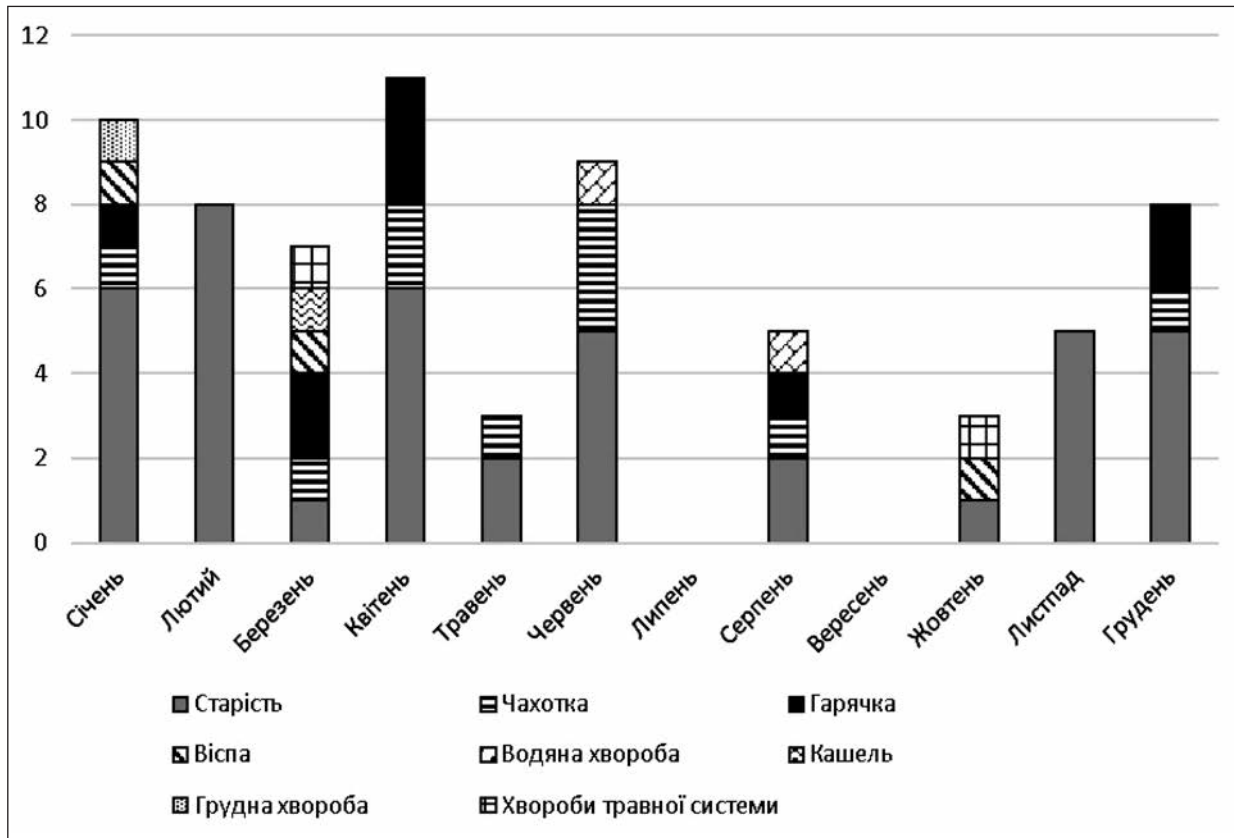

Рис. 5 Причини смерті літніх осіб

квітень та червень. Найбільша варіативність причин смерті простежується у березні, а пік смертності у квітні викликаний, крім великої кількості смертей від старості, також накладанням значного рівня смертей від гарячки та чахотки.

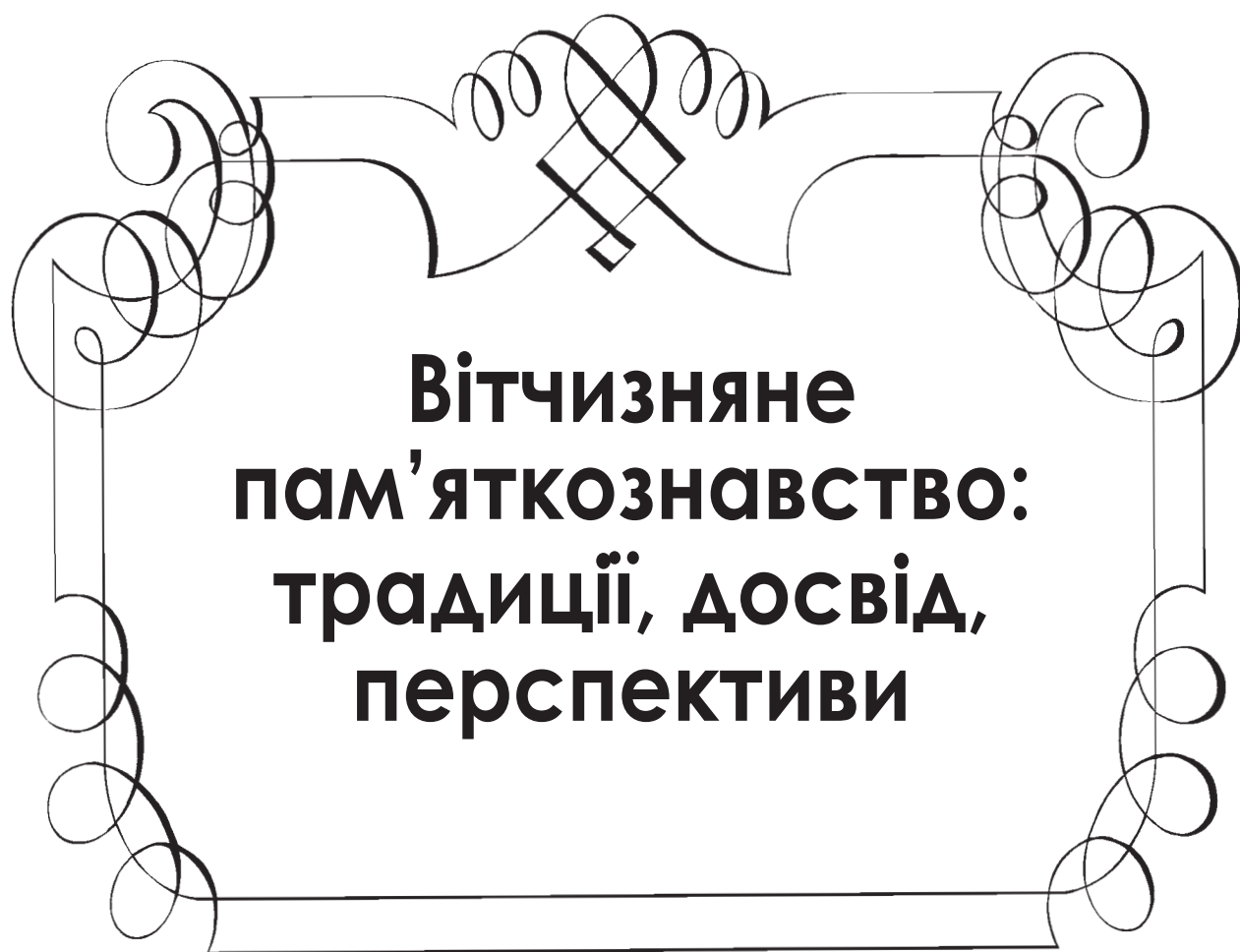
Таким чином, досліджуваний період для Пирятина був позначений дуже високим показником загального коефіцієнта смертності – 60,5%, що могло, в принципі, бути викликане розглядом доволі невеликого хронологічного інтервалу. Повікова структура смертності була типовою: більше половини смертей припадало на вікові групи дітей до 14 років, близько третини становили дорослі особи, та близько 13% – особи літнього віку. Сезонність смертності різних вікових груп значно відрізнялася: серед дітей, як 1-річних, так і 2-14 років, найбільший пік смертності припадав на літні місяці і особливо на серпень, і був в основному спричинений інфекційними хворобами – віспою та кором, і значно меншою мірою – проносом, кашлем та сухотами. Підвищення смертності у квітні було спричинене в основному кором, кашлем та сухотами. Піки смертності дорослих

осіб припадали на березень і січень, і в більшості були викликані поєднанням високої смертності від гарячок, чахотки та віспи, а також різних захворювань органів дихання. Сезонність смертності літніх людей виглядає найбільш нерівномірною, через невелику чисельність вибірки, і майже повністю залежала від розподілу смертей «по старості».

Загалом найбільш поширеними причинами смерті були віспа (17,4%), туберкульоз, позначений як чахотка/сухоти (разом складала 15,2%) та гарячка (14,8%) – хвороби, що складала значну частку у смертності майже усіх вікових груп. Майже третина (29,4%) усіх смертей були викликані захворюваннями органів дихання, дещо менше – інфекційними захворюваннями (23,6%). Формулювання, що апелювали до стану організму за віком особи (дитяча, старість...) (21,6%) та гарячка (14,8%) також входили до найпоширеніших причин смерті. Решта причин (захворювання травної, серцево-судинної, нервової систем, смерті жінок від пологів та захворювань жіночої репродуктивної системи, нещасні випадки та інші причини) становили в сумі близько 10%.

References

- Bel'kova A. E. (2010) Nazvaniya boleznej i ix simptomov v metriceskix knigax pervoj poloviny XIX veka Tyumenskogo duxovnogo pravleniya (chast' tret'ya, ob umershix). *Vestnik Surgut'skogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 2, 72–79. [in Russian].
- Bojchenko S. (2016) Osnovni prychny ta faktory smertnosti naselennia Chernihova (za materialamy metrychnykh knyh XIX – pochatku XX st.) *Siverians'kyj litopys*, 4, 48–54. [in Ukrainian].
- Dydyk-Meush H. (2008) *Ukrains'ka medytsyna. Istorii nazv.* L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Glynn I. & Glenn J. (2005) *The life and death of smallpox.* London: Profile books. [in English].
- Kennet F. Kiple (2001) Health and disease. In *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000.* (Vol. 2 pp. 2005 – 2017). New York: Charles Scribner's Sons. [in English].
- Konsbrux V. G. (1820) *Nachal'nyia osnovaniya terapii v pol'zu prakticheskix vrachej izdannye G. V. Konsbruxom* (Vol. 2). Sankt-Peterburg: v medycinskoj tipografii. Retrived from:
https://books.google.com.ua/books?id=qG9mAAAcAAJ&dq=%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%8F+%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8F%D1%87%D0%BA%D0%B0&hl=ru&source=gbs_navlinks_s [in Russian].
- Kryhina O. V. (2014) Metrychni knyhy iak dzherelo demografichnoi informatsii: chastyna tretia «Pro pomerlykh». *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 3-4 (57-58), 141 – 150. [in Ukrainian].
- Kuklo C. (2009) *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* Warszawa: Wydawnictwo DiG. [in Polish].
- Liczbińska G. (2009) *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania.* Poznań: Biblioteka Telgte. [in Polish].
- Maslennikova V. A. (2014) Istoriya ospoprivivaniya v Tavricheskoj gubernii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. (po materialam gubernskogo i uezdnyx zemskix sobranij) In *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, 278 (Vol. 2), *Voprosy duxovnoj kul'tury – istoricheskie nauki*, 141–147. [in Russian].
- Mioduszevska A. (2010) Umieralność w Polsce północno-wschodniej w drugiej połowie XVIII wieku i w pierwszej połowie XIX wieku. Przyczynek do analizy socio-demograficznej. In D. K. Chojeckij, E. Włodarczyk (Ed.) *Choroba i śmierć perspektywe społecznej w XIII–XXI wieku* (pp. 171–186). Warszawa: DiG. [in Polish].
- Mironov B. N. (2003) *Social'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX veka)* (Vol. 1, *Genezis lichnosti, demokraticheskoi sem'i, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva*). SPb: «Dmitrij Bulanin». [in Russian].
- Rejman S. (2010) Demograficzne fakty śmierci w księgach metrykalnych z lat 1784–1880 z podmiejskich okolic Rzeszowa. D. K. Chojeckij, E. Włodarczyk (Ed.) *Choroba i śmierć perspektywe społecznej w XIII – XXI wieku* (pp. 187–204). Warszawa: DiG. [in Polish].
- Serdiuk I. (2018) *Malen'kyj doroslyj: Dytna j dytynstvo v Het'manschyni XVIII st.* Kyiv: K. I. S. [in Ukrainian].
- Xabarova O. (2008) Analiz osnovnykh aspektov smertnosti naseleniya g. Sevastopolya v XIX v. pri pomoshhi bazy dannykh (po materialam metriceskix knig). *Krug idej: mezhdisciplinarnye podkhody v istoricheskoi informatike*, 115–133. [in Russian].
- Zamura O. (2014) «Velykyj shalenets'»: smert' i smertnist' v Het'manschyni XVIII st. Kyiv: K. I. S. [in Ukrainian].

УДК 908(477):728.81/.82(477.44)

Юрій Роїк (м. Київ)

аспірант кафедри етнології та краєзнавства
історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

E-mail : roikyuriy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5968-8848>

Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан

У статті проаналізовано основні аспекти фортифікаційного будівництва Вінниччини. Наголошується на необхідності вивчення та раціонального використання історичної спадщини регіону. На прикладі трьох замків з різним ступенем збереженості виявлено характерні риси архітектури споруд, причини створення об'єктів оборонного призначення та їх використання в різні часи. Визначено сучасний стан пам'яток, перспективи їх збереження та відновлення.

Ключові слова: Замки Вінниччини, Барський замок, Вінницький замок, Іванівський замок-палац.

Yurii Roik (Kyiv)

PhD student at Chair of Ethnology and
Regional Studies at the Department of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail : roikyuriy@gmail.com

The castles of Vinnytsia region in history and nowadays

The article analyzes the main aspects of the fortification constructions in Vinnytsia region. It is emphasized on the need to study and rational use the historical heritage of the region. It were revealed the characteristic features of the architecture of buildings, the reasons for the creation of objects of defense purposes and their using at different times of the land on the example of three castles with varying degrees of preservation. The current state of the monuments and the prospects of their preservation and restoration were determined.

Key words: castles of Vinnytsia region, Bar castle, Vinnytsia castle, Ivanivtsi castle-palace.

Замки та фортеці Вінниччини сьогодні маловідомі широкому загалу. Причиною цього, перш за все, є незадовільний стан, в якому перебувають пам'ятки. Більшість оборонних об'єктів не збереглись до наших днів (Вінницький, Брацлавський, Шаргородський замки, Бершадська фортеця та ін.) або ж знаходяться в руїнах (Барський, Хмільницький, Озаринецький замки та ін.). Багато замків постраждало під час Національної революції 1648–1676 рр. Євтим Сіцінський, описуючи Озаринецький замок, зазначав: «Замки в цій частині Поділля були в багатьох поселеннях, як Ольчедаїв, Жван та ін., але тих замків, ні їх руїн-мурів не зосталося до наших

часів»¹. Та й ті, що збереглись, виглядають не найкращим чином, оскільки використовуються не за призначенням або занепадають (Іванівський замок-палац – школа інтернат, П'ятничанський замок-палац – адміністрація ендокринологічного центру, Шпиківський замок-палац – в занедбаному стані).

Зовнішній вигляд є важливим чинником, що впливає на популярність фортифікаційних споруд. Більшість збережених до сьогодні замків області, в порівнянні, для прикладу, з укріпленнями Західної України, більше схожі на палаци. Не менш важливою є проблема недостатнього висвітлення науковцями особливостей та значення

¹ Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: (іст.-археол. нариси) / Є. Сіцінський. Київ : Укр. Акад. Наук, 1928. С. 96.

фортифікаційних споруд регіону. Тому метою дослідження є аналіз об'єктів оборонної архітектури Вінниччини в контексті історії краю та сьогодення. Досягнення поставленої мети передбачає здійснення екскурсу в історію замків регіону, аналізу їхнього сучасного стану та перспектив подальшого використання.

Для збереження культурного об'єкту необхідне усвідомлення його значущості суспільством. Недооцінений замок має значно менші шанси на існування та збереження ніж суспільно та історично значимий². Саме науковці (історики, краєзнавці, археологи, пам'яткознавці) можуть визначити місце замку та його значення в історії як краю в цілому, так і конкретних населених пунктів зокрема.

До таких дослідників, перш за все, можемо віднести Юзефа Антонія Ролле та його працю «Подільські замки на молдавському кордоні»³. Особливе значення для нашого дослідження має третій том зібрання, в якому описуються міста Бар, Шаргород та Могилів. Свій внесок зробив і Михайло Грушевський в праці «Південноруські господарські замки в половині XVI століття»⁴. Знаходимо важливу інформацію в працях польських дослідників Олександра Пшездзецького⁵ та Вавжинця Марчинського⁶. Наступним варто

згадати Віктора Гульдмана та його працю «Пам'ятки старовини Поділля»⁷. В ній автор описує різні пам'ятки культури, базуючись, передусім, на археологічних матеріалах. Важливим джерелом інформації є «Географічний словник Королівства Польського та інших слов'янських теренів»⁸. Значну роботу з дослідження замків здійснив Євтим Сіцінський в праці «Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.»⁹. Серед укріплень Вінниччини там представлені Барський та Озаринецький замки.

У другій половині XX ст. з'являються такі праці як «Пам'ятки містобудування та архітектури Української РСР»¹⁰ за редакцією Миколи Жарікова та «Історія міст і сіл Української РСР»¹¹ за редакцією Петра Тронька. Важливими є праці Дмитра Малакова¹². Велику дослідницьку роботу здійснив польський дослідник Роман Афтаназі, видавши фундаментальну працю «Матеріали до історій резиденцій»¹³, яка згодом була перевидана під назвою «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої»¹⁴. Територію сучасної Вінницької області охоплюють X та частково IX томи. Крім значної кількості опрацьованої літератури та джерел праця Афтаназі цінна наявністю знімків та малюнків описуваних об'єктів. За часів незалежності України вивченням

² Корнієнко В. Методика використання в туризмі пам'яток етнічної історико-культурної спадщини України / В. Корнієнко // Етнічна історія народів Європи. 2006. Вип. 21. – С. 119.

³ Rolle A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich. T. 3. Żwaniec. Paniowce. Czarnokozińce. Bar. Mohylów. Szarogród. / A. Rolle. – Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1880. – 300 s.

⁴ Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк / М. Грушевський. Киев : Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1890. 33 с.

⁵ Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: obrazymiejsciczasów / A. Przedziecki. – Wilno, 1841. – Т. 2. – 157 s.

⁶ Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczynski. Wilno, 1820–1823. Т. 2. 322 s.

⁷ Гульдман В. Памятники старины в Подолии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1901. 401 с.

⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914 Т. 1–15.

⁹ Сіцінський Є. Вказ. праця. 99 с.

¹⁰ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Под ред. Н. Жарікова. – Киев : Будівельник, 1983. Том 2. 337 с.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область. Гол. ред. Тронько П. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.

¹² Малаков Д. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина / Д. Малаков. – М. : Искусство, 1982. 174 с. Його ж. По Восточному Подолью: от Жмеринки до Могилева-Подольского. – Искусство, 1988. 168 с.

¹³ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / R. Aftanazy. – Wyd. Instytut Sztuki PAN, 1986.

¹⁴ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Pod red. A. Baranowskiego / R. Aftanazy. – Wydawnictwo Ossolineum, 1991–1997. Т. 1–11.

замків Вінниччини займались Ольга Пламеницька¹⁵ та Лариса Виногородська¹⁶. Лариса Виногородська досі активно продовжує археологічні дослідження краю.

Джералами досліджуваної теми можуть слугувати різноманітні архівні дані¹⁷. Важливим джерелом інформації є спогади подорожуючих, зокрема – Евлія Челебі¹⁸. Проте інформацію, отриману з праці Челебі, потрібно критично осмислювати, адже автор часто вдається до перебільшень. Інформативними є також зображувальні джерела. Джералами інформації щодо зовнішнього вигляду оборонних споруд в другій половині XIX ст. є малюнки Наполеона Орди¹⁹.

Різні періоди в історії України представлені відмінними між собою оборонними спорудами. За часів Київської Русі й до XIII ст. для будівництва оборонних споруд використовувалось дерево. В XIII ст. матеріалом для будівництва починає слугувати камінь та цегла. Спочатку кам'яними ставали надбрамні вежі та вразливі місця укріплень. Деякі зміни відбуваються і в плануванні замків, оскільки з'являються геомет-

рично правильні у плані фортифікаційні об'єкти. Характерним для східнослов'янських укріплених міст було також забезпечення тісного зв'язку укріплень дитинця з укріпленнями самого населеного пункту²⁰.

Зважаючи на те, що для будівництва кам'яного замку чи фортеці потрібен час, значні матеріальні витрати і трудові ресурси, в XVI ст. все-ще переважають дерев'яні укріплення. Проте в результаті необхідності вдосконалення захисних споруджень від потужнішої зброї та у зв'язку з розвитком поселень²¹ в Україні починають з'являються і добре укріплені кам'яні замки. Не стала винятком і територія сучасної Вінницької області.

Цей період характеризується, з одного боку, постійними татарськими набігами, а з другого – поступовим заселенням території. Освоєння нових просторів стало можливим саме завдяки будівництву оборонних споруд. Спочатку це були державні «господарські» замки – невеликі укріплення, навколо яких виростали поселення. При виникненні небезпеки населення могло

¹⁵ Пламеницька О. Барський замок / О. Пламеницька // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 2(5). – С. 100–107; Ї ж. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. К., 1994. № 1. С. 39–57.

¹⁶ Виногородська Л. Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними) / Л. Виногородська // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 79–87; Ї ж. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. Вип. 17. Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. С. 35–40; Ї ж. Археологічні дослідження Барської фортеці // Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчя виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / Міністерство освіти і науки України; Барський районний історичний музей; Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України; Вінницький обласний краєзнавчий музей. – Київ; Бар, 2014. – 349 с.

¹⁷ Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов...: [В 37 т.]. Киев, 1859–1914; Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. Л., 2008. 1220 с.; Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2005. 600 с.

¹⁸ Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Отв. ред. А.С. Тверитинова; Составитель А. Д. Желтяков; Предисл.: А. Д. Желтякова, Л.С. Тверитиновой, В.В. Мавродина. Институт народов Азии. – М., 1961. – 340 с.

¹⁹ Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – 204 с.

²⁰ Логвин Г. Архитектура XIV – первой половины XVI в. / Г. Логвин // Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Том 06. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первая половина XIX вв. / Г.Н. Логвин. Москва: Стройиздат, 1968. – С. 343.

²¹ Рутинський М. Замковий туризм в Україні / М. Рутинський. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 16.

ховатись і тримати оборону за стінами укріплення. В таких замках був ряд мінусів: тільки найближчі жителі встигали заховатись, якщо напад був раптовим; невеликі розміри обмежували вміщуваність споруди. Тому починають з'являться нові, більші та міцніші об'єкти. Їх розвитку сприяла зацікавленість як держави, яка надавала укріпленим містам привілеї, так і населення, оскільки від цього залежало збереження їхнього життя та майна²².

Для розуміння загальної картини історії та сучасного стану оборонних споруд Вінниччини розглянемо три замки, кожен з яких, за станом збереженості, представлятиме окрему категорію оборонних споруд: Вінницький – зруйновані замки; Барський – замки, від яких залишились елементи чи руїни; Іванівський – збережені замки.

До повністю зруйнованих замків належить Вінницький. В місті був не один замок, але більшість дослідників сходяться на думці, що вони ніколи не існували паралельно. Виходячи з цього, прийнято вживати назву в однині, уточнюючи про який замок йдеться – на Замковій горі чи на острові Кемпа. Перший був побудований приблизно в середині – другій половині XIV ст.²³. Основну інформацію про замок знаходимо починаючи з XVI ст., до того відомості про нього практично відсутні, за винятком поодиноких згадок щодо руйнування замку. Існує думка, що будівництво одразу двох замків почали Коріятовичі. Цю гіпотезу підтримували відомі дослідники Поділля О. Пшездзецький та В. Гульдман. Її спростовує М. Білінський, стверджуючи, що Коріятовичі, зазвичай, будували замки на підвищеннях. Таким місцем була Замкова гора, а не острів посеред Бугу. До того ж, будівництво замку, хоч і дерев'яного, справа затратна, тому нерационально було б будувати поруч два укріплення²⁴.

Дізнатись як виглядав замок можемо з ревізій 1545 та 1552 років. Їх дані дещо відрізняються, адже в ревізії 1545 року інформація подана в контексті побутових справ, а вже в ревізії 1552 року вона значно точніша та конкретніша. З першого опису королівського комісара Лева Патія дізнаємось, що замок був досить уразливим: «Не лише людей в час навали ворога нема де заховати та обороняти, а й худобу страшно заховати. Бо поки жив – такого простого і слабкого замку українського не бачив»²⁵. З опису 1552 року докладніше дізнаємось про укріплення. Замок був дерев'яний, з подвійними стінами, завдовжки 24 сажні, а завширшки – близько 20. Внутрішня частина старої стіни виготовлена з плоту на дерев'яних колах, обмащена глиною, зовнішня – з дубу. Між частинами стіни насипана земля. Поверх внутрішньої стояла ще одна стіна, покрита дубовим помостом. По периметру було 5 веж і одна башта перед воротами²⁶. Замок був побудований з дерева, що було причиною його частих руйнувань, особливо зважаючи на відсутність колодязя: «Колодязь в замку почато і пів сажня вибито в скелі, води не добуто»²⁷. В 1524 році укріплення спалили татари, після чого воно ще неодноразово відновлювалось. Тривало так до 1580 року, коли після чергового спалення замок більше не відбудовували.

Необхідність в захисті спонукала до побудови нового замку на острові на річці Підвенний Буг. Новий замок збудував староста Богуш Корецький. Проте і це укріплення невдовзі було вщент спалене. Після цього новий замок на тому ж місці будується особистим коштом брацлавського і вінницького старости Валентія Калиновського. Про вигляд замку дає уяву інвентар, складений 1604 р. з нагоди передачі замку у володіння В. Калиновському²⁸. Зі всіх боків острів

²² Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк / М. Грушевський. – Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1890. С. 5.

²³ Малаков Д. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина / Д. Малаков. М.: Искусство, 1982. С. 14.

²⁴ Білінський М. Вінницький замок / М. Білінський. Вінниця, 1926. С. 5.

²⁵ Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – С. 215.

²⁶ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. К., 1886. С. 599.

²⁷ Там само. – С. 600.

²⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. Л., 2008. С. 911–913.

був огорожений парканом, міст до замку в поганому стані, перед мостом – брама. На замковій площі стояла хата, а навпроти неї – комора, в якій зберігалась зброя. Біля комори стояла башта. В цілому, на відміну від попередніх замків, акцент ставився на земляні укріплення. Це запобігало спаленню дерев'яних стін. Новий замок значно менше піддавався руйнуванням²⁹.

В подальшому на території Вінниччини відбуваються події Національної революції 1648–1676 рр. Під час військової експедиції Мартина Калиновського 1650 року Вінницький замок став оборонним пунктом козаків на чолі з Іваном Богуном. Наступна згадка про замок припадає на 1750 рік. Їй пов'язана з нападом загонів гайдамаків на укріплення, де ховалися купці-євреї. Після цього замок існував ще як мінімум до кінця XVIII ст, оскільки згадувався в ревізії 1789 р. та на плані Вінниці кінця XVIII ст. З часом загроза татарської навали все зменшувалась, замок втрачав своє основне призначення та поступово руйнувався³⁰. Вже в праці В. Марчинського 1822 року знаходимо наступну інформацію: «Обороняли місто два замки: один на острові, який річка Буг утворює зі східної сторони, інший позаду Бугу, в старому місті; від обох тих замків сьогодні нема і сліду»³¹. За відсутності потреби в обороні замок більше не відновлювався.

Як бачимо, до XVII століття замок відіграв одну з ключових ролей в історії міста. Тому потрібно досліджувати та популяризувати цю пам'ятку. В цьому напрямку проводиться досить активна робота. В 2005–2006 роках у Вінниці проводились археологічні дослідження під керівництвом кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту археології НАН України

Лариси Виногородської. Під час розкопок на Замковій горі було відкрито чотири ями, залишки шістьох споруд, у трьох з яких відкрито зруйновані черені печей. В одній з печей виявлено відкрите вогнище з горщиками, попередньо датованими XIII–XIV ст. Також у процесі дослідження виявлено фрагменти кераміки трипільського часу, фрагменти кераміки XIII–XV ст., монети і залізні вироби XIII–XVII ст.³² Були проведені розкопки на острові Кемпа, де стояв замок. В результаті виявлено залишки земляних валів, фрагменти кераміки XVI ст., у двох шурфах шар XVI–XVII ст., в якому також знайдено кераміку XVI ст., що підтверджує заселення острова в цьому столітті. Археологічні дослідження Вінниці відновились в 2013 році і тривають досі.

На сьогодні існує запропонований Центром історії Вінниці та Вінницьким історичним товариством початковий проект зі створення культурно-історичного комплексу на Замковій горі. Звісно, він потребує значного фінансування, проте його реалізація зможе бути прикладом успішного та раціонального використання історичної спадщини регіону³³.

Наступна категорія – замки, від яких збереглись елементи чи руїни. До цієї категорії відносимо замок в місті Бар, адміністративному центрі Барського району Вінницької області. Першопочатково поселення називалось на честь річки, яка його омиває – Рів. Вперше про місто згадується у грамоті, виданій Свидригайлом Ольгердовичем 1401 року³⁴. Згодом татарські набіги призвели до занепаду Рову.

Наступний етап розвитку міста пов'язаний зі Станіславом Одровонжем. Як вважає О. Пламеницька, саме Одровонж спорудив на протилежному березі річки новий замок в середині XV ст.³⁵

²⁹ Білінський М. Вказ. праця. С. 13.

³⁰ Там само. С. 15.

³¹ *Marczynski W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczynski. Wilno, 1820–1823. T. 2. S. 107.

³² *Виногородська Л.* Вивчення укріплень Поділля... С. 83.

³³ Яким може бути «Вінницький замок»: презентовано концепцію історико-туристичного комплексу. ГРАФІКА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vezha.vn.ua/yakym-mozhe-but-y-vinnitskyj-zamok-na-staromu-misti-prezentovano-kontseptsiyu-istoryko-turystychnogo-kompleksu-grafika/>.

³⁴ *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. К : Типография Императорского университета св. Владимира, 1885. С. 267.

³⁵ *Пламеницька О.* Барський замок / О. Пламеницька // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 2(5). – С. 100–107; Її ж. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. К., 1994. № 1. С. 100.

[Рис. 1. Проект-ескіз комплексу на місці Вінницького замку.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vezha.vn.ua/yakym-mozhe-buty-vinnytskyj-zamok-na-staromu-misti-prezentovano-kontseptsiyu-istoryko-turystychnogo-kompleksu-grafika/>]

Її точка зору не співпадає з думкою Є. Сіцінського, який вважав, що Замок на лівому березі Рова був побудований 1537 року за сприяння королеви Бони, дружини короля Сигізмунда I Старого³⁶. Остання викупила місто на краківському сеймі 1536–1537 рр. та перейменувала його в Бар. О. Пламєницька з діяльністю королеви пов'язує перебудову та відновлення старого, а не будівництво нового замку. Цю роботу було доручено старості Стражевському, перед яким стояло завдання відновити та модернізувати старі укріплення³⁷.

Не співпадають точки зору дослідників і щодо матеріалу, з якого був побудований замок. Є. Сіцінський вважав, що першопочатково замок був в основному дерев'яним, мурованим він став тільки з XVII ст. Стіни складались з подвійних барканів між якими насипалась земля³⁸. Такої ж точки зору дотримується Д. Малаков, приписуючи муроване будівництво Боплану³⁹. О. Пламєницька стверджує, посилаючись на

опис 1552 року, що вже на середину XVI ст. замок мав п'ять мурованих башт⁴⁰.

У головній башті знаходилась велика брама, каплиця та дзвін⁴¹. До міста в'їжджали через меншу браму, яка знаходилась в іншій башті. Навколо замку був викопаний рів з водою. Форма замку за планом нагадувала квадрат, схожий, завдяки бастіонам, на п'ятикутну зірку. Замок був найбільшим на Поділлі після Кам'янецького, мав площу понад два гектари⁴².

З від'їздом королеви Бони до Італії 1556 року починається занепад міста і замку, зокрема після татарського нападу 1558 року. Роботи з його відновлення ініціював Станіслав Конєцпольський, залучивши відомих фахівців того часу. Реконструкцію в 1630 році провів Боплан. 1640 року на території замку було споруджено арсенал. В подальшому споруда постійно переходила з рук в руки та зазнавала поступових руйнувань, починаючи з періоду Національної революції 1648–1676 рр. Разом з тим, ще в середині XVII ст.

³⁶ Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: (іст.-археол. нариси) / Є. Сіцінський. Київ: Укр. Акад. Наук, 1928. С. 89.

³⁷ Пламєницька О. Барський замок... С. 101.

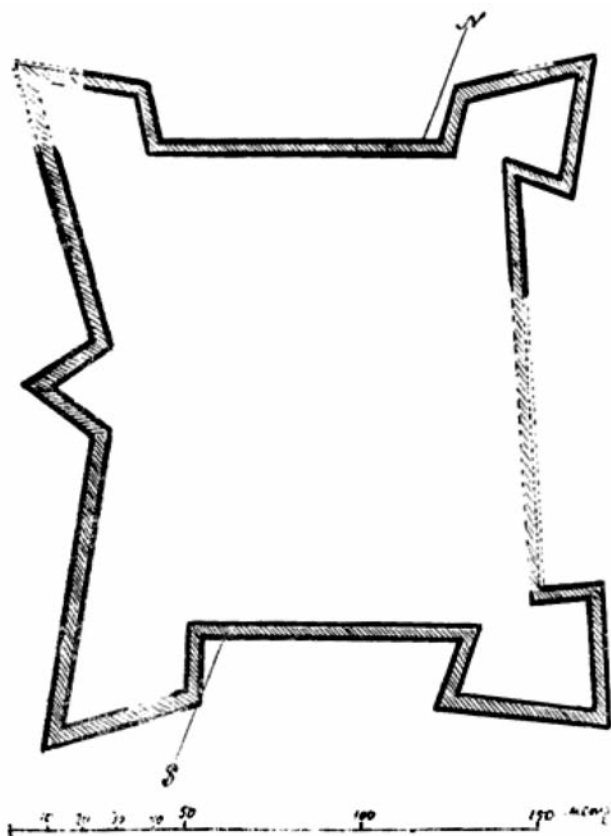
³⁸ Сіцінський Є. Вказ. праця. С. 91.

³⁹ Малаков Д. По Восточному Подолью: от Жмеринки до Могилева-Подольского. – Искусство, 1988. С. 40.

⁴⁰ Пламєницька О. Барський замок... С. 102.

⁴¹ Сіцінський Є. Вказ. праця. С. 91.

⁴² Там само. С. 95.

замок був добре укріплений, про що свідчать дані турецького мандрівника Е. Челебі 1656 року: “Кам’яний Бар – дійсно міцна фортеця. Вона значно краща за надзвичайно потужні фортеці, підпорядковані полякам, тому що має арсенал, гармати та облогові знаряддя. Її зовнішній посад великий і знаходиться в годині ходьби на краю оточеного лісами болота. Одна сторона його – велика паланка з укріпленою дамбою на краю болота, де [розташовані] всі дві тисячі критих тисом та іншими [матеріалами] будинків. Є близько восьмисот лавок і дванадцять чудових церков зі дзвонами”⁴³. Звичайно, дані про кількість будинків, лавок та церков викликають питання щодо достовірності цієї інформації. Значних руйнувань зазнало укріплення під час польсько-турецької війни 1672–1699 рр. 1702 року замок штурмували загони Семена Палія, а в 1768 р., після розгрому Барської конфедерації, замок взяли штурмом російські війська⁴⁴.

[Рис. 2. План Барського замку. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: (іст.-археол. нариси) / Є. Сіцинський. – Київ: Укр. Акад. Наук, 1928. – С. 94.]

[Рис. 3. Руїни Барського замку. Наполеон Орда. Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – С. 127.]

⁴³ Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Отв. ред. А. С. Тверитинова; Составитель А. Д. Желтяков; Предисл.: А. Д. Желтякова, Л. С. Тверитиновой, В. В. Мавродина. Институт народов Азии. М., 1961. С. 55.

⁴⁴ Пламеницька О. Барський замок... С. 106.

На початку ХХ ст. на території замкового двору з'явився міський бульвар та парк. В середині століття на території замку було поховано радянських воїнів у братській могилі та встановлено пам'ятник⁴⁵. У 2007 році на території Барського замку та міста розпочалися розвідкові археологічні роботи під керівництвом Лариси Виногородської. На жаль, за браком фінансування розкопки швидко припинилися, так і не давши вичерпної відповіді на дискусійні питання щодо датування будівництва замку. Водночас, в процесі дослідження вдалось знайти цікавий археологічний матеріал. У південно-західній частині замку були знайдені фрагменти кераміки, скляних речей та залізних виробів, датованих XVI–XIX століттями. Також на глибині 1,4 м знайдено залишки торбинки з 11 свинцевими кулями для рушниці з нарізним каналом ствола другої половини XIX ст. На території східної башти до глибини 1,5 мйшли перемішані прошарки XVI–XVIII ст. В них знаходилась різночасова кераміка та речовий матеріал, переважно XVII–XVIII і XIX ст. Було знайдено багато залізних підборів від чоловічого взуття XVII ст., цвяхів, свинцевих куль, монет XVII–XX ст., фрагментів серпів та інших різних залізних предметів побуту. У першому розкопі зафіксовано фрагмент мурованої стіни з бутового каміння. Припускається, що вона відноситься до внутрішніх конструкцій споруди⁴⁶.

На жаль, до сьогодні від величних у свій час мурів замку zostались поодинокі руїни. Проте по периметру збереглися залишки оборонного поясу, а замчище досі практично не забудоване. Стосовно перспектив використання замку, то, передусім, варто було б довести до кінця дослідження, які припинилися ще 2008 року. Після проведення археологічних робіт, за умови належного фінансування, в цієї пам'ятки є всі можливості стати конкурентноспроможним продуктом на ринку місцевого історико-культурного туризму.

Остання категорія – відносно збережені замки, до якої відноситься Іванівський замок. Варто зауважити, що збережені замки Вінницької області більше нагадують замки-палаці, оскільки будувались чи остаточно перебудовувались тоді, коли загроза кочівників вже не була основною причиною їх створення. Про перехід від домінування замків до палаців чи замків-палаців в архітектурі Вінниччини О. Пшездзецький писав так: “Від замку Вінницького не залишилось і залишків, але натомість по всіх околицях з'являються палаці і замки...”⁴⁷.

Іванівський замок знаходиться в селі Іванів (Янів) Калинівського району. Роман Афтаназі вважає, що перший замок почав будуватись ще в 1410 році Адамом та Миколою Мишками⁴⁸. Замок неодноразово піддавався руйнуванням та відновлювався. В кінці XVI ст. власник поселення Гневош Стрижевський планував власним коштом перебудувати замок та просив короля Стефана Баторія надати привілеї поселенню. Про отримання відповідних привілеїв, а з ними і статусу містечка, було повідомлено в листі від 1 березня 1578 року: “А так ми, за ласки нашої королівської ... дозволили йому у тій власності Янові на Сниводі місто заснувати...”⁴⁹. Надані привілеї дозволили місту розвиватись і вже в 1596 році тут було побудовано новий замок.

Про архітектурні особливості замку свідчить зовнішній вигляд збереженої будівлі. До сьогодні збереглись чотири двоповерхові вежі (одна з них – в напівзруйнованому стані), які показують, що в плані замок мав форму чотирикутника. По периметру укріплення було оточене дамбами та ровом, чим досягалась відносна безпека, враховуючи те, що сам замок стояв на рівнині. Дитинець був замкнений мурами та стінами житлових і господарських будинків й височів на 7 метрів. Вхід в підземну частину веж був доступний тільки з двору. У північно-східній частині розміщувалась каплиця з великими готичними вікнами. На першому поверсі башт

⁴⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Под ред. Н. Жарикова. – Киев: Будівельник, 1983. Том 2. С. 14.

⁴⁶ Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. Вип. 17. Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. С. 35–40.

⁴⁷ *Przedziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: obrazymiejsciczasów / A. Przedziecki. – Wilno, 1841. – Т. 2. С. 66.

⁴⁸ *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. Pod red. A. Baranowskiego / R. Aftanazy. – Warszawa 1991. – Т. Ха. С. 117.

⁴⁹ Документи Брацлавського воєводства... С. 207.

були отвори з обох боків. На верхньому поверсі вони були більшими й одночасно слугували вікнами⁵⁰.

Південно-західна вежа була увінчана зубцями, можливо, дещо пізніше. На другому поверсі, у виступаючому кутку, збереглась нависла вежа, імовірно, колишній спостережний пункт. У другій половині XVIII століття її отвори замурували і розділили овальними масивами, укладеними з боків у рамки іонічних колон. Поряд з бастіонами в хорошому стані збереглися ворота з елементами бароко⁵¹.

У XVIII столітті новий власник міста Адам Холоневський вирішує перебудувати замок в палац, який би поєднував стиль пізнього бароко та класицизму. Архітектор палацу, на жаль, невідомий. Будівля прямокутна в плані, приблизно 80 метрів завдовжки. Зовнішні стіни першого поверху палацу, а отже, і колишнього замку,

мають товщину 1.8 м⁵². Поруч висаджено парк, над створенням якого працював Діонісій Міклер⁵³. 20 листопада 1781 року в замку зупинявся Станіслав Август⁵⁴.

В 1917–1919 роках замок-палац постраждав в результаті революційних подій. Зі встановленням радянської влади і до тепер в будівлі розташовується Іванівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат.

Як бачимо, історія Вінниччини тісно пов'язана з оборонними спорудами. На жаль, багато замків були повністю зруйновані або дійшли до нас у вигляді руїн. Усвідомлення місцевими жителями важливості збереження наявних пам'яток є ключовим завданням в питанні використання історико-культурної спадщини, особливо за умов відсутності належного регулювання зі сторони держави. Активісти та ентузіасти можуть стати рушійною силою в процесі відновлення та

[Рис. 4. Янів. Наполеон Орда.

Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – С. 129.]

⁵⁰ *Aftanazy R.* Op. cit. S. 119.

⁵¹ *Ibidem.* – S. 120.

⁵² *Ibidem.* – S. 120.

⁵³ *Томілович Л.* Історичні садиби Вінницької області: каталог / Держ. служба з питань нац. культ. спадщини, НДІ пам'яткоохорон. Дослідж/ Л. Томілович. – К.; Чернігів: Деснян. правда, 2011. – С. 59.

⁵⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914 – Т. III. – С. 423.

[Рис. 5. Янівський замок-палац. Сучасний вигляд.
Спадщина. Янов. Замок-палац Холоневських [Електронний ресурс].
– Режим доступу: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/149420.html>]

популяризації історико-культурних об'єктів. Яскравим прикладом такої діяльності є місто Бар, де 25 травня 2019 року було проведено круглий стіл з питань збереження історико-культурної спадщини міста, обговорені питання по проведенню робіт зі збереження та реставрації замку. За ініціативи місцевого активіста Ігоря Лозінського протягом літа було проведено ряд толок з метою розчищення мурів замку від чагарників та підготовки до майбутніх археологічних досліджень.

Виходячи з досвіду європейських країн, навіть руїни, по мірі можливостей, можна відновлювати та залучати до різних сфер діяльності –

від культурно-просвітницької до туристичної. Для збереження замків області необхідно більше уваги приділяти їх вивченню. З метою подальшої популяризації в дослідженні зроблено спробу презентувати пам'ятки оборонного призначення Вінницької області. За станом збереженості замки було поділено на три категорії – зруйновані, у вигляді руїн, збережені. В рамках даного дослідження увага акцентувалась на характеристиці конкретного замку окремої категорії (Вінницький, Барський, Іванівський). Обраний підхід дав можливість в цілому ознайомитись з особливостями оборонних споруд регіону та окреслити вектори подальших досліджень.

References

Aftanazy, R. (1991). *Materialy do dziejow rezydencji*. Pod red. A. Baranowskiego / R. Aftanazy – Warszawa, T. Xa. – 518 s. [in Polish]

Arxiv Yugo-zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlya razbora drevnix aktov [v 35 tt.]. – Ch. 7. – T. I: *Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoj Rossii*. – K., 1886. – 746 s. [in Russian]

Bilins'kyj, M. (1926). *Vinnyts'kyj замок / M. Bilins'kyj – Vinnytsia*, – 18 s. [in Ukrainian]

Cheleb, i E' (1961). *Kniga puteshestviya. Krym i sopredel'nye oblasti: Izvlecheniya iz sochineniya*

tureckogo puteshestvennika XVII veka. – Vyp. 1: *Zemli Moldavii i Ukrainy / Otv. red. A. S. Tveritina; Sost. avitel' A. D. Zheltyakov; Predisl.: A. D. Zheltyakova, L. S. Tveritinoj, V. V. Mavrodina*. Institut narodov Azii. – M., 340 s. [in Russian]

Dokumenty Bratslavs'koho voievodstva 1566–1606 rokov / Upor. M. Krykun, O. Pidubniak; Vstup. st. M. Krykuna. – L., 2008. – 1220 s. [in Ukrainian]

Gul'dman, V. (1901). *Pamyatniki stariny v Podolii / V. Gul'dman – Kamenec-Podol'skij: Tipol'gafiya Podol'skogo gubernskogo pravleniya*, 401 s. [in Russian]

Hrushevskij, M. (1890) Yuzhnorusskiye hospodarskiye zamky v polovynе XVI veka: ist.-stat. ocherk / M. Hrushevskij – Kiev: Typ. Imperat. Un-ta Sv. Vladymyra, 33 s. [in Russian]

Korniyenko, V. (2006). Metodyka vykorystannya v turyzmi pam'yatok etnichnoyi istoryko-kulturnoyi spadshhyny Ukrayiny / V. Korniyenko // Etnichna istoriya narodiv Yevropy. Vyp. 21. – S.119–124. [in Ukrainian]

Lohvyn, H. (1968) Arkhytektura XIV – pervoy polovyny XVI v. // Vseobschaia ystoriya arkhytektury v 12 tomakh. Tom 06. Arkhytektura Rossyy, Ukrayny y Belorussyy XIV – pervaia polovyna XIX vv. / H. Lohvyn – Moskva: Strojyzzdat, s. 339–361. [in Russian]

Lytovs'ka Metryka. – Knyha 561: Revizii ukrains's'kykh zamkiv 1545 roku / Pidhotuvav V. Kravchenko; Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi; Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Ukraini; NAN Ukrainy. Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. – K., 2005. – 600 s. [in Ukrainian]

Malakov, D. (1982) Po Braclavshine: ot Vinnicy do Tul'china / D. Malakov – M.: Iskusstvo, 174 s. [in Russian]

Malakov, D. (1988) Po Vostochnomu Podol'yu: ot Zhmerinki do Mogileva-Podol'skogo / D. Malakov – M.: Iskusstvo, 168 s. [in Russian]

Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczynski – Wilno, 1820–1823. – T. 2. – 322 s. [in Polish]

Molchanovskiy N Ocherk yzvestiy o Podolskoi zemle do 1434 hoda. (Preymushchestvenno po letopysiam) / N. Molchanovskiy – K.: Typohrafiya Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra, 1885. – 424 s. [in Russian]

Napoleon Orda i Ukraina. Albom. – Kyiv: Oranta Art Buk, Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka, 2014. – 204 s. [in Ukrainian]

Plamenyts'ka, O. (2002) Bars'kyj замок / O. Plamenyts'ka // Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh. – №2(5). – S. 100–107. [in Ukrainian]

Plamenyts'ka, (1994) O. Pochatok murovanoho budivnytstva na Podilli / O. Plamenyts'ka // Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy. – K., № 1. – S. 39–57. [in Ukrainian]

Przeddziecki, A. (1841) Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów / A. Przeddziecki – Wilno, 1841.– T. 2.–157 s. [in Polish]

Rolle, A. (1880) Podolskie na Kresach Multańskich. T. 3. Żwaniec. Paniowce. Czarnokoźnice. Bar. Mohylów. Szarogród. / Antoni Rolle – Warszawa: Gebethner i Wolff; Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1880. – 300 s. [in Polish]

Rutyns'kyj, M. (2007) Zamkovyj turizm v Ukraini. / M. Rutyns'kyj – Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 432 s. [in Ukrainian]

Sitsins'kyj, Ye. (1928) Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV–XVII st.: (ist.-arkheol. narysy / Ye. Sitsins'kyj – Kyiv : UkrAkad.Nauk, 1928. – 99 s. [in Ukrainian]

Tomilovych, L. (2001) Istorychni sadyby Vinnytskoi oblasti/ Derzh. sluzhbazpytannats. kult. spadshchyny, NDI pamiatkookhoron. doslidzh / L. Tomilovych – K.; Chernihiv: Desnian. pravda, 220 s. [in Ukrainian]

Vynohrods'ka, L. (2014) Arkheolohichni doslidzhennia Bars'koifortetsi / L. Vynohrods'ka // Bars'kazemlia Podillia: ievropejs'ka spadshchyna ta perspektyvy staloho rozvytku. Do 520-richchia z dnia narodzhennia Bony Sfortsy ta 120-richchya vykhodu u svit pratsi M. S. Hrushevs'koho "Bars'ke starostvo. Istorychni narysy XV–XVIII st.". Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Bars'kyj rajonnyj istorychnyj muzej; Tsentr doslidzhennia istorii Podillia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Vinnyts'kyj oblasnyj kraieznavchyj muzej. – Kyiv; Bar, 349 s. [in Ukrainian]

Vynohrods'ka, L. (2008) Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia Bars'koi fortetsi/ L. Vynohrods'ka // Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini: zbirka naukovykh statej. – Vyp. 17. – Kyiv: KhIK, Chasy kozats'ki, s. 35–40. [in Ukrainian]

Vynohrods'ka, L. (2010). Vyvchennia ukriplen' Podillia XIII–XVIII st. (za arkheolohichnymy danyamy) / L. Vynohrods'ka // Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Zb. nauk. pr. – K.: IA NAN Ukrainy, 2010. – Vyp. 1. – S. 79–87. [in Ukrainian]

Pamiatnyky hradostroytel'stva y arkhytektury Ukraynskoj SSR. Pod red. N. Zharykova – Kiev: Budivel'nyk, 1983. – Tom 2. – 337 s. [in Russian]

Анатолій Скрипник(м. Кам'янець-Подільський)

доктор історичних наук, доцент,
викладач кафедри інформаційної діяльності,
документознавства і фундаментальних дисциплін.
Подільського спеціального навчально-реабілітаційного
соціально-економічного коледжу
E-mail: skranat@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3812-918X>

Погляд на проблему топонімічного роздвоєння. До питання назви фортифікаційної споруди у Кам'янці-Подільському

У статті звернуто увагу на існуючу проблему термінологічних розбіжностей у назвах середньовічних оборонних систем міста Кам'янець-Подільського. Використавши сучасний науково-методологічний інструментарій та енциклопедичну літературу XIX-XX ст. проаналізовано понятійний апарат у руслі еволюції досвіду європейської військової інженерної думки. Разом з тим, розглянуто праці істориків, краєзнавців та письменників, у яких використовувалася досліджувана топонімічна термінологія як відображення змісту і функціональних особливостей згаданих фортифікаційних споруд. Безперечно правильне визначення і подальше використання топонімічних назв не тільки покращить сприйняття і розуміння ролі цих споруд у історії Поділля з фахової точки зору, а й призведе до подальшої їх популяризації у туристичній площині як цікавих і привабливих пам'яток архітектури України.

Ключові слова: культурна спадщина, Кам'янець-Подільський, пам'ятки архітектури, оборонні споруди, фортеця, замок, кронверк.

Anatolii Skrypnyk (Kamianets-Podilsky)

Doctor of Sciences in History, Associate Professor,
Head of the Chair of Information Activity,
Record Management and Fundamental Disciplines,
Podilsky Special Educational-Rehabilitational
Social-Economic College
E-mail: skranat@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3812-918X>

A vision of toponymic furcation problem. Considering the fortification building nomination in Kamianets-podilsky

Introduction. *The paper considers the evident problem of terminological variance in the names of medieval fortification systems of Kamianets-Podilsky. The constructions in question may be roughly divided into two types. The first are those built on fiscal costs and aimed at protecting from the enemy attacks from other countries, which in contemporary terminology are called “military bases (objects)”. The others are castles built by regional feudalists and magnates for the purposes of their personal safety and image. Podillia has been within the sphere of political interests of several states since early Middle Ages due to its geographical position. This factor of foreign attack served a powerful impulse to build and transform fortifications constructions in the region. Kamianets-Podilsky as a regional centre can boast of a mighty fortification complex based on the natural cape. This architectural monument has become a symbol of the town and reflected on the town's coat of arms. It is a tourist brand, a media sign, a widely used token. The town itself is most often associated with this military construction. But there has been a tendency among the present day historians and ethnographers to freely violate the use of the terms: some adhere to “fortress”, the others follow the fashion to call it a “castle”, there are double-names like “fortress-castle” etc. The terminological mess should be corrected and theoretically grounded which constituted the object of the present paper.*

Methodology. The author uses contemporary scholarly and methodological inventory to provide the objective and unbiased vista of treating the problem. Initially, the semantic analysis of such concepts as 'castle' and 'fortress' is carried out. Due to the method of historic retrospective, the application of the terms is followed in the documents, media, literature. The chronology of the terms usage demonstrates the approaches towards the terms choice and the reasons of terminological preferences.

Results and discussion. The semantic analysis of dictionary definitions and those from other reference sources suggests the difference between the meanings of the lexemes used to nominate the ancient fortification construction in Kamianets-Podilsky. It proves that the semantic dominant of the lexeme 'castle' is the place of a feudalists' dwelling. If applied to the object in question, there were some periods and episodes in its history when 'Kamianets-Podilsky's castle' performed administrative, fortification functions and that of dwelling, but this term cannot stand for the whole history of the investigated object.

The term 'fortress' stands for a fortified construction stationary buildings, regular garrison, supplies of provision and weapons, meant to combat a long-term besiegement and a circular defence. This definition can be found in popular fiction, reference editions, dictionaries and special fortification literature. All the analyzed meanings of the term 'fortress' contain the semantics of a particularly military object with distinct infrastructure where according to the military needs there may be a residence or dwelling of the authorities. Such characteristics are appropriate to Khotyn's, Akkerman's and Kamianets-Podilsky's fortresses.

Conclusions. In the author's opinion, the free usage of the terms 'castle' and 'fortress' is highly subjective and does not bear any theoretically grounded motivation. The fortification construction in Kamianets-Podilsky used to perform definite functions according to its original purpose and throughout its history and deserves to be adequately nominated.

Key words: cultural heritage, Kamianets-Podilsky, architectural monuments, fortification constructions, fortress, castle, kronwerk.

Для сучасних українців об'єкти культурної спадщини, що стали мовчазними свідками багатовікової історії нашого народу та втіленням його духовної й матеріальної культури, зараз відіграють важливу соціально-політичну роль у стремліннях активізації історичної пам'яті й патріотичного виховання. Вони є матеріальним базисом пізнання минувшини, дають можливість детального відтворення (реконструювання) основних засад цивільного і військового життя середньовічного соціуму. Пам'ятки культурної спадщини стали об'єктами поглиблених досліджень, і, відповідно, нових знань, що породжують наукові теорії й гіпотези, своєю чергою здійснюючи вплив на свідомість суспільства, формуючи його культурний світогляд, розвиваючи та зміцнюючи почуття національної гідності та ідентичності. Тому одним з найактуальніших завдань незалежної України має стати повсякденна турбота про збереження й повноцінне використання історичних пам'яток. Відомо, що у багатій історико-архітектурній спадщині України значне місце посідають пам'ятки оборонної архітектури, як то замки, фортеці, укріплення міст і містечок, оборонні храми. Протягом багатьох століть такі споруди слугували важливим чинником в оборонних концепціях побудови середньовічних міст. Чим сучаснішими й ефективнішими були фортифікаційні ук-

ріплення, тим більше шансів мало місто встояти проти облоги ворогів. Споруди винятково оборонного призначення, які ми відносимо до пам'яток міліарного будівництва, можна умовно поділити на два типи: ті, які зводилися на казенні кошти для захисту від нападів держав-ворогів, у сучасній термінології – «військові бази (міліарні об'єкти)», та зведені зусиллями регіональних феодалів і магнатів задля власної безпеки та іміджу – замки.

З епохи раннього Середньовіччя до Нового часу Поділля перебувало у полі геополітичних інтересів низки держав. Родючі чорноземи, жваві торговельні шляхи, багаті міста стали об'єктом загарбницької політики Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Російської імперії. Чинник постійної зовнішньої загрози став потужним імпульсом для періодичного еволюціонування та вдосконалення оборонних споруд краю. Тому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави з'являються міцні кам'яні укріплення фортець, династичних замків і садиб. Не став винятком і регіональний центр краю – Кам'янець з його дужим фортифікаційним комплексом, базисним елементом якого було укріплення на природному мисі. Вистоявши під впливом часу, вони з другої половини ХХ ст., крім пам'яток архітектури державного значення,

поступово набувають статусу символу Кам'янця-Подільського. Їх зображено на радянському гербі міста, а з початку ХХІ ст. – це вже туристичний бренд, заставка у медіа ресурсах, обрис якого активно використовують різноманітні організації, фірми й установи¹. У багатьох українців та іноземних гостей «Перлина надСмотричем» стала асоціюватися саме з цією міліарною спорудою, перетвореною зусиллями кількох поколінь працівників в один із найцікавіших музеїв України.

Однак, поступово серед істориків та краєзнавців з'явилося вільне потрактування назви міліарного об'єкту: одні схиляються до терміну «фортеця», інші останнім часом використовують моднулексему «замок». Нерідко їх можна побачити разом у статтях, замітках, оголошеннях: в одному реченні «фортеця», в сусідньому абзаці – вже «замок», хоча йдеться про той самий об'єкт. Дорожні й туристичні вказівники, встановлені у центрі Кам'янця-Подільського та на території

Старого міста, також вказують шлях до «фортеці-замку». Такий стан речей вводить в оману не тільки молодих науковців, краєзнавців, освітян, а й мешканців Кам'янця-Подільського та гостей. Зокрема, туристи часто не можуть зрозуміти, що саме вони приїхали оглянути, чому в путівниках, на вказівниках, вивісках, інтернет-ресурсах використовуються різні терміни. Тому виникає питання: що, врешті-решт, там насправді височить і є символом старовинного міста?

З метою об'єктивного висвітлення точки зору автора на проблему ми вважаємо за доцільне використати сучасний науково-методологічний інструментарій. Дотримуючись принципів історизму, об'єктивності та системності, прагнемо обґрунтувати власне теоретичне бачення топонімічної проблеми. Відомо, що наукові принципи втілюються через низку методів, використання яких зумовлено метою, завданнями, джерельною базою й чинною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. У нашому випадку доцільно скористатися низкою спеціальних наукових методів: проблемно-хронологічним, історико-порівняльним, хронологічним та ретроспективним. Використання й органічне поєднання теоретико-методологічного комплексу є запорукою успішного вирішення поставленого наукового завдання.

Насамперед слід окреслити поняття «замок» і «фортеця» з теоретичної точки зору.

ЗАМОК. Звернувшись до енциклопедичних видань, знаходимо його тлумачення. Наприклад, у виданнях часів Російської імперії: «Енциклопедія воєнних і морських наук» за редакцією Г. Леєра: «Замок – це кам'яна чи дерев'яна споруда, побудована для оборони, яка служила помешканням і сховищем для незалежних феодальних власників»². «Військова енциклопедія» за редакцією К. Величка: «Замок – укріплене житло середньовічних феодалів»³. Видання ХХ ст.: «Українська Загальна Енциклопедія» за редакцією І. Раковського: «Замок у середньовіччі – укріплене місце і помешкання феодального пана. [...] з дру-

¹ Савчук Ю.К. Герб Кам'янця-Подільського як джереловивчення соціальної, економічної та політичної історії міста // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: наук. зб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський педінститут, 1992. С. 225-227.

² Энциклопедия военных и морских наук: Том III / под ред. Г.А. Леера. С-Петербург: тип. В. Безобразова и К., 1889. С. 218.

³ Военная энциклопедия. Том X. / под ред. К. И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва. И. Д. Сытина, 1912. С. 448-449.

гої половини XIV ст. до кінця XVII ст. ставили собі муровані замки заможні пани як для оборони, так й для угоди своєї писі»⁴. «Радянська енциклопедія історії України» трактує так: «укріплене житло феодала [...] головною спорудою якого був князівський палац»⁵. Очевидно, що ключовим словосполученням є «житло феодала» з певною господарською інфраструктурою цивільного призначення. До цієї категорії слід віднести Олеський, Золочівський, Підгорецький, Жовківський замки на Галичині, замок Паланок на Закарпатті, замок князів Острозьких і Дубненський на Волині, Меджибізький на Поділлі. Такі визначення дозволяють припустити, що у певних конфігураціях (етапах будівництва) та окремих періодах свого існування (XIV–XVI ст.) «Кам'янецький замок» виконував певні адміністративні, житлової оборонні функції, але на нашу думку цей термін не варто поширювати на всю історію досліджуваної конструкції.⁶

ФОРТЕЦЯ. Термін «Фортєця» (від італійського *Fortezza*) або твердиня – укріплена фортифікаційна споруда з капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування у круговій обороні. Таке формулювання ми знаходимо в сучасній популярній літературі⁷. Більш точно визначення терміну «фортеця» міститься не тільки в енциклопедичних виданнях, а й спеціальній літературі з питань історії фортифікації. Наприклад, у працях російських генералів XIX ст. Ф. Ласковського

і Ц. Кюї знаходимо визначення: «Фортеця важливий у стратегічному плані пункт (місто) з постійним гарнізоном, озброєнням, запасами і управлінням, підготовлений фортифікаційними спорудами до тривалої оборони в умовах облоги»⁸. У «Військовій енциклопедії» за редакцією К. Величка зазначено: «Кам'янець [...] з 1793 по 1812 роки російська прикордонна фортеця [...], з 1796 року зарахована до штатних фортець у якості опорного пункту на південно-західному кордоні»⁹. Радянські військові теоретики В. Яковлев та В. Шперк дотримуються такого визначення: «[...] укріплена позиція довготривалого характеру, що обороняє стратегічний пункт [...]»¹⁰. В «Українській загальній енциклопедії» є схоже тлумачення: «Фортеця – це воєнна будівля, що має за мету замкнути ворогові доступ до якогось важливого місця»¹¹. У «Слов'янській енциклопедії» за редакцією В. Богуславського зазначено, що «Фортеця є стратегічним пунктом, який укріплений засобами довготривалої фортифікації, та має постійний гарнізон, озброєння, запаси і керівництво»¹². Прикметно, що у досить схожих визначеннях лексеми «фортеця» йдеться про суто військово-оборонний об'єкт з чіткою інфраструктурою і функціями, що у більшості випадків виключає розташування у ньому великої резиденції чи житла поважних осіб. До такого типу споруд варто віднести Хотинську, Аккерманську та Кам'янець-Подільську фортеці.

Не менш важливим є бачення статусу кам'янецької фортифікаційної споруди відомими

⁴ Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах / під ред. І. Раковського. Т. 2: З-Р. Львів-Станіславів-Коломия : Рідна школа. 1930. С. 21-22.

⁵ Радянська енциклопедія історії України. Том 2 / ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков та ін. АН УРСР. Київ : гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1970. С. 182.

⁶ Енциклопедія історії України: Т. 4 / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка. 2007. С. 56-57.

⁷ Трубчанинов С.В. Країна замків і фортець. 2-е вид., доп. і перер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. 56 с.

⁸ Ласковський Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. 1, С.-Петербург : в тип. Императорской академии наук. 1861. С. 540.; Кюи Ц. А. Краткий исторический очерк долговременной фортификации. 3 изд. С.-Петербург : 1897. С. 257.

⁹ Военная энциклопедия. Т. XII / под ред. К.И. Величко. С.-Петербург: тип т-ва И. Д. Сытина, 1913. С. 325.

¹⁰ Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. Москва : Госвоениздат. 1931. С. 88; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. Москва : изд. Военно-инж. акад. им. В.В. Куйбышева, 1946. С. 155.

¹¹ Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання. В 3-х томах / під ред. І. Раковського. Т. 3: С-Я. Львів-Станіславів-Коломия : Рідна школа. 1933. С. 252.

¹² Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Московия: в 2 т. Т. 1. А-М // авт.-сост. В.В. Богуславский. Москва : Олма-Пресс, 2001. С. 614.

істориками, дослідниками Поділля XIX–XX ст. Географічне розташування м. Кам'янця-Подільського наприкінці XVIII– на початку XIX ст. передбачало його використання росіянами передусім як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки згодом – як адміністративного центру¹³. «Територія Подільського воєводства була частково приєднана до Ізяславської та Брацлавської губерній [...] Кам'янець залишився тільки фортецею» – писав В. Гульдман¹⁴. «Столиця Поділля Кам'янець залишилася тільки фортецею,» – констатував відомий історик Поділля, краєзнавець Е. Сіцинський¹⁵. Варто зазначити, що автори, з опорою на офіційні документи, мали на увазі саме фортецю як міліарний об'єкт, а не усі укріплення міста. Олександр Прусевич у 1904 р. опублікував статтю у «Подільських епархіальних відомостях» – «Історичний нарис укріплень м. Кам'янця-Подільського», в якій детально описав фортифікаційні споруди та розглянув питання їх ефективного використання армійськими підрозділами¹⁶. У 1915 р. виходить його книга «Kamieniec Podolski. Szkichistoryczny», у якій він дає власну оцінку подіям 1793 року і використовує термін «фортеця»¹⁷.

З середини XX ст. спостерігаємо широкий вжиток цього терміну як серед науковців, так і в мовній практиці. Наприклад, в історико-архітектурному нарисі видання 1968 р. за авторства відомих краєзнавців Є. Пламеницької, І. Вінокура, Г. Хотюна та І. Медведовського зустрічаємо тільки термін «фортеця»¹⁸. У путівниках, що побачили світ у 1970 і 1982 рр. за авторства колективів дослідників Ю. Бейдера, І. Гарнаги, В. Олійника,

Г. Хотюна, С. Дзюби, Л. Кучугури, Н. Козлова, О. Лясоти, Г. Руденка знаходимо визначення «Старафортеця XIII–XVIII ст.»¹⁹.

Крім того, за спогадами старожилів, з кінця 50-х до початку 80-х рр. XX ст. крім офіційного найменування об'єкту «Стара фортеця», серед кам'янчан була поширена інша її назва – «Турецька фортеця», а чимало з них вірили легендам, що її побудували саме турки у XVII ст., але ніхто не називав її «Турецьким замком». Одіозному радянському письменнику В. Беляєву теж не спало на думку назвати одну зі своїх повістей відомої трилогії «Старий замок» – замість «Стара фортеця»²⁰. Це ще одне підтвердження відсутності використання мешканцями міста топоніма «замок», коли мова йшла про фортецю.

Втім, незважаючи на енциклопедичне й наукове підґрунтя встановлення ознак, а відповідно й статусу об'єкта, сучасні інтерпретації мають самостійницький характер на рівні суб'єктивних уподобань та уявлень. З початку 2000-х рр. все частіше у працях подільських істориків і краєзнавців можна зустріти позначення досліджуваного об'єкту обома номінаціями. Наприклад, в популярному історичному нарисі О. Завальнюка й О. Комарницького на сторінках 10-й і 21-й під фотографічними зображеннями зазначено – «Стара фортеця», а в тексті на сторінках 20-21-й стосовно того самого об'єкта в той самий історичний період використано термін «Старий замок»²¹. Подібна термінологічна еквілібристика проглядається у «Топонімічному словнику Кам'янця-Подільського» за авторства В. Прокочукай І. Старенького, де один і той самий

¹³ Скрипник А.Ю. Кам'янець-Подільський як військово-адміністративний центр наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // ІV міжн. наук-практ. конф. «Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків» (17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка. 2012. С. 53-55.

¹⁴ Гульдман В. Памятники старины в Подоли (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольский. изд. Подольского губернского статистического комитета, 1901. С. 201.

¹⁵ Сицинский Е. Город Каменец-Подольский – историческое описание. Киев : Тип. Кульженко. 1895. С. 69.

¹⁶ Прусевич А. Исторический очерк укреплений г. Каменец-Подольского // ПЕВ. 1904. № 17. С. 4.

¹⁷ Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. / Skichistoryczny. Kijow-Warszawa, 1915. Naklad Ksiegami Leona Idzikowskiego. S. 43.

¹⁸ Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис / авт. тексту: Є. Пламеницька, І. Вінокур, Г. Хотюн, І. Медведовський. Київ : Будівельник. 1968. С. 17.

¹⁹ Кам'янець-Подільський. Путівник / авт. тексту: Ю. Бейдер, І. Гарнага, В. Олійник, Г. Хотюн. Львів : Каменяр. 1970. С. 21-22; Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Путівник / авт. тексту: С. Дзюба, Л. Кучугура, Н. Козлова та ін. Львів: Каменяр. 1982. С. 4–6.

²⁰ Беляев В. Старая крепость. Москва : Советский писатель. 1954 г. 836 с.

²¹ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський : історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2001. С. 10; 20–21.

об'єкт довільно позначається як лексемою «фортеця», так і «замок».²²

Цікава ситуація спостерігається на офіційних веб-ресурсах установ, покликаних вивчати і зберігати пам'ятки оборонної архітектури. Зокрема, на офіційній сторінці Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника тотально використовується термін «Замок», ще й пишеться з великої літери²³. Якщо в музеї панує «замкоманія», то на сайті НІАЗ «Кам'янець» у розділі «Перелік пам'яток архітектури і містобудування» досліджуваний об'єкт національного значення за № 730 маснеймовірну назву – «Стара фортеця (Замок старий), 14-17 ст. ст. (12-19 ст. ст.)», а під номером 730/1 вищезгаданий замок має «мури фортеці».²⁴

Виникає питання щодо паралельного існування таких назв, як «Підзамче» та «Замковий міст» (Турецький міст) у безпосередній близькості від фортеці. На нашу думку причина полягає в тому, що довгий час укріплення на місці біля західної частини міста мали статус військового об'єкта, а перебування цивільних осіб під його стінами без поважної причини нерідко каралося на смерть через підозри у шпигунстві. Ймовірно, поступово в мешканців утворилися певні асоціації об'єкта з чимось міцним і зачиненим на замок. Або через відсутність у мовному вжитку місцевого населення італійського слова «fortezza» чи його незнання воно підмінювалося більш звичним і традиційним – «замок». Потрібно також враховувати психологічні особ-

ливості людей та певний консерватизм стосовно нових назв і термінів. Наприклад, із набуттям незалежності України частина вулиць і площ Старого міста і Нового плану Кам'янця-Подільського ще у 1991 році змінила свої назви, але й досі хтось продовжує користуватися старими радянськими найменуваннями. Недавній закон про декомунізацію майже не залишив старих назв у місті, але мешканцям потрібен час для адаптації до нових, і тому на рівні підсвідомості і звички виголошуються формально відсутні топонімічні назви. Логічно припустити що подібна ситуація могла існувати й у далеких XV-XVIII ст.

КРОНВЕРК. Якщо Стара частина Кам'янецької фортеці, зважаючи на її стан, статус і функції в період Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Великого Князівства Литовського може бути об'єктом науково-топонімічної дискусії, то так званий «Новий замок», тобто Нова частина, а насправді, відповідно до своєї конструкції і конфігурації, – Кронверк, не витримує наукової критики щодо надання йому вище зазначеного терміну «замок».

Звертаючись до міліарних довідкових джерел, зустрічаємо таке загальне визначення: «Кронверк (нім. *Kronwerk*; від нім. *Krone* – корона + нім. *Werk* – будова) – короновидне укріплення, зовнішнє укріплення фортеці, що служило для посилення фортечного фронту. Кронверк складався з одного бастиону і двох напівбастионів, які надавали йому вигляд корони»²⁵.

²² Прокопчук В.С., Старенький І.О. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського. Кам'янець-Подільський : вид. ПП Зволейко Д.Г., 2014. С. 60–61; 110–111.

²³ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Об'єкти. URL: <http://muzeum.in.ua/obkti/ob%D1%94kt-1.html>. (дата звернення: 29.08.2018 р.).

²⁴ НІАЗ «Кам'янець». Перелік пам'яток архітектури і містобудування. URL: http://niazkamenec.org.ua/info/perelik_pamyatok.shtml. (дата звернення: 29.08.2018).

²⁵ Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания /под ред. С.Н. Южакова. Одиннадцатый том. Киты-Ландана. Санкт-Петербург: Книгоиздательское т-во Просвещение, 1903. С. 583.

Відомо, що кронверки були винайдені італійським військовим інженером Франческо де Маркі, а їхнє широке використання почалося із Нідерландів. Особливо популярним будівництвом «рогачів» було у XVI-XVIII століттях. Часто подібні укріплення будувалося біля основних фортечних стін. Вони використовувалися для розширення укріпленого району в певному напрямі, для захисту окремих позицій, головних укріплень та мостів і в'їзних брам²⁶. У російських військових енциклопедіях видання початку ХХ ст. такі укріплення відносять до категорії «Допоміжних споруд» (рос. Вспомогательные постройки), кронверки і горнверки трактовують як допоміжні елементи основних фортифікаційних конфігурацій. Їх детальний опис військовими інженерами та функціональне призначення зовсім не відповідає ознакам таких укріплень, як класичні замки²⁷. Укріплення Кам'янця на Смотричі не стали винятком, і впродовж 1617-1621 років, за дорученням польського короля Зигмунта III (Вази), військовий інженер Теодор (Теофіл) Шомберг з найуразливішого західного боку кам'янецької фортеці побудував нове кам'яно-земляне укріплення бастионного типу, яке отримало назву «Кронверк» (горнверк). За своєю конфігурацією, параметрами та розмірами він повністю відповідав стандартам подібних європейських споруд. Метою його будівництва було, по-перше, розширення розмірів фортеці для збільшення кількості гарнізону і озброєння; по-друге, захист морально застарілої Старої частини.

Отже, згідно з фортифікаційною термінологією, споруда у Кам'янці-Подільському, названа «Новою фортецею» чи тим більше «Новим замком», насправді має власну назву через своє чітке призначення у якості одного з елементів середньовічного оборонного комплексу міста. Свідоме чи несвідоме незнання чи нехтування науковцями і краєзнавцями сталих термінологічних понять призвело до їх нівелювання та поширення випадкових чи вибіркових назв, які заразнаполегливо претендують на офіційний статус. На нашу думку, така ситуація неприпустима. Ми маємо нарешті чітко дати визначення оборонно-фортифікаційної споруди, що знаходиться у місті Кам'янці-Подільському, усунути розбіжності шляхом наукового підходу з використанням сучасного методологічного інструментарію, а за потреби – й конструктивної наукової дискусії.

Багатовекторне вивчення українськими дослідниками історичного минулого Поділля і древнього міста Кам'янця-Подільського триває. Завдяки спільним зусиллям археологів, науковців та краєзнавців ми кожного року отримуємо нові цікаві і цінні відомості про ті далекі часи. На базі навчальних закладів та музейних установ проводяться міжнародні і всеукраїнські конференції та круглі столи, видаються наукові збірники і журнали. Далеко не останнє місце у цій роботі займає топоніміка. Правильні та науково обґрунтовані назви населених пунктів, оборонних споруд, фрагментів місцевості є запорукою подальших успішних історичних розвідок.

Наразі ж свідоме чи несвідоме незнання чи нехтування науковцями і краєзнавцями сталих термінологічних понять призвело до їх нівелювання та поширення випадкових чи вибіркових назв, які наполегливо претендують на офіційний статус. У нашому випадку навколо об'єкта дослідження панує топонімічна плутанина і роздвоєння, яке ускладнює оперування поняттями у рамках наукового поля. На нашу думку, така ситуація неприпустима. Ми маємо нарешті чітко на офіційному рівні дати визначення оборонно-фортифікаційної споруди, що знаходиться у місті Кам'янці-Подільському, усунути

²⁶ Веремеев Ю. Крепости бастионного типа XVI-XIX вв. Часть 1 // URL: <http://army.armor.kiev.ua/fort/krepost-bastion.php>. (дата звернення: 28.02.2019 р.).

²⁷ Военная энциклопедия. Том VII. Воинская честь-Гимнастика военная / под.ред. К.И. Величко. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва И.Д. Сытина, 1912. С. 85–86.

розбіжності шляхом наукового підходу з використанням сучасного методологічного інструментарію, а за потреби – й конструктивної наукової дискусії. Для цього необхідно ініціювати скликання наукового форуму за участю фахівців з інститутів НАН України, дослідників історії Поділля, членів НСКУ та представників громадськості, де: по-перше більш точно визначити усі

етапи будівництва мілітарних об'єктів; по-друге, окреслити і науково обґрунтувати статус (фортеця – замок) споруди у певних хронологічних періодах; по-третє, упорядкувати зовнішні інформаційно-туристичні носії. Запорукою успішного вирішення проблеми є наявність потужного наукового потенціалу сучасної української історичної науки.

References

- Beliaev, V. (1954). *Staraia krepost. Moskva : Sovetskiy pysatel.* [in Russian]
- Veremeev Yu. (n. d.) *Kreposti bastionnoho tipa XVI-XIX vv. Chast 1 // URL: <http://army.armor.kiev.ua/fort/krepost-bastion.php>.* (data zvernennia: 28.02.2019 r.). [in Russian]
- Huldman, V. (1901). *Pamiatnikistariny v Podoli (Materyaly k sostavleniyu arkheolohycheskoi karty Podolskoi hubernyy). Kamenets-Podolskiy. yzd. Podolskoho hubernskoho statistycheskoho komiteta,* [in Russian]
- Iakovlev V. V. (1931) *Evoliutsiya dolhovremennoi fortifikatsii. Moskva : Hosvoenizdat.* [in Russian]
- KiyuTs, A. (1897). *Kratkiy istorycheskiy ocherk dolhovremennoi fortifikatsii. 3 izd. SPeterburh.* [in Russian]
- Laskovskiy, F.F. (1861). *Materyaly dlia istorii inzhenernoho iskusstva v Rossii, ch. 1, SPeterburh : v tip. Imperatorskoi akademii nauk.* [in Russian]
- Prokopchuk, V.S., Starenkiy I.O. (2014). *Toponimichnyi slovnyk Kamiansia-Podilskoho. Kamianets-Podilskiy : vid. PP Zvoleiko D.H.* [in Ukrainian]
- Prusevych, A. (1904, № 17). *Istoricheskiy ocherk ukreplenyh. Kamenets-Podolskoho // PEV.* [in Russian]
- Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec-Podolski. / Skich istoryczny. Kijow-Warszawa, Naklad KsiegamiLeonaIdzikowskiego.* [in Polish]
- Savchuk Yu, K. (1992). *Herb Kamiansia-Podilskohoy ak dzherelo vuvchenni asotsialnoi, ekonomichnoitapolitychnoiistoriimista // Problemy etnohrafii, folkloru i sotsialnoiheohrafii Podillia: nauk. zb. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiyepedinstytut,* [inUkrainian]
- Shperk, V. F. (1946). *Fortifikatsyonnyi slovar. Moskva : izd. Voенno-inzh. akad. im. V. V. Kuibysheva,* [in Russian]
- Sitsynskiy, E. (1895). *HorodKamenets-Podolskiy – istoricheskoeopisanie. Kiev : Tip. Kulzhenko.* [in-Russian]
- Skrypnyk, A.Yu. (2012). *Kamianets-Podilskiy yak viiskovo-administratyvnyi tsentr naprykintsi XVIII – napochatku XIX st. // IV mizhn. nauk-prakt. konf. «Kamianets-Podilskiy v konteksti ukrainsko-evropeiskykh zviazkiv». Kamianets-Podilskiy: K-PNU im. I. Ohiiienka.* [inUkrainian]
- Trubchaninov, S. V. (2007). *Krainazamkiv i fortets. 2-e vydannia, dop. i perer. Kamianets-Podilskiy: Oiium.* [inUkrainian]
- Zavalniuk O.M., Komarnytskyi O.B. (2001) *Kamianets-Podilskiy : istoryko-populiarnyi narys. Kamianets-Podilskiy : Abetka-NOVA. 120 s.* [in Ukrainian]

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник

Музею хліба науково-дослідного філіалу

«Музей народної архітектури та побуту

Середньої Наддніпрянщини Національного

історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

E-mai: zham.olena@ukr.net

ORCID :<https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>

Експедиція науковців Переяславського та Київського скансенів на Чернігівщину у жовтні 1969 року: мета та результати

(До 50-річчя Музею народної архітектури та побуту України)

У статті досліджуються обставити організації й проведення першої спільної експедиції науковців Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР та Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на Чернігівщину в жовтні 1969 р. під керівництвом М.І. Жама. Приділена увага передісторії, географії, тематиці, результатам експедиції.

Ключові слова: експедиція, скансен, етнографічний комплекс, учасники, пам'ятка архітектури, музейний предмет.

Olena Zham (Pereyaslav-Khmelnytsky)

candidate of historical sciences,

leading researcher Bread Museum research branch

Museum of the folk architecture and way of life of the middle Dnieper

area of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav».

E-mai: zham.olena@ukr.net

ORCID :<https://orcid.org/0000-0001-6216-5167>

Joint expedition of scientists of Peresaslavsky and Kievsky skanssen on Chernihiv polissya in october 1969 year

(The 50-th anniversary of the creation of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine)

This article describes the circumstances of the organization and making the first common scientific exploratory expedition of scientists of The National Museum of Folk Architecture and Everyday life of the Ukraine SSR and Pereyaslav-Khmelnytsky National Historical Museum at Chernihiv region since October 1-10 1969, under of the head of Pereyaslav Scansen mr. Zham. The primary task of the expedition was to survey the region in order to identify the monuments of folk architecture and collecting items of museum value (household utensils, folk art, crafts, tools) for the Kyiv Scansen. The previous agreement was reached at the meeting, where the question of the ethnographic museums of open air creation was discussed on March 15-18, 1968. There are many members of expedition: M.Zham, O.Iuzvikova, V.Iuzviko, T.Kozachkovska, V.Shablevsiy, L.Kuzmenko, S.Smolinskiy, I.Zmorovich, V.Melikhova, G.Bandurenko, L.Kolinko. As a result of the search, more than 500 items of the museum value were collected, more of them were handed over to the museum in Kiev, and the unique windmill of the beginning of XIX cent. at the Liska Menskiy district. It was not the last windmill founded in Galitsa village.

As a result, members of this expedition identified and inspected a big number of valuable monuments of folk architecture, collected a lot of household items, tools, crafts, works of art, etc.

But the main success of expedition was the experience of organization of regional search expedition, a comprehensive study of the ethnic culture of the ethno-region. This expedition has become the impetus for further research of Chernihiv Polissya, activated the scientific expeditionary and searching work in both museums.

Key words: expedition, scansen, ethnographic complex, participants, architectural monument, museum object.

Створення будь-якого музею і особливо такого масштабного як Національний музей народної архітектури та побуту України – це визначна подія в культурному житті країни, яка є результатом цілеспрямованої організаційної, пошуково-дослідницької, збиральницької, фондової, експозиційної роботи. Важливим етапом на цьому шляху є науково-експедиційна та пошукова діяльність: організація й проведення експедицій, наукових відряджень, залучення краєзнавців на місцях, налагодження контактів з місцевим населенням, державними установами, громадськими організаціями, підприємствами. Здійснення цих та інших важливих пошукових програм є необхідною передумовою для створення етнографічного музею, оскільки забезпечує наповнення музейної експозиції оригінальними пам'ятками народної архітектури, предметами побуту, знаряддями праці, творами мистецтва, світлинами й документами і т. п. Загальновідомо, що найбільш ефективною й результативною формою комплектування фондів музею етнографічними матеріалами є експедиційна діяльність. Вона передбачає

обстеження конкретного регіону з метою пошуку й обстеження пам'яток народної архітектури, виявлення й збір предметів музейного значення по певній тематиці.

Не дивлячись на достатньо тривалий період існування Національного музею народної архітектури та побуту України наукових досліджень, які б висвітлювали історію його становлення та пов'язану з цим науково-експедиційну діяльність небагато¹. Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що експедиційна діяльність Національного музею народної архітектури та побуту України загалом привертала увагу дослідників, однак перша експедиція цього музею, організована в жовтні 1969 р. на Чернігівщину за участю музейних працівників з Переяслава-Хмельницького ще не виступала об'єктом спеціального дослідження.

Національний музей народної архітектури та побуту України започатковано Постановою Ради Міністрів УРСР № 105 «Про створення Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР», прийнятою 6 лютого 1969 р.

¹ *Борисенко Ю.С.* Становлення та розвиток музейних закладів просто неба на українських землях (кінець XIX – 80-ті рр. XIX ст.) // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/culturology/.../535>; *Верговський С.В.* До історії започаткування архітектурних експозицій Національного музею народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2015. Випуск 9 (11). С. 55-64; *Верговський С.В.* Передумови, наукові засади створення й перспективи розвитку Національного музею народної архітектури та побуту України // Народна культура України: традиції і сучасність. Київ, 2010. С. 81–89; *Верговська М.С.* З історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся у Національному музеї народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – 472 с. – С. 50-55; *Верговська М.С.* Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба // Сіверщина в історії України. – Випуск 8. – 2015. – С. 58-61; *Данилюк А.Г.* Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. – Тернопіль: навч. Книга – Богдан, 2006. – 104 с.; *Данилюк А. Г.* З історії музеїв просто неба // Пам'ятники України. – 1984. – № 3; *Орел Л. Г.* Всеукраїнський музей народознавчих скарбів у Києві: [до 30-річчя Музею народної архітектури та побуту України] // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №4. – С. 26-33; *Петрович В.* Музеї просто неба – осередки дослідження та популяризації матеріальних і духовних цінностей традиційної культури українського народу // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. Науковий збірник. Випуск 44. Матеріали Четвертої Всеукраїнської науково-етнографічної конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження Олекси Ошуркевича, 16-17 квітня 2013 року, м. Луцьк. Упоряд. Є. І. Ковальчук, Л.А. Мірошніченко-Гусак. Луцьк, 2013. С. 100-102; *Прибсга Л.* До історії створення архітектурної експозиції Музею народної архітектури та побуту України // Відлуння віків. – 2009. – № 1(11). – С. 14-18; *Свирида Р.* Скарбниця народної культури // Дивослово. – № 7. – К., 2004. – С. 70-74; *Ходаківський М.* Київський скансен: Здобутки і втрати (до 35-річчя відкриття експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України) // Краєзнавство. 2011. № 4. С. 191-197; *Ходаківський М.* Роль академіка П.Т. Тронька у створенні київського скансену // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. К.: Вид-во Міленіум. 2012. С. 67-70; *Федака П.М.* Національний музей народної архітектури та побуту України на відтинку свого 40-річчя // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Народна культура України: традиції і сучасність», присвячена 40-річчю заснування Музею народної архітектури та побуту України, (Київ, 9 жовтня 2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nmnapu.org.ua/novyny/nmnapu-na-vidtynkusvoho-40-richchja/>. – Назва з екрану.

У пункті № 4 цієї Постанови прописано: «Академії наук УРСР, Держбуду УРСР, Міністерству культури УРСР та облвиконкомам разом з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури організувати роботу по виявленню, збереженню і відбору для експонування в музеї народної архітектури та побуту старовинних пам'яток народного будівництва (житлових, громадських, господарських, виробничих та інших споруд), відповідного побутового начиння, творів народного мистецтва, виробів ремесла, знарядь праці та інше, що належать державним організаціям, колгоспам або громадянам. Облвиконкомам забезпечити збереження виявлених та відібраних експонатів, відправку яких до м. Києва здійснювати за пропозиціями Міністерства культури УРСР»². Постанова опублікована в «Збірнику постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки» № 2 за 1969 р.

На виконання вище згаданого розпорядження уряду виконком Київської обласної Ради депутатів трудящих 25 серпня 1969 р. виніс рішення під № 660 «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР»³. У свою чергу виконком Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих 25 вересня 1969 р. виніс рішення під № 224 з однойменною назвою. Вважаємо за доцільне навести текст цього Рішення повністю: «На виконання рішення № 660 від 25 серпня 1969 р. виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР», виконком районної Ради депутатів трудящих ухвалює: 1). Зобов'язати районний відділ культури (тов. Свитко П.Г.), районного архітектора тов. Бойка В.С., виконкоми міської та сільських Рад депутатів трудящих з участю районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури організувати роботу по

виявленню, збереженню і відбору для експонування в музеї народної архітектури та побуту старовинних пам'яток народного будівництва (жилих, громадських, господарських, виробничих та інших споруд), відповідних побутових речей, творів народного мистецтва, виробів ремесла, знарядь праці та інше, що належить державним організаціям, колгоспам або громадянам, залучивши до цієї роботи первинні організації товариства та широку громадськість. 2). Для керівництва роботою по виявленню, вивченню та підготовці пропозицій по використанню пам'яток народного будівництва, етнографічних експонатів, творів народного мистецтва, ужиткових речей для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР утворити комісію в складі: Глоба В.Я. (заступник голови райвиконкому), Сікорський М.І. (директор музею), Свитко П.Г. (зав. райвідділом культури), Жам М.І. (голова районної організації товариства по охороні пам'яток історії та культури), Бойко В.С. (районний архітектор). 3). Виконкомам міської та сільських Рад депутатів трудящих створити комісії по виявленню етнографічних матеріалів. 4). Районному відділу культури, районному архітектору разом з районною організацією по охороні пам'яток історії та культури, списки відібраних експонатів з короткими анотаціями про них подати на розгляд районної комісії в січні та серпні 1970 року⁴.

Згідно з вище наведеними розпорядженнями уряду УРСР, виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих, виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих до справи по виявленню й відбору для експонування в Державному музеї народної архітектури та побуту Української РСР пам'яток народної архітектури, побутового начиння, творів народного мистецтва, знарядь праці долучилися працівники Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, які на той час мали чималий досвід експедиційної діяльності. Так,

² Крук О. Створення етнографічних комплексів та експозицій як один з напрямів розвитку українського музейництва 1960-х – 1980-х років // Краєзнавство. 2009. № 1-2. С.120-127.

³ Державний архів Київської області, ф. 880, оп. 12, спр. 1276. Рішення виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих № 660 від 25 серпня 1969 р. «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР».

⁴ Архівний відділ Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації, ф.1, оп.1, спр.176. Рішення виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих № 224 від 25 вересня 1969 р. «Про виявлення та відбір експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР».

наприклад, за період із жовтня 1953 р. по жовтень 1969 р. було організовано 88 пошукових експедицій, з яких 43 за межами Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (підрахунки наші, до переліку увійшли лише експедиції зафіксовані у книгах наказів по Переяслав-Хмельницькому державному історичному музею). Разом з цим М. І. Сікорський та М.І. Жам у статті «Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею», надрукованій в 1965 р. в журналі «Народна творчість та етнографія» згадували про значно більшу кількість експедицій: «Протягом 1958-1962 рр. ми організували кількості історико-побутових експедицій у села Переяслав-Хмельницького району та до сусідніх районів Полтавської і Чернігівської областей. Зібрано багаті етнографічні матеріали, що дало можливість підготувати широку різноманітну експозицію»⁵.

Переважає більшість цих експедицій мала етнографічне спрямування й була зумовлена необхідністю наповнення музейними предметами й пам'ятками експозиції етнографічного відділу Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Цей відділ під назвою «Філіал Михайлівської церкви» було створено наказом № 30 від 7 жовтня 1958 р. Відділ очолив В.П. Шкулета, з 17 вересня 1960 р. його на цій посаді змінив М.І. Жам. Створена весною 1959 р. в трапезній Михайлівської церкви та на території двору етнографічна експозиція, а також перевезені сюди дві пам'ятки народної архітектури (комора й вітряк) стали початком становлення першого вітчизняного скансену – Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (відкритий у 1964 р.).

Починання музейників м. Переяслав-Хмельницького знайшло підтримку уряду України, який 20 лютого 1967 р. прийняв постанову «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії Української РСР», в якій було визнано за доцільне створити подібні музеї

під відкритим небом в Києві, Львові, Ужгороді. Цією ж Постановою виконкомом Київської міської, Київської, Львівської, Закарпатської обласних рад депутатів трудящих дозволялось закуповувати цінні пам'ятки народної архітектури та побуту, що перебували у власності колгоспів та окремих осіб, та передавати їх в зазначені музеї. Постанова була опублікована у «Збірнику постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки» № 2 за 1967 рік⁶.

У березні 1968 р. Міністерство культури УРСР провело нараду по питанню створення етнографічних музеїв під відкритим небом у Києві, Львові, Ужгороді. На цю нараду були запрошені представники Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, зокрема, ті з них, що були причетні до створення переяславського скансену. Згідно з наказом № 6 від 15.03.1968 р. по Переяслав-Хмельницькому державному історичному музею на нараду було делеговано першого керівника Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини М.І. Жама: «Відповідно до наказу заступника Міністра культури УРСР по підготовці матеріалів до наради про створення етнографічних музеїв під відкритим небом, командувати в Київ на 4 дні зав. відділом тов. Жама М.І. з 15 по 18 березня включно»⁷. На нараді була досягнута попередня домовленість про сприяння працівників Переяслав-Хмельницького державного історичного музею у створенні київського скансену. Невдовзі обіцяне було втілене на практиці. М.І. Жам пригадував: «У 1968 р. розпочалося створення Державного музею народної архітектури та побуту під Києвом. До нас як до першопрохідників зверталися працівники цього музею. В 1969 р. до М.І. Сікорського звернувся В.О. Сікорський з проханням надати практичну допомогу працівникам київського скансену, поділитися досвідом у зборі етнографічних матеріалів, пошуку й обстеження архітектурних пам'яток. Учасникам експедиції гарантувалася оплата відряджень та забезпечення транспортом»⁸. Один із

⁵ Сікорський М.І., Жам М.І. Етнографічний відділ Переяслав-Хмельницького історичного музею // Народна творчість та етнографія. К., 1965. С.106.

⁶ Крук О. Створення етнографічних комплексів та експозицій як один з напрямів розвитку українського музейництва 1960-х – 1980-х років // Краєзнавство. 2009. № 1-2. С. 122.

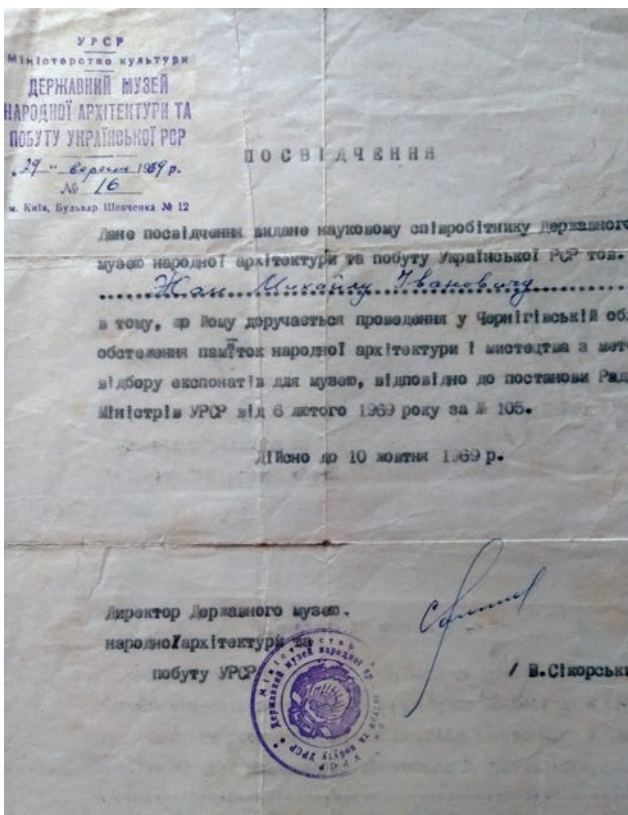
⁷ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 2.01.1965 г. окончено 5.05.1969 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1965-1969] – 46 л.

⁸ Жам М.І. Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». 2002. 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

фундаторів київського скансену С.В. Верговський з цього приводу писав: «Першу експедицію київського скансену вивів «у поле» перший керівник переяславського скансену Михайло Іванович Жам, і це, певним чином, символічно, ніби як благословення нового скансену вже досвідченим дослідницьким закладом, досвідченим дослідником, що передав естафету пошанування та досліджень пам'яток народної культури⁹.

У жовтні 1969 р. науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею взяли участь у першій науково-пошуковій експедиції Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР. Експедиція тривала 10 днів (з 1-го по 10-те жовтня включно) й була спрямована на Чернігівське Полісся. До маршруту були включені села Козелецького, Менського, Соснівського, Новгород-Сіверського, Прилуцького районів Чернігівської області. Мета експедиції – пошук і збір предметів музейного значення для київського скансену, виявлення й обстеження пам'яток народної архітектури з перспективою їх перенесення на територію музею.

Склад учасників експедиції наступний. Керівник Михайло Іванович Жам (1931–2002 рр.) – на той час (з 01.01.1966 р., наказ № 2 від 05.01.1966 р.) «завідуючий філіалом етнографічного музею під відкритим небом» Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Збереглося Посвідчення № 16 від 29 вересня 1969 р., видане М.І. Жаму директором Державного музею народної архітектури та побуту УРСР В. Сікорським, про його участь у вище зазначеній експедиції: «Дане посвідчення видане науковому співробітнику Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР Жам Михайлу Івановичу в тому, що йому доручається проведення у Чернігівській обл. обстеження пам'яток народної архітектури і мистецтва з метою відбору експонатів для музею, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 лютого 1969 року за № 105. Дійсне до 10 жовтня 1969 р.». На час проведення експедиції М.І. Жам мав чималий досвід науково-експедиційної роботи. Відомо, що М.І. Жам почав працювати в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї 3 березня 1960 р. на посаді наукового співробітника (наказ

М.І. Жам (праворуч) та М.П. Палагута під час проведення експедиції.

Посвідчення видане М.І. Жаму про те, що йому доручається проведення у Чернігівській обл. обстеження пам'яток народної архітектури і мистецтва з метою відбору експонатів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 лютого 1969 року.

⁹ Верговський С.В. Його не можна ні злякати, ні купити, ні зупинити // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О.М. Жам; збір. маеріал. Н.Г. Ткаченко. Переяслав-Хмельницький : СКД, 2013. С. 276.

№ 4 від 02.03.1960 р.). І вже наступного дня, 4 березня 1960 р., був командирований в с. Мала Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну для збору експонатів (наказ № 5 від 04.03.1960 р.). На час проведення спільної експедиції науковців київського й переяславського скансенів на Чернігівщину І. М. Жам узяв у 47 етнографічних експедиціях. Під його безпосереднім керівництвом на територію переяславського скансену до жовтня 1969 р. було перевезено 38 пам'яток народної архітектури: гамазей із с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1964); церква Св. Покрови с. Острійки Білоцерківського р-ну Київської обл. (1967); школа з с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1967); Мисливський будинок кн. О.К. Горчакова з ур. Біле Озеро Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1969); будинок комунарів з х. Комуна Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1965); хата з с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл. (1965); комора з с. Карань Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (1961); водяний млин з с. Северинівка Таращанського р-ну Київської обл. (1965) та 10 вітряків з Переяславщини, Київщини, Харківщини, Полтавщини, Сумщини, Буковини. В музеї було створено експозиції шести селянських садиб. У 1965 р. – селянина-середняка (хата, комора, клуна, повітка, саж); у 1965-1967 рр. – заможного селянина-промисловця (хата, повітка, олійниця, комора, саж, клуна, погрібник); у 1967-1969 рр. – селянина-бідняка (хата, курник); у 1967-1969 рр. – садиба гончара (хата, комора, повітка); у 1968-1969 рр. – садиба чинбаря (хата, повітка, комора, саж). На черзі була музеєфікація ще двох пам'яток. У 1968 р. обстежено та підготовлено до перевезення Церкву Св. Георгія із с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. На початку жовтня 1969 р. обстежено й підготовлено до перевезення шинок із с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. Таким чином, переяславці наприкінці 60-х рр. ХХ ст. мали достатній досвід музеєфікації пам'яток народної архітектури, який

міг при потребі прислужитися науковцям подібних музеїв.

До складу об'єднаної експедиції з боку Переяслав-Хмельницького історичного музею увійшли досвідчені музейники: подружжя О.І. Юзвікова та В.А. Юзвіков, Т.А. Козачковська та науковці-початківці В.П. Шаблевський та Л.С. Кузьменко.

Олена Іванівна Юзвікова (1926-2015) почала працювати в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї з 22 грудня 1961 р. на посаді наукового співробітника (наказ № 31 від 17.12.1961 р.), з 7.11.1969 р. – старший науковий працівник, 1976-1983 рр. – головний хранитель відділу фондів. Проводила активну пошукову і збирацьку роботу, особисто збрала і здійснила наукову обробку великої кількості предметів музейного значення, започаткувала фондові колекції народного одягу, рушників, скатертин та кераміки, вдосконалила методику пошукової, фондової роботи музею¹⁰. Першим її завданням була організація перевезення у червні 1961 р. комори з с. Карань Переяслав-Хмельницького р-ну на територію двору Михайлівської церкви. В подальшому О.І. Юзвікова брала участь у оформленні інтер'єрів та екстер'єрів багатьох житлових пам'яток переяславського скансену. Була учасницею більшості етнографічних експедицій. Зокрема, 3-5 серпня 1969 р. – командирована в с. Липів Ріг Ніжинського р-ну Чернігівської обл. з метою виявлення й обстеження хати ХІХ ст. для переяславського скансену (наказ № 35 від 01.08.1969 р.)¹¹.

В'ячеслав Андрійович Юзвіков все життя пропрацював у Переяслав-Хмельницькому історичному музеї, спершу на посаді екскурсовода (1954 р.), а з 1 вересня 1956 р. на посаді наукового співробітника (наказ № 23 від 31.08.1956 р.). Був учасником першої етнографічної експедиції на Чернігівщину в січні 1961 р.: «Научным работникам исторического музея Шкулете В.П., Юзвикову В.А., Нестеровской Е.С. и экскурсоводу Романенко М.И. выехать транспортом музея в командировку в Черниговскую область по сбору экспонатов сроком на три дня» (наказ № 1 від 04.01.1961 р.)¹².

¹⁰ Авраменко С.М. 12 червня – 92-га річниця з дня народження Олени Іванівни Юзвікової – відомого переяславського музейника, краєзнавця, пам'яткоохоронця // НІЕЗ «Переяслав», офіційний сайт. Категорія: Історичний календар. Особистості. Створено: 11 червня 2018 р.

¹¹ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969 г. окончено 29.03.1972 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1969-1972] – 95 л.

¹² Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 14.07.1957 г. окончено 23.12.1964 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1957-1964] – 47 л.

Незмінною учасницею етнографічних експедицій Переяслав-Хмельницького історичного музею була Тетяна Андріївна Козачковська (правнучка А. Й. Козачковського). Роботу в музеї розпочала 16.01.1962 р. на посаді екскурсовода (наказ № 4 від 15.01.1962 р.), з 1.01.1965 р. – переведена на посаду наукового працівника (наказ № 1 від 2.01.1965 р.)¹³.

До складу учасників об'єднаної експедиції увійшла Ліда Сергіївна Кузьменко. В музеї вона почала працювати незадовго до проведення згаданої вище експедиції, 2 червня 1969 р. на посаді музейного доглядача (наказ № 24 від 31.05.1969 р., §3). І того ж дня командирована в чотириденну етнографічну експедицію у Золотоніський р-н Черкаської обл. з досвідченими колегами М.І. Жамом, О.І. Юзвіковою, Т.А. Козачковською, Є.С. Нестеровською (наказ № 24 від 31.05.1969 р., §5). Відразу по завершенню цієї експедиції Л.С. Кузьменко командирована «по збору експонатів і виявленню водяного млина» в села Переяслав-Хмельницького р-ну та Макарівського р-нів Київської обл., села Черкаської обл., с. Гамаліївку Шосткинського р-ну Сумської обл. За чотири місяці роботи в музеї музейний доглядач Л.С. Кузьменко встигла побувати в п'яти експедиціях в трьох областях України й на час проведення об'єднаної експедиції вже мала певний досвід пошукової роботи. За успіхи в роботі 7.11.1969 р. була переведена з посади доглядача на посаду лаборанта музею.

Ще одним учасником експедиції став Віталій Павлович Шаблевський. В музеї він почав працювати 18.09.1969 р. на посаді наукового працівника, за 12 днів до початку проведення досліджуваної експедиції (наказ № 37 від 18.09.1969 р.). І за цей короткий термін побував у чотирьох експедиціях (сс. Помоклі та Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.; м. Пирятин Полтавської обл.; Чорнобаївський р-н Черкаської обл.). З 1.11.1969 р. переведений на посаду старшого наукового працівника (наказ № 54 від 7.11.1969 р.).

З боку Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР до складу об'єднаної експедиції увійшли досвідчений мистецтвознавець Станіслав Петрович Смолінський (завідувач відділом реставрації), Юрій Валентинович Зморевич (у 1969-1972 рр. завідувач сектором народної архітектури), Вероніка Георгіївна Меліхова (на той час завідувач відділом архітектури), фотограф Ляна Колінько, завідувач фондами Галина Олександрівна Бандуренко¹⁴. Транспорт учасників експедиції забезпечила дирекція Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР. Це був мікроавтобус РАФ-977 на 10 посадкових місць. Технічні параметри такої моделі мікроавтобуса наступні: габаритні розміри (довжина 4900 мм, ширина 1700 мм, висота 1900 мм), вага у спорядженому стані 1640 кг, максимальна швидкість 80 км/год., витрати палива 13,5 л/100 км. Технічні дані цього транспортного засобу дозволяють уявити умови, в яких перебували учасники експедиції, й оцінити можливості для збору предметів музейного значення, адже мікроавтобус мав не лише транспортувати пасажирів, а й доправити, зібрані ними речі.

Учасники експедиції пригадують, що поїздка хоч і була складною через тісний транспорт, погані дороги, ночівлю й харчування де прийдеться, біль у ногах від постійного ходіння, але їм молодим науковцям тоді ці побутові складності здавалися не суттєвими на фоні тієї цікавої і важливої справи, яку вони виконували. Особливо запам'яталась безкорисливість і довірливість місцевих мешканців, які безкоштовно передавали для музею цінні речі й охоче пускали маловідомих людей в хати на ночівлю, щей годували.

В результаті пошукової роботи було зібрано понад 500 предметів музейного значення, пригадавав М.І. Жам, переважна більшість яких була передана київському музею, а кілька побутових виробів з лози, соломи знайшли місце в експозиції переяславського скансену¹⁵. Так,

¹³ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 14.07.1957 г. окончено 23.12.1964 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1965-1969] – 47 л.; Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 01.01.1965 г. окончено 05.05.1969 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1965-1969] – 49 л.

¹⁴ *Верговська М.С.* Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба // *Сіверщина в історії України.* – Випуск 8. – 2015. – С. 58-61. – С. 58.

¹⁵ *Жам М.І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

наприклад, відомо, що фондово-закупівельна комісія Переяслав-Хмельницького державного історичного музею 15.10.1969 р. придбала (акт закупки № 394) у жителя с. Євминки Козелецького р-ну А.Г. Костриці солом'яник на два центнера зерна і «лупку» (ліпівку)¹⁶. Ю.В. Зморовичу запам'ятались зібрані в експедиції рушники, народний одяг, кераміка, начиння для ткання, дерев'яний посуд. За його свідченнями першочерговим завданням експедиції, яке поставила перед ними дирекція Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР, було виявлення пам'яток народної архітектури. Згідно з розподілом обов'язків між учасниками експедиції Ю.В. Зморович замальовував давні будівлі, які траплялися в дорозі, робив до них креслення. Йому як випускнику Київського державного художнього інституту (архітектурний та мистецтвознавчий факультети, диплом по спеціальності історія і теорія мистецтва) ця робота була близька й знайома¹⁷.

Загальновідомо, що експедиція окрім формулювання науково-дослідницької теми, визначення мети, завдань, маршруту, складу учасників, термінів проведення експедиції, також включає перелік необхідної польової документації (польові щоденники, зошити для запису спогадів і розповідей, легенд предметів). Вона є важливим джерелом для наукового опису музейних предметів і документування процесів і явищ, які супроводжують експедицію. Нами з'ясовано, що С. Смолінський вів польовий щоденник під час досліджуваної експедиції. С.В. Верговський пригадував: «Переглядаючи експедиційний щоденник С. Смолінського, я помітив адресу вітряка-кругляка, який експонується в Переяславі. Виявилось, що саме в цій експедиції було виявлено вітряк, а експедиція була спільна з переяславцями...»¹⁸. Стосовно вище згаданого вітряка М.І. Жам пригадував наступне: «В ході експозиції ми убивали двох зайців – надавали допомогу

колегам-киянам, але не забували й про свої інтереси. Так, на хуторі Ліски Менського р-ну виявили унікальний вітряк поч. XIX ст. доброго збереження типу «голландка»¹⁹. 15-21 листопада 1969 р. вище згаданий вітряк був перевезений на територію переяславського скансену (наказ № 57 від 13.11.1969 р.). С.В. Верговський згадував, що історія з цим вітряком згодом знову торкнулася київського скансену. У 1971 р. він провів експедицію навколо Чернігова і виявив з десяток зрубних соснових вітряків кругляків, та за величезним навантаженням у реставраційних роботах, при обмежених виробничих потужнос-

Вітряк з с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, поч. 70-х рр. XX ст.

¹⁶ Польові матеріали автора (далі ПМА). Записано 10.12.2018 р. від Чередніченко Лідії Сергіївни (дівоче прізвище Кузьменко), 1947 р. н., мешканки м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.

¹⁷ ПМА. Записано 3.12.2018 р. від Зморовича Юрія Валентиновича, 1946 р. н., мешканця м. Києва.

¹⁸ *Верговський С.В.* Його не можна ні злякати, ні купити, ні зупинити // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О.М. Жам; збір. маеріал. Н.Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. – 504 с. – С.270-278. – С. 276.

¹⁹ *Жам М.І.* Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

Вітряк з с. Галиця Ніжинського р-ну Чернігівської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, поч. 70-х рр. ХХ ст.

тах не було можливості для відбору і музеєфікації такого вітряка. А згодом з'ясувалося, що всі вітряки цієї зони вже втрачені. І лише в с. Смолин вдалось виявити міцний дубовий кругляк з рештками даху, валу, колеса, крил, але без внутрішнього обладнання. Щоб відновити робочий механізм довелося шукати аналоги. З дозволу М.І. Сікорського було обстежено вітряк з с. Ліски Менського р-ну Чернігівської обл., завдяки чому вдалось відтворити необхідне обладнання вітряка з с. Смолин²⁰. Під кінець роботи спільної експедиції переяславських і київських музейників на Чернігівщину в с. Галиця Прилуцького р-ну був виявлений ще один вітряк, на відміну від попереднього, стовпової конструкції. Через рік, 8-16 жовтня 1970 р. цей вітряк був перевезений і встановлений в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини

(наказ № 50 від 8.10.1970 р.)²¹. В ході експедиції, пригадував М.І. Жам, в с. Обичів Прилуцького р-ну Чернігівської обл. був виявлений вітряк шатрового типу, одноповерховий, зрубний, шестикрилий, критий бляхою, дах фігурний. Музейники з Переяслава провели перемовини з головою колгоспу ім. 8-го Березня тов. Кащенком про можливість перевезення пам'ятки до

Вітряк в с. Смолин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. в Музеї народної архітектури та побуту України, 14 червня 1979 р., автор М.І. Жарких.

²⁰ Верговський С.В. Його не можна ні злякати, ні купити, ні зупинити // Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: [колект. монографія, присвяч. 90-річчю з дня народження М.І. Сікорського] / НІЕЗ «Переяслав»; упоряд. О.М. Жам; збір. маеріал. Н.Г. Ткаченко. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2013. С. 276-277.

²¹ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969 г. окончено 29.03.1972 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1969-1972] – 95 л.

перейславського скансену, проте втілити на практиці задумане не вдалося²². Окрім вітряків, пригадував М.І. Жам, під час експедиції «було виявлено смолокурню, майстерню по виготовленню дьогтю, які згодом були перевезені і знайшли місце в експозиції нашого музею»²³.

Варто зазначити, що обстеження Чернігівського Полісся з метою виявлення пам'яток народної архітектури та етнографічних матеріалів науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею започаткували задовго до проведення об'єднаної експедиції двох скансенів. Перша етнографічна експедиція в цей регіон відбулася в січні 1961 р. у складі науковців В.П. Шкелети, В.А. Юзвікова, О.І. Юзвікової та екскурсовода М. І. Романенко (наказ № 1 від 04.01.1961 р.). У квітня 1969 р. в с. Обичів Прилуцького р-ну командировані директор Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею М.І. Сікорський, завідуючий етнографічним музеєм під відкритим небом М.І. Жам, водій І. І. Тесля з метою пошуку пам'яток (наказ № 11а від 31.03.1969 р.). У серпні 1969 р. з метою виявлення хати ХІХ ст. науковий працівник музею О. І. Юзвікова була командирована в с. Липів Ріг Ніжинського р-ну (наказ № 35 від 1.08.1969 р.). Таким чином, на час проведення досліджуваної експедиції науковці з Переяслава тричі відвідали Чернігівщину з етнографічними експедиціями.

По завершенню цієї експедиції в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї значно активізувалася пошукова робота в цьому регіоні. До кінця 1969 р. в Чернігівську область було командировано дві етнографічні експедиції для збору експонатів та перевезення вітряка із с. Ліски Менського р-ну (наказ № 53 від 6.11.1969 р. та

№ 57 від 13.11.1969 р.). Впродовж наступного року було проведено 6 експедицій: 11-15 лютого (наказ № 5 від 5.02.1970 р.), 13-19 березня (наказ № 10 від 12.03.1970 р.), 25-30 квітня (наказ № 23 від 4.05.1970 р.), 1-12 липня (наказ № 36 від 1.07.1970 р.), 13-21 жовтня (наказ № 50 від 8.10.1970 р.), 13-15 жовтня (наказ № 51 від 12.10.1970 р.). У 1971 р. було здійснено 5 етнографічних експедицій у Чернігівську область: 12-14 лютого (наказ № 4 від 26.01.1971 р.), 6-10 серпня (наказ № 2 від 30.07.1971 р.), 24-26 серпня (наказ № 24 від 16.08.1971 р.), 7-14 жовтня (наказ № 27 від 8.09.1971 р.), 22-31 грудня (наказ № 39 від 20.12.1971 р.). В подальшому інтерес до Чернігівського краю у перейславських науковців почав зменшуватися. В 1972 р. була одна експедиція 4-10 січня (наказ №1 від 2.01.1972 р.). В 1973 р. – три: 30 січня – 4 лютого (наказ № 7 від 22.01.1973 р.), 10-15 травня (наказ № 24 від 3.05.1973 р.), 25-29 жовтня (наказ № 45 від 15.10.1973 р.). Наступні експедиції на Чернігівщину відбулися вже через кілька років 24-30 січня і 26-30 січня 1976 р. (наказ № 2 від 14.01.1976 р.) і одна в 1977 р. – 25-29 липня 1977 р. (наказ № 35 від 21.07.1977 р.)²⁴.

Об'єднана експедиція двох музеїв на Чернігівщину в жовтні 1969 р. стала поштовхом для проведення регіональних пошукових експедицій і для працівників Музею народної архітектури та побуту Української РСР. Експедиційна діяльність музею на Чернігівщину в 70-х рр. ХХ ст. висвітлена в ряді статей С.В. Верговського та М.С. Верговської, присвячених історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся в Національному музеї народної архітектури та побуту України²⁵. Так, у 1970 р.

²² Жам М.І. Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

²³ Жам М.І. Від інтер'єру житла до музею просто неба [Рукопис]: Спогади: Записала Кіченко Г.А.; Нац. Історико-етногр. заповідн. «Переяслав». – 2002. – 16 арк. – Особистий архів Жам О.М.

²⁴ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 30.03.1972 г. окончено 14.10.1973 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницкий державний історичний музей] – [1972-1973] – 46 л.

²⁵ Верговський С.В. До історії започаткування архітектурних експозицій Національного музею народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – 472 с. – С. 55-64; Верговський С. В. Передумови, наукові засади створення й перспективи розвитку Національного музею народної архітектури та побуту України // Народна культура України: традиції і сучасність. – Київ, 2010. – С.81-89; Верговська М. С. З історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся у Національному музеї народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2015. – Випуск 9 (11). – 472 с. – С. 50-55; Верговська М. С. Дослідження та музеєфікація пам'яток традиційної народної архітектури Українського Полісся в музеях просто неба // Сіверщина в історії України. Випуск 8. 2015. С. 58-61.

проведено першу самостійну пошукову експедицію на Чернігівщину у складі Г.О. Бандуренко та С.В. Верговського, під час якої було виявлено чимало цінних пам'яток і сформовано уявлення про перспективи подальших досліджень. Перші об'єкти з Чернігівської обл. були перевезені у 1970 р. і встановлені навесні 1971 р. До 1975 р. була підготовлена перша черга експозиції «Полісся» у складі 8 пам'яток з Лівобережного Полісся²⁶.

Паралельно із проведенням регіональних пошукових експедицій науковці Переяслав-Хмельницького державного історичного музею продовжували роботу по виявленню пам'яток для Музею народної архітектури та побуту Української РСР на виконання Постанови уряду №105 від 6 лютого 1969 р., рішень обласного та районного виконкомів. Так, наказом № 25 від 30.08.1971 р. була «командирована в Дніпропетровську обл. експедиція по виявленню споруд для Київського музею народної архітектури та побуту терміном 10 днів з 4 вересня 1970 р. в складі Є. С. Нестеровської та О. І. Юзвікової». Невдовзі наказом № 39 від 20.12.1971 р. «командировано архітектора Ліхтмана по виявленню споруд для Київського музею народної архітектури та побуту терміном 12 днів з 22 грудня 1971 р.»²⁷. Проводилися комплексні обстеження сіл Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. з

метою виявлення пам'яток народної архітектури. Проте виявлені пам'ятки були переміщені не до київського, а до переяславського скансену. Так, наприклад, рішенням виконкому Переяслав-Хмельницької районної ради депутатів трудящих № 28 від 31.01.1971 р. «Про передачу селянської хати XIX ст. з балансу Гайшинської восьмирічної школи Переяслав-Хмельницькому історичному музею» означена будівля була передана для експонування в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Таким чином, об'єднана експедиція науковців Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР та Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на Чернігівщину в жовтні 1961 р. стала важливим внеском у становлення та розвиток київського та переяславського скансенів. Спільними зусиллями учасників експедиції вдалось виявити та обстежити низку цінних пам'яток народної архітектури, зібрати чимало предметів побуту, знарядь праці, виробів ремісників, творів мистецтва тощо. Та головним надбанням експедиції став досвід проведення регіональних пошукових експедицій, комплексного дослідження народної культури етнорегіону. Ця експедиція стала поштовхом до подальших досліджень Чернігівського Полісся, активізувала науково-експедиційну та пошукову роботу в обох музеях.

References

Borisenko, Y.S. Becoming and development of mu seum establishments under openskies on Ukrainian earth (end of XIX – 80-th XIX of century) // URL: <https://journal-knukim.com.ua/index.php/culturology/.../535>. [in Ukrainian].

Vergovsky, S.V. (2015) To the history of the beginning of architectural expositions of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // Pereyaslavik: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve Pereyaslav: Collection of scientific articles. Issue 9 (11). [in Ukrainian].

Vergovsky S.V. (2010). Prerequisites, scientific principles of creation and prospects of development of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // Folk culture of Ukraine: traditions and

modernity. – Kiev, p.81-89. [in Ukrainian].

Vergovsky, S.V. (2013) It can neither be frightened, nor bought, nor stopped // Mikhail Sikorsky: creator of history and keeper of time: [set. monograph, dedication. NI's 90th Birthday Sikorsky] / Pereyaslav Research Institute; order. OM Zham; gathering. marylial. NG Tkachenko. – Pereyaslav-Khmelnytsky: SKD, p.270-278. [in Ukrainian].

Vergovskaya, M.S. (2015). From the History of Forming the Architectural Exposition of the Left Bank Polesie at the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // Pereyaslavik: Scientific Notes of the National Historical and Ethnographic Reserve Pereyaslav: Collection of scientific articles. Issue 9 (11). P. 50-55. [in Ukrainian].

²⁶ *Верговська М. С.* З історії формування архітектурної експозиції Лівобережного Полісся у Національному музеї народної архітектури та побуту України // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2015. Випуск 9 (11). С. 50-55.

²⁷ Книга приказов исторического музея г. Переяслав-Хмельницкий: начато 6.05.1969 г. окончено 29.03.1972 г. [Рукопис] / [Переяслав-Хмельницький державний історичний музей] – [1969-1972] – 95 л.

- Vergovskaya, M.S. (2015). Research and Museums of the Monuments of Traditional Folk Architecture of the Ukrainian Polesie in Open Air Museums // *Siverchyna in the History of Ukraine*. – Issue 8. P. 58-61. [in Ukrainian].
- Danilyuk, A.G. (2006). Ukrainian Scans. History of occurrence, exposure, development problems. – Ternopil: study. Book – Bogdan, 104 p. [in Ukrainian].
- Danylyuk, A.G. (1984) From the history of open-air museums // *Monuments of Ukraine*, № 3. [in Ukrainian].
- Orel, L.G. (1999). All-Ukrainian Museum of National Treasures in Kiev: [to the 30th anniversary of the Museum of Folk Architecture and Life in Ukraine] // *Folk creativity and ethnography*. № 4. P. 26-33. [in Ukrainian].
- Kruk, O. (2009). Creation of ethnographic complexes and exhibitions as one of the directions of development of Ukrainian museum art of 1960 s–1980 s // *Regional Studies*. – № 1-2. P.120-127. [in Ukrainian].
- Petrovich, V. (2013) Open air museums – the centers of research and popularization of material and spiritual values of traditional culture of Ukrainian people // *Past and present Volhynia and Polissya. Folk culture and museums. Scientific collection. Issue 44. Proceedings of the Fourth All-Ukrainian Scientific and Ethnographic Conference on the 80th Birth Anniversary of Oleksa Oshurkevich, April 16-17, 2013, Lutsk*. In order. EI Kovalchuk, LA Miroschnichenko-Gusak. – Lutsk, p.100-102. [in Ukrainian].
- Pribega L. (2009) To the History of Creating an Architectural Exposition of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine // *Echo of the Ages*. № 1 (11). – P. 14-18. [in Ukrainian].
- Svirid, R. (2004) Treasury of Folk Culture // *Divoslov*. – № 7. P.70-74. [in Ukrainian].
- Sikorsky, M.I., Zham, M.I. (1965) The Ethnographic Department of the Pereyaslav-Khmelnytsky History Museum // *Folk Art and Ethnography*. – K., p. 106-109. [in Ukrainian].
- Khodakivsky, M. (2012). The Role of Academician P.T. Tronko in the Creation of the Kiev Scansen // *Bulletin of the State Academy of Management Personnel of Culture and Arts*. – K., p. 67-70. [in Ukrainian].
- Khodakivsky, M. (2011) The Kiev Scansen: Gains and Losses (to the 35th Anniversary of the Exposition of the National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine) // *Regional Studies*, № 4, p.191-197. [in Ukrainian].
- Fedaka, P. (2009) National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine at the Turn of Its 40th Anniversary // *Proceedings of the International Scientific Conference "Folk Culture of Ukraine: Traditions and Modernity" dedicated to the 40th anniversary of the Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine (Kyiv, 9 October 2009)* // URL: nmnapu.org.ua/novyny/nmnapu-na-vidtynkusvoho-40-richchja/. [in Ukrainian].

Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри іноземних мов і країнознавства факультету туризму

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

E-mail: Sav4uk_n_i@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

Науково-просвітницькі товариства в туристсько-екскурсійному русі в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

У пропонованій статті розглянуто діяльність громадських об'єднань у контексті популяризації учнівських екскурсій та розвитку шкільного туризму в українських землях, що входили до складу Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. З'ясовано, що основними чинниками, які спонукали наукові й науково-просвітницькі товариства долучитися до туристсько-екскурсійного руху були бажання поділитися новими знаннями з громадськістю, зацікавити ними різні верстви населення, насамперед учнівську молодь, а також визнання екскурсій одним із прогресивних методів викладання та важливим фактором освітньо-виховного процесу. Зважаючи на це у складі багатьох товариств було створено секції, комісії, бюро чи комітети, орієнтовані на розвиток екскурсійної справи.

У Наддніпрянській Україні значну роль у розвитку учнівського екскурсійного туризму відіграли Історико-філологічне товариство Харківського університету, Київське орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кесслера, Новоросійське товариство природознавців, Миколаївське товариство аматорів природи. Вбачаючи свою місію в ознайомленні юного покоління з природою та історією рідного краю, його визначними пам'ятками, новинками технічного прогресу, вони взяли на себе функції щодо проведення тематичних екскурсій, сприяння учнівським туристсько-екскурсійним групам в огляді тих чи інших місцевостей, видання спеціалізованої літератури та методичних посібників тощо. Важливим напрямом діяльності окремих громадських об'єднань стала підготовка кваліфікованих туристичних кадрів, ознайомлення педагогічних працівників з екскурсійним методом та формування у них елементарних навичок проведення екскурсій.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, шкільний туризм, екскурсія, громадська організація, наукове товариство, курс, путівник.

Nadiia Savchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Department of Foreign Languages and Country Studies,

Faculty of Tourism, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

E-mail: Sav4uk_n_i@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

Participation of civic organizations in the school trips development in Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century

This article deals with the activities of civic organizations in the context of popularizing schoolchildren excursions and school trips in the Ukrainian lands that were part of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries. It was found that the main factors that motivate scientific and educational associations to join the tourist-excursion movement were the desire to share new knowledge with the public, to interest different segments of the population, especially youth and to recognize excursions as one of the progression methods of teaching and important factor in the educational process. Therefore, sections, commissions, bureaus or committees focused on the development of excursion activities were created in many associations.

The Historical and Philological Association of Kharkiv University, Kessler Kyiv Ornithological Society, Imperial Novorossiia University Society of Naturalists, Mykolaiv Nature-Study Society was played a significant role in the development of schoolchildren excursions in the Dnieper Ukraine. They saw their mission to familiarize the young generation with nature and local history, its sights, innovations and technological progress. Therefore, the societies conducted thematic excursions, helped schoolchildren's tourist-excursion groups in the review of the tourist places, published specialized and methodical literature, etc. An important activity of certain associations was the training of skilled tourism personnel, familiarization of pedagogical staff with the excursion method and the formation of elementary skills for conducting excursions.

Keywords: Ukraine, Russian Empire, school trip, excursion, civic organization, scientific organization, traineeship, guidebook.

Швидкий розвиток науки у другій половині XIX – на початку XX ст. активізував громадське життя у цій сфері. У Російській імперії та тій частині українських земель, що входили до її складу, у той період з'явилося чимало різних наукових і науково-просвітницьких товариств, зокрема при університетах. Одним із напрямів їхньої діяльності стало здійснення дослідницьких екскурсій, які мали практичне призначення. За результатами таких подорожей члени товариств готували доповіді, наукові статті, складали довідники, збирали колекції для подальшого вивчення та формування музейних експозицій. Водночас у багатьох учених і викладачів виникло бажання поділитися новими знаннями з громадськістю, зацікавити ними різні верстви населення, насамперед учнівську молодь. Найоптимальнішим методом такого залучення було визнано екскурсії. Зважаючи на це у складі багатьох товариств було створено секції, комісії, бюро чи комітети, орієнтовані на розвиток екскурсійної справи.

У вітчизняній історичній науці діяльність об'єднань громадян у контексті становлення і розвитку туристсько-екскурсійної практики в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. донині залишається маловивченою. Окремі фрагментарні відомості можна знайти у працях Н. Колосовської, А. Коробченко, І. Левченко, присвячених

функціонуванню наукових, науково-просвітницьких та професійних товариств¹. Більш докладніше екскурсійну діяльність наукових організацій схарактеризували В. Федорченко, О. Костюкова, Т. Дьорова, М. Олексійко². Однак питання учнівських екскурсій у цих дослідженнях висвітлено лише побіжно. Його розв'язанню частково сприяв О. Наровлянський, розглянувши участь товариств у підготовці туристичних кадрів³.

Мета цієї розвідки полягає у з'ясуванні ролі громадських об'єднань у популяризації учнівських екскурсій та розвитку шкільного туризму в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

У 1892 р. в Історико-філологічному товаристві Харківського університету засновали Педагогічний відділ, одним із основних завдань якого була популяризація раціональних методів викладання, зокрема й екскурсійного. На його засіданнях неодноразово обговорювали питання щодо організації та проведення учнівських освітніх екскурсій. Обґрунтовуючи їх необхідність, секретар відділу мовознавець, викладач Харківської жіночої гімназії В. Харцієв зазначав, що середня школа в Російській імперії давала лише теоретичні знання, без формування навичок, необхідних для повсякденного життя і праці. Для учнів, котрі засвоювали доволі насичену навчальну

¹ Колосовська Н. Д. Миколаївське товариство аматорів природи: організація та напрямки діяльності (1908–1917 роки) // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. Серія: Історія. 1999. Вип. 1, т. 4. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/1999/4-1-5.pdf>; Коробченко А. А. Зміст та основні напрями діяльності товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869–1930 рр.) в контексті розвитку природознавства в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 345–351. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/3885>; Левченко І. М. Природничі та медичні товариства на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст.: наукові, просвітницькі та світоглядні засади діяльності: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.07; Держ. ВНЗ “Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди”. Переяслав-Хмельницький, 2018. 523 с.

² Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорова Т. А., Олексійко М. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. Київ, 2004. С. 16–24.

³ Наровлянський А. Д. Подготовка руководителей ученических экскурсий в Российской империи в 1900–1917 гг. // Вестник Академии детско-юношеского туризма и краеведения. 2017. № 4. С. 21–27. URL: http://raduga-press.ru/vestnik_madutk/archiv/4_2017.pdf

програму, навколишній світ залишався абстракцією, «сухою неживою схемою». З погляду педагога, виправити ситуацію покликані саме заміські прогулянки та віддалені подорожі, під час яких молодь мала б можливість бачити все те, про що говорять на заняттях і пишуть у книгах⁴.

Визнаючи екскурсії важливим фактором освіти й зважаючи на те, що наприкінці XIX ст. вони офіційно не вважалися обов'язковою частиною навчально-виховного процесу в гімназіях та училищах, Педагогічний відділ взяв на себе місію організаційно-координаційного центру цієї справи у Харкові та Харківському навчальному окрузі. Було створено спеціальну комісію, яка вивчала досвід екскурсійної діяльності в інших навчальних округах, здійснювала моніторинг учнівських екскурсій, надсилала відповідні запити до навчальних закладів, заслуховувала звіти про подорожі, надавала керівників для екскурсій по місту, допомагала в їх проведенні тощо⁵.

Серед наукових об'єднань, що переймалися розвитком учнівської екскурсійної справи особливо виділялися природничі товариства, зокрема в Києві та Одесі. Основне своє покликання у цій сфері вони вбачали у підготовці кваліфікованих туристичних кадрів, ознайомленні педагогічних працівників з екскурсійним методом та формуванні у них елементарних навичок проведення екскурсій. Задля цього періодично організову-

вали відповідні курси, які, будучи нечисленними, викликали значне зацікавлення у викладацького та вчительського загалу.

Перші в Російській імперії курси підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій відбулися у Києві з 28 квітня до 15 травня 1915 р. з ініціативи Орнітологічного товариства ім. К.Ф. Кесслера (засноване 1909 р.). Вирішальним фактором для прийняття рішення про організацію курсів стало дострокове завершення навчального року у закладах початкової та середньої освіти у зв'язку з подіями Першої світової війни. Перед науково-педагогічною громадськістю Києва постало питання про забезпечення впродовж довгих літніх вакацій дозвілля учнівської молоді, що залишилася у місті (а це понад 20 тис. осіб). З погляду членів товариства, дієвим освітньо-відпочинковим засобом могли бути екскурсії на природу під керівництвом досвідчених провідників. Оскільки власних людських ресурсів для реалізації ідеї виявилось замало, вирішили навчити техніці ведення екскурсій зацікавлених у цій справі осіб, насамперед вчителів⁶.

Організаційне бюро у складі голови товариства В. Артоболевського*, членів Б. Домбровського і М. Шарлеманя** розробило навчальний план, запросило лекторів (серед яких було чимало викладачів Київського університету), склало кошторис курсів (див. табл. 1).

⁴ Докл. див.: Харциев В. И. Об организации ученических экскурсий // Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества / Под. ред. проф. Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1897. Вып. 4. С. 23–26.

⁵ Там само. С. 28; Отчёт о деятельности Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества в 1987/98 академическом году // Труды Педагогического отдела... Харьков, 1899. Вып. 5. С. 1; *Мандебура О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ, 2011. С. 23.

⁶ Докл. див.: Артоболевский В. М. Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу // Курсы по подготовке руководителей для ведения экскурсий с детьми в природу, устроенные в Киеве с 28-го апреля по 15-ое мая 1915 г. Киевским Орнитологическим Обществом имени К. Ф. Кесслера. Сборник статей под общей ред. В. М. Артоболевского. Киев, 1915. С. VII–X.

* **Артоболевський Володимир Михайлович** (1874–1952) – зоолог, зоогеограф, популяризатор науки, громадський діяч. Професор (1924). Викладач природничих дисциплін у київських гімназіях (1902–1918). Викладач зоології, заступник директора Київського Фребелівського інституту (1908–1920). Викладач зоології, директор Зоологічного музею, завідувач кафедри зоології, декан біологічного факультету Київського університету (1918–1944). Професор, завідувач кафедри зоології Київського педагогічного інституту (1933–1938). Засновник і голова Київського орнітологічного товариства (1908–1918).

** **Шарлемань Микола (Едуард) Васильович** (1887–1970) – зоолог, природоохоронець, краєзнавець. Доктор біологічних наук (1937), професор (1938). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, один із фундаторів УАН. Учений секретар Київського орнітологічного товариства (1908–1917), консультант та організатор нового зоологічного саду в Києві (1911), засновник Дніпровської біологічної станції на Чорторії (1912). Засновник та директор заповідника «Конча-Заспа» (1924–1934). Із 1923 р. – дійсний член н.-д. кафедри зоології, пізніше – наук. співробітник, зав. відділу Інституту зоології ВУАН / АН УРСР. Член Всеукраїнського археологічного комітету, Всесоюзного геогр. т-ва АН СРСР. Один з організаторів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Таблиця 1

Кошторис курсів підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій, організованих Орнітологічним товариством ім. К. Ф. Кесслера у Києві з 28 квітня до 15 травня 1915 р.⁷

Приход			
	Руб.	Коп.	Сумма
Плата за слушание лекций и за участие в экскурсиях (342 билета)	1026	–	
Пособие от городской управы	500	–	
На покрытие дефицита из сумм О-ва позаимствовано	434	14	
Итого			1960,14
Расход			
	Руб.	Коп.	Сумма
Расходы по организации лекций:			
Лекторам	320	–	
За работу при проекционном фонаре	31	05	
Изготовление диапозитивов	24	80	
Доставка экрана в Педагогический музей	1	50	
Доставка к лекции живых растений	3	–	
Электрическая энергия в Педагогическом музее	45	–	
Служителям Педагогического музея	30	–	455,35
Расходы по организации экскурсий:			
Руководителям экскурсий	550	–	
Проводнику во время ботанических экскурсий	10	–	
Служителю при Зоологическом музее	2	–	
Сторожам Зоологического музея	1	20	563,20
Расходы по устройству выставки:			
Устроителю выставки	50	–	
Папоротники к терра-аквариуму	1	50	
Доставка терра-аквариума	1	50	
Мелкие расходы	6	–	59,0
Расходы по канцелярии «Курсов»:			
Заведующей канцелярией Курсов	50	–	
Чековые книжки, бумага, тушь, клей и пр.	2	30	52,30
Объявления в «Киевской мысли» и «Киевлянине»	–	–	29,16
Телеграммы	–	–	6,12
Служителям Фребелевского института	–	–	2,0
Мелкие расходы	–	–	6,22
Типографические расходы:			
За печатание входных билетов, плакатов и пр.	32	–	
Печатание Отчёта по курсам и приложения к отчёту	755	19	787,19
Итого	–	–	1960,14

⁷ Подано мовою оригіналу за : *Артоболевский В. М.* Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу. С. XL.

Програма включала як теоретичну (34 год.), такі практичну частини (див. табл. 2). Курсисти мали можливість прослухати лекції з ботаніки, зоології, геології та охорони природи, а також отримати необхідні навички на заняттях з екскурсійної техніки та улаштування ігор у подорожах і власне під час екскурсій.

Таблиця 2

**Навчальний план
курсів підготовки керівників шкільних природничо-історичних екскурсій, організованих
Київським орнітологічним товариством ім. К. Ф. Кесслера у 1915р.⁸**

Теоретична частина (аудиторні заняття)		
Викладач	Тема заняття	К-ть годин
Анохін О. К.	Ігри як елемент екскурсій на природу	2
Артоболевський В. М.	Природа як фактор виховання	2
Белінг Д. Є.	Життя прісних водойм	3
Воскресенський М. М.	Відомості з біології комах, що трапляються під час екскурсій в околицях Києва	3
Воскобойников М. М.	Принципи класифікації тварин	8
Заленський В. Р.	Будова й життя рослин	5
Казановський В. І.	Про ботанічні групи в околицях Києва	3
Казановський В. І.	Про метод визначення рослин	1
Кашенко М. Ф.	Про зближення дітей з природою	1
Талієв В. І.	Екскурсії й охорона природи	2
Тутковський П. А.	Історія Землі	2
Тутковський П. А.	Геологічне минуле Києва та його околиць	2
Практична частина (екскурсії)		
Керівник	Вид екскурсії	Екскурсійний об'єкт
Казановський В. І., Троїцький М. О.	ботанічна	Голосіївський ліс
Казановський В. І., Троїцький М. О.	ботанічна	Пуща-Водиця
Воскресенський М. М., Шарлемань М. В.	зоологічна	Пуща-Водиця
Белінг Д. Є., Шарлемань М. В.	зоологічна	Дача Бернера, Голосіївський ліс, Олексіївський (нині – Труханів) острів для вивчення тваринного світу прісних водойм
Шарлемань М. В.	зоологічна	Зоологічний сад Київського товариства любителів природи
Артоболевський В.М.	зоологічна	Зоологічний музей Київського університету
Тутковський П.А.	геологічна	Схили Царського (нині – Маріїнський) саду в Києві
Тутковський П.А.	геологічна	Урочище поблизу Кирилівської лікарні в Києві
Тутковський П.А.	геологічна	Межигір'я

⁸ Таблицю укладено за: *Артоболевский В.М.* Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу. С. XIV.

Окрім того, в приміщенні Педагогічного музею, де відбувалися курси, Орнітологічне товариство улаштувало виставку задля унаочнення програми курсів. Основне її призначення – ознайомити відвідувачів зі спеціалізованою літературою, ілюстративними матеріалами, екскурсійним спорядженням, приладдям для збору колекцій, а також з представниками місцевої флори і фауни як у вигляді чучел, так і живо (переважно земноводні і плазуни околиць Києва). Оскільки виставку готували в доволі стислі строки, експонати для неї змогли надати лише деякі із запрошених закладів, організацій і приватних осіб. Серед них були: професор Юр'ївського університету (нині Тартуський університет, Естонія) К. Сент-Ілер, редакція журналу «Школьные экскурсии и школьный музей» (Бендери), Київський Фребелівський інститут, Відділ землеробства Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Дніпровська біологічна станція Київського товариства любителів природи, Київське орнітологічне товариство, київський магазин навчальних посібників Василенка. У майбутньому організатори планували значно збільшити кількість експонентів та зробити такі екскурсійні виставки доступними для широких верств населення, де особливо бажаними відвідувачами були б учні закладів освіти усіх рівнів⁹.

Курси викликали справжній ажітаж. Після публікації оголошення у двох найпопулярніших місцевих газетах («Киевлянин» і «Киевская мысль») бажання потрапити на них виявили майже 400 осіб, навіть попри те, що участь була платною (3 руб.). Серед слухачів були учителі міських училищ, викладачі географії та природознавства середніх навчальних закладів, завідувачки дитячих садочків, студенти Київського університету, політехнічного й комерційного інститутів та інших закладів вищої освіти. За

віковим критерієм переважала молодь 24–26 років, а за статтю – жінки (70%)¹⁰. Курси так захопили учасників, що «ні свята, ні приїжджі знаменитості, котрі виступали тоді в театрах, не зменшували аудиторії»¹¹. Навіть після офіційного завершення курсів ще тиждень організатори продовжували здійснювати екскурсії з невеликими групами слухачів, котрі бажали докладніше з'ясувати окремі нюанси нової для них справи¹².

Суттєве значення для визначення ефективності та подальшого планування подібних заходів мало анкетування слухачів. Здійснене в останній день курсів, воно було недостатньо репрезентативним – лише 20% учасників заповнили та повернули анкети. Проте їхні відповіді на окремі пункти опитувальника були досить важливими для організаторів. Загалом схвально відгукуючись про курси, слухачі висловили низку побажань щодо їх поліпшення. Зокрема йшлося про доповнення навчальної програми новими лекціями з географії, астрономії, метеорології, фізики, хімії, а також збільшення кількості годин з методики проведення та гігієни екскурсій. У практичний блок вважали доцільним включення так званого демонстраційного заняття, на якому лектор-гід працював би з учнівською групою, а слухачі наочно вивчали екскурсійну техніку¹³.

За результатами курсів було опубліковано докладний звіт зі статтями та практичними рекомендаціями лекторів. У передмові до видання В. Артоболовський зазначив, що «досвід київських курсів засвідчив, яким поштовхом можуть слугувати вони для зближення міських обивателів з природою... Водночас, що ближчими до природи станемо ми, дорослі, тим успішнішою буде справа зближення з нею наших дітей»¹⁴. Зважаючи на відгуки слухачів та суспільний запит, Орнітологічне

⁹ Докл. див.: Лучник В. Виставка екскурсійного дела // Курси по подготовке руководителей... С. 52–56.

¹⁰ Артоболовский В.М. Отчёт по курсам для подготовки руководителей экскурсий с детьми в природу. С. XVI–XIX.

¹¹ Там само. С. XX.

¹² Там само. С. XXIV–XXV.

¹³ Там само. С. XXVI–XXXIX.

¹⁴ Курси по подготовке руководителей... С. 6.

товариство ім. К. Ф. Кесслера планувало й у подальшому влаштовувати такі курси, готуючи керівників сезонних (весна, літо, осінь, зима) екскурсій¹⁵.

Успіх київських курсів спонукав до такої просвітницької діяльності й інші громадські організації, зокрема в Одесі. Наприкінці травня – на початку червня 1916 р. Новоросійське товариство природознавців з ініціативи його голови професора Г. Танфільєва улаштувало безкоштовне двотижневе навчання для 40 учителів середніх навчальних закладів Одеси. Безпосередньо організацією курсів займалася новостворена Педагогічна комісія товариства. На лекціях, які читали викладачі Новоросійського університету, слухачів ознайомили з особливостями клімату, степової флори, морської і прісноводної фауни південного регіону, з визначними місцями та пам'ятками, торгівлею і промисловістю Одеси, а також геологічною будовою її околиць. Практична частина складалася з огляду університетських музеїв (зоологічного та зоотомічного), географічного й агрономічного кабінетів, магнітно-метеорологічної обсерваторії, відвідування ботанічного саду, виготовлення препаратів для уроків зоології, рекомендацій щодо проведення з учнями польових вимірювань. У підсумку Педагогічна комісія вважала, що виконала своє завдання доволі успішно. Водночас вона зауважила й певні прогалини та хиби, обумовлені незначним підготовчим періодом. Так, унаслідок затримки з наданням дозволів, не вдалося здійснити всі заплановані екскурсії. Не відбулися й виставка літератури та анкетування учасників. Окрім того, частина викладачів гімназій ще була задіяна у навчальному процесі. Проте, комісія мала намір врахувати ці моменти у майбутньому і планувала поновити курси в середині серпня перед початком нового навчального року¹⁶.

Певну роль у розвитку учнівського екскурсійного руху відіграло Російське технічне

товариство. Його київське відділення періодично влаштовувало виробничі екскурсії для ознайомлення учнівської молоді з новинками технічного прогресу, функціонуванням фабрик та заводів¹⁷.

У провінційних містах, що не були університетськими центрами, екскурсії для учнів середніх і початкових навчальних закладів улаштовували громадські організації, котрі об'єднували не лише вчених, а й інших представників місцевої інтелігенції. У своїй діяльності вони зазвичай поєднували наукові дослідження з культурно-освітніми функціями. Наприклад, просвітницько-екскурсійний напрям активно розвивало Миколаївське товариство аматорів природи, створене в 1908 році. Одним із його завдань було поширення теоретичних і практичних знань із природознавства, зокрема й у формі красназничих екскурсій для всіх охочих. Причому мандрівки, що не потребували витрат, для членів товариства та учнівської молоді були безкоштовними, тоді як інші особи мали їх оплачувати. Під час подорожей екскурсанти ознайомилися з природою та історією Миколаївщини, збирали матеріали, необхідні для практичних занять та формування музейного фонду. Згодом, із розширенням структури товариства, у ньому з'явилися нові відділи, серед яких була й секція шкільного природознавства, яка також активно практикувала екскурсійний метод¹⁸.

З подальшим розвитком екскурсійної справи в Російській імперії на порядку денному постало питання про забезпечення відповідними посібниками – путівниками, каталогами та іншими довідниками. Частковому розв'язанню цієї проблеми сприяла видавнича діяльність громадських організацій та підпорядкованих їм закладів. Зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей, враховуючи побажання викладачів, опублікувало оновлений путівник по своєму музею, доповнивши його

¹⁵ Шарлеман Э. Курсы для подготовки руководителей естественно-историческими экскурсиями. Школьные экскурсии и школьный музей. 1915. № 4. С. 15.

¹⁶ Курсы по подготовке руководителей ученических экскурсий // Русский экскурсант. 1916. № 6. С. 49–50; Васильев П.Н. Курсы для подготовки руководителей экскурсиями // Школьные экскурсии и школьный музей. 1916. № 4/5. С. 39–41.

¹⁷ Федорченко В. К., Костюкова О.М., Дьорова Т.А., Олексійко М.М. Історія екскурсійної діяльності в Україні. С. 18.

¹⁸ Див.: Там само. С. 22–23.

коротким історичним оглядом тих місцевостей, звідки привезено експонати. Видання мало полегшити «улаштування шкільних екскурсій у музеї, які останнім часом почастишали»¹⁹.

Згадане вище Київське орнітологічне товариство випустило у світ спеціалізований ваде-мекум «Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий», укладений його ученим секретарем М. Шарлеманем²⁰. Певне уявлення про путівник можемо скласти з його перевидання українською мовою в 1921 р.²¹ Невеликий за обсягом провідник був присвячений флорі й фауні Києва та його околиць. У передмові автор зазначив, що книжка є трохи доповненим і виправленим варіантом видання, здійсненого російською мовою в 1916 р. Як і попередній, путівник характеризувався конспективністю та стислістю викладу. До уваги читача був короткий опис місцевостей із зазначенням рослин, тварин, птахів, комах, яких можна там побачити. Також указувалися зручні для збору екскурсантів місця й оптимальні шляхи мандрування. У самому місті пропонувалося оглянути сади – колишній Царський (нині – Миський) і Ботанічний. Окраїнні та замиські простори для відвідин умовно можна поділити на дві групи. До першої – лісові (лісисті) місцевості – увійшли Голосіївський і Хотівський ліси, Видубицький монастир, Преображенський і Феофаніївський скити, Кадетський гай, Зоологічний сад, Кирилівські та Вишгородські горби, Жуків і Труханів острови, Сирець, Пуща-Водиця, Межигір'я, Святошин, Боярка, Старосілля, Дарниця та деякі інші райони. Групу водних об'єктів склали: річка Почайна, струмок Щер-

бинчик, болото Імшане, Сапсаїв став, низка озер (Зміювате, Круте, Старик, Лукове, Біле, Рудня-Яблунівська, Рибні).

Маючи за мету формування у людей почуття любові до природи і життя, М. Шарлемань, при укладанні путівника, керувався не тільки науковою чи освітньою цінністю пропонованих локацій, а й їхньою естетичною привабливістю. «Чи треба говорити – писав він, – що на екскурсіях не мале значення має краса пейзажу. Нудний одноманітний пейзаж: безмежні поля, піски, однотиповий ліс – не можуть запасти в душу співучасникові екскурсії, і враження від такого пейзажу зостається сумне, безвідрадне. Що різноманітніший і мальовничіший пейзаж, то більше враження лишає він після себе, живіше й цікавіше відбувається екскурсія, приємніше потім на дозвіллі згадується про неї»²².

Отже, в освітніх прогулянках та подорожах науковці і педагоги вбачали ефективний засіб ознайомлення юного покоління з природою та історією рідного краю, його визначними пам'ятками, новинками технічного прогресу тощо. В умовах зростаючої популярності екскурсій у шкільному середовищі, відсутності інфраструктури, системності й чіткого державного регулювання цієї сфери, громадські організації, зокрема наукові й науково-просвітницькі товариства, взяли на себе функції щодо організації тематичних екскурсій (переважно природничого та історичного спрямування), сприяння учнівським туристсько-екскурсійним групам в огляді тих чи інших міст, видання спеціалізованої літератури та методичних посібників, а головне – підготовки відповідних кадрів.

References

Artobolevskii, V. M. (1915). Otchyot po kursam dlya podgotovki rukovoditelej e'kursij s det'mi v prirodu. In V. M. Artobolevskii (Ed.), *Kursy po podgotovke rukovoditelej dlya vedeniya e'kursij s det'mi v prirodu, ustroennye v Kieve s 28-go aprelya po 15-oe maya 1915 g. Kievskim Ornitologicheskim Obshhestvom imeni K. F. Kesslera* (pp. I–LX). Kiev. [in Russian].

Fedorchenko, V. K., Kostjukova, O. M., Dorova, T. A., & Oleksiiko, M. M. (2004). *Istoriia e'kursijnoi diial'nosti v Ukraini: Navch. posibnyk*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].

Khartsiev, V. I. (1897). Ob organizacii uchenicheskikh e'kursij (N. F. Sumtsov, Ed.). *Trudy Pedagogicheskogo otdela Khar'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva*, (4), 21–40. [in Russian].

¹⁹ Русский экскурсант. 1916. № 6. С. 63.

²⁰ Шарлемань Н.В. Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. Киев: Орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, 1916. 54 с.

²¹ Шарлемань М. По Киеву і його околицях: Корот. провідник для природн. екскурсій. Київ, 1921. 48 с.: іл.

²² Там само. С. 4.

Kolosovska, N. D. (1999). Mykolaivs'ke tovarystvo amatoriv pryrody: orhanizatsiia ta napriamky diial'nosti (1908–1917 roky). *Naukovi pratsi ChDU im. Petra Mohyly. Serii: Istorii*. (1 (4)). Retrieved from <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/1999/4-1-5.pdf> [in Ukrainian].

Korobchenko, A. A. (2015). Zmist ta osnovni napriamy diial'nosti tovarystva doslidnykiv pryrody pry Kharkivs'komu universyteti (1869–1930 rr.) v konteksti rozvytku pryrodoznavstva v Ukraini. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (43), 345–351. Retrieved from <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/3885> [in Ukrainian].

Levchenko, I. M. (2018). *Pryrodnychi ta medychni tovarystva na terenakh Ukrainy v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st.: naukovi, prosvitnyts'ki ta svitohliadni zasady diial'nosti* [Natural and medical societies on the territory of Ukraine in the second half of XIX th and early XX th centuries: scientific, educational and ideological principles of activity] (*Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnitskyi. [in Ukrainian].

Luchnik, V. (1915). Vystavka e'kskursionnogo dela. In V. M. Artobolevskii (Ed.), *Kursy po podgotovke rukovoditelej dlia vedeniya e'kskursij s det'mi v*

pryrodu, ustroennye v Kieve s 28-go aprelya po 15-oe maya 1915 g. Kievskim Ornitologicheskim Obshhestvom imeni K. F. Kesslera (pp. 52–57). Kiev. [in Russian].

Mandebura, O. (2011). *Mykola Sumtsov i problemy sotsiokul'turnoi identychnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].

Narovlianskii, A. D. (2017). Podgotovka rukovoditelej uchenicheskikh e'kskursij v Rossijskoj imperii v 1900–1917 gg. *Vestnik Akademii detsko-yunosheskogo turizma i kraevedeniya*, 4, 21–27. Retrieved from http://raduga-press.ru/vestnik_madutk/archiv/4_2017.pdf [in Russian].

Sharleman, E. (1915). Kursy dlia podgotovki rukovoditelej estestvenno-istoricheskimi e'kskursiyami. *Shkol'nye e'kskursii i shkol'nyj muzej*, 4, 13–15. Retrieved from <https://vivaldi.nlr.ru/pm000025948/view/#page=> [in Russian].

Sharleman, M. (1921). *Po Kyievu i joho okolytsiakh: Korot. providnyk dlia pryrodn. ekskursij*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vasilev, P. N. (1916). Kursy dlia podgotovki rukovoditelej e'kskursiyami. *Shkol'nye e'kskursii i shkol'nyj muzej*, 4/5, 39–41. Retrieved from <https://vivaldi.nlr.ru/pm000025955/view/#page=> [in Russian].

Джерела та біографічні студії

УДК: 94(477)929»С.Смаль-Стоцький»

Олександр Даниленко (м. Київ)

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії світового українства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
E-mail : ovdanyl@knu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Олександр Добржанський (м. Чернівці)

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
E-mail: dobrzhanskiy@i.ua
ORCID: orcid.org/0000-0002-3817-188x

Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик» (до 160-річчя з дня народження)

На основі комплексного підходу в параметрах соціально-історичної біографістики реконструюється громадсько-політична й науково-культурна діяльність видатного вченого, академіка-фундатора Української академії наук Степана Смаль-Стоцького. Характеризуються основні етапи його життя, витоки формування світогляду й громадянської позиції, одностайні соратники й опоненти. Зазначаються підстави, на основі яких С. Смаль-Стоцький величали батьком-пробудником і творцем українського національного відродження на Буковині, лідером національно-визвольного руху.

Особлива увага приділена висвітленню викладацької діяльності, якою він займався понад 45 років, науково-публіцистичній творчості. Як спроба теоретично осмислити народовський рух на західно-українських землях, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на окремі наболілі питання українського національного руху визначається його праця «Реальна політика». Показана спільна з професором Т. Гартнером боротьба за впровадження фонетичного правопису в українських навчальних закладах Галичини та Буковини, його праця над історією рідного краю. Аналізуються літературознавчі та мовознавчі публікації вченого, зокрема полемічні статті про український правопис, серія дослідницьких праць про ідейну спрямованість творів Т. Шевченка. У мовознавчій праці «Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення», С. Смаль-Стоцький доводив наукову неспроможність теорії праруської мови і походження української безпосередньо з праслов'янської мови. Підкреслюється, що основні наукові ідеї С. Смаль-Стоцького – про самостійність української мови і особність українців, як окремого народу, актуальні і нині. Автор доходить висновку, що життя С. Смаль-Стоцького було нелегким, але багатобарвним і насиченим. Його він віддавав одній меті – служінню Україні. Наукова спадщина вченого і політика повною мірою ще не освоєна нашими сучасниками. Вона варта повнішого і глибшого осмислення, бо в ній – потенціал для розбудови незалежної Української держави, заради якої жив і творив Степан Йосипович Смаль-Стоцький.

Ключові слова: громадсько-політична і викладацька діяльність; українське національне відродження, народовці, реальна політика, український правопис, історія Буковини, історія української мови, мовознавство, еміграція, шевченкознавство.

Oleksander Danylenko (Kyiv, Ukraine)
doctor of historical sciences, associate professor
Kyiv national university of the name of Taras Shevchenko
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Oleksander Dobrzhansky (Chernivtsi, Ukraine)
doctor of historical sciences, professor
manager of department of history of Ukraine
Chernivtsi national university
ORCID: orcid.org/0000-0002-3817-188x

Stepan Smal-Stotsky – scientist and «real politician»

Based on complex approach in the field of social and historical biography, socio-political, scientific and cultural activity of famous scientist, academician and founder of Ukrainian Academy of Science Stepan Smal-Stockyj is reconstructed. Main stages of his life, the origins of formation of his outlook and civil position, like-minded people and opponents is characterized.

Basis on which S.Smal-Stockyj was titled as «father-wakeuper» and creator of Ukrainian national Renaissance in Bukovyna, the leader of national liberation are noted.

Special attention is given to his scientific and nonfiction creativity, his work as a teacher that lasted over 45 years. His work «Real policy» was attempt of theoretical comprehend of «narodovsky» movement in the Western-Ukrainian lands, delineation of its main tasks and tactical principles, to give answers for some martyred questions of Ukrainian national movement. Together with prof. T. Gartner he struggled for implementation of phonetic spelling in Ukrainian educational institutions in Galychyna and Bukovyna, his work in the field of history of homeland is shown..

Literary studies and language studies of scientist, in particular polemical articles about Ukrainian spelling, series of researches about ideological orientation of Taras Shevchenko writings are analyzed.

S. Smal-Stockyj in his linguistic work «The development of views for family Slavic languages and their mutual affinity» proves scientific insolvency of theory of pra-rusian language and origin of Ukrainian language directly from pra-Slavic language.

It is underlined that main scientific ideas of S. Smal-Stockyj about independence of Ukrainian language and separate of Ukrainians as separate nation are relevant now. The authors conclude that life of S.Smal-Stockyj was not easy, but multicolored and saturated. He gave his life to one aim – to serve Ukraine. Scientific heritage of scientist and politician is not developed in full extent with our contemporaries. It worth of more complete and deeper comprehension, because it consist potential for development of independent Ukrainian state, for which Stepan Josypovych Smal-Stockyj worked and lived.

Keywords: socio-political and pedagogical activity, Ukrainian national Renaissance, “narodovci”, real politic, Ukrainian spelling, history of Bukovyna, history of Ukrainian language, linguistics, emigration, Shevchenko studies.

У 2019 р. виповнилося 160 років від дня народження Степана Йосиповича Смаль-Стоцького – визначного вченого-мовознавця, історика, педагога, політика і громадського діяча, академіка-фундатора Української академії наук, професора університету в Чернівцях (1885–1914 рр.) та Українського вільного університету в Празі (1921–1937 рр.).

Уже за життя С. Смаль-Стоцького величали батьком, пробудником, творцем українського національного відродження на Буковині. Жодної суттєвої події в суспільному житті краю того часу не обходилося без його активної участі. Він започаткував багато добрих справ, які й через десятиліття згадувалися з вдячністю по селах Буковини. Зусиллями його самого та багатьох однодумців тут напередодні Першої світової війни досягнуто відчутних успіхів у політичному та національному самостверженні українців, поліпшенні можливостей

для здобуття освіти рідною мовою, розвитку національної культури, забезпеченні економічних потреб простих людей.

Будучи змушеним покинути Буковину в часи світової війни, С. Смаль-Стоцький до кінця свого життя енергійно й натхненно продовжував трудитися на користь українського народу. Хоч би куди закидала його доля, хоч би як склалися обставини, на першому місці для нього залишалися національні інтереси, прагнення захищати їх законними способами й робити все, щоб Україна піднялася з приниженого становища бездержавності, а українці ввійшли на рівних правах до світової сім'ї цивілізованих народів.

Попри величезну громадську діяльність С. Смаль-Стоцький був видатним ученим, мовта літературознавцем, істориком. Його оригінальні наукові книжки, підручники, статті незмінно викликали гострі дискусії серед учених та широких кіл громадськості, були відомі не тільки в Україні, а й далеко за її межами, служили популяризації українознавства та української науки в зарубіжних країнах. Він – один з 12 членів фундаторів Української Академії Наук, почесний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, дійсний член «Слов'янського інституту» в Празі та багатьох інших наукових установ і товариств, які вважали за честь мати в своїх лавах такого поважного вченого.

Понад 45 років С. Смаль-Стоцький присвятив викладацькій діяльності, працюючи спочатку в Чернівецькому університеті, а потім в Українському Вільному Університеті в Празі. Він виробив своєрідну методику вивчення та інтерпретації літературних творів, порівняльного викладання української мови, про що його численні учні згадували з великою вдячністю. Його лекції мали незмінно великий успіх, заслуживши високу оцінку І. Франка, О. Колесси та інших.

Народився Степан Смаль-Стоцький в с. Немилів Радехівського повіту Галичини 9 січня 1859 р.¹ Його рідні були селянами середнього достатку. Батько Йосип пізніше став місцевим дяком. Мати Катерина померла, коли Степанові було 3 роки. Дитяче виховання Степана було традиційне для тогочасної Галичини. Велику роль у

ньому відігравали бабуся і дідусь по батьковій лінії. Маючи 6 років, Степан вступив до місцевої школи, а потім продовжив навчання у тривіальній початковій школі Радехова. Після цього його віддали до бурси при Ставропігійському інституті у Львові, де він у 1869 р. закінчив нормальну початкову школу та вступив до Академічної гімназії.

Навчаючись у гімназії (спочатку Академічній, а потім Другій німецькій), С. Смаль-Стоцький брав участь у роботі учнівських гуртків, а в 1876 р. став одним із засновників товариства, яке взяло на себе видання бібліотеки творів українських письменників². Це була перша подібного роду спроба, яку учні гімназії здійснювали під керівництвом професора І. Онишкевича. Тому видання назвали «Ігнатія Онишкевича Руська бібліотека». Професор Онишкевич справив на Смаль-Стоцького великий вплив, став його духовним наставником під час навчання у Другій німецькій гімназії Львова і пізніше в студентські роки.

Вже в гімназії С. Смаль-Стоцький захопився народовськими ідеями і порвав з москвофілами, які намагалися перетягнути його на свою сторону.

У 1878 р. С. Смаль-Стоцький вступив на філософський факультет Чернівецького університету. І з цього часу аж до початку Першої світової війни його діяльність пов'язана з Буковиною. Він слухав лекції І. Онишкевича (який з 1877 р. став професором української мови та літератури у Чернівецькому університеті), О. Калужняцького, очолював українське студентське товариство «Союз», яке в цей час значно активізувало діяльність. Будучи студентом, опублікував в газеті «Діло» свою першу публіцистичну статтю, закликаючи інтелігенцію рішучіше брати на себе керівництво національним рухом³.

Після закінчення Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький продовжив навчання у Віденському університеті, слухав лекції видатного славіста Ф. Міклошича, а в грудні 1883 р. вже завершив дисертацію на тему «Процес аналогії у словозмінах руської мови»⁴, в якій провів ряд цікавих співставлень.

У березні і квітні 1884 р. С. Смаль-Стоцький склав докторатські екзамени (так званий рігорозум) і, згідно з існуючими тоді правилами, став

¹ ЦДІА України (Львів), ф. 2а, оп. 4а, спр. 5845, арк. 34.

² Д-р Степан Смаль-Стоцький // Буковинський православний календар на рік звичайний 1894. С. 49.

³ *Смаль-Стоцький Ст.* Листи з Буковини // Діло. 1880. Ч. 40.

⁴ *Smal-Stockij S.* Ueber die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kieinrussischen. – Wien, 1884. 98 s.

доктором слов'янської філології. Все здійснилося досить швидко й успішно завдяки його надзвичайній працьовитості.

Успіхи С. Смаль-Стоцького не залишилися непоміченими. Ф. Міклошич запропонував йому пройти габілітаційний іспит при віденському університеті. Це було своєрідне випробування на право викладати предмет в університеті і займати відповідну кафедру. Складався іспит із спеціальної письмової роботи і габілітаційної лекції, прочитаної в присутності професорів і ректора університету. Ф. Міклошич підказав С. Смаль-Стоцькому і тему габілітаційної роботи про середньовічний «Кодекс Ганкенштайна» (XII ст.) У червні 1884 р. габілітаційна робота була вже готова. Після обговорення, де відзначили її високий науковий рівень, 7 липня 1884 р. С. Смаль-Стоцький виступив з габілітаційною лекцією, яка також була успішною й отримала схвалення всіх присутніх. Після цього міністерство затвердило його і приват-доцентом Віденського університету⁵.

1884/85 навчального року С. Смаль-Стоцький працював у Відні, набираючись викладацького досвіду, розробляючи навчальні курси, плідно спілкуючись з Ф. Міклошичем. Але не забував він і про національну справу. Підтримував тісні зв'язки з українським студентським товариством «Січ», популяризував твори українських письменників. Один з виступів відбувся на вечорницях, влаштованих членами «Січі» на честь М. Костомарова⁶.

22 березня 1885 р. С. Смаль-Стоцького іменовано надзвичайним професором Чернівецького університету, куди він повернувся у жовтні⁷.

Перед приїздом до Чернівців сталася ще одна важлива подія в житті С. Смаль-Стоцького. Він одружився з Емілією Заревич, дочкою пароха в Рожнові біля Снятина. Її дядько, Ф. Заревич, був відомим публіцистом і письменником, одним із засновників народовського руху 60-х років XIX ст. на західноукраїнських землях.

У Чернівцях С. Смаль-Стоцький досить швидко став одним з лідерів українського національного руху краю. В різний час він очолював товариства «Руська рада», «Руська бесіда», «Руська школа», «Союз хліборобських спілок», «Се-

лянська каса» та багато інших. У 1892 р. став депутатом Буковинського сейму. На цій посаді він залишався до 1912 р. З 1911 по 1918 р. С. Смаль-Стоцький – депутат австрійського парламенту. Водночас активно працював в органах місцевого самоврядування. За ініціативою С. Смаль-Стоцького у краї були створені десятки сільських читалень, відкриті нові початкові школи, гімназії, спеціальні училища з українською мовою навчання. По всій Буковині виникали селянські каси, які мали на меті допомогти селянам вибратися з непростого економічного становища.

Особливо великий вплив на громадські справи С. Смаль-Стоцький мав у 1904–12 рр., коли виконував повноваження заступника маршала крайового сейму. Він був одним із засновників першої української політичної партії краю «Національна рада русинів на Буковині», редагував газету «Хлібороб», журнал «Руська школа», співпрацював з газетами «Буковина», «Руська рада», «Україна» тощо.

На середину 90-х років, досягши певних успіхів в організації народовського руху на Буковині, С. Смаль-Стоцький виступив з великою працею, вміщеною в 21 числі «Буковини», – «Політика реальна». Це була спроба теоретично осмислити народовський рух на західноукраїнських землях в цілому, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на деякі давно наболілі питання українського національного руху.

З усією гостротою поставив С. Смаль-Стоцький питання про політичні принципи й програму діяльності народовства. Він підкреслював, що у народовців загалом, а у опозиціоністів – особливо, немає чітких і ясних національних принципів. Без таких принципів опозиційність також не могла дати бажаних результатів. Викладаючи власне бачення цієї проблеми, С. Смаль-Стоцький писав, що у народу має бути щось одне, спільне, котре б усіх об'єднувало, додавало охоти й сили до праці. «Тим одним, – стверджував він, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись виплинемо наверх». Конкретизуючи це положення, він далі писав: «...треба змагати до того, щоб вибороти собі не-

⁵ Д-р Степан Смаль-Стоцький // Буковинський православний календар на рік звичайний 1894. С. 53.

⁶ Буковина. 1885. Ч. 9.

⁷ Wagner R. Alma Mater Francisko Josephina. W|c, 1979. S. 206.

залежність, щоб вийти з упослідженого становища і стати поплич з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руського народу мусить належати до політичної програми русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є істиною самої програми»⁸.

С. Смаль-Стоцький відкидав необхідність і можливість класової боротьби серед українців, вважаючи, що така боротьба може вестися у націй панівних, а в українців як нації пригнобленої на перше місце належить ставити національне визволення. При цьому він виходив із того, що такої національної самостійности можна добитись в межах Австро-Угорської імперії.

Непримиренну позицію займав він щодо москвофілів, підкреслював шкідливість їхньої діяльності, закликав не йти з ними ні на які компроміси. Саме завдяки послідовності С. Смаль-Стоцького і буковинських народовців у цьому питанні москвофілство на Буковині на початок ХХ ст., було набагато слабшим, ніж у Галичині чи Закарпатті, не могло на рівних протистояти народовству, хоча й продовжувало шкодити народно-національній справі.

Довівши, що національна ідея – це найважливіший програмний принцип, якого повинні дотримуватися всі народовці, С. Смаль-Стоцький визначив головні напрями роботи, щоб утілити цей принцип у життя, а саме: «1) Дбати про руську мову і боротися проти всяких теорійок москвофілів щодо мови; 2) Одностайність і певність у правописі. Такою правопису є лише правопис фонетична; 3) Розширення прав руської мови в публічному життю; 4) Розвиток української школи. Збільшення української інтелігенції; 5) Розвиток української літератури, української науки, розвивати видавничу справу, створювати різні літературні і наукові фонди. В цьому особливо велика роль інтелігенції; 6) Ширити свідомість національну, знайомити інші народи з українським життям духовним; 7) Розвивати українську, щиро українську родину».

Не важко побачити, що ця програма стосувалася тільки культурно-освітніх питань. С. Смаль-Стоцький це розумів і окремо зауважу-

вав, що дані пункти не вичерпують усю величезну кількість проблем, які постануть при виконанні цієї непростой роботи. Однак він так і не зумів зробити нічого, аби конкретизувати найбільшч завдання в соціально-економічній сфері, що суттєво обмежувало можливості втілення цієї програми в життя, та найголовніше – популяризації її серед простих селян, які зазнавали визиску великими землевласниками.

В розвитку національної справи найбільшої ваги С. Смаль-Стоцький надавав інтелігенції, вказуючи, що вона мала би вести народ за собою, бути на сторожі національних інтересів, нести відповідальність за стан національних справ. «За долю чи недолю, за славу чи неславу, за честь чи нечесть, за силу чи неміч, за все, за все, чим нарід яко нарід відзначає ся, чим не домагає, за все відповідає перед судом історії інтелігенція народна. Горе тому народові, у котрого ледача інтелігенція, горе тій інтелігенції народній, що не справила свого обов'язку народного – прокляте цілих грядущих поколінь тяжким каменем тяжитиме на її пам'яті»⁹.

Підводячи підсумки своїх роздумів над справою народною, С. Смаль-Стоцький виділив два головних напрями реальної роботи, назвавши їх внутрішньою й зовнішньою політикою. Внутрішня політика, на його думку, мусить бути звернена на те, аби витворити культурну й економічну силу народу, а також згуртувати українську громаду, український нарід. Зовнішня політика, за С. Смаль-Стоцьким – це ставлення до держави й до сусідів. «Вона мусить про се дбати, аби тоті відносини до держави і до сусідів так якось уладнати, щоб народови при тім було якнайліпше, щоб він якнайліпше мав ся і міг розвиватися»¹⁰, – писав він.

Отже, С. Смаль-Стоцький закликав усіх до реальної політики та до конкретної праці на користь народу, а не очікувати якоїсь манни небесної чи складати нездійсненні, неузгоджені з реальними справжнього життя плани. Він розумів, що така робота дуже важка, малопопулярна, що набагато простіше наживати собі політичний капітал, критикуючи інших і нічого конкретного самому не роблячи, чим грішили й деякі народовці, особливо радикали. Як справжній патріот,

⁸ Wagner R. Alma Mater Francisko Josephina. W|c, 1979. Ч. 74.

⁹ Там само. Ч. 85.

¹⁰ Там само. Ч. 88.

він вважав, що тільки такою реальною роботою за існуючих умов можна досягти прогресу, поступу, що це значно потрібніше українському народові, ніж поширення абстрактних ідей про загальну справедливість.

У 1885 р. С. Смаль-Стоцький разом з проф. Т. Гартнером розпочав боротьбу за впровадження фонетичного правопису в українських навчальних закладах Галичини та Буковини. Цій проблемі вони присвятили статті «Нова руська школа», «Про план науки руської мови в гімназіях» та брошури «Голос меншості в комісію по впорядкуванню українського правопису», «Про руську правопись», «Руська правопись» доводячи переваги фонетичного правопису для навчання дітей грамоти та безперспективність використання етимологічного правопису. Професори не обмежилися тільки науковими обґрунтуваннями, а також організували громадські акції на підтримку своєї пропозиції. Проблема викликала гостру ідейну боротьбу з москвофілами. Завдяки наполегливості С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера в 1893/94 рр. фонетику введено в народних школах Буковини та Галичини, а з 1895/96 навчального року, після неодноразових звернень товариства «Руська школа», – і в усіх класах середніх шкіл. Боротьба, яка тривала близько десяти років, увінчалася перемогою.

На початку 90-х років XIX ст. С. Смаль-Стоцький разом з Т. Гартнером зайнявся підготовкою підручника української мови для середніх шкіл. Він побачив світ у 1893 р. і став досить популярним на західноукраїнських землях. У 1907 і 1913 р. вийшли друге і третє видання цього підручника.

З 80-х років XIX ст. С. Смаль-Стоцький активно вів історичні дослідження. Найбільше в той час його цікавила історія Буковини. Він збирав документи з минулого краю, ґрунтовно ознайомився з наявною літературою з цього питання. Одна за однією з'являються розробки на історичні теми у львівській «Правді» та в газеті «Буковина». А в 1899 р. побачила світ узагальнююча праця «Буковинська Русь» (на титулі книги вказано 1897 р., але вихід її затягнувся на два роки). Це була перша праця в українській історіографії, яка простежувала минуле українців Буковини з часів Галицько-Волинського князівства й до другої половини XIX ст. включно.

С. Смаль-Стоцький аргументовано наголошував, що українці – автохтонне населення Буковини й проживали тут від давніх давен. Особливо цінні й багаті фактичним матеріалом розділи, в яких показано розвиток українського національного руху, становлення українських шкіл і культурних товариств, письменства у XIX ст. Ґрунтуються вони на багатому документальному матеріалі, який здебільшого не зберігся до наших днів. Тому «Буковинська Русь» уже давно стала не тільки оригінальним цілісним дослідженням, а й надзвичайно цінним історичним джерелом. Навіть у радянські часи, коли ім'я С. Смаль-Стоцького вживалося тільки з негативним відтінком, жоден дослідник Буковини XIX ст. не міг обминути цю працю.

Досить плідно С. Смаль-Стоцький займався літературознавством. Ним опубліковано статті про творчість Ю. Федьковича, С. Воробкевича, І. Котляревського. С. Смаль-Стоцький був одним із перших, хто належно оцінив великий талант молодого В. Стефаніка – тоді ще студента медицини. Це було в 1898 р. Прочитавши рукопис кількох новел юнака, він писав: «До Ваших образків по ширості сердечно Вам гратулюю, деякі з них просто перли, хоч звичайно страшно сумне у них тло, але малюнок дійсно артистичний»¹¹. Захопившись силою художніх образів, змальованих початківцем, С. Смаль-Стоцький допоміг у виданні його першої збірки – «Синя книжечка», написавши передмову до неї. В ній пророче висловлював надію, що автор обдарує українську літературу ще не одним гарним твором.

Цікавою була промова «Характеристика літературної діяльності І. Франка», надрукована в 1913 р. в двох числах газети «Діло» (крім того, окремим відбитком) до ювілею Каменяря. Перед цим двічі, перебуваючи в Чернівцях, великий письменник зупинявся у С. Смаль-Стоцького. Спочатку в 1909 р., коли їхав до Одеси. Австрійські власті не хотіли йому давати візи на в'їзд до Росії, й Смаль-Стоцький йому допоміг у цьому, і вдруге – в 1913 р., коли І. Франко читав у Чернівцях свого знаменитого «Мойсея».

Підкреслюючи значення літературної діяльності І. Франка, С. Смаль-Стоцький особливо високо поцінував внесок письменника у вироблення, очищення, збагачення літературної мови. «Без пересади можна сказати, що наша теперішня

¹¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 8, од. зберігання 690.

літературна мова – мова Франка. У него вірш повний ніжності, мельодійности грації, проза відзначається високим, поетичним летом, а форма найніжніша, блискуча»¹², – писав він.

Разом із тим, С. Смаль-Стоцький розкрив трагізм долі письменника, конфліктність його таланту. «Його гаряча душа рвалася до суцільної гармонійності, широкої діяльності, – дійсність ставила його перед самі урізки, щербки, прогалини: він кидався на всі боки, заповнював прогалини, латав, піднімав повалене, валив те, що поставили не до ладу, будував нове, шукав способів підняти до роботи більше рук. Велика сила оттак розбилась на дрібні окрушки. Така доля усіх людей перехідних епох, пори «тяжкого перелому», в якій Франкові приходилося працювати»¹³.

В цей час ним написано кілька полемічних статей про український правопис, започатковано серію дослідницьких праць про ідейну спрямованість та інтерпретацію творів Т. Шевченка. Зокрема, статті: «Ідеї Шевченкової творчості», «Шевченкова Містерія», «Читання Шевченкових поезій», «Діди, батьки і внуки у Шевченка».

У передвоєнний час С. Смаль-Стоцький видрукував «Українсько-німецький розмовник» та «Українську граматику» в бібліотеці Гошена. Але найбільше значення мала ґрунтовна наукова «ГраMATика руської (української) мови» написана разом із Т. Гартнером і видана в 1913 р.

Поява «ГраMATики руської (української) мови», можна сказати без перебільшення, сколихнула академічно-спокійний світ учених славістів. На неї подали рецензії майже всі відомі на той час дослідники слов'янських мов: В. Ягіч, О. Шахматов, В. Вондрак, Т. Лер-Сплавінський, Є. Карський та ін. В більшості рецензій зазначалося, що праця С. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера дає найповніший на той час образ живої української мови і є важливою подією в європейській славистиці. Але розділ книги, в якому розглядалося місце української мови серед слов'янських мов, викликав гострі дискусії й шквал критики.

С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер прагнули довести, що українська мова походить одразу з праслов'янської мови. Судячи з усього, ця ідея зародилася у С. Смаль-Стоцького під впливом спілкування з Ф. Міклошичем. Іще в 1892 р. він писав: «Дня 19-го лютого 1885 р. сказав мені покійний Мікльошіч, коли я, намучившись без міри над поясненням деяких староруских законів звукових просив его о рішення мого питання: “Ви виходите з фальшивого заложення, думаючи, буцім то мови, котрі називаємо «руськими», отже малоруська, білоруська і великоруська мова, мають одну для себе лише спільну мовну основу. Се неправда. Малоруська мова така сама застара, як мова чеська, польська і т. п. Отеє наука Мікльошіча, котрої він завсігди придержувався”»¹⁴. Свою наукову граматику С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер присвятили саме Ф. Міклошичу.

Прагнучи довести хибність теорії про праруську мову, тобто що спочатку із праслов'янської мови утворилася спільна для східних слов'ян праруська, а потім із неї – українська, російська, білоруська, автори порівняли схожість і відмінність української та російської, а також української та сербської мов. Вони зазначили, що близькість української та сербської мов надзвичайна, якщо врахувати територіальну віддаленість народів. Оцю близькість та деякі відмінності між українською й російськими мовами вони висунули як головний аргумент, котрий на їхню думку свідчив, що в давні часи українська мова виникла з праслов'янської нарівні з польською, сербською, чеською та іншими слов'янськими мовами¹⁵.

Більшість критиків виступили проти цієї ідеї С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. Незважаючи на це, С. Смаль-Стоцький не збирався відступитися від своїх поглядів і готувався продовжувати дискусію. В 1914 р. йому виповнилося 55. Він був у розквіті творчих сил. 10 березня цього ж року його обрали головою філологічної секції Наукового Товариства ім. Т. Шевченка замість зовсім хворого І. Франка¹⁶. У нього було чимало

¹² Смаль-Стоцький С. Характеристика літературної діяльності Івана Франка. Львів, 1913. С. 19.

¹³ Там само.

¹⁴ Смаль-Стоцький С. В обороні правди // Зоря. 1892. Ч. 3. С. 58.

¹⁵ Smal-Stockij S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. XV, 550 S.

¹⁶ Хроніка Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1914. С. 16, 58–59.

наукових задумів і проектів. Не збирався він відходити й від політичної боротьби. Однак розпочалася Перша світова війна. С. Смаль-Стоцький, незважаючи на поважний вік, вступив до австрійської армії офіцером і був прикріплений до штабу Чернівецької бригади. Тут служив на різних посадах. В 1916 р. за пропозицією В. Сімовича він починає працювати у Фрайнштадтському (Горішня Австрія) таборі українських військовополонених.

25 липня 1917 р. С. Смаль-Стоцького обрано головою Центральної управи українських січових стрільців. Він доклав чимало зусиль, щоб піднести статус Центральної управи, зробити її діяльність конкретнішою, наблизити до потреб стрілецтва, хоч можливостей для цього було не так уже й багато¹⁷. У квітні 1918 р. в Києві відбувся гетьманський переворот. С. Смаль-Стоцький, як і більшість західноукраїнських політиків, загалом позитивно оцінювали цю подію. Вони покладали надію, що гетьман зможе стабілізувати ситуацію в Україні і навіть намагалися якось вплинути на антигетьманську опозицію. З цією метою С. Смаль-Стоцький приїздив до Києва. На той час він був уже досить добре відомим на Наддніпрянській Україні, іще до початку Першої світової війни кілька разів побував у Києві, мав стосунки з багатьма відомими людьми великої України, листувався з Б. Грінченком, М. Лисенком, М. Вороним, П. Житецьким, отримував поздоровлення від М. Коцюбинського, зустрічався з М. Міхновським, М. Левитським і багатьма іншими. Мав він чимало стійких прихильників у Східній Україні. Одним із тих, хто високо цінував діяльність С. Смаль-Стоцького, був С. Петлюра. Влітку 1918 р. С. Смаль-Стоцький особисто познайомився з П. Скоропадським.

Тому не дивно, що коли постало питання про заснування Української Академії Наук, у числі 12 перших академіком-засновником став і С. Смаль-Стоцький. Це було заслужене визнання наукової цінності його ґрунтовної «Граматики» 1913 р., шкільних граматик, які на той час витримали вже три видання, навчальних посібників, виданих Гошеном у 1913-14 рр., заслуг у реформуванні українського правопису, інших наукових праць, його високого авторитету як громадського діяча та керівника філологічної

секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. На першому установчому засіданні історично-філологічного відділу Академії, 8 грудня 1918 року, С. Смаль-Стоцького обрано секретарем відділу, а 16 грудня 1918 р. – членом господарчого правління Академії. За ним закріплено кафедру історії української мови¹⁸. У жодному із засідань Академії наук С. Смаль-Стоцький так і не зміг узяти участь, перебуваючи останні роки життя на еміграції. Однак він стежив за виданнями ВУАН і опублікував 1922 року в журналі «Славія» критичну статтю «Українська Академія наук в Києві». В ній він досить різко виступив проти більшовизації поважної наукової установи. У другій половині 1920-х років С. Смаль-Стоцький через М. Грушевського налагодив наукові контакти з Академією, опублікувавши декілька праць в журналі «Україна». Однак посилення ідеологічного тиску в Радянському Союзі припинили ці стосунки.

У 1918 р. С. Смаль-Стоцький підтримав ідею створення окремої держави з українських територій, що входили до складу Австро-Угорщини. Його лякали нестабільність у Великій Україні, соціалістичні спрямування більшості наддніпрянських політиків, більшовицька загроза.

Незабаром С. Смаль-Стоцький виїхав до Відня. Там його й застали події 1 листопада 1918 р. у Львові та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. С. Смаль-Стоцького було включено до уряду тільки-но утвореної держави, за ним зарезервовано місце народного секретаря у справах освіти. Цю посаду він так і не обійняв (тимчасово обов'язки виконував О. Барвінський), залишаючись у Відні. Тут він деякий час очолював військове представництво ЗУНР і опублікував звернення до всіх українських вояків, яким повідомляв про створення української національної армії та про умови вступу до її лав українців і чужинців. Та вже 19 грудня 1918 р. керівництво Західно-Української Народної Республіки призначило С. Смаль-Стоцького послом у Празі. Дипломатичну місію він очолював до 9 вересня 1921 р., після чого здав свої повноваження представникові УНР, а сам працював у ролі радника.

У Празі С. Смаль-Стоцький дістав можливість продовжити свою професорсько-викладацьку та наукову діяльність. Це сталося завдяки

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4456 с. оп. 1, спр. 24, арк. 1-2.

¹⁸ Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 79–80.

заснуванню Українського Вільного Університету. С. Смаль-Стоцький із самого початку існування українського університету в столиці Чесько-Словацької республіки взяв активну участь у його роботі. Він увійшов до складу вищого керівного органу університету – Академічного сенату. В 1922/23 навчальному році був деканом, а в наступному – продеканом філософічного факультету. Найперше, С. Смаль-Стоцький продовжив розвінчення теорії праруської мови й цьому присвятив працю «Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення», опубліковану в 1925 р. (Друге видання, значно доповнене – в 1927 р.). В ній він дав ґрунтовний огляд історії досліджень спорідненості слов'янських мов, розвитку окремих із них, аналізуючи доробок у цій справі Й. Добровського, П. Шафарика, О. Шахматова, В. Ягіча та інших найновіших публікацій. С. Смаль-Стоцький показав складність і заплутаність цієї проблеми й ще раз наголосив, що ідея О. Шахматова про праруську мову – це штучна конструкція, кількість аргументів на користь якої з розвитком порівняльної слов'янської філології зменшується. Так, він наголошував, що В. Ягіч називав 13 ознак праруської мови, але з часом завдяки творам Лер-Сплавінського, Кульбакіна, Трубецького, їх кількість скоротилася до 3-х. Але й ці три ознаки, на думку С. Смаль-Стоцького, були хибними.

Вказував він і на неясність у твердженнях О. Шахматова: коли ж була та праруська мова? Київську Русь Шахматов уважав якнайпліднішим періодом тогочасного українського народу: «Обминаю питання про ту добу, коли об'єднання руських земель під київською державою повело за собою зближення руських племен і діалектів, що вже розійшлися попереднього часу. Ся доба гегемони полудневно-руського племені в руській родині є блискучою сторінкою минулого життя українців». Отже, праруська мова мала б, у такому разі, існувати ще раніше. Але що ж об'єднувало тоді слов'янські племена, розкидані на значній території? З цього приводу С. Смаль-Стоцький писав: «З одного боку констатує він брак сполучних засад між поодинокими руськими племенами (вони очевидячки були ще

тільки племенами, бо тоді ще і Руси не було!) аж до X-го віку, та що аж історичні події (організація Київської держави) сполучили їх в одно і утримували далі між ними єдність, з другого боку, переносить праруську мову і староруську мову (чим оправдана ся ріжниця?) на довгий час перед тим, заки повстало письменство і заки сформувалася Київська держава. Як се з собою погодити?»¹⁹.

У «Розвитку поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» С. Смаль-Стоцький намагався показати методологічні розбіжності в підході до питання про виникнення окремих слов'янських мов. Він проаналізував два головних, на його думку, підходи. Один, який постав із родовідної теорії Шляйхера і набув розвитку в Шахматова та Ягіча, та другий, що брав початок у Міклошича й Шмідта і якого він сам дотримувався. С. Смаль-Стоцький наголошував, що перша течія підходила до процесу творення мов на основі дроблення, розпаду цілісності, друга – на основі об'єднання людей, найменших частин у чимраз більшу і в собі соліднішу цілісність: «Ми кажемо, що первісні говори об'єднувалися в наріччя, т. зн. в цілість говорів, хоч з собою не тотожних, то все-таки таких, що в них показують на спільні властивості і загальна їх подібність, яку відчували ті, що сим наріччєм говорили, із сих наріччій в дальшій їх розвитку повставали серед даних обставин мови»²⁰. Цими методологічними суперечностями С. Смаль-Стоцький пояснював різні погляди на історію української мови й зокрема найдавнішого її періоду.

Цій же проблемі вчений присвятив ряд інших статей, опублікованих в українських і зарубіжних журналах. І як своєрідний заповіт академіка видруковано одну з останніх його праць – «Питання про східнослов'янську прамову», в якій він іще раз наголосив на переконаності в своїй правоті й заявив: «Ніякої праруської мови ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними й українська, російська й білоруська, розвинулися прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови»²¹.

¹⁹ Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Записки НТШ. 1925. Т. 141–143. С. 26.

²⁰ Там само. С. 38.

²¹ Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську прамову // Записки НТШ. 1937. Т. 155. С. 5.

В 20-х роках ХХ ст. С. Смаль-Стоцький активно включився в правописну полеміку, пов'язану з розробкою нового правопису в радянській Україні, який мав стати єдиним для всіх українських земель. Для державної правописної комісії він вислав ґрунтовний реферат, опублікував кілька статей, зокрема в «Літературно-науковому віснику», «Україні». Однак чи не найбільше тішило його, як і давніше, дослідження творчості Т. Шевченка. В еміграції С. Смаль-Стоцький небезпідставно вважався одним із найкращих знавців цієї тематики. Марко Антонович вважав, що «його інтерпретації дотепер неперевершені»²². С. Смаль-Стоцький регулярно виступав на святах, приурочених роковинам Т. Шевченка, причому як правило його доповіді відкривали урочисті засідання. Ці виступи незмінно викликали величезний інтерес усіх присутніх. Одна з очевидиць, З. Мірна, залишила згадку про такий виступ у 1920-х роках: «...проф. С. Смаль-Стоцький виступив із доповіддю на тему “Шевченко – співець самостійної України”». Його доповідь зробила на слухачів колосальне враження як змістом реферату, так і надзвичайним умінням виразно читати. Але не менше вражіння зробила й його імпазантна постань, втілення великої сили і того шляхетного духу, який наче ореолом оточував його особу. Цей реферат мав такий успіх, що негайно ж був виданий окремою книжечкою, якою звичайно потім наділяли присутніх на святах Шевченка»²³.

У Празі С. Смаль-Стоцький, як і в довоєнний період, вів дослідження з шевченкознавства у двох напрямках. По-перше, це інтерпретація окремих творів. З'явилися статті про Шевченкові «Великий Льох», «Чигирин», «Шевченкове посланіє», «Варнак», «Якби ви знали, паничі», «Думи», «Сон» та інші. Для поглибленого тлумачення творів Кобзаря він, як любив сам говорити, користувався філологічною методою, тобто ґрунтовно досліджував сам текст, розбираючи значення слів, висловів, речень, виявляючи думки, які поет утілює в образи, описи й символи. Крім того, використовувалося зіставлення розбіраного твору з іншими, написаними

на цю ж тему або в той самий час. Багато уваги приділялося генезі й історії їх народження.

В інтерпретації С. Смаль-Стоцького, Т. Шевченко – державник, який закликає до самовідданої боротьби за вільну, політично й культурно незалежну Україну, де б кожний громадянин мав рівне право («без хлопа і пана»). Ця незалежна Україна бачилася йому в творах Шевченка як республіка з новим і праведним законом, а на чолі республіки – президент, котрий, за історичною традицією українською, називається гетьманом. Але поряд із цим, С. Смаль-Стоцький підкреслює, що в Шевченкові – ні крихіточки того шовінізму, того месіянізму, яким саме «визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й ін. Усі народи обіймає Тарас своєю любов'ю»²⁴.

Т. Шевченко – патріот і пробудник, не заступив дослідникові Шевченка – великого творця, художника слова, митця в якнайширшому розумінні цього слова. С. Смаль-Стоцький не переставав звертати увагу на художні цінності Шевченкової творчості, на красу поетичних образів, силу слова, композицію творів.

Дослідженням творчості Т. Шевченка С. Смаль-Стоцький займався до останніх років свого життя. В 1934 р. найкращі свої статті він опублікував окремою книгою «Т. Шевченко, інтерпретації», що вийшла як 25-й том праць Українського наукового інституту в Варшаві. Однак і після цього наполеглива робота тривала. Остання стаття з цього великого циклу побачила світ уже по смерті автора, в 1939 р. Присвячувалася вона деяким передсмертним віршам Т. Шевченка й позначена глибиною аналізу, багатством думок, тобто стала прекрасним підсумком великої роботи протягом кількох десятиліть. Учений переконливо обґрунтував націєтворчу сутність Шевченкової поезії. «Т. Шевченко – співець самостійної України», – таку назву мав перший розділ його книги «Т. Шевченко. Інтерпретації».

З історичних проблем у 20-х роках С. Смаль-Стоцького найбільше цікавили давні часи в історії України, становлення українців як окремого народу. Безперечно, ця історична тема була

²² Марко Антонович. Олександр Кониський // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986. Збірник. Нью-Йорк, 1993. С. 191.

²³ Мірна З. Спомин про бл. п. С. Смаль-Стоцького // Жіноча доля. 1938. Ч. 20. С. 12.

²⁴ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко, інтерпретації. Варшава, 1934. С. 17.

близька С. Смаль-Стоцькому у зв'язку з його філологічними пошуками та боротьбою проти концепції «праруської» мови. 1928 р. в часописі «Україна» виходить його стаття «Східні слов'яни», що являла собою розлогу критику на працю чеського історика Л. Нідерле «Походження і початки східних слов'ян». Із приводу цієї статті С. Смаль-Стоцький писав до М. Грушевського 6 жовтня 1927 р.: «Високоповажний Товаришу М. Грушевський. Посилаю Вам не так критику, як радше студію з приводу книжки Нідерлього. Маю надію, що Вона Вас вдоволить. Українська наука має обов'язок сказати своє рішуче слово в справі східних слов'ян. Досі рішались ці питання майже без нас»²⁵.

У цій статті С. Смаль-Стоцький зупинився на проблемі території найдавнішого проживання слов'янських племен і відстоював точку зору, що слов'яни ще в I та II ст. н. е. проживали як один народ між Віслою на заході та Дніпром на сході, на півночі межували з фінськими племенами, а на півдні доходили до Дністра й Прута. Особливо різко він заперечував проти якихось «центрів», «колисок» розселення західних, південних і східних слов'ян. Критикуючи твердження Л. Нідерле про наявність якоїсь «колиски» східних слов'ян на середньому Дніпрі, він писав: «Слов'яни новгородські, Радимичі і Вятичі, Кривичі та й Дреговичі середнього Дніпра ані не бачили й в тій колисці ніколи не лежали і звідти в свої нові оселі не розходилися... Так само і Бужани, і Волиняни, і Дуліби, і Тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдності і спільності східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніше, а не то в цих давніх часах»²⁶.

С. Смаль-Стоцький робив висновок, що думка про центри розселення слов'ян має свій корінь в об'єднавчій ідеології XIX і XX ст. й нічим не підкріплена. Тут же він іще раз наголосував, що й «праруської» мови як виразника такої єдності також не було.

М. Грушевський погоджувався з головними положеннями статті С. Смаль-Стоцького, зробивши, як редактор, окремі зауваження щодо її технічного оформлення та наголосивши на не-

обхідності ширшого використання для аргументації праць українських істориків.

Восени 1930 р. з ініціативи С. Смаль-Стоцького Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі провело велику дискусію з приводу статті М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України», вміщеної в кн. VI «Літературно-наукового вісника» за цей же рік. Із цього питання товариство збиралося двічі: 11 й 18 листопада 1930 р. Головним доповідачем виступив С. Смаль-Стоцький. Він гостро критикував позицію М. Кордуби, який у своїй статті відстоював тезу, що Київська Русь – держава «общеруська», що в цій державі відбувався процес об'єднання всіх східних слов'ян в одну культурно-національну цілісність, тобто, за виразом М. Кордуби, в одну «общеруську» націю. На думку М. Кордуби, українська нація почала формуватися лише в XIV ст. у складі Великого Князівства Литовського. С. Смаль-Стоцький послідовно відстоював тезу, що окрема українська нація мала місце вже у Київській Русі, й ця держава була українською, а великоросійська нація утворилася пізніше – у XIII–XV ст. зі змішання елементів слов'янських і фінських²⁷.

У дискусії також брали участь доктори С. Наріжний, П. Феденко, К. Чехович, професори М. Славінський, С. Шелухин, В. Сімович і В. Щербаківський. Більшість виступаючих підтримали позицію С. Смаль-Стоцького й доповнили її значною аргументацією. Звіт про цю дискусію, за постановою загальних зборів товариства, видано літографічним способом окремою брошурою під заголовком «Откуда есть пошла Руская земля». Ця публікація, як і сама дискусія, викликали широкий відгук у літературі й навіть полеміку у пресі. Тільки протягом 1930 – початку 1931 рр. з'явилася 21 публікація в журналах і газетах Львова, Перемишля, Праги. Відомий український історик О. Пріцак згадував, що ще у 1937 р. дискусія тривала на сторінках львівської преси. Щодо суті самого обговорення він писав: «На жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза “неправдива”»²⁸.

²⁵ ЦДІА України (м. Київ), ф. 1235, оп. 1, спр. 754, арк. 17.

²⁶ Смаль-Стоцький С. Східні слов'яни // Україна. 1928. Кн. 3. С. 21.

²⁷ Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України // Літ.-наук. вісник. 1931. Кн. 9. – С. 797.

²⁸ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ, Кембрідж, 1991. С. 70.

Справді, дискутуючі сторони за таких умов не могли прийти до якоїсь спільної точки зору. Та обговорення цього питання було безумовно продуктивним, бо привернуло увагу широкого загалу вчених і всіх, кому не байдужою була історія початків українського народу. Якщо ж урахувати, що слово “нація” С. Смаль-Стоцький розумів у якнайширшому тлумаченні, тобто як народ узагалі, то можна з упевненістю сказати, що він був ближчим до істини.

Ще одна справа, якій С. Смаль-Стоцький віддав чимало сил в останні роки життя, це товариство «Музей Визвольної Боротьби України». Воно уконституювалося 25 травня 1925 р. в Празі. Першим головою товариства був академік І. Горбачевський, а незмінним директором Музею протягом 20–30-х років – Д. Антонович. Серед членів-фундаторів знаходимо й прізвище С. Смаль-Стоцького.

У 1935 р. попередній голова Товариства «Музей Визвольної Боротьби України» професор, доктор І. Горбачевський у зв'язку з погіршенням стану здоров'я відмовився виставляти свою кандидатуру на переобрання. На цю посаду 8 квітня 1935 р. одноголосно обрано С. Смаль-Стоцького. Він усією душею віддався справам Музею, вважаючи, що придбаний для нього будинок має стати не тільки сховищем зібраних цінних експонатів і документів, а й центром усього українського життя в Празі, своєрідним Українським Народним Домом. Ним опубліковано відозву «Одна ясна думка – одна мета», яка справила сильне враження на українську еміграцію не тільки Праги, а й Берліна, Варшави, Відня та інших міст.

Із 1937 р. стан здоров'я С. Смаль-Стоцького різко погіршився. Він страждав болями в шлунку. Не маючи можливості через хворобу відвідувати засідання управи в кімнатах Товариства, призначав збори у себе вдома. Останнє з таких засідань, у присутності С. Смаль-Стоцького відбулося 16 грудня 1937 р., але й пізніше він не випускав найважливіших справ зі своїх рук. 16 березня 1938 р. С. Смаль-Стоцький підписав купчу на придбання будинку для Музею Визвольної Боротьби України. Таким чином, збір коштів, який тривав понад 6 років, закінчився успіхом. Але С. Смаль-Стоцький і на

цьому не заспокоївся, вважаючи, що потрібно буде в перспективі добудувати до купленого будинку ще один поверх, а для цього доведеться й далі збирати кошти.

На потреби Музею вчений пожертвував більшу частину своєї бібліотеки (близько 3 тис. томів), чимало документів зі свого архіву (листи, грамоти, почесного членства тощо), сокільське вбрання зі знаком Сокола Батька та інше.

1937 р. С. Смаль-Стоцький обраний почесним членом НТШ у Львові, а в квітні 1938 р. його обрано почесним членом Музею Визвольної Боротьби України в Празі. На той час він був почесним членом більш як десятка різних товариств Буковини й Галичини, зокрема «Руської Бесіди», «Української школи», «Союзу», «Запорожжа» у Чернівцях, «Просвіти» у Львові та ін.

Опис життя С. Смаль-Стоцького був би неповним без згадки про його широку педагогічну діяльність. Ще до 1937 р., тобто маючи 78 років, С. Смаль-Стоцький продовжував викладати в Українському Вільному Університеті. Стан здоров'я не дозволив продовжити виклади в наступному році, але його було обрано почесним професором цього навчального закладу. Він мав чимало талановитих учнів, які продовжили наукову розробку питань українського мовознавства та літературознавства.

Перебуваючи в еміграції, С. Смаль-Стоцький ніколи не полишав думки про повернення до України, й, зокрема, на Буковину. Він стежив за тим, як розгорталися події в краї. Підтримував стосунки з газетами «Рідний край» і «Час», висловлював сподівання, що, незважаючи на зміну обставин, український народ знову підніметься й заявить про свої права на повний голос. У листі до В. Королів-Старого в грудні 1928 р. він писав: «...от гадав я, що моя праця на Буковині марно пропала, а тимчасом бачу, що на Буковині, приголомшеній новими панами, посіяний мною засів сходиться. Ледви там трохи полегшало, а народ зрушився. Вже й щоденник «Час» виходить, народ жадав українських шкіл, починається наново рух читальняний, вже мої давні мужицькі приятелі пишуть листи і виходить, що я таки не дарма працював. Тішуся тим невимовно»²⁹.

²⁹ Лист С. Смаль-Стоцького до В. Королів-Старого. Прага. 29 грудня 1928 р. // Дзвони. – 1938. – № 9. – С. 385.

Однак надіям повернутися в рідну Україну не судилося збутися. Ні на Буковині українці не могли навіть добитися того становища, що мали в часи Австро-Угорщини, ні в радянській Україні не було добра. Там посилювалися масові репресії, які передусім були спрямовані проти національної інтелігенції. Академію наук України розгромлено, а вчені-суспільствознавці перетворилися на придаток ідеологічного відділу більшовицької партії. У зв'язку з таким жахливим становищем уряд Української Народної Республіки в еміграції прийняв рішення: «...відновити з днем 25 травня 1938 р. стародавню, славному Київську Академію Петра Могили та Івана Мазепи як найвищу українську наукову установу під назвою «Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук»»³⁰. Завдання академії передбачали організацію всіх наукових сил, здатних працювати для українського народу на полі науки, відновлення старих і заснування нових наукових установ у відповідності з потребами української науки, інформування зарубіжних наукових кіл про сучасний стан України та української науки.

Для організації Української Могилянсько-Мазепинської Академії Наук створено колегію членів-фундаторів, до складу якої ввійшли академіки С. Смаль-Стоцький, М. Возняк, Ф. Колесса, професори Б. Іваницький, А. Яковлів, доктор І. Феценко, письменник Б. Лепкий. Головою нової установи обрано С. Смаль-Стоцького. Йому ж доручено розробити Статут Академії. Цю роботу він закінчив у липні 1938 р. Однак сили танули.

Ще в 1938 р. С. Смаль-Стоцький переніс дві складних операції на шлунку. Протягом першої половини 1938 р. стан здоров'я його кілька разів погіршувався. Черговий приступ стався в ніч з 7 на 8 серпня. Лікарі помістили хворого в один із празьких санаторіїв. Та полегшення не приходило, й 17 серпня в другій половині дня С. Смаль-Стоцький помер. У ці останні дні біля нього постійно був син Роман, якому він зробив останні розпорядження, залишаючись свідомим своїх дій майже весь час. У заповіті С. Смаль-Стоцький просив не класти на домовину квітів і вінків під час похорону, а всі гроші, які б мали на це йти, жертвувати для Музею Визвольної Боротьби України. І ще останньою волею покій-

ного було бажання, щоб поховали його біля дружини Емілії в Кракові.

20 серпня 1938 р. українське громадянство Праги прощалося зі С. Смаль-Стоцьким. Прибуло чимало представників різних українських товариств. Домовину допомагали виносити й представники з Буковини О. Безпалко та В. Орелецький. Її встановили в тимчасовій гробниці на Ольшанському кладовищі.

У вересні 1938 р. після владнання формальностей із чеським та польським урядами, в складних умовах різкого погіршення міжнародних стосунків у Європі, Романові Смаль-Стоцькому вдалося перевезти тіло батька до Кракова. Це був останній потяг, який перетнув чесько-польський кордон у 1938 р. Був у ньому тільки один вагон із труною.

30 вересня 1938 р. відбулись похорони в Кракові. Останнє пристановище С. Смаль-Стоцький знайшов біля своєї дружини, як і заповідав. Скорботні академії з приводу смерті С. Смаль-Стоцького провело наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові (20 листопада), Український Науковий Інститут у Берліні (20 листопада), Український науковий інститут у Варшаві (2 грудня), Український Академічний комітет у Празі (6 грудня 1938 р.). Панахиду в греко-католицькій парафіяльній церкві м. Чернівці відправили 27 вересня 1938 р.

С. Смаль-Стоцький прожив довге, сповнене подій і плідної праці життя. Вже в гімназії та в роки навчання в університеті він визначився в багатьох своїх уподобаннях, покликаннях, поглядах на суспільні справи та наукову діяльність. Але все життя він був у пошуку, невгамовно розширяв сферу своєї діяльності, переходячи від однієї виконаної справи до іншої й думаючи вже про нову, майбутню роботу для добра України.

Його діяльність, як бачимо, типова для національно-свідомого, політично активного українського інтелігента Австро-Угорської імперії, людини поміркованих поглядів, яка прагне законними способами, дозволеними конституцією монархії, добитись поліпшення становища українців, перетворення їх з сірої маси забитих, неписьменних, принижених селян у згуртований народ, який знає свої інтереси й уміє постояти за них. Не може не викликати захоплення та велика енергія, та невгамовність з якою він

³⁰ З діяльності української політичної еміграції // Діло. 1938. 1 червня.

об'їжджав села, зустрічався з селянами, засновував читальні, райфайзенські каси, інші товариства. А яку боротьбу він вів у Буковинському сеймі та його виділі, в державних громадських організаціях! Скільки потрібно було сили і волі, щоб не відступитися, не піддатись омані заспокійливих обіцянок і неухильно продовжувати справу всього свого життя!

Де тільки міг, він обстоював інтереси селян, добре знаючи їхнє життя, потреби, психологію. Але свою місію вбачив не в тому, щоб підбурювати селян і розпалювати в них звірину ненависть (хоча були випадки, коли його звинувачували саме у цьому), а в тому, щоб зробити селян економічно й політично сильними, національно свідомими, навчити їх захищати себе, використовувати існуюче законодавство для поліпшення свого становища та введення реформ, на свою користь.

Він не ганявся за якимись нездійсненними проектами, не вірив у всілякі утопії, якими така багата була Європа кінця XIX – початку XX ст., та був переконаний, що постійна, цілеспрямована робота на народній ниві дасть свої плоди раніше чи пізніше. Саме це він називав “реальною політикою”, до якої закликав усіх, кому не байдужою була доля українців як нації.

Де можна було, С. Смаль-Стоцький ішов на компроміси, вмів залучати на свій бік навіть тих, хто займав абсолютно ворожу позицію. Однак там, де це було необхідно, ставав принциповим, відстоював твердо свою точку зору. Особливо небезпечним вважав поступки в національній справі взамін за якісь політичні чи культурні здобутки. Ніколи не визнавав можливим союз із москвофілами, в яких убачав найголовнішу небезпеку, що гальмувала становлення національної свідомості буковинців. Із москвофільством боровся все своє життя, викриваючи хибність його як з наукової, так і практичної сторони.

Слід відзначити особливе політичне чуття у С. Смаль-Стоцького, вміння побачити те найважливіше, що потрібно було в конкретних умовах суспільного життя, виступати з актуальними пропозиціями та ініціативами, а потім – що головне – добиватися послідовного їх виконання. Він був природженим, талановитим політиком, яких не так уже й багато мали українці Австро-Угорщини.

Стосовно противників С. Смаль-Стоцький закликав діяти чесними методами, доводити

їхню неправоту, де тільки можна, але не переступаючи етичних норм і параграфів законності. Він завжди обурювався, коли політичні противники діяли підло, із застосуванням нечесних методів, але не раз застерігав своїх однодумців від подібних дій.

Для С. Смаль-Стоцького ще з юнацьких часів ідеалом була вільна незалежна Україна. Він часто в своїх виступах любив робити екскурси в історію, в часи української державності. Для нього ніколи не було сумнівів у майбутній єдності українських земель, подоланні принизливого становища бездержавності. Він завжди виступав за якомога ширші стосунки буковинців із галичанами, закарпатцями, наддніпрянцями й сам підтримував якнайширші контакти. В цьому плані важливою була його боротьба проти буковинського автохтонства, як одного з проявів низької свідомості частини українців краю й дуже небезпечної суспільної тенденції.

Як перший етап на шляху до становлення єдиної української держави С. Смаль-Стоцький відстоював ідею об'єднання всіх областей Австро-Угорщини, заселених українцями, й надання їм широкої автономії в межах монархії Габсбургів. Цього домагалися українці ще за часів революції 1848 р. С. Смаль-Стоцький був одним із тих, хто чимало доклав зусиль, щоб перевести цю проблему на рівень практичного вирішення. Й тут він виступав як реаліст, ставлячи спочатку ближчі завдання, щоб, виконавши їх, братися за наступні.

Реалістом був С. Смаль-Стоцький і в національному питанні. Він, як ніхто інший, твердо й послідовно дбав про національні інтереси українців, але завжди наголошував, що прагне добиватися цього не за рахунок інших народів і не за рахунок розпалювання ворожнечі між людьми різних національностей.

У цілому реалістична, послідовна й виважена політика С. Смаль-Стоцького мала конструктивний характер і за тих умов забезпечувала поступ, позитивні переміни. Автори не ідеалізують цю політику. Вона безперечно, мала й слабкі сторони. Зокрема можна назвати надмірну амбіційність, прагнення зосередити в своїх руках якомога ширші повноваження, відразу кілька посад, що не сприяло справі. Мабуть, недоліком на певному етапі стало деяке віддалення його як людини, що обіймала високі

державні посади від політиків середньої ланки, особливо молодшої генерації, котрі стояли на радикальніших позиціях і т. ін. Однак це не може зменшити значення того, що було зроблено С. Смаль-Стоцьким як політиком.

На еміграції він став своєрідною живою легендою національного руху, на його відданості Україні, народові виховувалися молоді покоління. Але й тут, уже в поважному віці, він робив усе, що міг для добра своєї Вітчизни, не припиняючи громадської діяльності, до останніх днів не перестаючи вірити в краще майбутнє свого народу. Як учений, С. Смаль-Стоцький завжди йшов своїми, ніким не торованими дорогами. Його праці мають самобутній і оригінальний характер. Їх не можна сплутати з іншими, вони вирізняються своєю полемічністю, в них присутня постійна боротьба за істину, вияснення нового й розвінчування хибного. Він не любив робити передчасні висновки, мало вірив всяким штучним конструкціям, працював ґрунтовно, намагався

охоплювати розроблювану проблему всебічно й доходити до кінцевого результату на основі реальних фактів.

Не всі наукові погляди С. Смаль-Стоцького витримали перевірку часом, багато в чому він помилявся. Але це не применшує того, що він зробив. С. Смаль-Стоцький зайняв своє місце в українській науці. Збагатив її мовознавчими, літературознавчими, історичними працями, які не втратили свого значення й у наш час. Як О. Огоновський довів своєю «Історією української літератури» її самостійність і самодостатність, а М. Грушевський – історію українського народу, так С. Смаль-Стоцький у мовознавстві домігся “визволення” української мови.

С. Смаль-Стоцький зробив вагомий внесок у розвиток української науки і культури, формування національної свідомості українського народу, національного відродження Буковинського краю. Все своє життя вчений і політик віддав одній меті – служінню Україні.

References

- Antonovych, Marko. 1993. Oleksandr Konys'kyj. 125 rokiv kyjivs'koi ukrainskoi akademichnoi tradytsii. 1861–1986, 191. [in Ukrainian].
- Bukovyna (1885). №9. [in Ukrainian].
- D-r Stepan Smal'-Stoc'kyj. *Bukovynskyj pravoslavnyj calendar na rik zvyhajnyj 1894*. [in Ukrainian].
- Hronika Naukovogo tovarystva imeni T. Shevchenka. (1914). Lviv. [in Ukrainian].
- Lyst Smal'-Stoc'kogo do V.Koroliv-Starogo. Praga. (1928, December 29). *Dzvony*. – 1938. – № 9. [in Ukrainian].
- Mirna Z. *Spomyn pro bl. p. Smal'-Stoc'kogo*. *Zhinocha dolya // Жіноча доля*. – 1938. – Ч. 20. [in Ukrainian].
- Pritsak O. *Istorijsosofia ta istoryografia Myhajla Grushevskogo*. – Київ, Кембрідж, 1991. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S., Gartner T. (1913). *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Wien. 550. [in German].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1913). *Kharakterystyka literaturnoi dialnos'ti Ivana Franka*. Lviv. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj St. (1880) *Lysty z Bukovyny*. Dilo, №40. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1931). *Najvazhlyvishyj moment v istorii Ukrainy*. Lit.-nauk. visnyk. – В. 9. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1937). *Pytannya pro shidnoslovjansku pramovu*. *Zapysky NTSh*. Т. 155. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1925). *Rozvytok pohlyadiv na semju slovjanskyh mov i jih vzajemne sporidnennya*. *Zapysky NTSh*. Т. 141–143. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1928) *Shidni slovjany*. Ukraina. В. 3. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1934) *T.Shevchenko, interpretacii*. – Varshava. [in Ukrainian].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1884). *Ueber die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kieinrussischen*. Wien. 98 s. [in German].
- Smal'-Stoc'kyj S. (1892). *V oboroni pravdy*. Zorya. Part 3. [in Ukrainian].
- Wagner R. (1979) *Alma Mater Franzisko Josephina*. W/c. [in German].
- Z dialnosti ukrainskoi politychnoi emigracii. (1938, June 1). Dilo. [in Ukrainian].
- Zapysky istorychno-filologichnogo viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk. (1991). – В. 1. Kyiv. [in Ukrainian].

УДК 001.32(477):929Козлов]930.85[(5-11)+(575)]“1927”

Олександр Прын (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії академічної науки Інституту архівознавства

Національної бібліотеки України

імені В.І. України

E-mail: pryn.iskander@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-7944-9262>

Петро Кузьмич Козлов (1863–1935): мандрівник, географ, академік ВУАН

Стаття присвячена написанню біографічного нарису про відомого вченого-андрівника, дослідника пам'яток культурної спадщини народів Далекого Сходу (Китаю, Монголії) та Центральної Азії (Тибету), академіка ВУАН П.К. Козлова (1863–1935). Простежено його наукове турне Москва–Одеса–Київ–Москва, найбільшими науковими та культурними містами України, з метою популяризації наукових знань, отриманих вченим у науково-дослідних експедиціях країнами Далекого Сходу та Центральної Азії. Розкриваються основні віхи наукової біографії вченого. Уточнюються біографічні данні, висвітлюються його творчі контакти з Всеукраїнською академією наук та розглядається процедура обрання його академіком ВУАН по кафедрі географії.

Ключові слова: пам'ятки, П.К. Козлов, Всеукраїнська академія наук, Асканія-Нова, Хара-Хото, Центральна Азія, Монголія, Тибет, Одеса, Київ.

Olexander Pryn (Kyiv),

PhD (History), Senior Researcher, Senior Research Fellow,

Department of History of Academic Science
of Institute of Archival Studies Vernadsky

National Library of Ukraine

E-mail: pryn.iskander@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-7944-9262>

Kozlov Petro Kuzmich (1863–1935): traveler, geographer academician of the, academician of the all – Ukrainian academy of sciences

The figure of the world-famous scientist, traveler, geographer, academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences P. K. Kozlov remains unexplored in Ukrainian historiography. Ukrainian encyclopedias keep confusion about the scientist's biographical data and his scientific connections with the All-Ukrainian Academy of Sciences and Ukrainian scientists remain unexamined. This scientific research is devoted to solving these issues.

Methodological basis of the investigation are the principles of historicism and scientific objectivity. Among the general scientific methods are the methods of analysis, synthesis of facts and sources; among the special historical methods are problem-chronological method, comparative-historical method and concrete-historical method. The organic combination of research methods allowed to achieve the goal and realize the tasks set in the exploration.

The article is the biographical essay on the famous scientist-traveler, researcher of the cultural heritage monuments of the Far East (China, Mongolia) and Central Asia (Tibet), academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences P. K. Kozlov (1863–1935). Kozlov Petro Kuzmich was born on October 15, 1863 in the Dukhovnyshchi city in the Smolensk guberniya. His formation as a scientist occurred under the influence of the achievements of scientific expeditions M. M Przhevalsky to Central Asia. At the age of 20 he participated

in the 4th expedition by M. M. Przewalski. The young researcher P. K. Kozlov discovered the courage and a great interest in geography in the expedition. In 1888 P. K. Kozlov became a participant in the 5th expedition of M. M. Przewalski, in which he conducted scientific observation of animal world, collected zoological collections, conducted tours to remote regions. For over 30 years P. K. Kozlov had been the leader of expeditions. Among his most prominent expeditions should be mentioned the Tibetan expedition (1899–1901), which visited and studied the influences of the largest Yellow River (Yellow) and Mekong rivers; the Mongolian-Sichuan expedition (1907–1909), which brought unexpected discoveries of the ancient city of Khara-Khoto which is the archaeological monument of Tangut culture. A large number of archaeological materials and antiques: ancient scrolls, books, paintings, figurines, silk and everyday items was brought from the expedition. This large collection attracted the attention of a wide range of scientific researchers.

Considering the P. K. Kozlov's great scientific discoveries, he received an invitation from the All-Ukrainian Academy of Sciences to read a series of lectures about his expeditions to Mongolia for the Ukrainian general public.

The scientific and life path of a scientist was traced in the article. On the basis of archival sources and periodicals of mass media, the previously unknown facts about P. K. Kozlov's visit the Ukraine, in particular about his scientific tour Moscow–Odessa–Kyiv–Moscow, the largest scientific and cultural cities of Ukraine were presented. The aim of this tour was to popularize the scientific knowledge gained by scientists in research expeditions to the countries of the Far East and Central Asia. Also the biographical data and creative contacts with the All-Ukrainian Academy of Sciences have clarified.

Key words: *monuments, P. K. Kozlov, All-Ukrainian Academy of Sciences, Askania-Nova, Hara-Khoto, Central Asia, Mongolia, Tibet, Odessa, Kiev.*

На передодні 100-річного ювілею НАН України історики науки все частіше звертаються до витоків і передумов формування Всеукраїнської академії наук, процедури призначення й обрання академіків, створення та реорганізації науково-дослідних інституцій, розроблення і затвердження статутів наукових установ, біографічних досліджень тощо. Ця наукова розвідка присвячена біографічним відомостям про академіка Всеукраїнської академії наук Петра Кузьмича Козлова, відомого географа-мандрівника та дослідника пам'яток культурної спадщини народів Далекого Сходу (Китаю, Монголії) та Центральної Азії (Тибету).

Звернувшись за довідковою інформацією про географа П.К. Козлова до сучасних енциклопедичних видань не можливо отримати вичерпної інформації. В Українській радянській енциклопедії 1961 р. про Петра Кузьмича Козлова є коротенька довідка, у якій зазначено, що він академік АН УРСР з 1928 р., а діяльність частково пов'язана з Україною¹.

В Енциклопедії історії України 2007 р. ми знаходимо різнобічну інформацію про населений пункт – м. Козлов (м. Євпаторія до 1784 р.); археолога та музейника В.Є. Козловську; інженера та винахідника А.І. Козловського, а інформація про академіка ВУАН П.К. Козлова взагалі відсутня².

Наступне енциклопедичне видання – Енциклопедія сучасної України 2013 р. містить досить розлогу, але недостовірну інформацію про академіка П.К. Козлова, зокрема про рік обрання дійсним членом ВУАН та про дату призначення на позаштатну Кафедру географії ВУАН тощо³. Крім того, у виданні «Історія Національної академії наук України 1924–1928: документи і матеріали» 1998 р. в інформаційній довідці про вченого наведена невірна дата народження, 19 жовтня 1863 р., та його статус у ВУАН на початок березня 1927 року⁴.

Отже, українські енциклопедичні видання не містять достовірної інформації про дослідника та не відображають його зв'язок з ВУАН.

¹ Козлов Петро Кузьмич // Українська радянська енциклопедія: [в 17-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: І. К. Білодід та ін. – 1-ше вид. – Т. 6 : Італія – Колізія. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1961. С. 543.

² Енциклопедія історії України. Т. 4 : Ка–Ком. Київ: Наукова думка, 2007. С. 437.

³ Борейко В.Є. Козлов Петро Кузьмович / В. Є. Борейко // Енциклопедія сучасної України : енциклопедія. Т. 13. Киї - Кок / Співголови редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2013. С. 670–671.

⁴ Історія Національної академії наук України 1924–1928: документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. С. 274, 531.

Звернення до сучасної української історіографії з історії розвитку Академії наук також не дає вичерпної інформації, тому розв'язання порушених проблемних питань є основним завданням наукової розвідки.

Звернімося по допомогу до першоджерел – архівних документів, що висвітлюють історію НАН України на початковому етапі її існування. Документів про діяльність та наукові досягнення П. К. Козлова, за які його було обрано в Україні дійсним членом (академіком) ВУАН, практично не відкрито в архівосховищах країни. Проведений архівний пошук дозволив виявити невелику кількість архівних документів, що дозволяють з'ясувати основні етапи життєвого шляху, наукового доробку вченого та його зв'язок з ВУАН. Зазначені документи були виявлені в архіві Президії НАН України, Інституті рукопису та газетному відділі НБУВ, це насамперед особова справа академіка, перелік наукових праць, експертний висновок про науковий доробок, листування, газетні публікації тощо.

П. К. Козлов

Згідно з матеріалами особової справи Козлов Петро Кузьмич народився 3 жовтня за старим стилем (15 жовтня за новим стилем) 1863 р. в м. Духовниці Смоленської губернії (нині – Російська Федерація). Замолоду під впливом досягнень експедиції М.М. Пржевальського у нього визрівала думка про подорож до Центральної Азії. Мрія здійснилася у 1883 р. У 20-річному віці він взяв участь у 4-й експедиції М.М. Пржевальського як доброволець Софійського піхотного полку і водночас, помічник начальника експедиції. Молодий дослідник П.К. Козлов виявив в експедиції мужність і розпорядливість та великий інтерес до нової для себе справи. Маючи бажання продовжувати брати участь в експедиціях військового характеру, він вступив у Санкт-Петербурзі до військової школи, яку закінчив наприкінці 1887 р. І вже в офіцерському чині в 1888 р. П.К. Козлов став учасником 5-ї експедиції М.М. Пржевальського. Як відомо з опублікованих звітів експедиції, М.М. Пржевальський помер на початку експедиції, тому начальником було призначено його колегу та послідовника М.В. Певцова (1843–1902), російського мандрівника, дослідника Середньої та Центральної Азії.

У цій експедиції проводилися наукові спостереження за тваринним світом, збиралися зоологічні колекції, проводилися широкі роз'їзди й

екскурсії до віддалених регіонів, де не ступала нога європейця. Після завершення експедиції П.К. Козлова було зараховано до Головного штабу для опрацювання зібраних матеріалів і підготовки до нової експедиції.

У 1893 р. підготовлено та проведено наступну експедицію, що офіційно отримала назву «Експедиція супутників Пржевальського-Роборовського та Козлова». Начальником було призначено учня і послідовника М.М. Пржевальського – В.І. Роборовського (1856–1910) – російського мандрівника, учасника експедицій у Центральну Азію (1879–1880, 1883–1885).

Під час експедиції В.І. Роборовський захворів, тому очолив та успішно її завершив у 1895 р. П.К. Козлов. За її результатами надруковано звіт і видано окремим виданням «Отчет помощника начальника экспедиции» (1899)^{5,6}, у якому П.К. Козлов подав докладні відомості про проведеної роботу. Це була третя велика наукова експедиція, де він мав важливу роль, але формально ще не був керівником. У всіх наступних експедиціях, що відбулися впродовж понад 30 років, П.К. Козлов виступав вже як керівник.

Наступна Тибетська експедиція відбулася у 1899–1901 рр., відвідала та вивчила впливи найбільших річок Хуанхе (Жовтої), Ян-Цзи-Цзяна (Голубої) і Меконга⁷. Результати експедиції були

⁵ Козлов П.К. Отчёт помощника начальника экспедиции / П.К. Козлов // Труды экспедиции Императорского русского географического общества по Центральной Азии 1893–1895 гг. Ч. 1. СПб., 1899.

⁶ Козлов П.К. Отчет помощника начальника экспедиции П.К. Козлова / П.К. Козлов // Труды экспедиции Императорского русского географического общества по Центральной Азии, совершенной в 1893–1895 гг. под начальством В. И. Роборовского. Ч. 2. СПб., 1899. 338 с.

⁷ Особова справа Козлова Петра Кузьмича // Архів Президії НАН України.

зосереджені в окремому книжковому виданні «Монголія и Камь» (1905)^{8;9}.

Політичні обставини, а саме експансія Росії на схід і анексія Ляодунського півострова, призвели до російсько-японської війни (1904–1905), що спричинило затримку чергової експедиції до Монголії та Тибету. Наступна Монголо-Сичуанська експедиція відбулась у 1907–1909 рр. та принесла несподівані відкриття стародавнього міста Хара-Хото (у перекладі «Чорне місто») – археологічної пам'ятки тангутської культури (нині знаходиться на території Внутрішньої Монголії, Китай). З експедиції було привезено велику кількість археологічних матеріалів та старовинних речей: стародавніх звитків, книжок, картин, статуток, шовкових грошових знаків і речей повсякденного вжитку. Ця велика колекція експонувалася в залах Російського географічного товариства, і привернула до себе увагу широкого кола дослідників. Політичні обставини склалися так, що звіт про цю подорож з'явився дещо пізніше у вигляді книжки «Монголія и Амдо и Мертвый Город Хара-Хото» (1923)¹⁰.

Петро Козлов, опрацьовуючи отримані матеріали, готувався до чергової експедиції до Тибету, але з початком Першої світової війни він як кадровий військовий відбув на європейський фронт, де і пробув з кінця 1914 р. до початку 1915 р. Згодом його як спеціаліста, дослідника та знавця Монголії з травня 1915 р. – до травня 1917 р. призначили начальником експедиції для заготівлі м'яса для фронту. Вже наприкінці війни дослідник повернувся до Санкт-Петербур-

бурга. А з грудня 1917 р. до 15 квітня 1919 р. його направили Російським географічним товариством для захисту зоопарку «Асканія-Нова» (нині – Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна, що розташований біля смт Асканія-Нова Чаплинського району Херсонської області) для збереження від розграбування та знищення в ті буремні часи¹¹.

Петро Кузьмич перебував у заповіднику в статусі комісара з охорони в нелегкий період національно-визвольних змагань українського народу, отримавши мандат на захист Асканії-Нова від Російського географічного товариства Російської академії наук, Таврійського губернського земельного комітету та Київського обласного природоохоронного комітету¹².

У період з 1919 до 1920 р. П.К. Козлов опрацьовував попередні отримані дані для підготовки до друку праці «Тибетъ и Далай Лама»¹³. Наприкінці 1920 р. його було офіційно командировано Російським географічним товариством на Схід по Сибірській магістралі з інспекційною метою для ознайомлення зі всіма відділами та підвідділами Російського географічного товариства (в Барнаулі, Іркутську, Омську, Семипалатинську, Красноярську та ін.) та підготовки звіту про стан поточних справ. Після повернення з цього відрядження П.К. Козлов закінчив працю «Монголія и Амдо», яку надруковано і видано в 1923 р.¹⁴. Вже після цього, за сприяння Російського географічного товариства та Російської академії наук він провів нову дослідницьку Монголо-Тибетську експедицію (1923–1926).

⁸ Козлов П.К. Монголія и Кам / П.К. Козлов // Труды экспедиции Императорского русского географического общества 1899–1901 гг. под руководством П.К. Козлова. Т. 1. Ч. 1 : По Монголии до границ Тибета. СПб., 1905. 256 с.

⁹ Козлов П.К. Монголія и Кам / П.К. Козлов // Труды экспедиции Императорского русского географического общества 1899–1901 гг. под руководством П.К. Козлова. Т. 1. Ч. 2 : Кам и обратный путь. СПб., 1906. 476 с.

¹⁰ Козлов П.К. Монголія и Амдо и мертвый город Хара-Хото. Экспедиция Императорского русского географического общества в Нагорной Азии 1907–1909 / П. К. Козлов. Москва; Пг.: Госиздат, 1923. 677 с.

¹¹ Козлов П.К. Современное положение зоопарка Аскания-Нова / П.К. Козлов // Природа. 1919. № 10–12. С. 407–482.

¹² Борейко В.Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории 1826–1997 [Електронний ресурс] / В.Е. Борейко. – Режим доступу: http://www.green-forums.info/greenlib/general/Borieiko%20V.%20Ie_/Askaniia-nova_%20tiazhkiie%20viersty%20is%20%28538%29/Askaniia-nova_%20tiazhkiie%20vierst%20-%20Borieiko%20V.%20Ie_.pdf (19.06.2018)

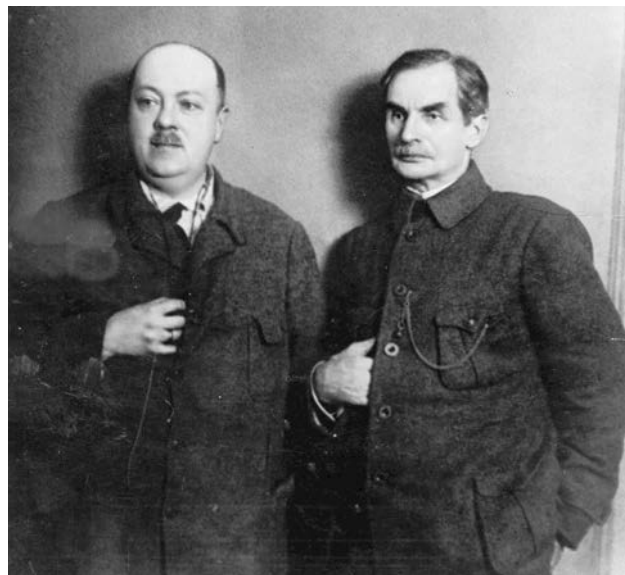
¹³ Козлов П.К. Тибет и Далай-лама / П. К. Козлов. – Петроград, 1920. – 106 с.

¹⁴ Козлов П.К. Монголія и Амдо и мертвый город Хара-Хото. Экспедиция Императорского русского географического общества в Нагорной Азии 1907–1909 / П.К. Козлов. Москва; Пг. : Госиздат, 1923. 677 с.

Враховуючи великі наукові відкриття П.К. Козлова, він отримав запрошення від ВУАН прочитати цикл лекцій для широкого загалу про свої експедиції до Монголії в Україні. Першим пунктом «української експедиції» П.К. Козлова став один із найбільших культурних і наукових центрів України – м. Одеса. Одеські вчені провели в пресі підготовчу інформаційну компанію з рекламування приїзду й анонсування публічних лекцій вченого-андрівника. Так, 1 лютого 1927 р. в місцевій газеті «Известия» вийшла інформаційна стаття проф. С.С. Дложевського «К приезду в Одессу известного исследователя Азии т. Козлова», у якій дано було розлогу характеристику його експедиції до Монголії¹⁵.

Вже 3 лютого 1927 р. Одеський окружний відділ політико-освітньої роботи ініціював і провів нараду з представниками наукових організацій та преси з питання створення Комісії для зустрічі вченого-андрівника. Присутні на засіданні висловили думку, що зустріч П.К. Козлова повинна бути відзнята (зафільмована) працівниками Всеукраїнського фотокіноуправління. Представники від Будинку вчених, відзначаючи значущість для наукового світу Одеси приїзд відомого вченого, запропонували для його розміщення виділити спеціальні гостьові кімнати. До складу Комісії з прийому П.К. Козлова під головуванням проф. П.Ф. Наумова долучили професорів С.С. Дложевського, Г.І. Танфільєва та В.Б. Лебедєва. Було прийнято рішення зустріти вченого-андрівника на залізничному вокзалі, запросити його провести наукову бесіду в Будинку вчених та цикл лекцій для широкого загалу містян¹⁶. 14 та 15 лютого в популярній місцевій газеті «Вечерние Известия» опубліковано розлогу характеристику проведених П.К. Козловим досліджень археологічної пам'ятки тангутської культури – стародавнього міста Хара-Хото у 1908 р. та досягнень роботи трьохрічної Монголо-тибетської експедиції (1923–1926)^{17, 18}.

15 лютого 1927 р. о 10³⁰ П. К. Козлов прибув до Одеси з Москви, де його на вокзалі зустріли організована делегація з представників вищезазначеної комісії спільно зі студентами та представниками влади¹⁹. Від імені присутніх проф. Г.І. Танфільєв привітав видатного дослідника та запросив до Будинку вчених для подальшої зустрічі з науковцями міста²⁰.

Академік АН СРСР О. Є. Ферсман та академік ВУАН П. К. Козлов [1927]

У Будинку вчених П.К. Козлов розповів присутнім про результати своєї праці та зауважив, що для роботи в Монголії є невичерпні можливості: «...*Едва ли есть еще страна, которая имела бы на поверхности земли и в своих недрах так много памятников культур, как в Монголии. В самых пустынных местах пришлось встречать на скалах и камнях таинственные надписи и непонятные рисунки, по которым, если бы удалось их расшифровать можно было бы восстановить историю исчезнувших народов...*». 17 та 18 лютого 1927 р. П.К. Козлов разом із одеською професурою відвідав місцеві музеї, наукові установи та прочитав чергову лекцію в залі Біржі²¹.

¹⁵ Дложевський С.К. приезду в Одессу известного исследователя Азии т. Козлова / С. Дложевський // Известия. – 1 февраля 1927. – № 2150. – С. 3.

¹⁶ К приезду исследователя П. К. Козлова // Известия. – 4 февраля 1927. – № 2153. – С. 3.

¹⁷ Мертвый город Хара-Хото // Вечерние известия. – 14 февраля 1927. – № 1154. – С. 2.

¹⁸ Мертвый город Хара-Хото (продовження) // Вечерние известия. – 15 февраля 1927. – № 1155. – С. 2.

¹⁹ Сегодня приезжает исследователь П.К. Козлов // Известия. – 15 февраля 1927. – № 2161. – С. 3.

²⁰ Приехал путешественник Козлов // Вечерние известия. – 15 февраля 1927. № 1156. С. 1.

²¹ П.К. Козлов в Одессе // Известия. 18 февраля 1927. № 2163. С. 3.

Спілкуючись з кореспондентами одеських газет, П.К. Козлов зазначив, що він був вражений багатством місцевих музеїв, особливо в області палеонтології. На його думку, колекції одеського музею перевершують навіть аналогічні матеріали Ленінградського палеонтологічного музею. Водночас розповіді П.К. Козлова про свої мандрівки та дослідження спричинили хвилю зацікавленості місцевої молоді до їх участі в подальших мандрівках з дослідження Монголії²².

Перебування вченого П.К. Козлова 15–20 лютого в Одесі викликало в одеському науковому світі особливе зацікавлення його професійною діяльністю. Саме тому зустріч із ним у Будинку вчених привернула велику кількість представників наукових установ. Зустріч з П.К. Козловим була завершена урочистим банкетом, на якому науковці Одеси вшанували видатного мандрівника – дослідника Центральної Азії. З промовами виступили професори: Г.І. Танфільєв, М.Ф. Болтенко, С.С. Дложевський, Є.О. Загоровський, Ю. Талько-Гринцевич, М.Ф. Чернявський, К.Й. Студзинський, К.Е. Гриневич, П.Ф. Наумов, О.І. Томсон та ін. Одеські вчені висловили одностайну думку, про те, що експедиція П.К. Козлова повинна бути продовжена для подальших завоювань науки в галузі вивчення та всебічного дослідження далеких районів Центральної Азії. Перед банкетом П.К. Козлов прочитав ілюстровану численними діапозитивами лекцію про свою останню експедицію. Між іншим, лектор підкреслив крайню необхідність розвитку торгівельних відносин з країнами Сходу, зокрема з Монголією²³.

До Києва П.К. Козлов прибув одеським поїздом о 13⁰⁰ 21 лютого 1927 р.²⁴. Того самого дня він виступив на урочистому засіданні Спільного зібрання ВУАН з доповіддю про свою останню подорож до Монголії. Окрім

того, він зробив доповідь на засіданні Фізико-математичного відділу ВУАН і, нарешті, прочитав лекцію для широкого загалу, яка викликала великий інтерес і, можна сказати, зворушила весь Київ^{25; 26}.

Залишаючи Київ, 1 березня 1927 р. П. К. Козлов написав листа на ім'я президента ВУАН В.І. Липського, у якому він висловив велику вдячність за урочистий прийом, гостинність, можливість ознайомитися з науковими установами Києва та поспілкуватися з вченими²⁷.

Через деякий час, 18 квітня 1927 р., на засіданні Спільного зібрання ВУАН було розглянуто подання II Відділу ВУАН про висунення кандидатури П.К. Козлова на обрання його позаштатним академіком. Також були надані супровідні документи: *curriculum vitae* вченого, список його наукових праць та експертний висновок з оцінкою наукової діяльності²⁸.

Перед представленням Загальному зібранню ВУАН кандидатури П.К. Козлова на обрання до складу дійсних членів була проведена експертна оцінка його наукових праць комісією з українських академіків: О.В. Фоміна, Є.П. Вотчала, П.А. Тутковського та В.І. Липського. Розглянувши список наукових праць вченого та його автобіографію, комісія дійшла до позитивного висновку²⁹. У ньому вчені зазначили, що П.К. Козлов – видатний вчений, дослідник країн Центральної Азії, який зібрав величезні колекції з природничої історії, географії, етнографії, археології та астрономічних спостережень. Крім того, було зазначено, що Російське географічне товариство відзначило його Золотою медаллю імені М.М. Пржевальського та золотою Костянтинівською медаллю; Королівське Англійське та Італійське географічні товариства також нагородили вченого золотими медалями; Угорське географічне

²² С[єрґій]. Д[ложевський]. Лекція П.К. Козлова / Д[ложевський]. С[єрґій]. // Вечерние известия. – 17 февраля 1927. № 1157. С. 4.

²³ Чествование П.К. Козлова в Доме ученых // Известия. – 20 февраля 1927. – № 2167. – С. 5.

²⁴ П.К. Козлов в Киеве // Киевский пролетарий. – 22 февраля 1927. – № 43 (507). – С. 3.

²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 1, спр. 26371, арк. 1–2.

²⁶ Исторические богатства Средней Азии // 25 февраля 1927, № 46 (510). С. 5.

²⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26372, арк. 3.

²⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26378, арк. 1–6.

²⁹ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26378, арк. 26–29.

товариство обрало П.К. Козлова своїм почесним членом, а Паризька академія наук вшанувала його премією імені Чихачова.

Під час заслуховування матеріалів про наукову діяльність П.К. Козлова було акцентовано саме на його звіті «Три года Монголии и Мертвый город Хара-Хото». У цьому звіті узагальнено результати експедиції, що містять інформацію про численні неопрацьовані колекції з природничої історії, астрономічні, метеорологічні та гіпсометричні спостереження. Зокрема, привертає до себе увагу колекція артефактів з археологічних розкопок в Хара-Хото³⁰.

Зважаючи на нестачу досвідчених та кваліфікованих географів, антропологів та етнографів у ВУАН, яка загострилася після смерті Ф. К. Вовка та О.Г. Алешо, експертна група з українських академіків зробила акцент на цінності зібраних П.К. Козловим численних етнографічних колекцій з побуту і культів народів Центральної Азії, їх звичаїв, мови, одягу, посуду, матеріалів релігійного культу з буддизму та різних священних предметів, фотографій храмів тощо. Крім того, він єдиний з європейців, хто був удостоєний аудієнції у Далай-Лами та навіть підтримував з ним дружні стосунки.

На підставі всього вищезазначеного експертна комісія підтримала кандидатуру П.К. Козлова на обрання його дійсним членом ВУАН³¹. За результатами голосування більшістю голосів його було обрано позаштатним академіком ВУАН по Кафедрі географії³². Козлов П.К., отримавши звістку про своє обрання, надіслав до ВУАН листа з подякою³³.

Аналіз звітної документації установ ВУАН за період з початку створення до 1935 р. дозволяє стверджувати, що де-юре і де-факто Кафедри географії ВУАН не існувало. Стосовно проекту її створення слід зауважити, що ще на початковому етапі роботи Комісії для вироблення законопро-

екту про заснування Української академії наук П.А. Тутковський 1919 р. пропонував створити Кафедру географії в структурі Української академії наук, але це не було реалізовано³⁴. Також варто додати, що у своїй діяльності ВУАН керувалася нормативними документами РНК УСРР. 14 червня 1921 р. Рада Народних Комісарів УСРР своїм декретом схвалила «Положення про Українську академію наук», згідно з яким Академія і працювала до затвердження нового статуту в 1936 р. У цих положеннях жодної згадки про Кафедру географії не було^{35, 36}.

У період з 2 лютого 1925 р. до 18 червня 1927 р. відбувався жвавий процес розроблення, обговорення та спроб затвердження нового статуту ВУАН з конкретно визначеними назвами відділів та науково-дослідних кафедр. 9 лютого 1925 р. при ВУАН було створено Комісію для розробки нового статуту у складі академіків М. П. Василенка, С. О. Єфремова, А.Ю. Кримського та секретаря В.К. Дем'янчука. Розроблений цією комісією статут ВУАН було затверджено Спільним зібранням 6 квітня 1925 р. Цей новий проект статуту містив повний перелік з 85 науково-дослідних кафедр при кожному з відділів ВУАН, зокрема при II Фізико-математичному відділові була затверджена Кафедра географії та антропології³⁷. Можна припустити, що обрання у 1927 р. П.К. Козлова на Кафедру географії відбулося у період між затвердженням проекту Спільним зібранням ВУАН у 1925 р. та затвердженням Статуту Академії РНК УРСР у 1936 р.

Таким чином, проведене на основі архівних джерел та матеріалів преси дослідження дає можливість простежити всі основні життєві події, пов'язані з науковою діяльністю П.К. Козлова, встановити (підтвердити) дату народження вченого, уточнити дату обрання позаштатним академіком та відтворити його «науково-популярнаційну експедицію» Україною.

³⁰ Там само, арк. 23–24.

³¹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26378, арк. 30–36.

³² Там само, спр. 26379, арк. 1–9.

³³ Там само, спр. 26380, арк. 1–2.

³⁴ *Тутковський П.А.* Про утворення катедри географії в Українській Академії Наук у Києві / П. А. Тутковський // Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – Київ: Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. С. 31–32.

³⁵ Сборник узанонень УССР. – 1921. – № 11. – Ст. 310.

³⁶ Збірник законів України. – 1936. – № 14. – Ст. 63.

³⁷ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26329, арк. 6.

References

- Bazhan, M. P. (Ed.). (1961) Kozlov Petro Kuz'mych. *Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia: [v 17-ty t.]* (Vol. 6). Italiia: Koliziia. Kyiv: Holov. red. URE. [in Ukrainian].
- Borejko, V. E. (n. d.). Askaniya-nova: tyazhkie versty istorii 1826–1997. Retrieved from http://www.green-forums.info/greenlib/general/Borieiko%20V.%20Ie_/Askaniia-nova_%20tiazhkiie%20viersty%20is%20%28538%29/Askaniia-nova_%20tiazhkiie%20vierst%20-%20Borieiko%20V.%20Ie_.pdf [in Russian].
- Borejko, V. Ye. (2013). Kozlov Petro Kuz'movich. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* (Vol. 13: Kyi–Kok, pp. 670–671). Kyiv: In-t entsyklopedychnykh doslidzhen' NANU. [in Ukrainian].
- (1927). Chestvovanie P. K. Kozlova v Dome uchenyx. *Izvestiya*, 2167, 5. [in Russian].
- Dlozhevs'kij, S.K. (1927). K priezdu v Odessu izvestnogo issledovatelya Azii t. Kozlova. *Izvestiya*, 2150, 3. [in Russian].
- (1998). *Istoriia Natsional'noi akademii nauk Ukrainy 1924–1928: dokumenty i materialy*. Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
- (1927). K priezdu issledovatelya P. K. Kozlova. *Izvestiya*, 2153, 3. [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1899). Otchyot pomoshhnika nachal'nika e'kspedicii. *Trudy e'kspedicii Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva po Central'noj Azii 1893–1895 gg.*, (Vol. 1). [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1899). Otchyot pomoshhnika nachal'nika e'kspedicii. *Trudy e'kspedicii Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva po Central'noj Azii, sovershennoj v 1893–1895 gg. pod nachal'stvom V. I. Roborovskogo*, (Vol. 2). [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1905). Mongoliya i Kam. *Trudy e'kspedicii Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva 1899–1901 gg. pod rukovodstvom P. K. Kozlova*, (Vol. 1, P. 1: Po Mongolii do granic Tibeta). [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1906). Mongoliya i Kam. *Trudy e'kspedicii Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva 1899–1901 gg. pod rukovodstvom P. K. Kozlova*, (Vol. 1, P. 2: Kam i obratnyj put'). [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1919). Sovremennoe polozhenie zooparka Askaniya-Nova. *Priroda*, 10–12, 407–482. [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1920). Tibet i Dalaj-lama. Petrograd. [in Russian].
- Kozlov, P. K. (1923). *Mongoliya i Amdo i mertvyj gorod Xara-Xoto. E'kspediciya Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva v Nagornoj Azii 1907–1909*. Moskva; Pg.: Gosizdat. [in Russian].
- (1927). Mertvyj gorod Xara-Xoto (prodolzhenie), *Vechernie izvestiya*, 1155, 2. [in Russian].
- (1927). Mertvyj gorod Xara-Xoto. *Vechernie izvestiya*, 1154, 2. [in Russian].
18. (1927). P. K. Kozlov v Kieve. *Kievskij proletarij*, 43 (507), 3. [in Russian].
19. (1927). P. K. Kozlov v Odesse. *Izvestiya*, 2163, 3. [in Russian].
20. (1927). Priexal puteshestvennik Kozlov, *Vechernie izvestiya*, 1156, 1. [in Russian].
- (1921). *Sbornik uzanonen'USSR*, (11), art. 310. [in Russian].
- (1927). Segodnya priezhaet issledovatel' P. K. Kozlov. *Izvestiya*, 2161, 3. [in Russian].
- (1927). Sergij. Dlozhevs'kij. Lekciya P. K. Kozlova, *Vechernie izvestiya*, 1157, 4. [in Russian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2007). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 4: Ka–Kom). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Tutkovs'kyj P. A. (1919). Pro utvorennia katedry heohrafii v Ukrains'kij Akademii Nauk u Kyivi. *Zbirnyk prats'komisii dlia vyroblennia zakonoproektu pro zasnuvannia Ukrains'koi Akademii nauk u Kyivi*, 31–32. [in Ukrainian].
- (1936). *Zbirnyk zakoniv Ukrainy*, (14), art. 63. [in Ukrainian].

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

УДК 94(477):355.486]“1648/1657”

Григорій Казьмирчук (м. Київ)
доктор історичних наук,
професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
E-mail: kazmyrchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-9484>

Марія Казьмирчук (м. Київ)
доктор історичних наук,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
E-mail: brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр.

У статті аналізується діяльність та висвітлюється формування, кількісний склад та бойовий шлях Кальницького козацького полку періоду Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., що тісно пов'язано з історією нинішнього села Кальника. Спираючись на архівні та опубліковані джерела, спростовуються міфи та встановлюється історична правда щодо функціонування Кальницького козацького полку, який, безперечно, відіграв важливу роль у військових кампаніях, політичних перипетіях та державотворчих процесах за часів гетьманування Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Кальницький козацький полк, село Кальник, козаки, Національно-визвольна війна 1648–1657 рр., Богдан Хмельницький.

Grigorii Kazmyrchuk (Kyiv)
Dr.hab., professor of
Kyiv National Taras Shevchenko University
E-mail: kazmyrchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0773-9484>

Mariia Kazmyrchuk (Kyiv)
Dr.hab, associate professor of
Kyiv National Taras Shevchenko University
E-mail: brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

The Kalnitsky Cossack Regiment in the War of National Liberation 1648–1657

The article analyzes the activity and highlights the formation, quantitative composition and combat path of the Kalnitsky Cossack Regiment during the period of the War of National Liberation 1648–1657, which is closely connected with the history of the current Kalnik village. Based on archival and published sources, myths are refuted and historical truth about the functioning of the Kalnycky Cossack Regiment, which undoubtedly played an important role in military campaigns, political peripetias and state-building processes during Hetman Bohdan Khmelnytsky, is established.

The military events of the National Liberation War led to the creation of Cossack regiments – one of the most important organizational forms of military confrontation with the forces of the Commonwealth, which wished peace and tranquility among the rebellious Ukrainian people for noble people. According to the «Register of the Zaporozhian Army in 1649», 2050 Cossacks were registered in the Kalinitsky Cossack Regiment. The most glorious were the Kalnyk colonels Ivan Bogun, Ivan Sirko and Ostap Gogol. Kalnitsky regiment during the Khmelnytskyi era has undergone a difficult path of formation and development. The Cossacks of the Kalnitic Regiment participated in all major military battles.

It is possible to say that the regiment was formed spontaneously, related to the activities of the first colonel - Ostaf Gogol (1648 - the first half of 1649). The Kalnitsky regiment was involved in Ukrainian-Moldovan relations in 1653. B. Khmelnytsky, in an effort to expand the composition of the anti-Polish coalition, decided to bring the Moldovan host to an alliance, marrying his own son with the daughter of the Voivode of Moldavia Vasily Lupu.

About the participation of the Kalinitsky regiment in the National Liberation War events of 1648, nothing definitely is known. It can be assumed that when the Ukrainian people fought with the Crown Army under the Yellow Waters and Korsun, the regiment was only formed. The regiment participated in battles under Zbarazh, Zborov, Berestechko and in other battles.

Key words: Kalnitsky Cossack Regiment, Kalnyk Village, Cossacks, War of National Liberation 1648–1657, Bogdan Khmelnytsky.

Грізний 1648 р. започаткував виняткової сили й потужності зсуви в українському суспільстві. Обрання гетьманом Війська Запорозького непересічної особистості Богдана-Зіновія Хмельницького сколихнуло не тільки Запорозжя, але й навколишній світ. Визвольна війна українського народу, будучи складовою частиною революційних потрясінь Європи середини XVII ст., маючи при цьому низку характерних властивостей, зокрема цементуючої сили революційних зрушень – козацтва та зятятої непримиренної боротьби селянства за свою волю та кращу долю. У цих подіях було сформовано та розпочав свій бойовий шлях Кальницький козацький полк.

Новітня історіографія щодо Кальницького полку розглядалася в узагальнюючих працях В. Смолія та В. Степанкова¹. Деякі аспекти проблеми висвітлювалися в процесі вивчення біографій полковників Кальницького полку (І. Богуна, О. Гоголя та І. Сірка). Їм присвятили

праці О. Гуржій, М. Крикун та інші історики². До історії полку зверталися О. Дан, В. Кривошея та інші³. Спеціальні дослідження щодо становлення та діяльності Кальницького полку були проведені Г. та М. Казьмирчуками в монографії, що витримала два видання⁴. Проте незважаючи на наявну літературу є потреба узагальнити досягнення джерелознавчої та історіографічної проблеми на основі нововиявлених архівних та опублікованих матеріалів та досліджень. Зроблена спроба комплексного об'єктивного дослідження про діяльність Кальницького полку, часів творення української держави Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.).

До 1648 р. в Україні, за даними польської комісії 1638 р., було тільки 6 полків по тисячі реєстрових козаків у кожному. Це полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський, котрі підпорядковувалися урядовим комісарам⁵.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К. : Альтернативи, 1999. Т. 7. 352 с.

² Гуржій О. Іван Богун // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн. 1 / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1998. Кн. 1. С. 18; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Остап Гоголь // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. К. : Критика, 2006. 472 с.

³ Дан О.Ю., Кривошея В.В. Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку. К. : Видавничий дім «Стилос», 2004.

⁴ Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Кальницький козацький полк (1648 – 1711 рр.). К. : СПД Цимбаленко Є.С., 2009. – 98 с.; Їх же Кальницький Козацький полк (1648 – 1711 рр.). К. : Логос, 2011. 108 с.

⁵ Максимович М.А. Собрание сочинений : [в 3 т.]. Киев: [б.и.], 1876–1880. Т. 1 : Отдел исторический . – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. С. 659.

Воєнні події Національно-визвольної війни пробудили визвольні ідеї на Правобережній Україні, створили необхідність формування козацьких полків – однієї з найважливіших організаційних форм військового протистояння потугам Речі Посполитої, яка бажала відновити для шляхетського стану мир і спокій серед бунтівного українського народу. Козацький літописець Самійло Величко пише: «На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 р. учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків». На лівобережжі Дніпра 10 (Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський) і на Правобережжі України стільки ж (Чигиринський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Павлоцький, Брацлавський, Кальницький, Уманський і Подільський)⁶. Кальницький полк виник у період походу Максима Кривоноса до Брацлава 1648 р., на думку С. Коваленка⁷.

Однак літописець включив до списку полки, яких на 1648 р. ще не існувало, наприклад Подільський або Богуславський. З 1650 по 1654 рр. в Україні було три військових полки і 17 територіальних. Літопис Самовидця на Лівобережжі України виділяє 10 полків. Крім полків, які названі у С. Величка, автор літопису другої половини XVII ст. називає ще Ічнянський, Іркліївський, а Гадяцький називає Зіньківським, але в його праці не згадується Стародубський⁸. На Правобережжі Б. Хмельницький створив 11 полків. Замість Богуславського та Подільського Самовидець називає Могилівський, Животівський та Лисянський. Немає також Київського полку⁹. С. Коваленко і О. Пугач відзначають, що 1648 р. у Війську Запорозькому було утворено 30 полків. Але за Зборівською угодою 1649 р.

їхня кількість скорочена до 16. За цією угодою до Кальницького козацького полку було приєднано Животівський і Поліський полки¹⁰. Згідно «Реєстру Війська Запорозького 1649 р.» (далі – Реєстр) до Кальницького козацького полку було вписано 2050 козаків, з яких 531 особа була переведена із скасованого згідно Зборовської угоди 1649 р. Животівського полку¹¹, що становило 5,06% всього складу «Реєстру». Таким чином Кальницький полк був меншим за середній¹². Деякі дослідники вважають, що в «Реєстрі» записаний Кальницьким полковником Іван Федорович (Т. Яковлева ототожнює його з Іваном Богуном)¹³, інші схиляються до прізвища Івана Куницького.

Кальницький полк сформувався, можливо, у травні–липні 1648 р., як форпост проти походів татар в Україну Уманським шляхом (пролягав на відстані 15 км), який був відгалуженням Чорного шляху. Цей шлях проходив близько 50 км від Кальника. Він був важливим військовим опертям держави Богдана Хмельницького проти військової потуги Речі Посполитої і контролю над переправами через Південний Буг. Додаткових документів, які висвітлювали б цю важливу подію, немає. Можна припустити, що створення полку відбувалося спонтанно, пов'язане з діяльністю першого полковника – Остафія Гоголя (1648 р. – перша половина 1649 р.)¹⁴. За даними В. Кривошеї, у серпні 1648 р. Іван Нечай починав службу у Кальницькому полку наказним полковником. Кальницькими полковниками за часів Хмельниччини були: Остап Вінницький (О. Гоголь) (1648–1649 рр.), Іван Куницький-Яцківський (1649–1650 рр.), Іван Богун (1650–1651 рр.), Іван Куницький-Яцківський (1651 р.), Іван Богун (1652–1657 рр.), Андрій Безштанько (1657–1658 рр.)¹⁵. Щодо

⁶ Величко С.В. Літопис. – Т. I. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. К. : Дніпро, 1991. С. 214.

⁷ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія. Т. 2. С. 104.

⁸ Летопись Самовидца. Починається війна Збаражская, року 1649 // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / Под ред. О.М. Бодянского. – М. : В Унив. Тип., 1846. С. 14.

⁹ Максимович М.А. Собрание сочинений... – С. 659, 660–661.

¹⁰ Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649 року: Довідник... С. 11–12.

¹¹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького... С. 104.

¹² Там само. С. 31.

¹³ Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська Старовина. 992. № 5. С. 43.

¹⁴ Максимович М.А. Собрание сочинений... С. 702.

¹⁵ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького... С. 104.

Остапа Вінницького, то одні дослідники ототожнюють його з Остапом Гоголем. Проте М. Крикун не підтримує цієї версії¹⁶. В. Панащенко подає трохи інші прізвища й прізвиська деяких кальницьких полковників: Остап (Остафій) Усваницький (Вінницький) (1648–1649), Іван Федоренко (1649–1650, 1654, у 1653–54 рр. він був наказним полковником), О. Гоголь (1649, 1674), І. Богун (1650, 1651, 1653–1657), П. Стягайло (1652–?)¹⁷. Натомість, Т. Чухліб не називає О. Гоголя кальницьким полковником та не акцентує увагу на його прізвищах¹⁸.

С. Величко і Г. Граб'янка у своїх працях наводять один із епізодів визвольної боротьби. Б. Хмельницький після двох блискучих перемог під Жовтими Водами та Корсунем підійшов до Білої Церкви, де продовжив облаштування свого війська, щоб «вести далі збройну боротьбу»,¹⁹ – знищувати шляхту та євреїв-орендарів. На початку липня 1648 р. він дізнався, що у фортеці Нестервар [нині м. Тульчин] переховалася «сила силенна жидів та шляхти»²⁰, вирішив їх захопити. Він послав 4000 козаків під проводом полковника Івана Ганжі на штурм фортеці. Іван Ганжа, що рухався з Липовця до Тульчина, 9 червня 1648 р. зайняв Кальник, з тих пір місто ввійшло до складу Української держави, ставши центром Кальницького полку і однойменної сотні. У 1649 р. кальницьким сотником став Семен Бут²¹. Але у Реєстрі кальницьким сотником записаний Курило Волошин.

І. Ганжа полишив Кальник і прийшовши до Нестервара, погодився взяти викуп із шляхти та євреїв, які опинилися в оточенні. «Козаки викуп узяли, жидів же всіх ... порубали»²². Через кілька

днів Б. Хмельницький під Нестервар відіслав полковника О. Гоголя з такою ж кількістю козацького війська, яке зустріло козаків І. Ганжі, коли вони поверталися зі здобиччю. Козаки О. Гоголя запропонували «поділитися» багатством, взятим Ганжею біля Нестервара, але отримали відмову. Тоді 4000 молодців О. Гоголя при 3–4 гарматах²³ підступили до Нестервара і взяли його штурмом. Було знищено шляхту, євреїв, жовнірів. О. Гоголь отримав значну здобич²⁴. Відштовхуючись від факту присутності О. Гоголя недалеко від Кальника, можна пов'язати з ним створення Кальницького полку. Григорій Граб'янка наголошує, що саме у червні 1648 р. «Хмельницький поділив» своє зростаюче військо на полки, настановив полковників, полкову старшину та курінних отаманів²⁵.

Про участь Кальницького полку у визвольних подіях 1648 р. достеменно нічого невідомо. Можна припустити, що коли український народ вів боротьбу з Коронною армією під Жовтими Водами та Корсунем, полк тільки формувався. Брав участь полк в битвах під Збаражем, Зборовом, Берестечком та у інших битвах.

Кальник, як важливий військовий центр, наприкінці 1648 р. потрапив у вир воєнних подій. Львівський міщанин у своєму листі від 24 липня 1648 р. писав: «Орда татарська вже була пішла до Криму з великою кількістю полонених і здобиччю»²⁶. Наприкінці 1648 р. козацька армія концентрується на Наддніпрянщині, підтримуючи боротьбу місцевого населення проти польської шляхти і військових загонів, які стояли в магнатських маєтках. Формуються козацькі гарнізони в містах і селах. Польська шляхта

¹⁶ Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Остап Гоголь... С. 13–66.

¹⁷ Панащенко В.В. Вінницький полк // Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 568.

¹⁸ Чухліб Т.В. Гоголь Остап // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 132.

¹⁹ Величко С.В. Літопис... С. 83–84.

²⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. К. : Т-во «Знання» України, 1992. С. 45.

²¹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького... С. 112.

²² Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 45.

²³ Величко С. В. Літопис... С. 84.

²⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... –С. 45.

²⁵ Там само. С. 43–44.

²⁶ Шість листів С.К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події // Жерела до історії України-Руси. Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. Т. 6. С. 116.

робить спроби їх витіснити. Польський загін Стрижевського зненацька напав на Барський козацький гарнізон. Місто було зруйноване, гарнізон практично знищений, пограбоване місцеве населення. Іван Богун виступив проти польських хоругв, розгромив їх і звільнив Бар. Переговори Б. Хмельницького і польської Корони в Переяславі, що розпочалися 20 лютого, завершилися укладанням перемир'я до травня 1649 р.

Спроби Б. Хмельницького владнати мирним шляхом стосунки з Річчю Посполитою були зірвані військовими діями кн. Яреми Вишневецького на Брацлавщині 28 червня 1648 р. В проекті угоди 1649 р. Б. Хмельницький писав: «...Князь Вишневецький, як винуватець другої війни, щоб ні в якому разі не був коронним гетьманом, бо не хочу з ним жити і не пущу його на Україну»²⁷. Звичайно, Кальницький полк не міг опинитися осторонь цих подій. У цьому році розпочалось Велике повстання під час походу Максима Кривоноса до Брацлава. Звільняється Вінниця, яка стає сотенним містом Кальницького козацького полку. Вінницьким сотником у 1649 р. призначено Ярему Урошовича. Під час походу польських військ на чолі з великим коронним гетьманом Мартином Калиновським на Вінницю, місто стало серцевиною так званої «Вінницької оборони» 1651 р.²⁸

1649 р. дуже вирізняється з-поміж інших років початкового етапу визвольних змагань. Поляки врятувалися через зраду гетьманського союзника кримських татар, які примусили Богдана Хмельницького підписати Зборівську угоду, що стала юридичною основою формування Української козацької держави. У Зба-

разько–Зборівській компанії 1649 р. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького брало участь десять Правобережних і десять Лівобережних («задніпровських») полків. Знайдений Ю. Мициком у бібліотеці Чарторийських у м. Кракові матеріал свідчить, що до правобережних полків віднесений під № 8 Кальницький полк, очолюваний І. Федоренком. У цьому документі зафіксована кількість артилерії, яка була у Б. Хмельницького – 24 гетьманських гармат і по шість гармат мав кожний полковник²⁹. Дослідник історії українського козацтва В. Кривошея відзначає: «Полковий пірнач Кальницького полку тримали Остап Гоголь, Іван Куницький-Яцьківський, Іван Богун, наказним був Іван Нечай»³⁰. Таким чином, полк почергово очолювали Іван Яцьківський-Куницький та Іван Богун. Кальницьким полковим суддею став війт кальницький Філон Немиря. За часів Б. Хмельницького у Кальницькому полку було 19 сотників, 2 полкових осавули, 1 полковник³¹. В. Кривошея виявив прізвища тільки двох сотників із 19: з Іллінецької сотні – Іван Вертелецький (1654 р.), з Липовецької – Виторина (1651 р.)³², хоча в Реєстрі 1649 р. перераховано вже 19 прізвищ.

Після Зборівської битви 1649 р. і підписання миру з Польською Короною йде формування полкової системи у Козацькій державі гетьмана Б. Хмельницького. Згідно із складеним реєстром було створено 16 полків³³. «Поділля розбилося тоді між трьома полками: Брацлавським, Уманським та Кальницьким»³⁴. На думку М. Петровського, на початку 1649 р. в Україні функціонувало 30 територіальних полків³⁵, а за польськими

²⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. К. : Наук. думка, 1965. С. 120.

²⁸ Степанков В.С. Вінницькі оборони 1651, 1671 / Валерій Степанков // Енциклопедія історії України. Т. 1. К. Наукова думка, 2003. С. 568.

²⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1. (1648–1649 рр.). К. : НАНУ, Ін-т історії України НАНУ та ін., 2012. С. 362; Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Рівне, 1999. № 43. С. 48–49.

³⁰ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. К. : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. С. 97.

³¹ Там само. С. 94.

³² Там само.

³³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу... С. 364.

³⁴ Григор'єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. Кам'янець-Подільський : Друкарня Под. губ. нар. управи, 1919. С. 62.

³⁵ Нариси з історії України. Вип. 4: Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / Відп. ред. С.Н. Белоусов. К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1940. С. 233.

джерелами – 20. Із шістнадцяти полковників: шість за походженням були шляхтичами (Михайло Громико, Данило Нечай, Іван Федорович-Богун, Антон Жданович, Федір Лобода, Мартин Пушкар), шість були вихідцями із козаків – Федір Якубович, Тиміш Носач, Прокіп Шумейко, Ясько Воронченко, Семен Савич, Філон Джеджалій, двоє із заможних міщан: Матвій Гладкий і Мартин Небаба³⁶. Однак Т. Таїрова-Яковлева у власній праці не вказує Остапа Гоголя – кальницького і подільського полковника, а згодом польського наказного гетьмана Правобережної України. На початок гетьманування І. Виговського залишилися живими Іван Богун-Федорович*, Мартин Пушкар, Філон Джеджалій і Тимофій Носач³⁷. І знову Т. Таїрова-Яковлева не вказує прізвища О. Гоголя, який пережив великого гетьмана.

«Реєстр» 1649 р. не задовольняв більшість посполитих селян, які не потрапили до цього списку. В селянському й Запорозькому козацькому середовищі виникають невдоволення не тільки тим, що більшість учасників боротьби залишилися поза реєстром, але й тим, що польська шляхта й магнати, правдами й не правдами повертаючись у свої українські маєтності, намагалися повернути втрачені прибутки за минулі роки. Виникають селянсько-козацькі заворушення. Б. Хмельницький видаючи універсали та бажаючи заспокоїти народні маси, не завжди досягав бажаної мети. Часто він звертався з універсалами, щоб втихомирити козацтво, наказував полковникам негайно карати всіх, винних у заколотах. Демонструючи рішучість у цьому питанні, Б. Хмельницький «розпорядився стратити у Києві організаторів повстання у Кальнику, де був убитий пан Лагивницький»³⁸. Професор В. Б. Антонович подає трохи інше написання цього прізвища: «Весною тут [у Кальнику. –

Авт.] збунтувався народ і вбив пана Легевницького»³⁹.

Зборівська угода започаткувала юридичне й практичне формування Української козацької держави. Полково-сотенна адміністративна реформа сприяла консолідації української спільноти у розв'язанні нагальних державних завдань. Насамперед, була звернена увага на захист західних кордонів. Кальницький, Брацлавський та Уманський полки, які разом мали близько 7000 війська, яке спиралося на «густе населення», а «козацька влада держалася сильно»⁴⁰, завжди першими вступали у боротьбу з Польськими військами. Західними містами Кальницького полку були сотенні міста Вінниця і Прилуки.

В. Рубан (1742–1795) у власній короткій історії України відзначає, що у 1650 р. «було війська Малоросійського козацького біля 60000 самих хороших виборних реєстрових козаків, а особливо охотного козацького війська безліч»⁴¹. Гетьман Б. Хмельницький «розподілив Україну на 15 полків, призначив до них полковників, списав тільки самих виборних, або реєстрових козаків: Чигиринського полковник Федір Якубовський – 3189 козаків, Черкаського полковник Іван Воронченка – 2989, Канівського полковник Семен Павинський – 3120, Корсунського полковник Лук'ян Мозир – 3492, Уманського полковник Йосип Глух – 3830, Брацлавського полковник Данило Нечай – 2802, Кальницького полковник Іван Федоренко – 6046, Київського полковник Антон Адамович – 2080, Переяславського полковник Федір Лобода – 2150, Кропивнянського полковник Філон Джеджалій – 2083, Острівського полковник Тимофій Носач – 1988, Миргородського полковник Максим Гладкий – 3188, Полтавського полковник Прокіп Шумейко – 9083, Чернігівського полковник Мартин Небаба – 9096»⁴².

³⁶ Таїрова-Яковлева Т. К вопросу о старшине в начале гетманства Ивана Мазепы // UCRAINICA PETROPOLITANA. Вып. 2.: Сб. статей. СПб., 2008. С. 45.

³⁷ Там само.

³⁸ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: в 8 книгах [21 т.] СПб. : Общество для пособия нуждающимся литераторам и ученым, (Типография М.М. Стасюлевича), 1903-1906. – Кн. IV. Т. IX–XI. С. 350.

³⁹ IP НБУ НАН України, ф. I, спр. 8182 б, картка № 64.

⁴⁰ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І.Л. Бутич, І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, А.М. Катренко (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 2. К. : Наукова думка, 1966. С. 6.

⁴¹ Краткая летопись Малыя России / А.А. Безбородько; уклад. В.Г. Рубан. Т. 1. СПб: Тип. Х. Ф.

⁴² Там само. С. 25. Клена, 1777. С. 24.

Кількість козаків в окремих полках, зокрема в Кальницькому завищені. Напевне в цьому полку було не 6046, а 2046. Тобто помилково замість 2 автор поставив 6 і отримав таку колосальну цифру.

У Писарівському літопису відзначено: «тим часом Хмельницький полководців по всій Україні настановив. Чигиринському [полку. – Авт.] сам Хмельницький говорять; Черкаському Воронченко, Переяславському Лобода, Канівському Кутак, Брацлавському Нечай, Білоцерківському Іскра, Уманському Степко, Корсунському Мороз, Кальницькому Гоголь, Гадяцькому Бурляй, також і в інших містах»⁴³.

У літописних джерелах на початковому етапі національної-визвольної боротьби автори подають різну кількість полків та кількість козаків у них. На таке різночитання вперше звернув увагу М. Маркевич. Так, у літопису Розумовського, який пізніше використав у своїй праці Шерер, зазначалося, що всіх полків у Богдана Хмельницького в 1650 р. було 15, в яких нараховувалося 37 549 реєстрових козаків, а в Кальницькому – 2046⁴⁴. За літописом Василя Рубана відповідно було 15 полків із 57 889 козаками, а у Кальницькому полку Івана Федоренка нараховувалося 6046 козаків⁴⁵. За Кониським, у гетьмана у цьому році було 18 полків, в списках яких було – 37600 козаків, зокрема був не тільки Кальницький, очолюваний тим же Іваном Федоренком, під полковницьким перначем якого було 2000 козаків, а й Вінницький Петра Стягайла, в якому нараховувалося 1600 козаків⁴⁶.

Більш достовірними представляються цифри про кількісний склад Кальницького полку, занесені у Реєстр 1649 р. очолюваного Іваном Федо-

ренком. Він складався з 19 сотень, в яких була різна кількість козаків: *Кальницька сотня* [сотник Курило Волошин. Вона розміщувалася у м. Кальнику, [також с. Василівці і Красненському. – Авт.] – 198 козаків [також із Содорівки [Тодорівки] – 11], *Животівська* [Логвин] – 131 козак, *Борщагівська* [Крисько] – 147, *Тетіївська* [Фесько Фенченко] – 79, *Погребищенська* [Федір Григоревич] – 174, *Липовецька* [Онисько] – 100, *Балабанівська* [Олексій] – 51, *Іллінецька* [Іван Туровець] – 49, *Кунянська* [Пляш Радугенко] – 77, *Рахнівська* [Павло Курбала] – 34, *Терлицька* [Василь Варениця] – 100, *Дашівська* [Гришко Сурмач] – 40, *Жорницька* [Мартин] – 71, *Ометинська* [Сергій Кгресько] – 30, *Бабинська* [Ігнат] – 100, *Прилуцька* [Василь Антоненко] – 100, *Вінницька* [Ярема Урошович] – 296, *Немирівська* [Лаврін Кгерелуха] – 214, *Вороновицька* [Семен, Сава, Лахно] – 59. Всього нараховувалося в цей час у полку 1976 козаків⁴⁷.

У 1654 р. в Кальницькому полку залишилося тільки 15 сотень. Він втратив Борщагівську, Погребищенську, Прилуцьку та Тетіївську сотні, які будуть включені у новостворений Паволоцький полк⁴⁸. Кальницький полк з 1654 р. дістав тимчасову назву Вінницького, а містечко Кальник перетворилося з полкового на сотенне⁴⁹. Згодом полку повернуть попередню назву – Кальницький. З 1667 р. по 1712 р. Кальницький полк, на думку деяких дослідників, з Вінницького був перейменований на Брацлавський⁵⁰. Недоведеним та помилковим є твердження О. Дана, який наполегливо називає Кальницький полк Вінницьким, роблячи помилку в історії функціонування Кальницького полку⁵¹. Французькі автори та історики Франсуа Шесполь, де Божо, Габріель

⁴³ *Маркевич Н.А.* История Малороссии: [в 5 т.]. Т. V. М. : О.И. Хрусталева, 1843. С. 43.

⁴⁴ *Маркевич Н.* История Малороссии... – С. 105; *Бантыш–Каменский Д.* История Малой России. Ч. I. М.: Типография Николая Степанкова, 1842. С. 244; *Максимович М.* Собрание сочинений... С. 18.

⁴⁵ *Маркевич Н.* История Малороссии... С. 106.

⁴⁶ Там само. С. 107.

⁴⁷ Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королемъ Польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М. : Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ Университете, 1875. С. XIV–XV.

⁴⁸ *Крип'якевич І. П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. ... С. 129.

⁴⁹ Там само. – С. 129, 135.

⁵⁰ *Гудзевич А.В.* Давньоруське місто в історико-географічному вимірі / А. В. Гудзевич, В. Є. Любченко // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29–30 листопада 2001. – Вінниця, 2001. С. 65.

⁵¹ *Дан О.Ю., Кривошея В.В.* Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку... С. 27–95.

Куас та Жан Руссе де Міссі жодного разу не згадали про Вінницю й Вінницький полк у страхітливих військових подіях, які велися між Польщею, Туреччиною, Кримом і Московією на території України, а тільки Кальник⁵². Інші дослідники пішли далі – безапеляційно заявляючи, що м. Дашів у роки Визвольної війни було «сотенним містечком Вінницького та Брацлавського полку»⁵³, а Іван Богун, на думку Д. В. Сухиніна «займав посаду вінницького і брацлавського полковника»⁵⁴. Твердження цих дослідників є ситуаційними, недостовірними і спростовуються низкою документів із «Архиву ЮЗР» [Тт. 9–13] та дослідженням, професора Університету Св. Володимира Г. Г. Павлуцького, який твердить, що «у 1664 році Вінниця була визначена полковим містом замість Кальника»⁵⁵, але полковою столицею вона була недовго.

За інформацією Василя Унковського, посла царя Олексія Михайловича при гетьмані, у 1650 р. Б. Хмельницький мав 17 полків. Кальницький полк очолював полковник Іван Богун. Правда, в цьому донесенні також записано, що «Полк Чернігівський очолював полковник Іван Богун»⁵⁶. Звичайно, що це якийсь прорахунок московських збирачів інформації, хоча вони правильно відзначали, що «у всіх полках записаних козаків сорок тисяч. А до цього часу міщани і повітові люди козакі»⁵⁷. Микола Костомаров відзначає: «Всіх полків у 1650 році шістьнадцять ... Кальницький, під начальством Івана Федоренка, займав лівий берег Бугу від Вінниці до Райгородка, останньої сотні Брацлавського полку, на північ до берегів Десни, остання сотня Кальницького полку була Прилуки; береги Собу до Погребищ

(яке було останньою сотнею на кордоні полку Білоцерківського), у нинішньому повіті Липовецькому, у північній частині Брацлавського, у північно-східній Вінницького, займав західну частину Таращанського і північну половину Махновського. Всіх сотень у ньому було вісімнадцять. Між ними – міста Вінниця і Липовець і значні містечка Немирів і Животів»⁵⁸.

Іван Богун (?–1664) – полковник Кальницького полку, посідає виняткове місце в гетьманському оточенні на першому етапі Козацької революції 1648–1657 рр. та за доби Руїни. Призначений Кальницьким полковником з 1650 р. Якраз у 1651 р. розпочалися активні дії Польсько-татарського війська, як реалізація планів чергового союзу між Кримом і Річчю Посполитою, який виник після Переяславської ради. Богдан Хмельницький з українським козацтвом виступили в союзі з московськими вояками. Коронний великий гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський з 30-ти тис. військом (польська шляхетська кіннота і німецькі найманці) підійшовши до Красного, візьмуть міста Шаргород, Мурахву, Стіну, Ямполь⁵⁹, Бар і «заб'є на масляну» Нечая. Вони підійшовши до Вінниці, де «у монастирі закотився був Богун, полковник Паволоцький [?]', отримали опір. І. Богун дев'ять днів відбивав атаки польського війська, а з допомогою осавула Б. Хмельницького Демка козаки відтіснили М. Калиновського до Польщі⁶⁰. Українські селяни і міщани на заклик Б. Хмельницького масово йшли до війська Івана Богуна, який протистояв ворогам на Брацлавщині й Поділлі. Вінницький полк кількісно збільшився до 10 тис. вояків⁶¹.

⁵² Луняк Є. Козацька Україна XVII–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 94, 143, 190, 250.

⁵³ Івченко А.С., Пархоменко А.А. Украина. Крепости, замки, дворцы: Путеводитель. К. : ГНПП «Картография», 2011. – С. 326.

⁵⁴ Сухинин Д.В. Казачество в борьбе за свободу Родины.– Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2011. С. 206.

⁵⁵ Павлуцкий Г.Г. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины. Вып. I. К. : Изд-ние Императорского Московского археологического общества, 1905. С. 75.

⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР) / ред. Н. Костомаров. Т. VIII. СПб. : Типография В. В. Печатца, 1873. С. 351.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования... С. 346–347.

⁵⁹ Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648–1654 гг. К. : Госполитиздат, 1962. С. 277.

⁶⁰ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К. : Наукова думка, 1992. С. 254.

⁶¹ Там само. С. 57.

У 1651 р козацьке військо (Кальницький і Чигиринський полки), очолюване «другим козацьким генералом» Іваном Богуном, заволоділо Вінницею. Так, розпочалася перша Вінницька оборона, яка тривала від 1 до 10 березня. 24–26 тис. польських жовнірів разом з своїми слугами, очолювані польним гетьманом М. Калиновським «хоч з великими труднощами» переправилися через р. Буг, заволоділи були містом Вінницею. Центром оборони став монастир чину Святого Домініка, навколо якого зведено три лінії оборони. Іван Богун на р. Буг підготував на льоду ополонки, прикривши їх сіном, соломою й снігом. 1 березня польський авангард на чолі з полковником С. Лянцкоронським буде заманений у цю пастку⁶². Багато польських жовнірів потоне, а інші відступлять. Київський воєвода Адам Кисіль, брат якого загинув під Вінницею писав: «...У війську нашому справи йдуть погано: Богуна ще не взяли, а щодня гине багацько людей. Взагалі затіяли цю війну лише для знищення польської шляхти...»⁶³. Увечері до м. Вінниці підійдуть основні сили польської армії. Міщани, запаливши місто, відступили до укріплень і з козаками відбивали атаки поляків. Захисники 3 березня відступили до другої, а 5 березня до третьої лінії укріплень. Сучасник, польський шляхтич, говорив: «Наші оточили їхні укріплення валами і постійно вартували, але не могли відрізати їх від води; громили обложених пушками та кидали в їх стан бомби, але бомби козаки встигали гасити і по суті ми нічого не могли зробити. Між тим військо наше вибилось з сил, тоді як весь час солдати і коней не розсідлували, і самі не залишали зброї»⁶⁴. Продумана тактика Івана Богуна – обороняючись нападай на ворога, зіграла позитивну роль в протистоянні полякам під Вінницею. Оборона міста докладно описана в польських

джерелах, зокрема: «Пам'ятній книзі» Якова Михаловського, «Щоденнику» Станіслава Освенціма, «Щорічнику» Віспасіана Коховського.

Б. Хмельницький відправив на допомогу Івану Богуну уманського полковника Йосипа Глуха і полтавського Мартина Пушкаря⁶⁵. Дорогою він розгромив під Липовцем польський роз'їзд, а 10 березня його козаки напали на ворожий обоз під Вінницею. Поляки панічно відступили, місто знову вдалося відвоювати⁶⁶. У «Вінницькій обороні» 1651 р. Іван Богун з «полками Чигиринським, Полтавським, Кальницьким, Брацлавським, які мали кожний від двох тисяч чоловіків козаків», примусили М. Калиновського «відступити від міста»⁶⁷. Допомогли Івану Богуну під Вінницею, на думку О. Гуржія, й інші козацькі полки. Він називає ще: Миргородський (М. Гладкий), Полтавський (М. Пушкар), Прилуцький (І. Хороший), Лубенський (Тимошенко)⁶⁸. С. Коваленко називає 10 000 українське військо, яке допомогло Івану Богуну вистояти під Вінницею у складі Уманського (Йосип Глух), Полтавського (Мартин Пушкар) та Київського (Михайло Криса) полків⁶⁹. Після польські війська «відступили безладно під фортецю Бар, втративши чотири тисячі п'ятсот піхотинців і артилерію»⁷⁰. Можемо припустити, відштовхуючись від твердження О. Рігельмана, що козаки Кальницького полку разом з іншими робили спроби штурмом взяти Кам'янець-Подільський.

Ще польське військо не встигнуло оговтатися від ганебної втечі з під Бара і прийти до Кам'янця-Подільського, а вже біля нього з'явилося козацьке військо на чолі з Іваном Богуном. Козаки Кальницького, Черкаського і Чигиринського полків оточили місто-фортецю на Поділлі. Козаки зайняли так зване Руське передмістя і

⁶² Степанков В. С. Вінницькі оборони 1651, 1671 рр. // Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 568.

⁶³ Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – герої Визвольної війни... С. 27.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Петровський М. Іван Богун... С. 7; Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун... С. 27.

⁶⁶ Степанков В. С. Вінницькі оборони... С. 568.

⁶⁷ Рігельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще 1785–86 года. М. : В Университетской типографии, 1847. С. 77.

⁶⁸ Гуржій О. Іван Богун ... С. 18.

⁶⁹ Коваленко С. Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис. К. : Стікс-Ко, 2011. С. 28.

⁷⁰ Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще Александра Рігельмана. 1785–86 года. М. : В Университетской типографии, 1847. С. 77.

захопили гору з якої розпочали обстрілювати ворожі укріплення⁷¹. Захопивши все передмістя, козаки розпочали штурм головних укріплень центру: в'їзні брами, вали і мури. Великий коронний гетьман Польщі М. Конецьпольський в кінці квітня 1651 р., злякавшись вінницького варіанту з головними силами вирвався з оточення і через Скалу-Подільську та інші українські міста направився до Сокаля⁷². У Кам'янці-Подільському залишився потужний польський гарнізон. Замком-воротами до міста була висока вежа з бійницями і сильно озброєна. Іван Богун вирішив зруйнувати її. Козацька артилерія вогнем знищила вежу, цьому сприяли міщани, які інформували козаків про стан в середині оточеного ними міста, а також повстанські селянські загони⁷³. Розв'язати завдання – штурмом взяти місто не вдалося, оскільки в районі Соколя з'явилися перші полки польсько-шляхетської армії. До того ж насувалися події, відомі зараз як Берестецька битва. Б. Хмельницький наказав Івану Богуну призупинити штурм Кам'янця-Подільського і з усім полковим скарбом повернутися до головного козацького війська⁷⁴.

Берестецька битва червня–липня 1651 р. повною мірою розкрила полководницький талант Івана Богуна. Завдяки його продуманому тактичному відступу було збережено основну частину професійного українського козацького війська. Коли армії супротивників наближалися до Берестечка то попереду армії Б. Хмельницького йшов Кальницький полк на чолі з Андрієм Ребриковським, захопивши важливі переправи через річки Горинку та Ікву, переправилися через річки Стир і Пляшеву⁷⁵. Вночі Іван Богун з кількома сотнями козаків напав на сторожові застави ворога, захопивши багато полонених, зброї і без значних втрат повернувся у свій табір⁷⁶. Проте у вирішальній битві поляки зуміли підкупити золотом

татарських військових начальників, а ті зрадили гетьмана. Наказним гетьманом обрали Івана Богуна, який вирішив за всяку ціну вивести українське військо з оточення. Спроба Хмельницького зупинити відступ татар завершилася його полонем. Поляки посилили тиск на відступаючих козаків. Багато людей загинуло, частина гармат була втрачена, але все ж таки основні сили Іван Богун зумів врятувати⁷⁷.

Після підписання Білоцерківської українсько-польської угоди 1651 р. Кальницький козацький полк мав бути розпущеним, а всі його землі повернуто Речі Посполитій у складі відновленого Брацлавського воєводства⁷⁸. Але на початку нової Українсько-польської війни 1652–1658 рр. Кальницький полк було відновлено. У період цієї війни Кальник і його полк переживе жахливі руйнації та втрати. Так, у 1653 р. С. Чарнецький здобуде Кальник і спалить його. Як вважає С. Коваленко це і призведе до тимчасового перенесення полкового осідку до Вінниці. Наступного року С. Потоцький наступає на Умань. Кальницький полк також відступає до Умані, а з ним практично усі мешканці Кальника. С. Потоцький займе полишений Кальник 1 квітня 1654 р.⁷⁹

У другій половині березня 1653 р. польські війська, очолювані коронним гетьманом Речі Посполитої С. Потоцьким, розпочали наступ на Україну, поступово витиснули козацькі залоги із Волині і розпочали нищити Східне Поділля. Михайло Грушевський, використовуючи польську військову інформацію, пише: «З Паволочі військо пішло під Кальник», де знаходився Іван Богун з уманським полковником. Польських кінних жовнірів очолювали Чернецький і Маховський. «Заставши козаків у Кальнику, вони зав'язали битву, а ті, не витримавши, вночі утекли до Балабанівки, а звідти з людьми з інших містечок пішли до Монастирищ»⁸⁰. Біля міста битви не

⁷¹ Полухін Л.М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. С. 28.

⁷² Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис). С. 42–43.

⁷³ Там само. С. 43.

⁷⁴ Там само. С. 44.

⁷⁵ Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни... С. 29.

⁷⁶ Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис)... С. 47

⁷⁷ Петровський М. Іван Богун... С. 8.

⁷⁸ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Т. 2. С. 112.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. К. : Наукова думка, 1996. Т. IX. Кн. I. С. 492.

відбулося, оскільки козаки «замкнулися у місті», де зібралось близько 70 тис. посполитства і «стали боронитися»⁸¹.

Раніше цій події Іван Виговський дав подібні, але більш конкретні пояснення дій польського війська. «За два тижні до Великодня [6 квітня. – Авт.] напали крадькома п. Чернецький та полк. Маховський з 15 тис. війська; вирубали і випалили гетьманські городи: Погребище, Борщагівку, Монастирище, Немирів, Кальник, Балабанівку та різні містечка, котрих імені не пам'ятаю...»⁸². Про дії польського війська дослівно інформувала Європу «реляція в Theatrum Europaeum», зокрема про те, що польська армія «здобула приступом Погребище, Борщагівку, Кальник і Іллінці, вирубала все, що було, і спалила міста, забрала багату здобич і подарювала, як хотіла...»⁸³.

На початку 1650-х рр. в Кальнику, як фіксує збірник документів з актових книг, виникла соціальна напруга⁸⁴. Так, вийт і бургомістри м. Кальника (Старого й Нового) 15 листопада 1651 р. подали «своєму панові кн. Миколаю (Юрію) Чорторійському скаргу (супліку) з проханням зняти з міста постій 10 німецьких корнетів [взводів. – Авт.], бо через утиски з їхнього боку міщани вже почали розбігатися»⁸⁵. А 17 квітня 1652 р. від імені Самуеля Гумницького і його родича Миколая Дзика подано Протестацію до Кременецького гродського суду про пограбування їхнього майна, шахрайство і втечу рукодаїних слуг Гумницького – Павла Кулича, Орданського і Шкаравського, коли він, відступаючи з Батозької битви, прибув у Кальник⁸⁶.

Кальницький полк у 1653 р. ще був втягнутий в українсько-молдавські відносини. Б. Хмель-

ницький, прагнучи розширити склад антипольської коаліції, вирішив залучити до союзу Молдавського господаря, одруживши власного сина з донькою господаря Василя Лупу. Козаки Тимоша Хмельницького неодноразово допомагали господарю утримувати владу. Так, 8000 козацьків під керівництвом Кальницького «полковника Миколи (?) Федоренка «порубало мультянське та малярське військо»⁸⁷, але потім потрапило в облогу під Сучавою. Близько двох місяців щодня йшли запеклі бої. Героїзм, зухвалі козацькі вилазки не могли здолати новоприбулі військові сили, зокрема військо Д. Вишневецького. 5 вересня 1653 р., після смерті Тимоша Хмельницького, полковник Федоренко⁸⁸ очолив оборону «до приходу Богдана Сочавську фортецю»⁸⁹. «Федоренко з козаками зробили сильну вилазку, – пише Микола Костомаров, – з пораненими»⁹⁰. У фортеці починається голод і частина козаків схиляється до здачі фортеці, адже поляки обіцяли помилування від імені короля. Федоренко ж віддавав перевагу смерті, а ніж здачі. Відбудуться перемовини між воюючими сторонами. М. Костомаров, використовує польські джерела, де зафіксовано слова Федоренка польському регіменту Кондрацькому: «Ми готові скласти зброю на умовах короля, але знайте, що хоча козаки в скрутному становищі, хоч голод мучить і ворожа зброя не дає нам ні хвилини спокою, проте ми готові захищатися, поклавши свої голови, як подобає хоробрим, ніж купити життя ціною такої здачі, яка буде ганебною»⁹¹. Козаки Федоренка, забравши тіло Тимоша, залишили фортецю Сучаву й вирушили в Україну до Чигирини.

⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. К. : Наукова думка, 1996. Т. IX. Кн. I. С. 492.

⁸² Там само. С. 493.

⁸³ Там само. С. 493.

⁸⁴ Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг / Упорядн.: Сухих Л.А., Страшко В.В. Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України. К., 2008. С. 237, 343.

⁸⁵ ЦДІАУ, ф. 25, оп. I, спр. 269, арк. 1036–1037 зв.

⁸⁶ ЦДІАУ, ф. 21, оп. I, спр. 157а, арк. 85 зв.–87 зв., акт 100; Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657: зб. за документами актових книг... С. 343.

⁸⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 89.

⁸⁸ Гуржій О. Іван Богун... С. 25–26.

⁸⁹ Костомаров Н. И. Собрание сочинений Исторические монографии и исследования... С. 532.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. С. 533.

У 1653 р. Кальник також потрапив у запеклі бої з поляками. Чернецький, «воевода руський з військом польським попустошив міста Вінницю, Борщагівку, Погребище і Кальник. Богун, полковник, втік до Монастирища, якому на допомогу прийшов Уманський полк»⁹². Чернецький уб'є уманського полковника, місто спалить, а частина козаків і міщан втече з монастирищенського замку, хто куди⁹³.

Військові оборонні події української держави Б. Хмельницького 1653 р. переконало керівництво Кальницького полку в тому, що перенесення осідку у Вінницю було помилковим і не сприяло дієвому керівництву ним. Осіною 1654 р. воно повернуло ставку до Кальника. Похід С. Потоцького на українські землі цього року втягнули у вир боїв Кальницький полк і, зокрема Терлицьку сотню, в якій брав участь її сотник Василь Варениця, майбутній Кальницький полковник.

В 1654 р. розпочалася четверта спроба польського війська за допомогою татар (реалізація нової польсько-татарської угоди після Переяславської Ради) захопити Брацлавщину й схопити полковника Івана Богуну. Польсько-татарські сили очолювані Потоцьким наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. мали певний успіх. 19 січня 1655 р. вони частково прорвали оборону українсько-московського війська під Охматовим, вдерлися в розташування союзників, захопили кілька гармат. Проте їхній успіх був тимчасовим. Іван Богун, непомітно вийшовши із фортеці, атакував супротивника з тилу. Виникла паніка й метушня в польсько-татарському війську, чим скористався Богдан Хмельницький і В. Шереметьєв вивівши українсько-московське військо з козацького табору⁹⁴.

Взимку 1655 р. оборонялась Умань від татаро-польського війська. Оборonoю керував Іван Богун. Місто вистояло. Успіхи українського війська під проводом І. Золотаренка сприяли розвитку наступу Б. Хмельницького на Львів, але це був тимчасовий успіх. Цьому посприяв вступ

у війну з Польщею Швеції. Московія розпочала готуватися до війни з Швецією, а тому уклала мир з Польщею, тим самим поставила під сумнів союз Б. Хмельницького з Московією⁹⁵. На весні 1655 р. коли війська великого гетьмана перейшли до наступальної фази боротьби з поляками осідок Кальницького полку знову перенесли до Вінниці і, як відзначає С. Коваленко, вона залишилась центром Кальницького полку до 1657 р. Це не зовсім вірно, оскільки осідок полку ще не раз переносили знову до Кальника.

Серед козацької старшини виникає незгода з політичним вектором Б. Хмельницького на Москву після Переяславської ради 8 січня 1654 р. Самодержавний цар не міг погодитися з демократичними основами козацької держави і посилив обмежувальні санкції. Таке становище дало змогу утворитися опозиції великому гетьману, очолюваній Іваном Богуну, який не бажав союзу з Московією⁹⁶. Проте Б. Хмельницький вперто продовжує дотримуватися «Березневих статей». Можливо, що ця позиція Івана Богуну і призведе до того, що перед смертю 27 липня 1657 р., гетьман усуне його від керівництва Кальницьким полком і призначить головним Андрія Безштанька, який в черговий раз поверне осідок полку з Вінниці до Кальника. Андрій Безштанько збереже посаду полковника також за гетьмана Івана Виговського.

Кальницький полковник Іван Богун, не сприйнявши результатів Переяславської ради, разом з полком не присягнув на вірність московському царю, про що свідчать «Переписні книги приведення до присяги на підданство царю Олексію Михайловичу жителів малоросійських міст». Відомо, що після Переяславських подій 8 січня 1654 р. представники царя, зокрема Василь Бутурлін та інші члени московського посольства – «стольники, стряпчі і дворяни» роз'їдуться по 17 козацьких полках, щоб прийняти присягу. У першій половині січня 1654 р. у Вінницький [Кальницький полк] для прийняття присяги царю прибув Федір Глебов⁹⁷.

⁹² Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх... С. 231.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Гуржій О. Іван Богун // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 1. С. 25.

⁹⁵ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. К. : Вища школа, 1994. С. 408.

⁹⁶ Гуржій О. Іван Богун... С. 26.

⁹⁷ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М. : Издательство Академии Наук СССР, 1953. Т. 3. С. 517–518.

Присяга відбувалася з великими труднощами. Якщо козаки під тиском гетьмана та його старшини ще присягали більш-менш організовано, то міщани досить недовіжливо ставилися до цього дійства. Цілі полки відмовлялися присягати московському царю. Ті ж полки, які присягнули, будуть розписані докладно, скільки громадян того чи іншого міста або села полку присягнули царю. Наприклад, у Корсунському полку, який присягнув на вірність, було описано, який населений пункт і кількість обивателів це зробили, а як висновок записано так: «Роспись Корсунского полку городов: в городе Корсунь сотников 2 ч., атамана 1 ч., казаков 784 ч., мещан 26 ч. В городе Стеблеве: сотников 1 ч., атаман 1 ч., есаулов 2 ч., казаков 347, мещан 15 ч.»⁹⁸. «У 17 полках привели до присяги 122 545 осіб»⁹⁹.

Були полки, зокрема Уманський, Вінницький (Кальницький. – Авт.), які відмовилися присягати й будуть розписані тільки населені пункти, які займали сотні того або іншого полку. «Список міст і острожків і містечкам і селам і деревням полку Вінницького: місто Рахни, місто Дашів, місто Кальник, місто Лінці ... І всіх жилих міст, і острожків, і містечок, і сіл, і деревень, і пустих міст 62»¹⁰⁰.

Нещодавно з'явився новий документ, опублікований О. Алфьоровим, С. Горобцем і О. Менькіним «Присяга Кальницького полку 1654 р.», який свідчить, що Кальницький полк присягав царю¹⁰¹. Цей документ має засвідчити, що значна частина козаків Кальницького полку і «один війт, два бурмістра, соцьких три особи, рядових міщан сто сорок п'ять чоловік» присягнули рішенням Переяславської ради¹⁰². Це викликає певну недовіру, адже, по-перше, до документу внесені деякі

населені пункти. По-друге, важко зрозуміти до якого населеного пункту відносяться дані, опубліковані на стор. 3–8¹⁰³. По-третє, до списків віднесено осіб з інших населених пунктів України, зокрема: «Іван Велигченко з Прилуки», як і Ондрей з цього міста, «Іван Окун із Липовця», «Іван із Острошка», «Данило з Бедрдикова городка», або «Федора Бондаря»¹⁰⁴. Всього по цьому списку присягнули в Кальницькому полку 740 козаків. Отже, якщо брати до уваги ці цифри, то присягнуло приблизно 33,2% особового складу полку, що не становить більшості. Маємо усі підстави для відзначення фіктивності цього списку Кальницького полку і присяги.

Представників Кальницького і Уманського полків не було на Переяславській раді 8 січня 1654 р., про що свідчить «Реєстр учасників Переяславської ради». Щоправда, в «Списку» тих, хто присягнув на вірність царю і підписав цю присягу,¹⁰⁵ дописаний «кальницький колишній наказний полковник Іван Федоренко»¹⁰⁶.

Московський уряд дуже ретельно відслідковував кількісний склад і місцезнаходження українських козацьких полків Богдана Хмельницького. Після Переяславської ради невідомим був підготовлений ще один документ для царя. В ньому, зокрема, записано: «У Вінницькому полку у полковника Івана Богуна міста: Вінниця, Рахни, Дашів, Кальник, Лінці, Жорнище, Немирів, Комарів, Куна, З'ятківці, Острожок, Соколов; містечка: Пісочин, Войтівці, Потош, Савостянівка, Стерлиці, Левухи, Дошка, Городок. Всього 10 міст та Острожок, 8 містечок. Да у Вінницькому полку пусті [безлюдні. – Авт.] міста Прилуки, Липовець, Чехів, Чернявка, Чагуй [тепер Чагів. – Авт.], Бабин Урат [Ора-

⁹⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Т. 3. С. 295.

⁹⁹ Акты ЮЗР / ред. Г. Ф. Карпов Т. 10: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Росиею 1653-1654. – СПб.: Изд. археографич. комиссии, 1878. Т. X. С. 293.

¹⁰⁰ Там само. С. 302, 303.

¹⁰¹ РГАДА, ф. 137, оп. 2, спр. 196, арк. 1 – 36.

¹⁰² Алфьоров О., Горобець С., Меньків О. Присяга Кальницького полку 1654 // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць, Ред. кол. В. В. Кривошея (голова). – К.: ДП «НВЦ» Пріоритети, 2013. С. 3–36.

¹⁰³ Там само. С. 3–8.

¹⁰⁴ Там само. С. 7, 5, 6.

¹⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси... Т. IX. Ч. III. С. 734–736.

¹⁰⁶ Переяславська угода в документах і матеріалах / Підготував Л. Мельник // Історичний журнал. 2003. № 6. С. 83.

тів. – Авт.]»¹⁰⁷. Цей документ переконує, що Кальник, залишаючись містом, зберіг за собою звання осідку Кальницької сотні, куди входили с. Василівка і с. Красненьке, важливого військового та адміністративного центру¹⁰⁸.

Маловивченою залишається нині проблема дипломатичних заходів польського уряду щодо спроб залучення на свою сторону опонентів Б. Хмельницького. Відомо, що серед соратників гетьмана були люди, які не підтримували Переяславську угоду. Серед них ключову позицію займає Іван Богун. Він та його Кальницький полк не присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу, очевидно, займаючи власну позицію у розв'язанні багатьох внутрішніх та зовнішньополітичних питань. Московський уряд, знаючи про це, звертав увагу своїх респондентів у Малоросії на доцільність підтримувати з Богунем добрі стосунки, виказувати йому любов та шану, надіючись повернути його на свою сторону.

Активно діяла й польська сторона. Через невідомого, на ймення Олексій, у 10 березня 1654 р., було передано власноручно написаного листа від коронного гетьмана Станіслава Потоцького, котрий, звертаючись до Івана Богуна, пропонував йому «зійтись для розмови», щоб розв'язати «домашнє збентеження»¹⁰⁹, обговорити низку «деяких справжніх статей». Через 6 днів до Івана Богуна, тоді вже Брацлавського полковника, напише лист православний шляхтич Павло Олекшич. Порівняно з попереднім листом, це вже роздуми про долю українського народу, православної церкви, ідея необхідності повернутися до законного сюзерена – польського короля.

Звертаючись від імені його королівської милості і «гетьмана коронного», шляхтич запевняє пана полковника Івана Богуна в тому, що вони «відпускають ... те, що робилося в минулі роки

між нами ... і не тільки самій твоїй милості, але всім панам полковникам, сотникам і черні, які б хотіли стояти з твоєю милістю у належній вірі до його королівській милості, а не в'яжучись до царя московського і Хмельницького»¹¹⁰. Івану Богуну король обіцяв за те, що він і його спільники «відступляться від підданства царя московського і від послуху Хмельницького», «гетьманство запорозьке, шляхетство і староство», яке йому в Україні сподобається¹¹¹.

Павло Олекшич звертав увагу Івана Богуна на те, що Б. Хмельницький до початку кровопролиття був «вашим товаришем, а зараз став вашим паном», який без вашого відома, «вийнявши вас із під-влади природного пана [короля. – Авт.], під яким ви природно народилися, віддав вас чужому царю»¹¹². Він закликав припинити тривалі воєнні дії, завершення яких ні ми, ні діти наші не дочекаються, які шкодять «православній нашій землі». Піклувався автор листа й про те, що московський патріарх вимагає підпорядкування православної церкви собі, відмови від підпорядкування Константинопольському патріарху. Закликаючи брацлавського полковника сприяти припиненню братовбивчої кровопролитної війни, шляхтич ще раз закликав підкоритися «пану своєму природному, під яким нам Бог дозволив народитися і під яким безстрашно і при вольностях наших жили»¹¹³.

Павло Олекшич прохав прислати до нього вірну полковнику людину, з якою проведуть змістовніші переговори та передадуть для Івана Богуна королівські універсали за його підписом і печаткою, куди можна вписати всіх тих, хто «при ньому стояти будуть, під ласку свою панську приймуть»¹¹⁴. Та Брацлавський полковник не вступив у переговори з польською стороною.

¹⁰⁷ 1654–1656 гг. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1905 год. Кн. 2. М. : Университетская типография, 1905. С. 30–32.

¹⁰⁸ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // ІР НБУ, ф. Х, спр. 17584, арк. 22.

¹⁰⁹ Акты ЮЗР. Т. X. С. 562, 561.

¹¹⁰ Письмо православного шляхтича Павла Олекшича к Брацлавскому полковнику Ивану Богуну, еще не присягнувшему московскому государю // Акты ЮЗР... Т. X. С. 555.

¹¹¹ Там само. С. 555.

¹¹² Там само. С. 556.

¹¹³ Там само. С. 557.

¹¹⁴ Там само. С. 558.

Пізніше Самійло Величко в своєму «Літописі» подає цей сюжет трохи по-іншому. Він доволі твердо твердить, що Іван Богун виступив ініціатором повернення України «у лоно матері» Речі Посполитої: «Після того, як Хмельницький піддався в протекцію московському государеві, за кілька тижнів після виконання присяги, брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою»¹¹⁵.

Наведена цитата застерігає не довіряти цілком одному джерелу, тим більше написаному значно пізніше подій, про які йдеться у ньому. Адже, по-перше, не Іван Богун звертався до польської сторони про переговори та з проханням про підданство. Це зробили гетьман Стефан Потоцький та польський король через православного шляхтича Павла Олексича. По-друге, згідно з висновками дослідження В. Панашенко, Іван Богун у цей час був не брацлавським полковником, а кальницьким (в третє, 1653–1657)¹¹⁶. По-третє, Іван Богун не діяв без відома Б. Хмельницького. Отримавши ці листи, він передав їх гетьману, а той, у свою чергу, переправив до Москви.

З листів, переадресованих Іваном Богуном Б. Хмельницькому, були зроблені копії, передані гетьманським кур'єром Філоном Гаркушею московському цареві. У Москві їх прочитали Олексію Михайловичу, після чого буде видано наказ царя, які «грамоти потрібно послати у Військо Запорозьке». 8 квітня 1654 р. складається п'ять грамот, із них дві стосувалися Івана Богуна: гра-

мота № 3 «Богуна до віри привести, і про Богуна писати з хвалюбою...» та грамота № 4 «До Богуна грамота із похвалою»¹¹⁷.

Малодослідженими залишаються питання: коли та хто очолював Кальницький полковий уряд? Складно встановити прізвища всіх полковників Кальницького полку. За неповними нашими підрахунками їх було понад 25 осіб, які займали полковий уряд від одного до кількох років. Цим спростовується неточна версія Я. Дашкевича, який нараховує тільки 14 кальницьких полковників¹¹⁸. Деякі з них були полковниками Кальницького полку двічі. Найбільшою слави зажили кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь¹¹⁹. Григорій Граб'янка називає Остапа одним із «найславетніших полковників»¹²⁰ початкового періоду Визвольної війни українського народу від «тупоголових старост із-за наруги, що старшина ляхів чинила»¹²¹.

Інколи Кальницький полк очолювали наказні полковники. Їх кількість, як і їхні прізвища, достеменно невідомі. Так, з серпня 1648 р. наказним полковником був Іван Нечай, а у 1654 р. – Іван Федорович Яцьківський-Куницький. У серпні 1674 р. полковий уряд під час облоги турецько-татарськими військами Ладижина посідав Федір Максименко¹²².

Після підписання Зборівської угоди 1649 р. в Україні йде формування 40-тисячного козацького війська. Б. Хмельницький «поділив усіх козаків на п'ятнадцять полків з полковниками на чолі кожного з них»¹²³. Копія «Реєстру» всіх полків була відправлена польському королю Яну Казимиру. Кальницький полк тоді очолював Іван Федоренко. В ньому нараховувалося 2046 козаків¹²⁴. Згідно літопису Григорія Граб'янки Кальницький полк налічував також 2064 чоло-

¹¹⁵ Величко С.В. Літопис... – С. 139.

¹¹⁶ Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн. 1 / Редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. Кн. 1. С. 62.

¹¹⁷ Акты ЮЗР... Т. X. С. 563.

¹¹⁸ Дашкевич Я. Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // Тези доповідей 6-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1988. С. 19.

¹¹⁹ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Переклад з фр. В.В. Копотілова. К. : Укр. письменник, 1994. С. 253.

¹²⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 49.

¹²¹ Там само. С. 50.

¹²² Акты ЮЗР / ред. Г.Ф. Карпов. – Т. 11: 1672-1674. – СПб. : Изд. археографич. комиссии, 1879. С. 606.

¹²³ Шерер Жан-Бенуа Літопис Малоросії... С. 202.

¹²⁴ Там само. С. 203.

вік¹²⁵. Проте, слід відзначити, що ця цифра завищена, якщо вірити «Реестру всього Війська Запорозького», оскільки в нього внесено тільки 1976 осіб¹²⁶.

Після Переяславської ради відбулося переформування політичних та військових сил, які вступили у запеклу польсько–московську війну. Б. Хмельницький разом з новим союзником Московією активно розпочав воєнні дії проти Речі Посполитої та Кримського ханства, у яких брав участь і Кальницький полк. Так, у 1655 р. Іван Богун вирішив заманити поляків у пастку і «послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися»¹²⁷. Він надіявся, що до нього прийде невелика частина польського війська, яку він переб'є. Зрозумівши, що Богун підготував засідку, польний гетьман «зібрав воедино польські сили і рушив на Кальник, але не знайшов там Богуна. Тоді він кинувся навздогін за ним на Умань»¹²⁸. Дочекавшись татарської допомоги, ляхи «повоювали Україну». Опір їм чинили під Уманем «полковники Брацлавський – Зелінський, Вінницький (тобто Кальницький) – Богун та Придністрянський – Гоголь»¹²⁹. Налякані чуткою про те, що Б. Хмельницький з козаками та московськими військами іде своїм на допомогу, польсько–кримські війська полишили Умань. Пізніше відбудеться кровопролитний бій між Ставищами та Охматовим, в якому брав участь і Кальницький полк.

С. Величко в своїй праці по-іншому згадує один із моментів початкового етапу московсько–польської війни 1654–1657 рр., пов'язаний з Кальником. Розповідаючи про концентрацію польських сил під Меджибіжем «числом шістдесят тисяч»¹³⁰ з метою нападу на Україну, Величко пише, що польний гетьман Потоцький вирішив «випередити Богунів наступ на себе», залишає

обоз і «налегці кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська, відступив від польського нашестя до Умані»¹³¹. В іншому місці літописець пише, що Потоцький «ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрував доценту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу»¹³². Цей матеріал дозволяє переконливо твердити про те, що Кальницький полк брав участь у захисті Умані в 1655 році.

Епоха Великого гетьмана Богдана Хмельницького закінчилася його смертю у серпні 1657 р., коли на його похоронах були присутні й представники Брацлавського, Кальницького та Уманського полків¹³³.

Отже, сьогодні можемо відзначити 370-ти річчя від початку Національно-визвольної війни українського народу та створення Кальницького козацького полку. Кальницький полк за Хмельниччини пройшов складний шлях становлення й розвитку. Його козаки брали участь у всіх найважливіших воєнних баталіях. На чолі полку стояли видатні сподвижники Б. Хмельницького. Найбільш славетними були кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь. Встановлюючи, коли вони очолювали полковий уряд та хто ж стояв біля витоків його формування, можна натрапити на ряд міфів та фальсифікацій. Так, і досі залишається загадкою чи був Іван Богун Федоренком, а Остап Вінницький Остапом Гоголем? Подібних нерозв'язаних проблем залишається в історії чимало. Московсько–польська війна 1654–1667 рр. та участь у ній Кальницького полку може бути окремою темою для дослідження. Брак належних документів ускладнює можливість висвітлити звитяжну боротьбу Кальницького полку у цій війні.

¹²⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 73.

¹²⁶ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королемъ Польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня... С. XIV–XV.

¹²⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... С. 98.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Величко С. В. Літопис... С. 157.

¹³¹ Там само. С. 139.

¹³² Там само. С. 157.

¹³³ Акты ЮЗР... Т. IV. СПб., 1863. С. 14; Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність у 1657–1667 рр. // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. Ред. колегія: В. В. Кривошея (голова). К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2013. С. 44.

References

- Alf'orov O., Horobets' S., Mon'kiv O. (2013) Prysiaha Kal'nyts'koho polku 1654. In V. V. Kryvosheia (Ed.), *Zaporiz'ka sich i Ukrain's'ke kozatstvo* (pp. 3–36). Kyiv: DP «NVTs» Prioritet. [in Ukrainian].
- Bantys–Kamenskij, D. (1842). *Istoriya Maloj Rossii*. – Ch. I. – M.: Tipografiya Nikolaya Stepankova. [in Russian].
- Bodyanskij, O. M. (1846). *Letopis' samovidca o vojnax Bogdana Xmel'nickogo i o mezhdousobiyax, byvshix v Maloj Rossii po ego smerti*. Moscow: V Univ. Tip. [in Russian].
- Bodyanskij, O. M. (Ed.) (1875). *Reestra vsego Vojska Zaporozhskogo poslra Zborovskago dogovora s korolem» Pol'skim» Yanom» Kazimirom» sostavlenye 1649 goda, oktyabrya 16 dnya*. Moscow: Izdanie Imperatorskago Obshhestva Istorii i Drevnostej Rossijskix» pri Moskovskom» Universitetb. [in Russian].
- Chukhlib, T. (2004). Hohol' Ostap. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2, pp. 132). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Dan, O. (2013). Bratslavs'kyj, Kal'nyts'kyj, Umans'kyj polky v boiakh za nezalezhnist' u 1657–1667 rr. In V. V. Kryvosheia (Ed.) *Zaporoz'ka Sich i Ukrain's'ke kozatstvo: Zb. nauk. prats'*. Kyiv: DP «NVTs «Priorytety». [in Ukrainian].
- Dan, O. Yu. (2004) Vinnyts'kyj [Kal'nyts'kyj] kozats'kyj polk. In Dan O. Yu., Kryvosheia V. V. *Vinnychchyna kozats'ka. Istorii Vinnyts'koho kozats'koho polku*. Kyiv: Vydavnychyj dim «Stylos». [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (1988). Podil's'ki polky (sere-dyna XVII – pochatok XVIII st.). Abstracts of Papers'88: 6-a Vinnyts'ka oblasna istoriko-kraieznavcha konferentsiia (pp. 18–19). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Gudzenko, P. P. (Ed.). (1953). *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy*. (Vol. 3). Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].
- Herasyenko, N. (1994). «Ostap Hohol' – het'-man». *Kyivs'ka starovyna – Kiev antiquity*, 2, 78–83. [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1996) *Istoriia Ukrainy-Rusy (Vol 9, Issue 1.)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Hryhor'iev-Nash. (1919). *Podillia. Heohrafichno-istorychnyj narys*. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Drukarnia Podyl'. narod. upravu. [in Ukrainian].
- Hudzenko, P. P. (Ed.) *Dokumenty ob osvoboditel'noj vojne ukrajnskoho naroda. 1648–1654 hh*. Kyiv: Nauk. dumka, 1965. [in Russian].
- Hudzevych, A. V., & Liubchenko V. Ye. (2001). Davn'orus'ke misto v istoryko-heohrafichnomu vy-miri. Abstracts of Papers'01: *Podillia u konteksti uk-rains'koi istorii: Materialy Vseukrains'koi naukovo-i konferentsii* (pp. 65). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Hurzhiy, O. (1998). Ivan Bohun. In V. Smolij (Ed.) *Polkovodtsi Vijs'ka Zaporoz'koho: Istorychni portrety* (Vol. 1.). Kyiv: Vydavnychyj dim «KM Asademia». [in Ukrainian].
- Ivanchenko, R. H. (Trans.) (1992). *Litopys hadi-ats'koho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky*. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ivchenko, A. S., & Parxomenko A. A. (2011). *Ukraina. Kreposti, zamki, dvorcy: Putevoditel'* Kyiv: GNPP «Kartografiya». [in Russian].
- Karpov G. F. (Ed.) (1878). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii: sobrannye i izdanne Arxeograficheskoyu komissieyu* (Vol. 10: Peregovory ob usloviyax soedineniya Malorossii s Velikoyu Rossieyu 1653-1654). Saint Petersburg: Izd. arxeografich. komissii. [in Russian].
- Karpov G. F. (Ed.) (1879). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii: sobrannye i izdanne Arxeograficheskoyu komissieyu* (Vol. 11: 1672-1674). Saint Petersburg: Izd. arxeografich. komissii. [in Russian].
- Kostomarov, N. (Ed.) (1863). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdanne Arxeograficheskoy komissiej* (Vol. 4). Saint Petersburg: V tipografii P. A. Kulisha. [in Russian].
- Kostomarov, N. (Ed.) (1873). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdanne Arxeograficheskoy komissiej* (Vol. 8). Saint Petersburg: Tipografiya V. V. Pratsa. [in Russian].
- Kostomarov, N. I. (1903-1906). *Sobranie sochinenij. Istoricheskie monografii i issledovaniya: v 8 knigax* (21 vol). Saint Petersburg: Obshhestvo dlya posobiya nuzhdayushhimsya literatoram i uchenym, (Tipografiya M.M. Stasyulevicha). [in Russian].
- Kovalenko, S. S. (2008). *Ukraina pid bulavoiu Bohdana Khmel'nyts'koho* (3 vol.). Kyiv: Stiks-Ko. [in Ukrainian].
- Kovalenko, S. S. (2011). *Ivan Bohun – ukrain-s'kyj Don-Kikhot*. Kyiv: Stiks. [in Ukrainian].
- Kovalenko, S. S., Puhach, O. V. (2004). *Opys kozats'koi Ukrainy 1649-ho roku: dovidnyk*. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].
- Krykun, M. (2006). Z istorii ukrains'koi kozats'koi starshyny druhoi polovyny XVII stolittia. Ostap Hohol'. In *Mizh vijnoiu i radoiu. Kozatstvo Pravo-*

berezhnoi Ukrainy v druhij polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Krykun, M. H. (2002) Hohol' Ostap. In *Ukrain-s'ke kozatstvo: Mala entsyklopediia* (2th. ed., pp. 130–131). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Prem'ier. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. P. (1966). Administratyvnyj podil Ukrainy 1648–1654 rr. In Butych I. L. (Ed.), *Istorychni dzherela ta ikh vykorystannia*. (Issue 2, pp. 123–149). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. (2004). *Henealohiia ukrains'koho kozatstva. Narysy istorii kozats'kykh polkiv* (2th ed.). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozats'ka elita Het'manschyny*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa. [in Ukrainian].

Kushevych, S. K. (1913). Shist' lystiv S. K. Kushevycha z 1648 r. pro suchasni podii. In *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (Vol. 6, pp. 107–122). L'viv: Drukarnia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [in Russian].

Luniak, Y. (2013). *Kozats'ka Ukraina XVII–XVIII st. ochyma frantsuz'kykh suchasnykiv*. Khrestomatii. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].

Markevich, N.A. (1843). *Istoriya Malorossii* (Vol. 5.). Moscow: O.I. Xrustalev. [in Ukrainian].

Mel'nyk, L. (Comps.). (2003). Pereiaslavs'ka uhoda v dokumentakh i materialakh. In *Istorychnyj zhurnal – Historical Journal*, 6, 83. [in Ukrainian].

Myshko D. (1956). *Ivan Bohun* (korotkyj istorychnyj narys). Kyiv: Derzh. uch. ped-ne vyd. «Radians'ka Shkola». [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2012). *Dzherela z istorii Natsional'no-vyzvol'noi vijny ukrains'koho narodu 1648–1658 rr. (Vol. I.)*. Kyiv: NANU, *In-t istorii Ukrainy NANU ta in.* [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. A., & Tsybul's'kyj, V. I. (1999). *Volyn' v roky Vyzvol'noi vijny ukrains'koho narodu seredyny KhVII stolittia*. Rivne: perspektyva. [in Ukrainian].

Panashenko, V. V. (2003). Vynnyts'kyj polk. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 568). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Pavluckij, G. G. (1905). *Derevyannye i kamennye xramy. Drevnosti Ukrainy* (Issue I). Kyiv: Izd-nie Imperatorskogo Moskovskogo arxeologicheskogo obshchestva. [in Russian].

Petrovs'kyj, M. (1942). *Ivan Bohun*. Saratov: Ukrvydav. [in Ukrainian].

Petrovs'kyj, M. N. (1940). *Vyzvol'na vijna ukrains'koho narodu proty hnitu shliakhets'koi Pol'schi i pryiednannia Ukrainy do Rosii (1648–1654)* (Issue 4: Narysy z istorii Ukrainy). Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk URSR. [in Ukrainian].

Polukhin, L. Kryvonis, M., Nechaj, D. (1954). *I. Bohun – narodni heroi vyzvol'noi vijny 1648-1654 rr.* Kyiv AN URSR. [in Ukrainian].

Rigel'man, A. (1847). *Letopisnoe povestvovanie o Maloj Rossii i ee narode i kozakax voobshhe. 1785–86 goda*. Moscow: V Universitetskoj tipografii. [in Russian].

Ruban, V. G. (Comps.). (1777). *Kratkaya letopis' Malyya Rossii (Vol. 1.)*. Saint Petersburg: Tip. X. F. Kle-na. [in Russian].

Sherer, Zh.-B. (1994). *Litopys Malorosii, abo Istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy, abo Malorosii* (V. V. Kopotilova, Trans.). Kyiv: Ukr. pys'mennyk. [in Ukrainian].

Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopysiv starodavnikh*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (2003). Vynnyts'ki oborony 1651, 1671. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1, pp. 568). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Sukhykh, L. A., & Strashko, V. V. (Comps.). (2008). *Natsional'no-vyzvol'na vijna v Ukraini 1648–1657 rr.: zbirnyk za dokumentamy aktovykh knyh*. Kyiv: Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].

Suxinin, D. V. (2011). *Kazachestvo v bor'be za svobodu Rodiny*. Melitopol': OOO «Izdatel'skij dom MGT». [in Russian].

Tairova–Yakovleva T. (2008). K voprosu o starshine v nachale get'manstva Ivana Mazepy. *Ucrainica Petropolitana*, (2): 45. [in Russian].

Velychko, S. V. (1991) *Litopys*. (Vol. I.) (V. O. Shevchuka, Truns.). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2005). *Narysy istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoi Ukrainy* (2th ed.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Yakovlieva, T. (1992). *Ivan Bohun-Fedorovych. Kyivs'ka Starovyna – Kiev antiquity*, 5, 43–53. [in Ukrainian].

УДК930.1:94(477.7)—1937/1938

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу №00485 в Київській та Харківській областях

У статті головна увага приділяється планування співробітниками радянських органів державної безпеки так званої «польської» операції на теренах Київщини та Харківщини у 1937-1938 роках. Розглядаються зміст дефініції «польська операція», існування «цільових груп» репресивної акції, оперативні потреби обласних управлінь НКВС, пов'язані з реалізацією оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00485 «Про операцію по репресуванню членів Польської військової організації (ПОВ) в СРСР». Констатується, що «польська» операція НКВС носила масштабний і багатомірний характер та поєднувала етнічні, релігійні, соціальні компоненти.

Ключові слова: Великий терор, масові репресії 1937–1938 років, «польська операція» НКВС.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Polish Operation» of the NKVD in 1937–1938. Preparation of the Order № 00485 in Kyiv and Kharkiv Regions

The «Polish operation» of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR was planned in advance. It is confirmed by the relevant directives from Moscow. Implementation of the operative order of the People's Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian SSR M. Yezhov № 00485 «On Operation to Repress Members of the Polish Military Organization (POV) in the USSR» became large-scale and multidimensional in nature and combined ethnic, religious and social components. The order was aimed primarily at neutralizing the so-called Polish counter-revolutionary nationalist element and spies in favour of Poland, but in the future the secret circular was extended to persons who had Soviet citizenship and Polish nationality (or simply Polish family names).

The documents of the Soviet special services give reason to claim that representatives of different nationalities (Ukrainians, Russians, Jews, etc.) were arrested on the «Polish line». Selection of persons took place on the basis of agent messages, case-forms, letter cases, lists, cases of secret service staff. In total, 16 categories were identified as victims of the repressive action by state security officials in Kyiv and Kharkiv regions, including: war prisoners, deserters and legionnaires of the Polish army, defectors, political immigrants from Poland, the «clerical-nationalist element», old Polish employees of sugar factories and other enterprises, Polish consulates visitors, people with family and other relationships in Poland, etc.

Thus, both the ethnic and social factors should be looked for in the causes of the «Polish operation» of the NKVD.

Key words: Great Terror, mass repression of 1937-1938, «Polish operation» of the NKVD.

Перелік публікацій, присвячених переслідуванню осіб польської національності в Українській РСР в 1920-1930-х роках, є досить значним. Механізм та масштаби репресій радянської влади щодо польської етнічної групи на теренах України представлено у працях М. Бугая, І. Ващенко, В. Золотарьова, Л. Копійченко, М. Петрова, В. Репринцева, О. Рубльова, Н. Рубльової, Г. Стронського, Н. Титової, С. Тіміряєва на сторінках науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» тавидання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття»¹. Регіональний аспект однієї з найбільших «національних операцій», що проводилися в СРСР у роки Великого терору на прикладі Житомир-

ської, Хмельницької областей розкрито у наукових розвідках дослідників Р. Подкура, Т. Рафальської, О. Рубльова, Л. Місінкевича². На сьогодні відсутній комплексний аналіз реалізації радянськими органами державної безпеки антипольської акції у відповідності до секретного наказу № 00485 від 11 серпня 1937 року межам Київської та Харківської областей. Автори статті ставлять перед собою завдання розкрити механізм планування та послідовність виконання співробітниками державної безпеки оперативних завдань, питань розподілу їх зусиль в ході виконання репресивної акції в рамках польської лінійної операції на теренах Київщини та Харківщини в добу Великого терору.

¹ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Н. Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2006. 271 с.; Ващенко І.М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідомі сторінки антипольських репресій 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія: 36. наук. праць / За ред. П.С. Григорчука. Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. Вип. 8. С. 299–303; Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкування, додатки, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 2 (21). С. 3–507; Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941. Харків. 2003. С. 257-260; Золотарьов В.А. Діяльність органів державної безпеки на Харківщині в 1937 – 1938 роках // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. – Ч.2. Київ, Харків: Регіональний інформаційний центр. 2019 р. С. 8-18; Копійченко Л.А., Тіміряєв С.Р. Шлях до Казахстану // Реабілітовані історією. У 27-ти томах Житомирська область. У семи книгах. Кн. 7. Частина друга. Житомир: Полісся, 2015. С. 9-21; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1/2. С. 116-156; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920– 1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. К. Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.; Тітова Н. «Санация» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки / Наталія Тітова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1 (28). С. 220-252; Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). 1993. Nr. 11. S. 24–43; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937-1938. – У 2 ч. / Ред. кол.: С. Беднарк, В. В'ятрович, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, П. Мерецький, З. Навроцький, С. Тухольський, Ю. Шаповал. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Варшава; Київ, 2010.

² Рафальська Т. Трагічна доля українців та поляків с. Буддичів у період «великого терору» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.) // Intermarum: історія, політика культура. 2014. №1. С. 243-253; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: Л.В. Стебло (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю.А. Довгань, Л.А. Кривега, О.М. Фандуль. – Кн. 5. – Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. 89 с.

Рішення вищого партійного керівництва СРСР про проведення масштабної санації радянського суспільства після прийняття Конституції 1936 року призвело до перебудови структурних підрозділів НКВС, оскільки існуюча на той час каральна система не дозволяла співробітникам держбезпеки чітко та своєчасно виконувати поставлені перед ними завдання по: нейтралізації реальної чи потенційної опозиції правлячому режиму; репресуванню «представників експлуаторських класів», а також осіб, що належали до так званих «контрреволюційних партій».

Після ліквідації восени 1930 р. в структурі Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР контррозвідального відділу (КРВ), функції по боротьбі з іноземними розвідками було покладено на особливі відділи (ОВ), які діяли як при територіальних підрозділах ОДПУ так і при військових з'єднаннях. Згідно до наказу НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. у складі Головного управління державної безпеки (ГУДБ) був відновлений КРВ

Л.Г. Миронов

на базі розформованого економічного відділу (ЕКВ) та частини ОВ. З 25 грудня 1936 р. цей підрозділ став офіційно називатися 3-й відділ ГУДБ НКВС СРСР. У своєму виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) начальник 3-го відділу ГУДБ НКВС Лев Григорович Миرون (1895–1938) назвав

причини цієї реорганізації: «У наших організаціях зовсім не було організовано контррозвідального відділу. З 1930 р. контррозвідального апарата немає, і ми його лише зараз створюємо. А що це означає відсутність контррозвідального апарата? Це означає, що ми фактично у нашій роботі підготовкою до війни знехтували. Практично у боротьбі це значило, що всі розвідальні організації, які діють на нашій території, не зустрічають потрібної протидії»³.

Точну дату створення КРВ в Управлінні державної безпеки (УДБ) НКВС Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) поки що з'ясувати не вдалося, однак з великою долею вірогідності можна припустити, що сталося це на початку грудня 1936 р. Про це побіжно свідчать слова старшого майора державної безпеки Юхима Хомича Кривця (1897–1940)⁴: «Після від'їзду Мазо⁵ до Харкова, я через деякий час був затверджений в посаді начальника ЕКВ, але пробув у ній всього півтора місяця, потім відбулася реорганізація і ЕКВ злилося з КРВ. Балицький⁶ мене не залишив начальником цього, знов створеного найбільшого оперативного відділу, а затвердив на цю посаду колишнього начальника Особливого відділу Александровського. Після деяких пересувань по областях я був призначений начальником облуправління в Чернігів»⁷.

М.К. Александровський

³ Матеріали февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. 1995. № 2. С. 10.

⁴ Біографічний нарис про Ю.Х. Кривця див: Золотарьов В., Парфьоненко В. «Один із активніших працівників ЧК – ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2003. № 1. С. 355–402; Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Фоліо, 2007. С. 104–183.

⁵ Мазо Соломон Самійлович (1900–1937). Комісар державної безпеки 3-го рангу. До 16.10.1936 – начальник ЕКВ УДБ НКВС УСРР. З 16.10.1936 – начальник УНКВС по Харківській області. Біографічні нариси про нього див: Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2000. № 2/4. С. 374–389; Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі... С. 208–235.

⁶ Балицький Всеволод Аполонівич (1892–1937). Комісар державної безпеки 1-го рангу. У липні 1934 р. – травні 1937 р. – нарком НКВС УРСР. Монографії про нього див: Шаповал Ю., Золотарьов В. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицький и его судьба. М. : Политическая энциклопедия, 2017. 406 с.

⁷ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упорядник Ю. Шаповал [та ін.]. К. : Либідь, 2009. С. 377.

Начальником УНКВС по Чернігівській області Ю.Х. Кривець був затверджений 16 грудня 1936 р.⁸, отже старший майор державної безпеки Михайло Костянтинович Александровський (1898-1937)⁹, очолив КРВ УДБ НКВС УРСР не пізніше цієї дати, хоча в його особовій справі фігурує інша дата – 25 грудня 1936 р.¹⁰

Слід відзначити, що до складу республіканського КРВ увійшли і співробітники розформованого іноземного відділу УДБ НКВС УРСР. Це дало привід історикам служби зовнішньої розвідки України помилково називати контррозвідальний відділ УДБ НКВС УРСР – «підрозділом зовнішньої розвідки»¹¹. Насправді з грудня 1936 р. по липень 1938 р. іноземного відділу, який займався зовнішньою розвідкою, у складі УДБ НКВС УРСР не існувало. «Незалежну УРСР» позбавили права самостійно проводити розвідувальну роботу за кордоном.

З метою посилення конспірації у роботі органів державної безпеки згідно до наказу НКВС СРСР № 00411 від 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС СРСР була присвоєна спеціальна нумерація: 1-й – відділ охорони, 2-й – оперативний; 3-й – контррозвідальний; 4-й – секретно-політичний; 5-й – особливий; 6-й – відділ транспорту та зв'язку; 7-й – іноземний; 8-й – обліково-ресурсний; 9-й – спеціальний, 10-й – тюремний¹². Цей загальносоюзний підзаконний акт було продубльовано у наказі НКВС УРСР № 001 від 2 січ-

ня 1937 року¹³. Відділів № 7 та № 10 в республіканському наркоматі та обласних УНКВС не існувало, а функції тюремного управління в НКВС УРСР виконувало Управління місць ув'язнення (УМУ), а в обласних УНКВС – відповідно відділи місць ув'язнення (ВМУ). Крім того в українських обласних УНКВС 1-й відділ УДБ не організовувався, а функції охорони партійно-радянського апарату продовжував здійснювати 2-й відділ.

«Крокісти», а саме так називали співробітників цього підрозділу колеги, і стали основними виконавцями масових національних операцій в добу Великого терору. 3-й відділ УДБ НКВС УРСР на кінець травня 1937 року складався з 14 відділків: 1-й – західний; 2-й – східний, 3-й – польський, 4-й – середньоевропейський, 5-й – український, 6-й – румунський, 7-й – біла та внутрішня контрреволюція, 8-й – оборонна промисловість, 9-й – машинобудівнича, хімічна, металургійна промисловість, 10-й – вугільна, енергетична, гірничо-рудна промисловість; 11-й – легка промисловість; 12-й – сільське господарство; 13-й – інформаційний; 14-й – обліково-оперативний з групою закордонної техніки. Штатний розклад складав 119 осіб, у тому числі – начальник відділу – 1, заступники начальника відділу – 2, помічник начальника відділу – 1, секретар відділу – 1, помічник секретаря відділу – 1, співробітник для доручень секретаріату – 1, старший діловод секретаріату – 1, старша машиністка – 1, машиністки – 11¹⁴.

Таблиця 1

Штатний розклад 3-го відділу УДБ НКВС УРСР на травень 1937 р.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Начальник відділку	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Заступник начальника відділку	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Помічник начальника відділку	1	1	2	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Оперуповноважений	5	1	6	3	4	3	3	3	5	4	3	2	2	2
Помічник оперуповноваженого	2	1	2	–	1	1	–	3	1	2	2	–	2	1
Разом	10	4	11	5	8	7	5	8	9	8	7	4	6	5

⁸ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР. С.128

⁹ Біографічний нарис про М.К.Александровського див: Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР. С. 184-233.

¹⁰ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2174.

¹¹ Керівники української зовнішньої розвідки / авт. – упоряд.: В.Д. Хоменко, О.В. Скрипник, І.М. Шиденко, І.В. Білоконь, В.О. Романюк; за редакцією Г.О. Ілляшова. – К. : Ярославів Вал, 2010. С. 52.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934-1941. М.: Звенья, 1999. С. 47-48.

¹³ ГДА СБУ, ф. 9, спр.7, арк 2-3.

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 9, спр.7, арк. 279-281.

Як видно з таблиці, 3-й (польський) відділ мав найбільшу кількість штатних одиниць у 3-му відділі УДБ НКВС УРСР, що на нашу думку свідчить про його пріоритетну вагу. З 1 червня 1937 р. цей підрозділ очолював старший лейтенант державної безпеки Мойсей Якович Детинко (1902–1938), який і був по суті головним виконавцем «польської операції» в УРСР.

М.Я. Детинко

Це був один із найжорстокіших слідчих центрального апарату НКВС УРСР. Його колега, старший лейтенант державної безпеки Олександр Васильович Вебрас (1898 – ?) пізніше свідчив, що «Детинко бив арештованих. Я особисто бачив, як із його кабінету виводили і виносили на носилках побитих арештованих. Із його кабінету чулися крики та стогони».

Символічно, що заарештований 23 лютого 1938 р. Детинко швидко «зізнався» в тому, що з 1919 р. працює на польську розвідку, яку постійно інформував про чекістську роботу та гальмував слідство по полякам¹⁵.

Загальне ж керівництво «польською операцією» здійснював комісар державної безпеки 3-го рангу Володимир Андрійович Стирне (1897–1937) – оспіваний радянськими письменниками та кінематографістами учасник чекістської організації «Трест», який був призначений на посаду начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР з посади начальника УНКВС по Іванівській області РСФРР 20 липня 1937 р. За спогадами іванівських чекістів дізнавшись про призначення до Києва «Володимир Андрійович був дуже засмучений і явно нервував. Адже в той час було вже заарештовано багато його друзів, соратни-

М.П. Шрейдер

ків по колишній роботі» на Луб'янці¹⁶. На серпневому (1937 року) пленумі Іванівського обкому ВКП(б) начальник обласного Управління робітничо-селянської міліції Михайло Павлович Шрейдер (1902–1978) обвинуватив В.А. Стирне у протидії репресіям та зв'язку з троцькістами¹⁷. Цікаво, що у своїх спогадах М.П. Шрейдер не лише представляв себе непримиримим борцем з репресіями, але й неодноразово підкреслював, що знаходився «в близьких відносинах зі Стирне на правах старого знайомства по Москві»¹⁸, правда обмовився, що «Стирне ніколи не був відвертим і дотримувався суворо офіційного тону не лише зі мною, але й зі своїм заступником»¹⁹.

Напевно В.А. Стирне добре розбирався в людях і знав справжню ціну капітану міліції М.П. Шрейдеру. Втім природна обережність його не врятувала. 2 вересня 1937 р. він був звільнений з НКВС, 22 жовтня заарештований, а 15 листопада 1937 р. засуджений на смерть в особливому порядку та розстріляний у Москві²⁰. Обставини його арешту, слідства та розстрілу вимагають подальшого вивчення. Слід відзначити, що в анкеті заарештованого записався росіянином, хоча в особовій справі латиш²¹, вказав свою посаду перед арештом – начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР і домашню адресу – Київ, вулиця Карла Лібкніхта, будинок 36, квартира 41²².

В.А. Стирне

¹⁵ Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків : Фоліо, 2004. С. 168-169.

¹⁶ Шрейдер М. НКВД изнутри. Записки чекиста. М. : Возвращение, 1995. С.51

¹⁷ Бобков Ф.Д. КГБ и власть. М.: Возвращение, 1995. С.158.

¹⁸ Шрейдер М. Вказ. праця. С.33

¹⁹ Там само. С.47

²⁰ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 554-555.

²¹ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2234.

²² Мартиролог жертв сталинских репрессий. Программы сахаровского центра. Память о бесправии/ Электронный ресурс. Режим доступа <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13953>

С.І. Самойлов

З вересня 1937 р. по лютий 1938 р. посада начальника республіканської контррозвідки була вакантна і роботою цього підрозділу керував Самуїл Ісакович Самойлов-Бесидський (1900-1938), який офіційно числився заступником начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР²³.

На початку січня 1937 р. було сформовано 3-й відділ УДБ УНКВС по Київській області на чолі зі старшим лейтенантом держбезпеки Зіно-

вієм Луневим-Мінцом (1900-?)²⁴, який згідно зі штатним розкладом на травень того ж року складався з: 1-го відділку – західного; 2-го відділку – польська контрреволюція, шпигунство та румунська група; 3-го відділку – середне-європейське та східне; 4-го відділку – українська контрреволюція; 5-го відділку – біла контрреволюція; 6-й відділок – оборонна промисловість; 7-й відділок – промисловість; 8-ма група – сільське господарство; 9-го відділку – інформаційного; 10-та – група – оперативного обліку. У штаті були також начальник відділу, заступник начальника відділу, помічник начальника відділу, секретар відділу і 5 машиністок – всього 46 штатних одиниць²⁵.

Таблиця 2.

Штатний розклад відділків 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області на травень 1937 р.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Начальник відділку	1	1	1	1	1	1	1	–	1	–
Помічник начальника відділку	1	1	–	–	–	1	–	–	1	–
Оперуповноважені	1	3	1	3	2	2	1	1	2	1
Помічники оперуповноважених	–	1	–	1	–	1	1	1	–	1
Разом	3	6	3	5	3	5	4	2	4	2

У першій декаді січня 1937 року запрацював 3-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області (керівник – капітан державної безпеки Лазар Соломонович Арров (1904-1941)²⁶, у структурі якого налічувалося 11 відділків (61 штатна посада): 1-й – західний, 2-й – польський, 3-й – середньоєвропейський і східний, 4-й – український, 5-й – біла контрреволюція, 6-й – оборонна промисловість, 7-й – важка промисловість, 8-й – легка промисловість, 9-й –

Л.С. Арров

сільськогосподарський, 10-й – інформативний, 11-й – оперативно-обліковий. Керівництво підрозділом здійснювали: начальник відділу, заступник начальника відділу, помічник начальника відділу та секретар відділу та 5 машиністок²⁷.

У таблиці 3 наведено штатний розклад 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області на травень 1937 р. (перша цифра в чарунці) у порівнянні з поіменним списком співробітників цього підрозділу на липень 1937 р. (друга цифра в чарунці через косу риску). Відомості про 9-й відділ не зберіглися, літерою «В» - позначена вакансія, «?» - відсутність даних).

²³ Там само. С. 545-546.

²⁴ Біографічний нарис про Лунева-Мінца див: *Бажан О., Золотарьов В.* Організатор вбивства генерал-хорунжого армії УНР В.Оскілка або послужний список чекіста Зіновія Лунева-Мінца // Краєзнавство. 2019. № 2. С. 161 – 175.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 9, спр.7, арк. 284-285.

²⁶ Біографічний нарис про Аррова див: *Золотарьов В.* «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2015. № 1. С. 313-317.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 2, арк. 2-3.

Таблиця 3.

Штатний розклад відділків 3-го відділу УДБ УНКВС Харківської області на травень 1937 р. у порівнянні з реальним за липень 1937 р.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Начальник відділку	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/?	1/1	1/В
Помічник начальника відділку	-/-	-/-	-/-	-	-	1/-	1/1	1/1	-/?	1/В	-
Оперуповноважені	4/2	2/2	2/2	3/2	2/2	2/2	4/4	3/3	2/?	3/2	1/1
Помічники оперуповноважених	1/-	1/1	-/-	1/2	1/1	1/1	2/2	-/-	-/?	1/1	1/1
Разом	6/3	4/4	3/3	5/5	3/4	5/4	8/8	5	3/?	6/4	3/2

У 2-му (польському) працювало чотири особи: начальник – старший лейтенант державної безпеки Петро Йосифович Барбаров (1905–2000)²⁸; оперуповноважені – молодший лейтенант державної безпеки Михайло Назарович Яковенко (1901–?) та сержант державної безпеки Данило Йосипович Михелевич; помічник оперуповноваженого – кандидат на спецзвання Семен Овдійович Шехтер.

П.Й. Барбаров

Слід відзначити, що наведені штатні розклади не відповідали реальному стану справ. По-перше, під час проведення масових операцій для проведення слідства до обласних УНКВС була прикомандировані найбільш кваліфіковані співробітники з периферії та чекісти запасу. По-друге, незважаючи на те, що у 1935 р. з апарату УДБ мали бути звільнені безпартійні, за вказівкою тодішнього керівництва УНКВС Харківської їх залишили на оперативній роботі, формально зарахувавши в неоперативні відділи. Двоє з таких працівників – Олександр Петрович Александров (1900–?) та Володимир Наумович Скравивецький (1899–?), не маючи спеціального звання ГУДБ, навіть продовжували очолювати відділки спочатку економічного, а потім 3-го відділів. Прикметно, що в наказах по особовому складу та штатних розкладах це не фіксувалося.

Оскільки масові операції охопили не лише міста, але і сільську місцевість, то її «відпові-

дальними виконавцями» мали стати, насамперед, співробітники районних відділів (РВ) УНКВС. Однак через низку об'єктивних причин периферійні підрозділи самотужки провести вилучення «контрреволюційного елемента» не мали змоги. По-перше, штат РВ НКВС був маленьким – від 2 до 6 осіб. По-друге, у 1937–1938 рр. у більшості РВ спостерігався кадровий некомплект співробітників. По-третє, службові приміщення більшості РВ НКВС були непристосовані для проведення слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироки.

Тому для успішного виконання оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів були організовані так звані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ). Нові структурні підрозділи охоплювали свою діяльністю декілька районів – так званий «кущ», самостійно проводили арешти та слідство, а також здійснювали власними силами смертні вироки. В УНКВС Харківської області в серпні – жовтні 1937 р. існувало 7 МРОСГ, які базувалися у Харкові, Полтаві, Лубнах, Куп'янську, Сумах, Кременчуці, Ізюмі. З жовтня 1937 р. (після утворення Полтавської області) центри «кущів» дещо змінилися (Харків, Куп'янськ, Суми, Ізюм, Охтирка, Лозова, Красноград), але їхня загальна кількість лишилась такою самою. «Кущова схема» використовувалася і при проведенні інших масових операцій, зокрема польської²⁹.

²⁸ Біографічний нарис про Барбарова див: Золотарьов В. «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2015. – № 1. С. 347–355.

²⁹ Золотарьов В.А. Особенности работы УНКВД по Харьковской области во время проведения массовой операции по приказу № 00447 // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447. М., РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009. С. 572–594.

На території Київщини було створено 7 міжрайонних оперативних чекістських груп у місцях дислокації наступних куцнів у серпні-вересні 1937 р.: Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква, Новгород-Волинський³⁰.

Спочатку проведення польської операції в Київській та Харківській областях покладалось лише на обласні управління УНКВС, але після розформування на початку серпня 1937 р. 6-х відділів УДБ УНКВС і НКВС УРСР, та створення дорожньо-транспортних відділів (ДТВ) ГУДБ НКВС СРСР в адміністративних центрах залізниць, останні стали самостійно проводити всі масові операції. ДТВ, правда, не мали своїх трійок і завершені кримінальні справи надсилали на розгляд трійок обласних УНКВС. На теренах Київської та Харківської областей у третьому кварталі 1937 р. діяли відразу три ДТВ ГУДБ НКВС – Південної, Південно-Західної і Північно-Західної залізниць.

На сьогодні вдалося віднайти лише протокол оперативної наради при начальнику дорожньо-транспортному відділі Головного управління держбезпеки НКВС Південно-Західної залізници (капітан державної безпеки Соломон Ісакович Заславський (1897–?) від 16 серпня 1937 року, присвяченої плануванню польської операції в межах польської і лісостепової зон України. Згідно з документом: «1. Для організації майбутньої операції на Південно-Західній залізници командувати з 16.VIII. ц.р. наступних відповідальних співробітників у відділки ДТВ:

С.І. Заславський

а) Жмеринка, Гайворон, Козятин – т. БУТОРОВА³¹; 2) Шепетівка, Коростень, Гречани – т. Гольдфайн³²; в) Чернігів, Гребінка, Київ – т. ПЕРЛОВСЬКОГО³³; г) по об'єктах управління Південно-Західної залізници організацію цієї роботи покласти на т. НІКЕЛЬБЕРГА³⁴. 2. Підготовчу роботу до операції провести в розрізі наступних заходів: а) створити повний облік по полякам; б) переглянути всі агентурні справи, справи-формуляри та підсобний облік; в) скласти список на категорії осіб, що підлягають арешту; г) організувати в ВДТВ³⁵ слідчі групи; д) організувати належну охорону та утримання арештованих...»³⁶.

Таким чином слідчі групи дорожньо-транспортних відділів по польській операції були зосереджені у адміністративних центрах, в яких містилися їхні відділки. ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници (адміністративний центр – м. Київ) мала відділки у: Києві, Гайвороні, Гребінці, Гречанах, Жмеринці, Казатині, Коростені, Чернігові, Шепетівці. ВДТВ ГУДБ НКВС Південної залізници (адміністративний центр – Харків) містилися у Харкові – 2 (одне з них у місті, друге у міському районі Основа), Білгороді (РРФСР), Кременчуку, Лозовій, Люботині, Полтаві. ДТВ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізници (адміністративний центр – Артемівськ) організувала ВДТВ у Красному Лимані, Куп'янську, станції імені Кагановича, Ворошиловграді, Дебальцово³⁷.

В оперативному наказі НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 року, в якості цільових груп, що підлягали арешту, виступали: а) найактивніші члени «ПОВ»; б) військовополонені польської армії на теренах СРСР; в) переміжники з Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти з Польщі;

³⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2003. С. 92.

³¹ Буторов Михайло Афанасійович (1902–1969) у 1937 – 1938 рр. обіймав посаду заступника начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници, капітан державної безпеки.

³² Гольдфайн Володимир Борисович (1904–?) у 1937–1938 рр. перебував на посаді начальника 1-го відділку ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници, старший лейтенант державної безпеки.

³³ Перловський Петро Олександрович, молодший лейтенант державної безпеки.

³⁴ Нікельберг Григорій Мойсейович (1901–?) у 1937–1938 рр. працював заступником начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници, капітан державної безпеки.

³⁵ ВДТВ – відділення ДТВ.

³⁶ ГДА СБУ (м. Київ), спр. 32135 – фп, т. 4, арк. 2-3.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 7, арк. 465 – 468.

д) колишні члени Польської партії соціалістичної (ППС) та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів. Більш широку платформу для репресування осіб на підставі антипольської акції НКВС 19 серпня 1937 р. запропонував т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області капітан державної безпеки Лев Йосифович Рейхман (1901–1940)³⁸. В оперативному наказі за № 612 УНКВС по Харківській області, виданому керівником структурного підрозділу з метою «виконання оперативного наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ СРСР Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова № 00485 про проведення операції по полякам», зазначено 16 цільових груп для репресування: «НАКАЗУЮ: Начальнику III відділу УДБ ХОУ (Харківського обласного управління – авт.) НКВС старшому лейтенанту державної безпеки тов. Фішеру у 2-х денний термін проробити всі матеріали, які є у III відділі (агентурні розробки, справи-формуляри, агентурне листування, літерні справи, списки, справи таємного складу та ін.) – відібрати та скласти оперативні довідки на всіх осіб, які відносяться до категорій, які підлягають арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР.
2. Перебіжчиків із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР.
3. Політемігрантів і політобмінних із Польщі.
4. Колишніх членів ППС (польська партія соціалістична – авт.) та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань.
5. Колишніх розвідуправлінців та агентів іноземного відділу по Польщі.
6. Галичан, військовослужбовців армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також тих, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу.
7. Реємігрантів, петлюрівців і білих, які повернулися з Польщі до Союзу.
8. Поляків-старослужбовців цукрових заводів і інших підприємств.
9. Колишніх контрабандистів і осіб, які

були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій. 10. Клерикально-націоналістичний елемент. 11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують. 12. Відвідувачі польських консульств. 13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент. 14. Особи, що мають родинні та інші зв'язки у Польщі, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують. 15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності. 16. Агентура по полякам та іншим об'єктам (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі³⁹.

У порівнянні з союзним наказом НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 року, оперативний наказ № 612 УНКВС по Харківській області значно розширив контингент осіб, які підлягали переслідуванню (додані пункти 5-12,14-16)⁹. Союзна категорія «б» співпадала з 1-ю харківською; категорія «в» – з 2-ю; категорія «г» – з 3-ю; категорія «д» з 4-ю. Разом з тим, в наказі УНКВС по Харківській області були відсутніми відразу дві «союзні категорії» – «а» виявлені у процесі слідства і до цього часу не розшукані активніші члени «ПОВ» (польська організація військова – авт.) згідно до списку, що додається та «є) найбільш активна частина місцевих національних районів»⁹. Національних польських районів у Харківській області не існувало, тому відсутність в обласному наказі УНКВС союзної категорії «є» цілком логічна. Крім того, у наказі Л. Рейхмана союзна категорія «а» зазнала розлогого «тлумачення», що стало підставою для харківських чекістів «залучати» до членів «ПОВ»

Л.Й. Рейхман

³⁸ Біографічні нариси про Л.Й. Рейхмана: *Золотарьов В.А.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). Харків: Фоліо, 2003. С. 250–282; *Бажан О., Золотарьов В.* Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської влади в 1920–1930-ті роки // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 17. Одеса: Друкарський дім, 2014. С. 220–238.

³⁹ Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області у 1994 р. зберігалася у відділі кадрів Головного управління внутрішніх справ України в Харківській області та не мала звичайних для державних архівів фондів та описів. Документ, що цитується зберігався у 5томі «Приказов УНКВД по Харьковской области за 1937 г.» арк. 119–126.

не лише етнічних поляків, але і українців, євреїв, білорусів та росіян, певним чином, пов'язаних з Польщею.

Ймовірно, що подібний до оперативного наказу № 612 УНКВС по Харківській області існував розпорядчий документ, підготовлений начальником УНКВС по Київській області старшим майором державної безпеки Миколою Давидовичем Шаровим (1897–1940). Віднайти секретний циркуляр, який стосувався підготовки польської операції у серпні 1937 року на теренах Київщини, в архівах радянських органів держбезпеки поки не вдалося. З датованих пізніше за часом інформацій УНКВС по Київській області про напрямки ударів по «п'ятій колоні» виразно простежується 13 цільових категорій для репресування: 1. Перебіжчики з Польщі; 2. Політемігранти з Польщі; 3. Дезертири польської армії; 4. Колишні військовополонені та польські легіонери; 5. Колишні члени польських політпартій; 6. Колишні співробітники та агенти розвідувальних управлінь; 7. Реємігранти та репатріанти з Польщі; 8. Колишні контрабандисти; 9. Відвідувачі польського консульства; 10. Учасники «ПОВ»; 11. Військовослужбовці Української галицької армії, що осіли в Україні; 12. Особи, що мають контакти з громадянами Польщі; 13. «Польський національний контрреволюційний актив»⁴⁰.

З наявних документів проглядається, що попередні масштабної етнічної чистки чекістами Київщини та Харківщини були проведені певні підготовчі заходи. Відтворити як найдокладніше, організацію чекістської лінійної операції на Слобожанщині дозволяють архівні матеріали Галузевого державного архіву МВС України у місті Харкові. За задумом керівництва УНКВС по Харківській області група співробітників 3-го відділу УДБ (начальник 6-го відділку старший лейтенант державної безпеки Сергій Пав-

М.Д. Шаров

лович Марченко (1898–?), помічник начальника 8-го відділку лейтенант держбезпеки Йосиф Семенович Кульчицький (1899–1980), оперуповноважені молодші лейтенанти держбезпеки Володимир Євменович Баша (1908–?), Анатолій Наумович Бурксер, Іван Павлович Карагодін) разом із помічниками директорів по найму заводів № 183, № 135, № 48, № 193 та завідувачами спеціальними частинами підприємств енергетики та водопроводу у двох денний термін повинні були «проробити весь особовий склад цих підприємств з метою виявлення осіб, які підлягають негайному арешту». Під цю категорію потрапляли харків'яни, які раніше хоч і не перебували на оперативному обліку, але тепер підлягали арешту за «об'єктивними даними».

До 20 серпня співробітники УНКВС мали скласти оперативні довідки на встановлених по місту осіб, які підлягали арешту, та негаючи часу приступити до операції. Начальник 2-го відділу УДБ старший лейтенант державної безпеки Леонтій Онисимович Чернов (1897–1938) повинен був «забезпечити плано-мірне та ефективне проведення операції», а комендант УНКВС Артем Петрович Зелений (1891–1942) та Й.Б. Фішер «забезпечити розміщення заарештованих по тюрмам і тюрподам». Співробітники 2-го відділу безпосередньо займалися оперативною розробкою підозрюваних, здійснювали стеження та арешти, ліквідували майно заарештованих. «Крокісти» мали забезпечити правильну розсадку заарештованих, тобто слідкувати, щоб в одній камері не знаходилися особи, які проходили по одній справі, та організувати внутрішньо камерне агентурне висвітлення в'язнів.

Й.Б. Фішер отримав вказівку до 20 серпня 1937 року розіслати всім районним відділкам НКВС директиву про порядок підготовки та проведення операції. Водночас повинні були

Л.О. Чернов

⁴⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. – Ч. 1. / Ред. кол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, П. Мерецький, З. Навроцький, Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Варшава; Київ, 2010. С. 696-698.

переглянуті списки заарештованих, що знаходилися на периферії. Найбільш серйозні заарештовані переводилися до Харкова.

Для проведення операції область знову була розбита на 7 кушів: Харківський (об'єднав 19 районів) – керівник Л.Й. Рейхман, Полтавський (15 районів) – керівник Й.Б. Фішер, Сумський (12 районів) – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області старший лейтенант державної безпеки Абрам Михайлович Симхович (1902–1940)⁴¹, Ізюмський (6 районів) – заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС капітан державної безпеки Дмитро Іванович Торнуєв (1894–?)⁴², Кременчуцький (12 районів) – керівник – інспектор при начальнику УНКВС капітан державної безпеки Дмитро Миколайович Медведєв (1899–1954),

Д.М. Медведєв

Лубенський (18 районів) – заступник начальника 5 відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський (1898–?), Куп'янський (6 районів) – помічник начальника УНКВС капітан державної безпеки Яків Аронович Пан (1895–1939).

Заарештовані по польській лінії особи мали розміщуватися у Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Ізюмі. У зазначених містах планувалося проводити слідство та здійснювати смертні вироки.

Начальник особливого відділу ГУДБ НКВС Харківського військового округу та за сумісництвом начальник 5-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки Володимир Львович Писарєв (1900–1938) отримав вказівку 21 серпня 1937 року провести наради всіх начальників особливих органів НКВС військових частин (23-ї стрілецької дивізії в Харкові; 25-ї стрілецької дивізії в Полтаві; 75-ї стрілецької дивізії в Лубнах, 16-ї

В.Л. Писарєв

бригади важкої авіації, 43-ї авіаційної бригади, змішаної авіаційної бригади в Люботині, 5-ї окремої танкової бригади). Слід відзначити, що справи по «польським шпигунам – військово-службовцям» проводилися співробітниками особливих відділів і до 3-го відділу УДБ УНКВС не передавалися. Аналогічна ситуація була з «польськими шпигунами», заарештованими співробітниками ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці, адміністративний центр якої містився у Харкові. У складі цього підрозділу були відділки, аналогічні відділам УДБ (оперативне, контррозвідувальне, секретно-політичне, особливе, обліково-реєстраційне), які

Й.Б. Фішер

проводили із залізничниками весь цикл оперативно-слідчої роботи аж до виконання смертних вироків. При виїзді у райони області Й.Б. Фішер мав забезпечити виконання наказу наркома «про вербування надійної агентури по полякам».

Для проведення слідства по польській лінії із співробітників 3-го відділу УДБ УНКВС була створена спеціальна слідча група до якої увійшли: начальник 2-го відділку П.Й. Барбаров; начальник 8-го відділку лейтенант державної безпеки Рафаїл Наумович Айзенберг (1904–?); начальник 9-го відділку лейтенант державної безпеки Бернард Йосифович Колкер; помічник начальника відділку Йосиф Никодимович Ейдук (1902–?); оперуповноважені: молодший лейтенант державної безпеки І.М. Янкелович, сержант державної безпеки Леонід Григорович Добровольський (1907–?), молодший лейтенант держбезпеки Петро Трохимович Павлюк (1902–1938), молодший лейтенант держбезпеки Михайло Борисович Дондиш (1903–?), лейтенант державної безпеки Іван Іванович Демченко (1902–?), та прикомандировані: О.П. Александров, Бромберг, Дударевич, Емільєв, Кольцов, Половецький, В.Н. Скрялевецький, Чижов.

Згідно до цього наказу Л.Й. Рейхмана начальники відділів УДБ отримали спеціальні завдання: Й.Б. Фішер повинен був із числа мобілізованих особливо-обліковців створити групу для

⁴¹ Біографічний нарис про Симховича див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... С. 282–292.

⁴² Біографічний нарис про Торнуєва див: *Золотарьов В.* «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2015. № 1. С. 337–347.

пророблення облікових матеріалів по полякам в обкомі КП(б)У, міському та районних парткомах КП(б)У, партколегії Комісії партійного контролю, обкомі МОПР'а, Іноземному бюро, облпрофради, Істпарті та Архіві революції, архіві польської секції ЦК і губернського комітету, матеріалах польського клубу, польської школи; в.о. начальника 9-го (спеціального) відділку УДБ УНКВС Кравченко – перевірити всі матеріали на спеціальних робітників, службовців зв'язку та радіолюбителів для виявлення осіб, що підлягають арешту; начальник 8-го відділу УДБ УНКВС технік-інтендант 1-го рангу Михайло Дмитрович Шошин (1904–?) – почати розробляти архівні справи по полякам; Л.О. Чернов – негайно приступити для пророблення всіх архівних матеріалів для виявлення осіб, що підлягають арешту; А.М. Симхович повинен був передати всі матеріали по полякам Фішеру; у свою чергу Й.Б. Фішер і А.М. Симхович мали передати в ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці всі матеріали по полякам на транспорті; начальник відділу місць ув'язнення УНКВС Мирон Ісакович Воевода (1894–?) отримав завдання поставити на облік «усіх засуджених за шпигунство, з тим щоб реалізувати матеріали по них у відповідності до директиви наркома».

Аналіз оперативних документів УНКВС по Харківській та Київській областях. дозволяє зробити висновок про те, що чекістська операція по

польській лінії розпочата у серпні 1937 року була завчасно спланована і набула масштабного і багатовимірного характеру, поєднувала етнічні, релігійні, соціальні компоненти. Репресивна акція була направлена у першу чергу на нейтралізацію так званого польського контрреволюційного націоналістичного елемента та шпигунів на користь Польщі, але в подальшому секретний циркуляр був поширений на осіб, які мали радянське громадянство та польську національність (або просто польське прізвище). Документи радянських спецслужб, дають підстави стверджувати, що по «польській лінії» заарештовували представників різних національностей (українці, росіяни, євреї та ін.). Відбір осіб відбувався на основі агентурних розробок, справ-формулярів, літерних справ, списків, справ таємного складу. Загалом жертвами репресивної акції з боку співробітників органів державної безпеки Київської та Харківської областей було визначено від 13 до 16 категорій, серед них: військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, перебіжчики, політемігранти із Польщі, «клерикально-націоналістичний елемент», поляки-старослужбовці цукрових заводів і інших підприємств, відвідувачі польських консульств, особи, що мають родинні та інші зв'язки у Польщі та ін. Таким чином, у причинах «польської операції» НКВС слід шукати як етнічні, та так і соціальні чинники.

References

- Bazhan O., Zolotar'ov V. (2014). Biografiya majora derzhavnoyi bezpeky` L'va Rejxmana v dy`nami`ci represy`vnoyi polity`ky` radyans`koyi vlady` v 1920-1930-ti roky` // Pivdenny`j Zaxid. Odesy`ka. Istory`ko-krayeznavchy`j naukovy`j al`manax. – Vy`p. 17. Odesa: Drukars`ky`j dim. S. 220–238.
- Bazhan O., Zolotar'ov V. (2019). Organizator vby`vstva general-xorunzhogo armiyi UNR V. Oskilka abo posluzhny`j spy`sok chekista Zinoviya Lunyeva-Mincza // Krayeznavstvo. 2019. № 2. S. 161–175. [in Ukrainian].
- Bugaj N.F. (2006) Нарoды Укра`ны в «Osoboj papke Staly`na» / N. F. Bugaj; Y`n-t ros. y`story`y` RAN. M. : Nauka. [in Russian].
- Bobkov F.D. (1995). KHB y vlast. M.: Vozvrashchenye. [in Russian].
- Kerivny`ky` ukrayins`koyi zovnishn`oyi rozvidky` (2010) / avt. – uporyad.: V.D. Xomenko, O.V. Skry`pny`k, I.M. Shy`denko, I.V. Bilokon`, V.O.Romanyuk; za redakciyeyu G.O. Ilyashova. – K. : Yaroslaviv Val. S. 52. [in Ukrainian].
- Kopijchenko L.A., Timiryayev Ye.R. (2015). Shlyax do Kazaxstanu // Reabilitovani istoriyeyu. U 27-ty` tomax Zhy`tomy`rs`ka oblast`. U semy`kny`gax. Kn. 7. Chasty`na druga. Zhy`tomy`r: Polissya. [in Ukrainian].
- Matery`aly fevral`sko-martovskogo plenuma CzK VKP(b) 1937 goda (1995) // Voprosy y`story`y`. 1995. № 2. [in Russian].
- Nikol`s`ky`j V.M. Represy`vna diyal`nist` organiv derzhavnoyi bezpeky` SRSR v Ukrayini (kinecz` 1920-x – 1950-ti rr.). Istory`ko-staty`sty`chne doslidzhennya. Monografiya. (2003). Donecz`k : Vy`d-vo DonNU. [in Ukrainian].
- Okipnyuk V.T. Organy` derzhavnoyi bezpeky` URSR (1922–1943 rr.): istory`ko-pravove doslidzhennya: monografiya (2017). Xerson: FOP Grin` D.S. [in Ukrainian].
- Petrov N.V., Skoroky`n K.V. Kto rukovody`l NKVD 1934–1941. M.: Zven`ya, 1999. [in Russian].

Pietrow N. Polska operacja NKWD (1993) // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). 1993. Nr. 11. [in Polish].

Pol'shha ta Ukrayina u try'dcyaty'x-sorokovy'x rokax XX stolittya: Nevidomi dokumenty' z arxiviv special'ny'x sluzhb. (2010). – T. 8: Vely'ky'j Teror. Pol's'ka operaciya 1937-1938. – U 2 ch. / Red. kol.: Ye. Bednarek, V. V'yatrovy'ch, S. Kokin, P. Kulakovs'ky'j, M. Mayevs'ky'j, P. Myerez'ky'j, Z. Navroc'ky'j, Ye. Tuxol's'ky'j, Yu. Shapoval. Galuzevy'j derzhavny'j arxiv Sluzhby' bezpeky' Ukrayiny'; Insty'tut nacional'noyi pam'yati – Komisiya z peresliduvannya zlochy'niv proty' pol's'kogo narodu; Insty'tut polity'chny'x i etnonacional'ny'x doslidzhen' NAN Ukrayiny'. – Varshava; Ky'yiv. [in Ukrainian; in Polish].

Rafal's'ka T. Tragichna dolya ukrayinciv ta polyakiv s. Buldy'chiv u period «vely'kogo teroru» na Zhy'tomy'rshhy'ni (ly'pen' 1937 r. – ly'stopad 1938 r.) (2014) // Intermarum: istoriya, polity'ka kul'tura. 2014. №1. [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriyeyu: U dvadcyaty' semy'tomax. Xmel'ny'cz'ka oblast'. (2014) / Redakciya tomu: L.V. Steblo (golova) ta in. – Uporyadny'ky': L.L. Misinkevy'ch, R.Yu. Podkur. – Biografichni dovidky': Yu.A. Dovgan', L.A. Kry'vega, O.M. Fandul'. – Kn. 5. – Xmel'ny'cz'ky'j: TOV «Poligrafist-2». [in Ukrainian].

Rubl'ov O., Repry'ncev V. Represiyi proty' polyakiv v Ukrayini u 30-ti roky' (1995) // Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 1995. №1/2. [in Ukrainian].

Shapoval Yu.I., Pry'stajko V.I., Zolotar'ov V.A. (1997). ChK – GPU – NKVD v Ukrayini: osoby', fakty', dokumenty'. K. : Abry's. S. 554-555. [in Ukrainian].

Shapoval Yu., Zolotar'ev V. (2017). «Gy'l'oty'na Ukray'ny»: narkom Vsevolod Baly'czky'j y' ego sud'ba. M. : Poly'ty'cheskaya ency'klopedy'ya, 406 s. [in Russian].

Sprava «Pol's'koyi Organizaciyi Vijs'kovoyi» v Ukrayini. 1920–1938 rr. (2011) / Uporyad.: S.A. Kokin, R.Yu. Podkur, O.S. Rubl'ov. K. : Golovna redkolegiya naukovu-dokumental'noyi seriyi kny'g «Reabilitovani istoriyeyu». [in Ukrainian].

Shrejder M. (1995). NKVD y'znutry'. Zapy'sky' cheky'sta. M. : Vozvrashheny'e. [in Russian].

Shreider M. (1995). NKVD yznutry. Zapysky chekysta. M. : Vozvrashchenye. [in Russian].

Titova N. «Sanaciya» pry'kordonnya USRR: poboryuvannya «pol's'ko-ukrayins'kogo fashy'zmu» na Podilli, 1930-ti roky' (2007) // Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2007. № 1 (28). [in Ukrainian].

Ukrayina v dobu «Vely'kogo teroru»: 1936 – 1938 roky' / avt.-uporyadny'k Yu.Shapoval [ta in.] (2009). K. : Ly'bid. S. 377. [in Ukrainian].

Vashhenko I.M. (2004). «Sprava» pol's'ky'x pedagogiv Ky'yeva 1930–1931 rr. – malovidoma storinka anty'pol's'ky'x represij 1930-x rr. // Naukovi zapy'sky' Vinny'cz'kogo derzh. ped. un-tu im. M. Kocyuby'ns'kogo. Ser.: Istoriya: Zb. nauk. pracz' / Za red. P.S. Gry'gorchuka. Vinny'cya : DP «DKF». Vy'p. 8. [in Ukrainian].

Vlada i Kost'ol v radyans'kij Ukrayini, 1919–1937 rr.: Ry'mo-katoly'cz'ka cerkva pid represy'vny'm ty'skom totalitary'zmu: Dokumenty' / Peredmovu, uporyadkuvannya, dodatky', pokazhchy'ky' N. S. Rubl'ovoyi // Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2003. № 2 (21). [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2003). «Ody'n iz akty'vnishy'x pracivny'kiv ChK – GPU» (Storinky' biografiyi starshogo majora derzhavnoyi bezpeky' Yuxy'ma Kry'vcya) // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. 2003. № 1. S. 355 – 402. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2003) ChK-DPU-NKVS na Xarkivshhy'ni: lyudy' ta doli 1919 – 1941. Xarkiv. 2003. S.257-260; [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2000) Vy'probuvannya sovisty'u. Storinky' biografiyi komisara derzhbezpeky' 3 rangu S. Mazo // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. 2000. № 2/4. S. 374 – 389. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2004). Oleksandr Uspens'ky'j: osoba, chas, otochennya. Xarkiv : Folio. S. 168-169. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V.A. (2007). Sekretno-polity'chny'j viddil DPU USRR: spravy' ta lyudy'. Xarkiv: Folio. S. 104 – 183. [in Ukrainian].

Zolotar'ev V.A. (2009). Osobennosty' raboty UNKVD po Xarkovskoj oblasti' vo vremya provedeny'ya massovoj operacy'y' po pry'kazu # 00447 // Staly'ny'zm v sovetskoj provy'ncy'y': 1937–1938 gg. Massovaya operacy'ya na osnove pry'kaza № 00447. M., ROSSPƏN; Germansky'j y'story'chesky'j y'nstytut v Moskve.. S. 572–594. [in Russian].

Zolotar'ov V. (2015). «Vy'kory'stani ta vy'ky'nuti»: spivrobitny'ky' UNKVS po Xarkivs'kij oblasti, zasudzheni za porushennya «socialisty'chnoyi zakonnosti» napry'kinci 1930-x rr. // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. 2015. № 1. S. 313–317. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V.A. (2019). Diyal'nist' organiv derzhavnoyi bezpeky' na Xarkivshhy'ni v 1937 – 1938 rokax // Reabilitovani istoriyeyu. Xarkivs'ka oblast': Kny'ga tretya. – Ch.2. Ky'yiv, Xarkiv: Regional'ny'j informacijny'j centr. S.8-18; [in Ukrainian].

**Медичне
краєзнавство:
суть та науково-
дослідницький
потенціал**

Тетяна Морей (м. Переяслав-Хмельницький)
аспірант Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету імені Г. Сковороди
E-mail: tetianamorei@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3632-2533>

Мережа аптечних закладів Київської губернії як вид медичної допомоги населенню краю (кінець XVIII – початок 60-х рр. XIX ст.)

У статті на основі архівних матеріалів та нормативно-правових актів проведено аналіз та визначено фактори, які впливали на отримання дозволу на відкриття аптек, їх місцезнаходження, матеріальне становище та забезпечення медикаментами. Проаналізовано чинники, які впливали на встановлення та обрахунок цін на медичні препарати відповідно до законодавства, а також повноваження органів, які здійснювали контроль за аптечною справою у Київській губернії.

Ключові слова: аптека, лікарські препарати, аптекарський помічник, провізор, аптекар, магістр фармації, «Аптекарський статут», «Аптекарська такса».

Tetiana Morei (Pereyaslav-Khmelnytsky, Ukraine)
Postgraduate Student, Pereyaslav-Khmelnytsky State
Pedagogical University named after Gregory Skovoroda
E-mail: tetianamorei@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3632-2533>

The network of pharmacy institutions in Kyiv province as a Way of providing medical service for the local population (the end of the XVIII – early 1860s)

Problem statement. The process of reorganization has become an integral part of social-political and economic transformations in Ukraine.

Its put on the agenda not only the issue of the need for an effective regional policy, but also the problem of scientific understanding of the preconditions and forming of individual regions of the country in historical and socio-cultural dimensions, the origins of regional self-consciousness. It is particularly important to apply to our own traditions, in this context. For this reason, the state of medicine study in general, and the network of pharmacy establishments functioning in particular, is very important. Particularly, in one of the largest Ukrainian provinces – Kyiv. It is essential to the understanding of the patterns and peculiarities of the health care system formation in certain regions.

Research methods. During the study of the problem, multiple research methods were used including the following: general scientific, special, source-study, general-historical, interdisciplinary.

Description of the results. The article describes the foundation and functioning of the pharmacy institutions network in Kiev province at the end of the 18th and early 1860s. It is based on the analysis of archive materials and legal acts and shows the main factors that allowed obtaining permissions to open pharmacies, their locations, financial situation, and medicines provision. Using the Kyiv province as an example, the article researches the changing dynamics of the pharmacies number depending on the year and identified that most of them were private property.

The number of pharmacies in each region was dependent on the population and permitted recipes. The article analyses the factors that were used to calculate and set the prices for medicals according to the legislation, and also the authorities who controlled the pharmacy industry within the province. In particular, official duties of Kyiv medical administration in supervision and inspection of pharmacies, and decisions that were made by the Medical Department of MVS regarding the pharmacies owners after filling inspection protocols.

Conclusions. The worked out archival documents, materials and published sources, testify that the end of the 18th and 60th years of the XIX century were the period of development of the pharmacy establishments network in the Kiev province.

Key words: pharmacy medicines, pharmacist, assistant, pharmacist, chemist, Master of Pharmacy, «Pharmacy Statute», «pharmacy tax».

Однією із складових інституту охорони здоров'я є фармацевтична галузь. Дослідження її становлення та розвитку дає можливість застосування позитивного історичного досвіду в період проведення медичної реформи. Вивченню історії охорони здоров'я в цілому¹ та розвитку аптечної справи, проблемам фармації на українських землях зокрема, присвячено ряд робіт науковців. Етапи розвитку аптечної справи в Україні розкрито у монографії «Історія фармації України», в якій висвітлено період з IX ст. по XX ст., в тому числі розглянуті питання фармацевтичної освіти, з урахуванням історичних, суспільно-політичних та економічних особливостей розвитку української держави. Зокрема, у роботі проаналізовані положення, що регламентували аптекарську справу, правила проходження іспитів на здобуття фармацевтичних звань². Проблема історії фармації присвячено роботи доктора фармацевтичних наук М. Сятини³, підручник А. Голяченко «Історія медицини та фармації України на світовому тлі», в якому висвітлюються основні події, досягнення та імена української історії медицини та фармації⁴. Поряд з цим, дослідженнями медичної складової у краєзнавчому аспекті займаються науковці І. Робак та Г. Демочко, які у своїй статті «Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності» дали визначення поняттю «медичне краєзнавство», до предмету якого включили стан здоров'я населення, роботу установ охорони здоров'я, у тому числі і фармацевтичних, медичну і фармацевтичну освіту, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки, фармації тощо⁵.

Метою даного дослідження є аналіз формування та становлення фармацевтичної справи на прикладі Київської губернії, а саме: етапи відкриття аптек та отримання відповідних дозволів у органах державної влади; освіта фармацевтів, їх права та обов'язки відповідно до закону; матеріальне забезпечення аптек (придатні приміщення, кімнати для лабораторій, медичні препа-

рати та ін.); забезпечення населення лікарськими засобами та встановлення цін на ліки.

Офіційне зародження аптечної справи в м. Києві датується 1715 р., коли Київський губернатор князь Д. Голіцин звернувся до Петра I з проханням відкрити в місті аптеку для кращого обслуговування солдат, при якій би працював лікар і аптекар з оплатою по 700 руб. на рік. І таку аптеку з дозволу імператора було відкрито. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. аптеки були державними, засновувалися при лікарнях приказів громадського опікування і «вільними» (приватними).

Кожна аптека повинна була мати рецептурну кімнату, куди хворі приходили по ліки. Крім медикаментів, у цій кімнаті мала бути шафа для отруйних речовин, з особливими вагами, ступками і совками та шафа для патентованих ліків. Кімната, де виконувалися фармацевтичні роботи, що потребували гарячого настоювання та відварювання називалися кокторія. Для здійснення інших хімічних та фармацевтичних робіт використовували лабораторію. Для збереження в сирому вигляді фармацевтичних матеріалів облаштовували матеріальні кімнати, для висушування трав, квітів, коріння – сушильні, для збереження матеріалів у холоді – сухий підвал та льодовню.

Власниками київських аптек були переважно іноземці, які користувалися певними привілеями під час їх відкриття. Першу приватну київську аптеку відкрив німецький колоніст Йоганн Гейтер у перші десятиріччя XVIII ст., отримавши для цього імператорський привілей у 1728 р. У наступні роки аптека перейшла його нащадкам.

Аптеки відкривали при наказах громадського опікування. Головною аптекою наказу почали займатися ще наприкінці 1782 р., але перша спроба результату не дала. Лише в 1800 р. аптека розпочала свою роботу. Вона розташовувалася на Печерську, навпроти Царського палацу, а вулиця, що прямувала від палацу повз аптеку, так і називалася аптекарською.

¹ *Верхратський С.А.* Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земств): дис... д-ра мед. наук. К., 1944. 298 с.

² *Історія фармації України / Р.В. Богатирьов, Ю.П. Сніженко, В.П. Черних та ін. Х. : Прапор: Вид-во: УкрФА, 1999. 799 с.*

³ *Сятиня М.Л.* Історія фармації: Навч. Посібника для вищих навчальних закладів / О. П. Реснт (від.ред.) – Львів, 2002. – 660 с.; *Сятиня М.Л.* Фармацевтична справа в Україні: Минуле. Сьогодення. День прийдешній. К. : Інститут історії України НАН України, 1998. 334с.

⁴ *Голяченко А.* Історія медицини та фармації України / А. Голяченко, Г. Конопелько. Тернопіль, 2002. 625 с.

⁵ *Робак І.Ю.* Медичне краєзнавство в контексті історії та сучасності / І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко // Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 215-220.

Усі аптеки, що відкривалися в м. Києві, були приватними. До початку XIX ст. у місті не було жодної державної аптеки. Під час війни з Наполеоном ситуація почала змінюватися. 11 квітня 1812 р. міністр поліції О. Балашов повідомив Київського військового губернатора М. Милорадовича, що 28 березня імператор Олександр I наказав перевезти до Києва Житомирську польову аптеку і назвати її Київською польовою аптекою. Міністр просив підготувати для аптеки належне приміщення. У червні 1812 р. аптека «з усіма чинами і служителями» під наглядом аптекаря Роде вирушила на найманих підводах до м. Києва. У місті для неї було підготовлено 6 палат у Братському монастирі, а згодом, для розміщення аптеки віддали приміщення бурси. 23 листопада 1812 р. в одній із кімнат бурси трапилася пожежа. Тоді, цивільний губернатор просив київського обер-коменданта віднайти можливість розмістити польову аптеку у якійсь кам'яній будівлі монастиря. Проте нічого підходящого не знайшлося, тому 12 січня 1813 р. було вирішено перенести казенну аптеку у кам'яну будівлю в Старокиївському Софійському соборі⁶. 31 листопада 1814 р. Київська казенна аптека була розміщена у будинку відомого ювеліра С. Стрельбицького на Подолі, поряд із Покровською церквою.

Першим управляючим Київської казенної аптеки був П. Роде, потім – титулярний радник С. Щупальцов, у 1820 р. його замінив 33-річний надвірний радник А. Циммерман, а з квітня 1826 р. – колезький секретар К. Оландер, який впродовж 5-ти років займав таку саму посаду в Архангельську.

За статистичними даними на 1856 р. Київська аптека відпустила ліків загальною вагою 3331 пудів і 18 фунтів. Вона обслуговувала постійні госпіталі у містах Києві, Житомирі, Бельцях, Тульчині, військово-тимчасові госпіталі у містах Золотоноші, Тульчині, Прилуках, Могильові, Заславі, Балті, Ямполі, Ольгополі, Черкасах, Смілі. Аптека також обслуговувала 112 кавалерійських округів, полків, тюрем тощо.

У вересні 1857 р. за результатами міністерської перевірки, було встановлено, що будинок, де розміщувалася Київська аптека був малий, не-

зручний, а запаси ліків зберігалися в сирому сараї. Тоді було вирішено аптеку в м. Києві ліквідувати, а її медичні запаси перевести до Лубенської аптеки, яка мала просторе казенне приміщення.

Виявлені нами архівні матеріали дають підстави стверджувати, що в 1833 р. в Києві діяло дві казенні аптеки. Однією із них управляв провізор В. Ментуєв, інша належала приказу громадського опікування і управляв нею провізор Ф. Рильке. «Вільних» аптек в м. Києві нараховувалось три, якими управляли аптекар І. Ейсман, провізори А. Цагарі та Є. Аншпах. У повітах Київської губернії діяло 25 «вільних» аптек. У Київському повіті аптекою управляв провізор О. Кулеша; у Васильківському в м. Біла Церква – провізор І. Петровський; у Богуславському повіті в м. Богуслав – аптекар Є. Вонзель, у містечку Кам'янському – провізор Л. Ріхтер; у Черкаському повіті Смілянська аптека – аптекар Ф. Вальтер, Городецька – провізор М. Шиховський; у Махновському повіті Махновська – провізор І. Май, Погрибишинська – провізор К. Сейман; у Липовецькому повіті діяло 4 аптеки: Липовецька – провізор А. Дейн, Лісницька – провізор А. Фраг, Монастирська – провізор Ф. Сафєро, Дашевська – провізор В. Бабінський; в Уманському повіті діяло 3 аптеки: 2 Уманські – провізори Сомановський і К. Миральський, Соколовська – провізор Станкевич; у Радомисльському повіті Радомисльська аптека – провізор А. Клоренс, Брусилівська – провізор Л. Миرونський; у Звенигородському повіті Звенигородська аптека – провізор А. Дува; у Таращанському повіті діяло 2 аптеки: Таращанська – провізор М. Брояковський, Тетіївська – провізор М. Пасхалов. Всього по губернії працювало 30 аптек⁷. Подібні звіти склалися і в наступні роки. У звіті Київського цивільного губернатора дійсного статського радника Ф. Переверзева за 1835 р. подавалися відомості про кількість аптек у Київській губернії, їх матеріальне становище та забезпечення медикаментами⁸.

Аптеки відкривали і при навчальних закладах, зокрема при Університеті Св. Володимира. У 1844 р. за поданням Ученої ради університету

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 367, спр. 12, арк. 1-17.

⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, арк. 177-177 зв.

⁸ Там само, спр. 1803, арк. 242.

Тимчасовий медичний комітет дозволив вузу відкрити власну аптеку, і 14 січня 1848 р. Л. Сегет доповів правлінню про влаштування ним аптеки та розширення фармацевтичної лабораторії. Після смерті Л. Сегета, у 1853 р. тимчасово завідувати аптекою було доручено лаборанту фармації Зейделю. У 1854 р. ученим аптекарем було призначено М. Неєзе. Проте, у 1863 р. М. Неєзе подав прохання про відставку і наказом Міністра народної освіти був звільнений з посади ученого аптекаря. У 1864 р. університетська аптека припинила свою діяльність і залишилася тільки фармацевтична лабораторія.

Казенно-аптечні заклади підпорядковувалися департаменту казенних лікарських заготівель. У Російській імперії у 1838 р. існувало чотири інспекторства аптекарської частини, а в 1857 р. – шість, одним з яких було Києво-Лубенське. Інспекторське управління складалося із інспекторів, їх помічників та інших штатних чиновників і канцелярських службовців. У 1838 р. інспектор Києво-Лубенського інспекторства отримував 3 тис. руб. на рік, помічники – по 2 тис. руб., середній оклад канцелярських службовців становив 400 руб. Ці оклади були вищими, ніж у чиновників інспекторств в інших губерніях, зокрема в Оренбурзькій, Віленській, Херсонській⁹.

Інспекторське управління мало окреме приміщення, в якому могли бути і квартири чиновників. Інспекторів і їх помічників призначало і звільняло Міністерство внутрішніх справ, інших чиновників інспекторство – департамент казенних лікарських заготівель. Інспекторському управлінню підпорядковувалися всі аптекарські чини і службовці, підзвітних їм установ. Інспекторське управління здійснювало нагляд за аптечними закладами, постачанням якісних медикаментів, матеріалів та їх транспортуванням, за утриманням аптек і медикаментів, за приготуванням в лабораторіях препаратів¹⁰. Про це свідчить циркуляр МВС від 5 лютого 1830 р., в якому йшлося про те, що чиновники наглядали за належ-

ним транспортуванням аптекарських матеріалів, для забезпечення відповідних умов зберігання¹¹.

Особливу увагу інспекторське управління приділяло цінам на препарати і слідкувало за тим, щоб вони були вигідними для казни. Для забезпечення казенних аптек матеріалами і припасами інспекторства могли виділяти «на мелочные издержки» до 200 руб.¹²

Одним із обов'язків інспекторської управи було збирати відомості від гарнізонних батальйонів, інвалідних команд, полків, госпіталів, морських екіпажів про необхідні їм для лікування препарати. Потім ці відомості чиновники аналізували і складали каталоги, в яких затверджували відповідний перелік препаратів. На полях цих каталогів робилися помітки про причини несвоечасної видачі медикаментів¹³.

У лікарнях приказів громадського опікування також вводилися каталоги ліків. 30 червня 1839 р. господарський департамент видав циркуляр, згідно з яким у міських лікарнях та лікарнях приказів громадського опікування медикаменти видавали відповідно до каталогу на 100 осіб на рік. В ньому був зазначений перелік з 232 препаратів, кількість яких вираховувалася у фунтах, унціях і драхмах. Наприклад, *acidī muriaticī* – 7 ф. 6 унц., *antimonii crudi* – 20 ф., *fellis tauri inspissant* – 3 унц., *chlōreti calcis* – 100 ф., *flor chamomillae vulgaris* – 100 ф., *herbae absinthii* – 6 ф., *lythargyrii* – 30 ф., *menth piperit* – 180 ф., *romor aurantiorum immalur* – 7 ф. 6 унц., *radit alchacas mundat* – 160 ф., *senegae* – 10 ф., *syguri communis* – 480 ф.¹⁴. У документі зазначалося, що у випадках збільшення хворих на однакове захворювання, місцеве начальство мало право використовувати більшу кількість препаратів, ніж була зазначена в каталозі¹⁵.

Однак, існували випадки, коли Міністерство внутрішніх справ дозволяло продавати ліки, які не входили до каталогу. Про це свідчить переписка з Міністром внутрішніх справ про надання дозволу бердичівському купцю Гальперину

⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 2. Т. 13, ч. 2, № 11816. С. 376-378.

¹⁰ Свод законов Российской Империи издание: 1857 г. [в 15 т.] (СЗРИ). Т. XIII. Ч. 18, Книга первая. Ст. 190-200

¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 635, арк. 1-3.

¹² СЗРИ. Т. XIII. Ст. 196. С. 35

¹³ ПСЗРИ. Собр.1. Т. 24, № 17969. С. 616.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп.770, спр.19, арк. 206-208.

¹⁵ Там само, арк. 208 зв.

продавати ліки в аптеці від холери, що винайшов віденський лікар Бастлер, які не входили до каталогу¹⁶.

Більшість медичних препаратів завозили із-за кордону, зокрема з Франції, Німеччини, Англії та інших країн. За указом Павла I від 28 лютого 1797 р. дозволено завозити до Російської імперії французькі вина, оливкову олію, каперси, анчоуси і за тими ж умовами аптекарські матеріали¹⁷. Указом Миколи I від 23 листопада 1838 р. Департаменту казенних лікарських заготівель дозволено закуповувати аптекарські матеріали для армії і флоту із Гамбурга. Закуплені аптечні матеріали і медичні препарати повинні були бути найвищої якості¹⁸.

Державні аптеки відпускали ліки за рецептами лікарів лікарської управи. Ще за часів Петра I у Російській імперії існував інститут «вільних» (приватних) аптек, діяльність яких регламентувалася «Аптекарським статутом» і численними нормативними документами. «Аптекарський статут» був виданий 20 вересня 1789 р. і містив 23 пункти. У статуті зазначалося, що аптекар повинен мати добрі, свіжі до використання препарати. Для того, щоб аптека утримувалась у відповідному стані, на аптекаря покладался обов'язок наглядати за провізором. Ліки, які відпускав аптекар повинні були відповідати встановленій таксі, а всі рецепти він вписував в записну книгу. Не відпускалися ліки за рецептами, прописаними докторами, штаб-лікарями, які не отримали дозволу займатися практикою, а також бабкам-повитухам («присяжним бабкам»), крім випадків, коли на їх прохання під час пологів для породіллі і новонароджених малюків потрібні були не сильно діючі препарати, до яких відносили мигдальну олію, корицеву воду, траву розмарину, сироп з ревінню. Лікувати хворих і прописувати ліки аптекарям суворо заборонялося. Також не дозволялося продавати і торгувати спиртними напоями із хлібного і виноградного вин¹⁹. Оскільки у складанні статуту фармацевти не брали участі, тому в цьому документі основну

увагу було приділено медичній практиці. Документ діяв до початку XIX ст., а 23 грудня 1836 р. був виданий новий «Аптекарський статут». Він став основним документом, який регламентував роботу аптек протягом XIX ст. Було визначено професійні та моральні вимоги до аптекарів, обов'язки аптекарів щодо виконання приписів рецепта за складом та масою інгредієнтів, регламентувався запас лікарських засобів в аптеці.

Ліки до аптек Київської губернії постачали в основному купці. Бували випадки, коли лікарська управа несвоєчасно розраховувалася за привезені препарати. Про це свідчить позов купця І. Розенталя до Київської лікарської управи з вимогою виплатити йому кошти за поставлені медикаменти²⁰. Також, ліки у аптекарів закуповували і інші установи. Наприклад, Київська духовна консисторія Києво-Печерської лаври закуповувала у київського аптекаря Ф. Бунгера (Бунге) медичні матеріали і препарати і повинна була йому сплатити 116 руб. за них²¹. А саме: за 1 фунт рожевих квітів – 3 руб., 8 фунтів стиракси – 24 руб., 25 лотів лаванди – 3 руб. 30 коп., 16 лотів базилику – 32 коп., 16 лотів трави майорану – 40 коп., 2 золотника мускатної олії – 1 руб. 50 коп., 4 золотника гвоздичної олії – 1 руб. 65 коп., 3 драхми олії майорану – 1 руб., 9 драхм лавандової олії – 1 руб. 92 коп., 9 драхм розмаринової олії – 1 руб., 2 золотника есенції бергамоту – 60 коп., 3 золотника цедри – 96 коп., 4 драхми помаранчевої олії – 75 коп. та ін. Всього для приготування мира було придбано матеріалів на 90 руб.²². Також, Києво-Печерська лавра повинна була сплатити ще 16 руб. за два відра сандорійського вина. Обов'язок розплатитися з Ф.Бунге було покладено на К. Альшевського²³. У аптеці Федора Григоровича можна було придбати не лише ліки, а й різноманітні рослини та інші корисні засоби.

Ціни на аптечні препарати були суворо регламентовані документом, що називався «Аптекарською таксою», який був вперше надрукований в 1789 р. 3 січня 1808 р. міністр внутрішніх справ видав циркулярний наказ, яким зобов'язав

¹⁶ Там само, ф. 442, оп.1, спр.7833, арк. 1-6.

¹⁷ ПСЗРИ. Собр. 1. Т. 24. № 17855. С. 506.

¹⁸ ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 13. Ч. 2. № 11760. С. 330.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 7, арк. 267 зв.–268 зв.

²⁰ Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 608, арк.1-6.

²¹ Там само, ф. 127, оп. 37, арк. 1-3.

²² Там само, арк. 1.

²³ Там само, арк. 1 зв.–2.

працівників аптек позначати точний час отримання рецепта, а на сигнатурі – точний час виготовлення і видачі ліків. Відповідно до «Аптекарського статуту», відомості встановлених цін на аптечні препарати видавалися Сенатом в 1833р.²⁴, а в 1836 р. були переглянуті і встановлені нові²⁵. Для перегляду «аптекарської такси», при встановленні нової, комітет керувався відповідними правилами. Зокрема, ті ліки, які мало використовували, були виключені із такси. Ліки, які користувалися більшим попитом навпаки, були знову введені до існуючої такси. Назви, як на старі, так і на нові фармацевтичні найменування були зазначені не російською і німецькою мовами, а латиною, відповідно до назв хімічних сполук.

Для обрахування цін на препарати були взяті преїскуранти станом на 1833 р. Ціни на ліки залежали від складності їх приготування, числа використаних інгредієнтів і включали витрати на заготівлю лікарських матеріалів та утримання аптек. При встановленні цін на прості препарати додавали 50%; на складові ліки (*medicamenta composita*) – 100% зверх преїскуранту. Визначення ціни на ліки (які готував сам аптекар – «*praeparata*»), які швидко псувалися, втрачали свої властивості, додавали зверх преїскуранту 150%. Вага ліків вимірювалася в драхмах, унціях і гранах. Якщо ціна грана становила менше копійки, то за кожен гран аптекарі все рівно брали по 1 копійці. Однак, якщо ціна за декілька гранів зрівнювалася з ціною за цілу драхму, то вона вже не повинна збільшуватися, хоч би число гранів і зростало. Наприклад, якщо ціна одного драхма якихось ліків коштувала 5 коп., а гран – 1 коп., то за 5, за 6 і більше гранів аптекар більше 5 коп. взяти не міг²⁶. Так, як ціна на листя рослин (*folia*) була зазначена, то було вирішено не встановлювати особливу ціну на трави (*herbae*), оскільки в аптеках використовували листя, а не стебла. Тому цілий артикул під назвою *herbae* був виключений із такси²⁷. Також у документі була вказана вартість приготування ліків (*taxa*

labogum), яка передбачала винагороду за втрату часу і інші витрати при складанні ліків за рецептами. Наприклад, за розділення порошоків, за кожную долю в капсулу – плата 3 коп.; за розділення зборів – 5 коп.; за приготування (*forinatio*) пілюль за кожную драхму – 20 коп.; за складання препаратів зовнішніх і внутрішніх, таких як порошки, наливки, відвари, розчини, мікстури, сиропи, примочки, бальзами, мазі та ін. – від 15 до 80 коп., а за кожен фунт більше 2-х фунтів – ще 5 коп.; за приготування пастелей і болюсів за кожную драхму – 10 коп.; за намазування пластиру на полотно, за кожную унцію – 40 коп., а за намазування пластиру на лайку – 60 коп.; за обв'язку посуду з печаткою, пробкою, сигнатуркою з простим шнурком і папером – 15 коп., а те ж саме з золотим папером і шовковим шнурком – 20 коп.; за нарізання (*concisio*), товчення (*contusio*) в порошок, за 1 унцію – 5 коп., в самий дрібний порошок – 25 коп.; за посріблення пілюль за кожную драхму – 30 коп., а за позолоту – 60 коп.²⁸. Означена в таксі за 1826 р. плата за посуд була залишена без змін, наприклад, біле скло банок і склянок коштувало від 12 до 60 коп., зелене скло – від 8 до 40 коп., глиняні банки – від 10 до 70 коп., паперові коробки – від 15 до 50 коп.²⁹.

При вирахуванні ціни на гомеопатичні препарати, комітет у складі І. Рюля, В. Крейтона, І. Буша, М. Арендта, П. Горяникова, К. Измена, І. Фефера, Є. Грасманова і Л. Брунса вирішив, що приготування їх досить важке, а сама кількість матеріалів мізерна, і тоді було встановлено особливе правило, відповідно до якого за кожен гомеопатичний препарат разом з упаковкою, ярликом і склянкою платили по рублю³⁰. Ліки, які могли нанести шкоду були позначені плюсом («+»). Аптекарі не могли їх відпускати без призначення лікаря. Наприклад, плюсом позначалися такі ліки як *liquidus*, *muraticum*, *cobaltum* (*arsenicum metallicum nativum*), *Sabinal*, *veratralbi*, *ponderosa salita* тощо³¹. Наступна «аптекарська такса» була видана у 1850 р. У 1860 р.

²⁴ Там само, ф. 442, оп.770, спр.7, арк. 1-277.

²⁵ Там само, ф. 486, оп.1, спр. 6814, арк.1- 31.

²⁶ Там само, ф. 442, оп. 770, спр.7, арк. 244

²⁷ Там само, арк. 244 зв.

²⁸ Там само, арк. 266 зв.

²⁹ Там само, арк. 267.

³⁰ Там само, арк. 244 зв.

³¹ Там само, арк. 245-266.

Медична рада її переглянула і встановила нову, з якої виключила препарати, які мало використовувалися і додала ті, які приписували хворим в аптеках³². Також, в нову «таксу» було введено значну кількість як простих, так і складових ліків, які до цього не входили у загальну російську фармакопею, однак часто були затребувані в аптеках. Для однакового приготування препаратів по всіх аптеках імперії, до «аптекарської такси» у вигляді додатку було включено настанову з описом фізичних якостей складових препаратів, їх хімічні реагенти³³. Однак, ще з 1859 р. «вільні» аптеки вже забезпечувалися рецептурними книгами, для правильного і однакового приготування всіх медичних препаратів³⁴.

Екстракти, які готували в аптеках, повинні були продавати тільки на воді, а ті, які готувалися на спирті чи ефірах (коріння валеріани, чорнобиля) відпускалися в першу чергу³⁵. Для визначення цін на ліки для «такси», за основну приймалася ціна унція. Нижчі розряди одиниць на вагу вираховувалися наступним чином: для визначення ціни драхми ціна унції розділялася на 6, тобто якщо ціна лікарського препарату по «таксі» коштувала 6 коп., то ціна драхми того ж медикаменту вираховувалася в 1 коп.; для вирахування ціни грану, ціна драхми ділилася на 40, тобто, якщо ціна драхми по «таксі» становила 10 коп., то гран цього препарату коштував $\frac{1}{4}$ коп. Краплю будь-якого препарату оцінювали на рівні з граном³⁶. На розсуд кожного утримувача аптеки, дозволялося продавати ліки за цінами, нижчими, ніж встановлені «таксою», однак вони повинні були бути належної якості і відповідати встановленій вазі³⁷.

Ніяких асигнувань на медикаменти не відпускалося. Лікарні обмежувалися в основному засто-

суванням лікарських рослин. Рецепти виписувалися на трави, коріння, масла, настоянки, відвари, які добували з рослинної сировини. Найчастіше призначалися примочки, полоскання, збори. Краплі та мазі використовувалися рідко. Зовсім не виписувалися рецепти на супозиторії та глобули³⁸. За сприянням місцевої влади населення Київської губернії займалося збором та заготівлею лікарських рослин (наприклад, соснових шишок³⁹. Генерал-Штаб-Доктору направляли відомості про народні методи та лікарські рослини, які використовували для лікування хворих⁴⁰. У 1827 р. Міністерство внутрішніх справ видало указ про способи заготівлі лікарських препаратів для закладів приказів громадського опікування⁴¹.

Лікування аптекарських учнів, травників і працівників як казенних аптек, так і інших установ покладалося на Медичний департамент Міністерства внутрішніх справ. У випадках хвороб цих осіб їх направляли на лікування як казенних службовців у військовій госпіталі сухопутного та морського відомств безкоштовно, а де таких установ не було – то у міській лікарні приказів громадського опікування. Їх лікували на таких же умовах як і нижчих поштових службовців. Плата за їх лікування здійснювалася із залишкових сум Медичного відомства. На лікування одного лікарського учня виділяли по 50 коп. на добу і 10 коп. додатково на медикаменти. На поховання таких осіб витрачали 3 руб. сріблом⁴².

Кожною аптекою управляв провізор або аптекар, якому допомагали аптекарські помічники (гезелі) і учні, які не мали медичної освіти. Управляючі аптекою повинні були їх навчати готувати ліки й виконувати елементарні лікарські призначення. Ситуація змінилася, коли у 1838 р.

³² Аптекарская такса или оценка лекарств, составленная Медицинским советом, СПб. : в типографии МВД, 1860. С.1.

³³ Там само. С. 1-2.

³⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.1 оп. 295, спр. 55009, арк. 25-28

³⁵ Аптекарская такса или оценка лекарств, составленная Медицинским советом, СПб.: в типографии МВД, 1860. С.5.

³⁶ Там само. С. 6-7.

³⁷ Там само. С. 9.

³⁸ Голяченко О., Ганіткевич Я. Історія медицини. Тернопіль : Гілея, 2004. С. 120.

³⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 2298, арк. 38; ф. 13, оп. 1, спр. 51, арк. 28.

⁴⁰ Там само, ф. 13, оп.1, спр. 1296, арк. 1-40.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 533, оп.3, спр.58, арк. 1-8.

⁴² Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 1063, арк. 6.

у Російській імперії були вперше введені «Правилами про іспити медичних, ветеринарних і фармацевтичних чинів», за якими встановлювалося три фармацевтичні ступені: аптекарський помічник, провізор і аптекар. В архівних матеріалах за 1838 р. йшлося про те, що Попечителю Київського учбового округу передали на навчання медичних, ветеринарних і фармацевтичних учнів, тому що управляючим аптеками суворо заборонено приймати в аптеки учнів, які не мали гімназійного посвідчення з відомостями про те, які предмети вони вивчали в перших чотирьох класах гімназії. Якщо молоді люди отримали домашню освіту або в приватних навчальних закладах і бажали присвятити себе фармації вони були зобов'язані скласти іспити в гімназіях і одержати свідоцтво встановленого зразка⁴³. Замість терміну «аптекар» у 1845 р. було введено вищий фармацевтичний ступінь – магістр фармації. Присуджувати ці ступені мали право Петербурзький та Московський університети і Військово-медична академія.

У XIX ст. аптеки відкривалися з дозволу МВС за поданням губернських лікарських управ. Бажаючі відкрити приватні аптеки подавали до лікарських управ заяви з обґрунтуванням доцільності своєї діяльності. У 1822 р. дозвіл на відкриття аптеки отримала генерал-майорша Давидова⁴⁴, у 1826 р. в оренду була взята аптека з медикаментами та іншим майном у м. Ходоркові Сквирського повіту Київської губернії, яка належала неповнолітнім Якубовським⁴⁵, у 1827 р. полковник Понятовський отримав дозвіл на відкриття вільної аптеки в його маєтностях в м. Таганчі⁴⁶, у 1828 р. доктор медицини Меер отримав дозвіл на відкриття «вільної» аптеки в м. Чорнобилі⁴⁷, у 1830 р. отримала дозвіл титулована радниця Чекалова на відкриття вільної аптеки на Печерську в м. Києві⁴⁸, у 1838 р. лікар-

ська управа дозволила провізору Гольдману відкрити аптеку у містечку Ржищеві⁴⁹. Хоча нерідко чиновники і відмовляли у відкритті таких медичних закладів. У 1828 р. графу О. Потоцькому відмовили у відкритті другої аптеки в м. Умані⁵⁰, однак вже у 1829 р. О. Потоцький отримав дозвіл на відкриття домашньої аптеки в м. Умані⁵¹.

На початку 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії з'явилися нові «Правила відкриття аптек», згідно з якими аптеку у місті чи районі могли відкрити за поданням місцевої медичної управи і з дозволу губернатора. Для відкриття нової аптеки потрібно було встановити кількість населення та число аптек, які вже діяли на території. Зокрема, у столиці губернії одна аптека мала обслуговувати 12 тис. осіб та 30 тис. рецептів. Аптеку не мали права відкривати без згоди місцевих аптекарів. Відповідно до «Правил відкриття аптек», у кожній аптеці повинна була бути лабораторія, керівник та учні. Нагляд за аптекарськими установами здійснювали інспектори лікарської управи, які декілька разів на рік повинні були інспектувати ці заклади⁵². Такий огляд передбачав детальне вивчення документації щодо видачі ліків та їх приготування. Інспектори також аналізували технічний стан будівель, чистоту та умови зберігання ліків. У 1830 р. для розміщення Київської казенної аптеки було орендовано будівлю у дворяна Стельбицького, яка відповідала технічним нормам⁵³.

Київська лікарська управа ретельно контролювала стан аптечної справи. Періодично члени управи проводили планові і позапланові огляди аптек. Результати перевірок розглядалися на засіданнях управи. Власникам аптек та їх управляючим надсилали розпорядження щодо усунення виявлених під час перевірок недоліків. Якщо у призначений термін їх не усували, то розпочинався процес закриття аптеки, відповідно до порядку, передбаченого «Аптекарським

⁴³ Там само, ф. 707, оп. 9, спр. 29, арк. 6-7.

⁴⁴ Там само, ф. 127, оп. 1, спр. 2206, арк. 1-8.

⁴⁵ Там само, ф. 533, оп.3, спр.171, арк. 1-56.

⁴⁶ ДАКО, ф.2, оп. 1, спр. 2693 (1827 р.), арк. 5.

⁴⁷ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 2724, арк. 1-12.

⁴⁸ Там само, ф. 13, оп.1, спр. 752, арк. 1-8.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 2647, арк. 53

⁵⁰ Там само, ф. 533, оп. 3, спр. 327, арк. 45.

⁵¹ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 3202, арк. 7.

⁵² Маркус Л.М. Краткое руководство для врачей к познанию Российских законов, учреждений и государственной службы. Изданное Медицинским Советом. СПб. : Эдуарда Праца, 1843. С. 93.

⁵³ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 3337, арк. 1-3.

статутом». Іноді лікарська управа робила зауваження власникам чи управляючим, виносила їм догани, а якщо виявлені порушення були значними, інформувала про них Медичний департамент МВС, який вживав заходи дисциплінарного впливу до порушників⁵⁴. Заборонялося також відкривати в містах багато аптек, щоб уникнути конкуренції. Особлива увага надавалася якості виготовлених ліків. Аптечні заклади підпорядковувалися Медичному департаменту МВС.

Після огляду «вільних» аптек члени лікарської управи повинні були скласти протоколи, в яких описували роботу аптекарів і надавали цю інформацію до Медичного департаменту⁵⁵. При огляді державних аптек такі протоколи не склалися, а звітність велася по встановленим формам Міністерства внутрішніх справ. У випадках звинувачення фармацевта у зловживаннях лікарська управа повинна встановити, щоб це звинувачення було достовірним і підтверджувалося доказами в присутності свідків, якими виступали чиновники губернського відомства⁵⁶.

Управляючий «вільною» аптекою не мав права лишити її навіть на один день, навіть не сповістивши про це лікарську управу. У випадках хвороби, відпустки, від'їзду управляючого, він і співробітник, який залишався замість нього, подавали рапорти до лікарської управи про передачу аптеки, а після повернення управ-

ляючого до своїх обов'язків – знову надсилали відповідні рапорти. Змінюючи управляючих, власники аптек просили лікарську управу про відповідний на це дозвіл, після одержання якого також відбувалася передача аптеки⁵⁷.

Таким чином, розвиток медичної науки і практики сприяв появі та встановленню нових форм медичної допомоги.

Забезпечення населення лікарськими засобами як вид медичної допомоги розвивався у двох напрямках: державні («казенні») аптеки і приватні («вільні»). Ціна на аптекарські препарати і ліки суворо регламентувалася «лікарською такою». У XIX ст. роботу аптек контролювали міські, районні, обласні лікарні та інспектори. Ревізорами керував головний інспектор охорони здоров'я. Практично всі аптеки, які відкривали, були приватними. Тільки в губернських центрах функціонували державні аптеки («казенні» та аптеки приказу громадського опікування), проте і їх, у більшості випадків, здавали в оренду приватним ревізорам. У середині XIX ст. у м. Києві діяло дві казенні аптеки, всі інші були приватними. Станом на 1865 р. у місті функціонувало 14 аптек, з яких тільки одна залишалася державною. У кожному повіті Київської губернії діяли приватні аптеки. Їх кількість залежала від чисельності населення повіту та рецептів, які могла обслуговувати одна аптека.

References

- Goliachenko A. M., G. Konopel'ko. (2002) *Istoriya medy'cy'ny` tafarmaciyi Ukrayiny*. Ternopil'. [in Ukrainian].
- Goliachenko O., Ganitkevych Ya. (2004). *Istoriya medy'cy'ny` / Ternopil`*. [in Ukrainian].
- Istoriya farmaciyi Ukrayiny` / R. V. Bogaty`r`ov, Yu. P. Snizhenko, V. P. Cherny`xtain*. (1999) – Xarkiv. [in Ukrainian].
- Markus L.M. (1843) *Kratkoe rukovodstvo dlya vrachej k poznany`yu Rossy`jsky` xzakonov, uchrezhdeny`j y` gosudarstvennoj sluzhby*. St. Petersburg.. [in Russian].
- Robak I.Yu. *Organizaciya oxorony` zdorov'ya v Xarkovi za impers`koyi doby` (poch. XVIII st. – 1916 r.)*. Xarkiv: [in Ukrainian].
- Robak I. Yu. (2016). *Medy`chne kraveznavstvo v konteksti istoriyi ta suchasnosti / I. Yu. Robak, G. L. Demochko // Istory`chny`jarxiv*. – 2016. – (16), 215-220. [in Ukrainian].
- Syaty`nya M. L. (2002). *Istoriya farmaciyi. L`viv*. [in Ukrainian].
- Syaty`nya M. L. (1998) Farmacevty`chna sprava v Ukrayini: My`nule. S`ogodennya. Den` pry`jdeshnij. Ky`yiv*. [in Ukrainian].
- Verkhratskyi, S. A. (1944). *Materialy z istorii medytsyny na Ukraini (do chasiv Vvedennia zemstva)* [Materials of history of medicine in Ukraine (in the pre-zemstvo period)] (*Doctor`sthesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

⁵⁴ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. XVIII ст. – 1916 р.). Х.: ХДМУ, 2007. С. 246.

⁵⁵ ДАКО, ф. 13, оп.1, спр. 752, арк.1-8.

⁵⁶ СЗРИ. – Т. XIII. Ст. 36-37, с.9.

⁵⁷ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я ... С. 246.

УДК 61-051(092)Пржевальський(477:438)

Ігор Робак (м. Харків),
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
суспільних наук Харківського національного медичного університету
E-mail: robak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4837-4058>

Ганна Демочко (м. Харків),
кандидатка історичних наук, доцентка кафедри
суспільних наук Харківського національного медичного університету
E-mail: inio2@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5744-5893>

Спростування вигадки про етнічне походження професора Броніслава Пржевальського і його діяльність

Стаття присвячена відомому професорові, члену Харківського медичного товариства (ХМТ), завідувачу кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії Імператорського Харківського університету (ІХУ) Броніславу Пржевальському. Із залученням нових історичних джерел, якими не користувалися дослідники, вдалося ретельно вивчити постать вченого, зламати стереотипи щодо походження Б. Пржевальського та підтвердити українське коріння медика.

Ключові слова: Броніслав Пржевальський, Запоріжжя, козак, Річ Посполита, Стефан Баторій, Харків, хірург, шляхетство.

I. Yu. Robak
Doctor of history, Professor,
ORCID: 0000-0002-4837-4058
ResearcherID: AAA-4501-2019
E-mail: robak@ukr.net
Kharkiv National Medical University

H. L. Demochko
PhD, Associate Professor,
ORCID: 0000-0001-5744-5893
ResearcherID: AAA-4486-2019
E-mail: inio2@ukr.net
Kharkiv National Medical University

Refutation of the Fabrication about Prof. Bronislaw Przewalski's Ethnicity and His Activity

The paper is devoted to Bronislaw Przewalsky, the well-known professor, member of the Kharkov Medical Society and the Head of the Department of Operative Surgery and Topographic Anatomy of Imperial Kharkov University. Personality of the medic has been explored scantily. "Polish" origin of the doctor is particularly noteworthy, which one was denied by the authors in the paper. Basing on an analysis of sources and literature, it is defined that B. Przewalsky was a descendant of Ukrainian Cossack starshyna (higher officers). B. Przewalsky's ancestors received the nobility from the Polish king, and later the genus changed its surname, which led to a historical tangle. Social and administrative activities of the scientist were considered in the paper, his scientific achievements and the contribution to domestic surgery were analysed.

Keywords: Bronislaw Przewalsky, Zaporizhzhia, Cossack, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Stefan Batory, Kharkiv, surgeon, szlachta

Ім'я Броніслава Пржевальського (1862–1933) відомо як видатного хірурга та науковця. А ще з його ім'ям та прізвищем неодмінно пов'язується польське коріння лікаря – більшість дослідників історії медицини, як українських, так і польських, впевнені у тому, що Броніслав Пржевальський поляк. Доказів тому обмаль, лише гучне польське ім'я та прізвище, проте для людської свідомості цього цілком достатньо. Настав час дослідити походження лікаря та відтворити цілісно його біографію.

Броніслав
Григорович
Пржевальський

Персоналії Броніслава Пржевальського не численні. Дослідники стикаються з досить обмеженим колом джерел у традиціях радянської історіографії, які змальовують життєвий шлях вченого. А зважаючи на те, що значна частина життя Б. Пржевальського пройшла вже під радянським прапором, то про походження вченого було зась і згадувати. Традиційно до сторіччя з дня народження вченого на шпальтах медичної преси з'явилася коротка біографічна стаття про професора Пржевальського¹, та через два роки зненацька (без прив'язки до ювілейної дати) з'являється подібний матеріал в іншому медичному часописі². Зауважимо, що інформація, подана у цих статтях, не проливає світла на питання походження відомого лікаря. Не збереглися і документи в архіві Харківського національного медичного університету, де колись працював Б. Пржевальський.

Українські історики медицини не приділяли належної уваги цій персоні. Тому сучасні дослідження³, згадуючи професора Броніслава Пржевальського на його черговий ювілей, не тільки не відрізняються оригінальністю, а й містять низку фактографічних помилок, які переходять з однієї статті до іншої. На превеликий

жаль, оселилися помилки і у ювілейному виданні Харківського медичного університету.⁴ Ми пропонуємо розглянути питання із залученням ширшого кола історичних джерел, що б дало змогу відтворити правдиво персоналію Б. Пржевальського та виправити невідповідності у його біографії.

Рід Пржевальських, з якого, до речі, походить і відомий природознавець, історик та мандрівник Микола Пржевальський, має давню історію, яка сягає ще часу Лівонських війн XVI століття. За даними істо-

ричних досліджень, родоначальником династії був запорозький козак Анісім, який отримав за свої бойові перемоги прізвисько Перевал⁵. Це було типовим для козаків, саме вони мали таку звичку відзначати побратимів характерними прізвисками. Згодом слово «Перевал» перейшло у прізвище і син Анісіма – Кирило – вже називався Переваловим. До речі, у деяких джерелах син Анісіма згадується як Корнило Паровальський⁶, що скоріше за все не відповідає дійсності, адже навряд чи спаллювання прізвища відбулося у наступному поколінні.

К. Перевалов мав добру вдачу, служив у війську та брав участь у багатьох тодішніх військових конфліктах на боці Речі Посполитої. Це стало можливим завдяки укладенню польським королем Сигізмундом II Августом 5 червня 1572 року козацького реєстру – списку з трьохсот козаків, які бралися на королівську службу для захисту кордонів Речі Посполитої. У 1578 році через військову загрозу список було розширено до п'ятисот, а згодом і шестисот осіб.

Ще один документ, хронологічно наближений до військової акції за участю Перевалова, це Реєстр Війська Запорозького Низового, датований 1581 роком, який зберігається у Варшавському

¹ Сокол, М. С. Броніслав Григорьевич Пржевальський. // Клиническая хирургия, 1963. – №10. – С. 94-95.

² Марьенко, Ф. С. Профессор Б. Г. Пржевальский. // Вестник хирургии им. И. И. Грекова. – 1965. – №1. – С. 150-152.

³ Сипливий, В. А., Гузь, А. Г., Петренко, Г. Д. Пржевальський Броніслав Григорьевич (К 150-летию со дня рождения). // Харківська хірургічна школа. – 2012. – №6. – С. 102-103.

⁴ Вчені Харківського державного медичного університету. – Харків. – 2003. – С. 212-213.

⁵ Черкаська, Г. Микола Пржевальський. – Отримано з: http://uahistory.com/topics/famous_people/4432 [стан. 23.05.2017].

⁶ Гавриленков, В. М. Русский путешественник Н.М. Пржевальский. – Смоленск. – 1989. – 143 с.

архіві давніх актів. За ним «козакам які ходили на військову службу з його милістю королем» виплачувалися гроші та передавалося сукно. Як зазначають дослідники, це була винагорода за спалений восени 1580 р. Стародуб⁷. Отримав свою королівську милість і єдиний у реєстрі Кирило («Курило з Луцька»), проте його прізвище так і залишилося невідомим⁸.

Польський король Стефан Баторій у 1581 році з величезною армією у 50 тисяч досконало вимуштруваних військовиків здійснив облогу Пскова, до якої залучив і 4 тисячі козаків⁹. Серед них був і пращур професора Броніслава Пржевальського. До речі, у згадках українських істориків про цю облогу він постає під ім'ям Корнія Перевальського¹⁰, що в черговий раз демонструє плутанину з ім'ями та прізвищами. У вже згаданому реєстрі, наприклад, є 18 імен Федір, та ще дев'ять варіантів – Хведор, Хветько, Ходір та ін¹¹. Це ілюструє загальну рису того часу – ужиткове ставлення до імен та прізвищ, що закріпилося навіть на папері. Проте, це не дає нам права сумніватися, що Кирило-Корній-Корнило-Курило Перевал-Перевалов-Паровальський-Пржевальський то є одна особа.

Повертаючись до невдалої облоги Пскова¹² зауважимо – козаки скаржилися, що, не дивлячись на вірне служіння Речі Посполитій, їхні

Стефан Баторій під Псковом,
Ян Матейко, 1872

права та вольності на місцях нехтуються старостами та воеводами. З метою віддячити за службу та пом'якшити конфлікт на місцях Стефан Баторій у тому самому році вирішив нагородити грошовою винагородою учасників подій. В іншому випадку він міг зовсім залишитися без козацької допомоги, адже за свідченнями істориків, перші три козацькі реєстри швидко розпадалися – одразу, як у короля закінчувалися гроші, козаки поверталися на Запоріжжя і продовжували займатися своїми справами¹³.

Не дивлячись на те, що Псков вистояв, московський цар попросив миру, а це означало перемогу Речі Посполитої¹⁴. На тлі загального піднесення король щедро роздавав грошові подарунки. 28 листопада 1581 року Стефан Баторій підписав відповідний наказ про надання Перевалову шляхетства.

«Объявляет сею привилегиею нашего нынешнего и будущего века людям, что Мы Король ия во всегдашнем внимание дабы Служба и подвиги Каждого Нам Королю и Республике оказываемых, не оставит без наград и прочь то самое и других к заслугам поощрять.

А как ротмистр нам Казацкий Карнила Онисимович Пржевальский служба Нам Королю и Республике прежде Сего под Полоцком и Великими Луками а более еще в то время когда Мы послали в неприятельскую землю нашего воеводу Троцкого Подканцлера и Гетмана Литовского княжества, Старосту Борисовского Жолецкого Христофора Радзивилы, Князя на Дубинке и в баржах, в частых многих битвах сражениях не щадя собственной крови и тем заслужил на Наше благословение. За каковые его заслуги он в честь награды просит Нас о пожаловании ему Дворянского Достоинства и Герба.

Того ради Мы Король внимая просьбе и заслугам его засвидетельствованным нашим Воеводою Троцким, его Карнилу Онисимовича Пржевальского Ротмистра Нашего в Дворянское досто-

⁷ Дзира, Я. Автопортрет нації. – Київ. – 1997. – С. 16.

⁸ Там само, с. 48.

⁹ Kipisz, D. Psków 1581-1582. – Warszawa, 2006.

¹⁰ Щербак, В. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. – Київ, 2006. – Т. 1. – 800 с.

¹¹ Дзира, Я. Автопортрет. – С. 29.

¹² Стефан Баторій на початку листопада 1581 року мусив відійти від Пскова до Вільна, проте вже у грудні 1581 року розпочалися мирні переговори, а 15 січня 1582 року був заключений Ям-Запольський мирний договір.

¹³ Дзира, Я. Автопортрет. – С. 7.

¹⁴ Брехуненко, В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – Київ. – 2007. – 64 с.

инство возводитъ его Самого и потомков Его на вечные времена. Желая притом Герб, а равно и Дворянским Достоинством и всеми правами и преимуществами Дворянству присвоенными, он с потомством своим пользоваться имеет по примеру прочих дворян Великого Княжества Литовского.

Родовий герб
Пржевальських

В уверение чего сия наша привилегия и дана За собственноручными подписями Нашими, кой и печать Нашу приложитъ повелели в Главной квартире под Псковом ноября 28 дня 1581 года¹⁵.

Оскільки документи оформлювалися польською мовою, то й прізвище було перекладено із збереженням сенсу прізвища. Таким чином дієслово «перевалити» переклали як «пшевалити», а сам Кирило (Корнило) відтоді став Пшевальським, а не Переваловим. Проте, і в такій вимові прізвища не залишилося в історичних джерелах, адже вимова букви «ш» на письмі польською передається як «rz», тому й прізвище стали писати як Przewalski. Коли через багато років потому документи перекладалися російською мовою, щоб отримати дворянський титул, то особливості написання польською були знехтувані і з'явилося прізвище Пржевальський.

Після того, як Кирило (Корнило) Пржевальський закінчив службу, він за наказом від 30 січня 1589 року отримав даровані Сигізмундом III землі, розташовані в районі Вітебську та Веліжу. За ці роки Пржевальський став не тільки землевласником, але й заснував родовий герб – на червоному тлі щита розміщувався бойовий лук зі стрілою, націленою вгору. Зверху змальо-

вано шолом з трьома страусиними пір'ями та підпис російською «Долг и Честь».

Династія Пржевальських майже триста років прожила у Скуратові (нині – Білорусь, Вітебський район). Дворянські списки Білорусько-Вітебської губернії середини XIX століття вже містять прізвище «Пржевальские»¹⁶. Записані вони як ті, що підтвердили своє дворянство. За цей час від засновника династії пішло три гілки Пржевальських, вони швидко розселилися навколо означених місць та мало підтримували зв'язки між собою¹⁷. Проте, в останні роки Пржевальські зробили титанічну копітку роботу – вони відтворили родовід від самого Анісіма Перевала. Результатами роботи стали статті у місцевій білоруській пресі «Витебский рабочий»¹⁸ та «Народная газета»¹⁹. Також у мережі Інтернет є сайт «Пржевальский мир», де дбайливо зберігається історія роду.²⁰ А от інформації про Броніслава там бракує.

26 червня (14 серпня) 1862 року у містечку Лепеле Вітебської губернії народився представник славетних Пржевальських – Броніслав-Адам, син римо-католика Григорія Пржевальського та Валерії Роговської²¹. Це було десяте коліно, рахуючи від Анісіма Перевала.

Середню освіту Броніслав отримав з 1873 року у Вітебській гімназії, після чого він навіть рік займався вчителюванням в одній родині. Для продовження навчання Броніслав Пржевальський приїхав до Харкова і у 1883 року вступив до Імператорського Харківського університету на медичний факультет. У 1888 році Броніслав отримав звання лікаря та диплом з відзнакою²².

З 1 червня 1889 по 1 грудня 1892 рік Б. Пржевальський працював ординатором факультетської хірургічної клініки Імператорського Харківського університету, про що збереглися відомості у Російських медичних списках²³. З 1 лютого по

¹⁵ Привилегия Карнилы Онисимовича Пржевальского. – Отримано з: http://przhevsky-mir.ru/names/noble-certificates/detail.php?ELEMENT_ID=241.

¹⁶ Российское дворянство. Белорусско-Витебская губерния. – Отримано з: <http://goldarms.narod.ru/witebsk.htm>.

¹⁷ Генеалогическая база знаний: персоны, фамилии, хроника. – Отримано з: <http://baza.vgdru.com/1/25961/>.

¹⁸ Род Пржевальских происходит из Витебщины. // *Витебский рабочий*. – 1991. – №6.

¹⁹ Мы Пржевальские. // *Народная газета*. – 1991. – №78.

²⁰ Пржевальский мир. – Отримано з: <http://przhevsky-mir.ru>.

²¹ Там само, <http://przhevsky-mir.ru/genealogical-tree/>.

²² Вчені. – С. 212-213.

²³ Российский медицинский списокъ изданный медицинскимъ департаментомъ Министерства внутреннихъ дель на 1890 годъ. – Санкт-Петербург. – 1890. – 496 с.

16 квітня 1893 року він встиг попрацювати молодшим лікарем 34-го флотського екіпажу у м. Севастополі. У сучасних статтях у ювілейному виданні ХНМУ²⁴ та журналі «Харківська хірургічна школа»²⁵ щодо Броніслава Пржевальського вказується назва 28-го екіпажу, що не відповідає дійсності, адже у представленні його перед захистом дисертації чітко вказується 34 бригада²⁶. Одразу після закінчення флотської служби Б. Пржевальський працював заводським лікарем у м. Дружківка, де у товаристві «Металургійні та сталеплавильні заводи Донбасу» керував облаштуванням першої лікарні для робітників.

Восени того ж року Б. Пржевальський розпочав приватну хірургічну практику в Харкові, а також активно співпрацював з М. П. Тринклером у його хірургічній клініці. 1985 року Пржевальському пощастило попрацювати з відомим тоді проф. Л. Орловим у лабораторії хірургічної патології.

Роки напруженої роботи не пройшли дарма – 27 травня 1896 року у великій хімічній аудиторії Броніслав Пржевальський захистив дисертаційну роботу на ступінь доктора медицини «До питання про нервові закінчення передміхурової залози»²⁷. Опонентами на захисті були відомі вчені М. Кульчицький, М. Попов, О. Білоусов. Робота Б. Пржевальського викликала значний інтерес у опонентів. Зокрема, М. Попов відзначив сильні сторони у гістологічному аспекті роботи, проте, серед недоліків вказав на хиби літературно-історичної частини, бо Б. Пржевальським не були розглянуті деякі засадничі анатомічні праці закордонних науковців. На невідповідності літературного змісту звернув свою увагу проф. О. Білоусов, а М. Кульчицький зазначив, що дисертант знайшов правильний підхід, розглядаючи нервові елементи на розрізах, а не на розчавлених препаратах. Це, на думку, професора, дало змогу от-

римати блискучі результати роботи. В цілому, дисертація Пржевальського отримала схвальні відгуки і вже через декілька хвилин В. Грубе, як голова ради, оголосив присутнім про присудження доктору Б. Пржевальському ступеня доктора медицини²⁸.

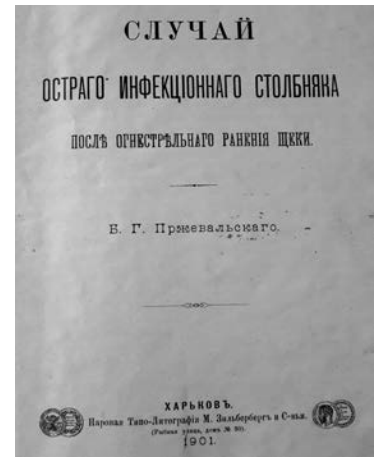
З 1897 року до 1907 року Б. Пржевальський працював завідувачем відділення хірургічної лікарні Харківського медичного товариства. В часи роботи на цій посаді він вивчав роль нервової системи у хірургічних хворобах²⁹.

Робота в лікарні перервалася початком російсько-японської війни у 1904-1905 рр. Б. Пржевальський брав активну участь у формуванні Харківського санітарного загону, разом з яким і поїхав на фронт. Там він отримав неоціненний досвід з допомоги пораненим.³⁰

З 1907 року Б. Пржевальський йде на викладацьку роботу на медичний факультет Імператорського Харківського університету. У 1907 році його обрали приват-доцентом кафедри хірургічної патології. Паралельно із викладанням Б. Пржевальський працює в клініці Л. Орлова, де вивчає питання знеболювання, вроджених вад розвитку та злоякісних пухлин.

З 1910 року Броніслава Пржевальського обрали екстраординарним професором кафедри топографічної анатомії, а у 1913 році – завідувачем кафедри хірургічної патології.

У роки Першої світової війни шляхетний професор не міг стояти осторонь подій та у 1914 році очолив шпиталь при Харківському медичному товаристві, почав консультувати лазарети

²⁴ Вчені. С. 212-213.

²⁵ Сипливий, В. А. *и др.* Пржевальський Броніслав Григорьевич. – С. 102-103.

²⁶ Отчетъ о докторскихъ диспутахъ на медицинскомъ факультетъ въ 1896 году. – Харьков. – 1897. – 34 с.

²⁷ Пржевальский, Б. Г. К вопросу о нервныхъ окончанияхъ в предстательной железѣ. – Харьков. – 1896. – 44 с.

²⁸ Отчетъ о докторскихъ диспутахъ. – 34 с.

²⁹ Державний архів Харківської області, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 245.

³⁰ Марьенко, Ф. С. Профессор Б.Г. Пржевальский. – С. 150–152.

Південної залізниці. В ці роки Б.Г. Пржевальський вивчав гнійну інфекцію та методи боротьби з нею, про що видав відповідну статтю у 1916 році. На величезному клінічному матеріалі професор разом із своїми учнями довів, що вакцинотерапія є ефективною при запальних процесах³¹.

1920 року нова влада ліквідувала приватну лікарню професора Пржевальського по вул. Вознесенській, 8. Увесь інструментарій та ліки із кабінету професора Пржевальського передали іншому закладу³². В останні роки викладання Б. Пржевальський віддав себе не тільки педагогічній, а й організаторській діяльності. Він виступив одним із засновників секції хірургів Харківського медичного товариства, яка виникла у 1922 році.³³

Щодо Пржевальського-лектора, збереглися цікаві дані від студентів, які надавали професору не дуже позитивні відгуки. Молодь вважала, що Б. Пржевальський не має ораторських та лекторських здібностей. Матеріал, який він подавав, не був систематизований, а форма викладання – надто непопулярна, тому лекції професора не завоювалися, а їхнє значення було занижким.³⁴ В той же час зовсім інші відомості щодо професійних якостей маємо від колеги Б. Пржевальського професора І.В. Кудінцева, який писав некролог: «Пржевальський строил свои лекции так, что слушатели получали самое необходимое и научно строго проверенное. Покойный не был требовательным преподавателем и не предъявлял слушателям строгих требований. Строгий больше к себе, он пользовался уважением со стороны студентов, которые чувствовали в нем истинного ученого».³⁵

Пржевальський-науковець відзначився серйозним доробком у хірургії. Роботи професора-хірурга дбайливо зберігаються у Харківській науковій медичній бібліотеці.

У 1909 році вийшла робота «Къ вопросу о fascia renalis»³⁶, у якій автор виклав власні дослідження анатомії нирки, доведені на аутопсії 28 померлих. Броніслав Пржевальський сміливо вступив у дискусію на сторінках видання з відомими вченими-анатомами того часу та довів правоту своїх суджень. Цікавість до анатомії підтримувалася наставництвом та допомогою О. Репрева та Я. Постоєва, у лабораторії яких працював Б. Пржевальський. Це дало змогу надрукувати наступного року видання «Къ топографической анатомии spatium retroperitoneale»³⁷, якому автором були зроблені ґрунтовні висновки з анатомічних досліджень.

Величезна практична робота в кабінеті оперативної хірургії з топографічною анатомією Харківського університету не пройшла дарма. У 1919 році, коли місто вже було захоплено більшовиками, Б. Пржевальський не покидає робочого місця та активно займається роботою. Друком виходить його монографія «К топографии фасций дна полости мужского таза»³⁸. Матеріал для роботи збирався протягом 1911–1914 років, проте автор не зміг видати монографію через низку обставин. Тільки у 1917 році на засіданні хірургічного товариства були викладені основні результати. Робота є цікавим джерелом з анатомії, також її цінність підвищується вміщеними 12 малюнками з детальними анатомічними зображеннями порожнини малого тазу.

³¹ Пржевальский, Б. Г. Медицинская часть отчета о лазарете для раненых воинов Харьковского Медицинского Общества и Всероссийского Союза Городов № 4. // Харьковский медицинский журнал. – 1916. – Т. 22. – № 10. – С. 305–320.

³² Державний архів Харківської області, ф. Р-821, оп. 1, спр. 96, арк. 55.

³³ 100-летие Харьковского медицинского общества (1861–1961). – Киев. – 1965 – 257 с.

³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 166, оп. 3, спр. 734.

³⁵ Кудинцев, И. В. Памяти профессора Бронислава Григорьевича Пржевальского. // Врачебное дело. – 1933. – №6. – С. 683.

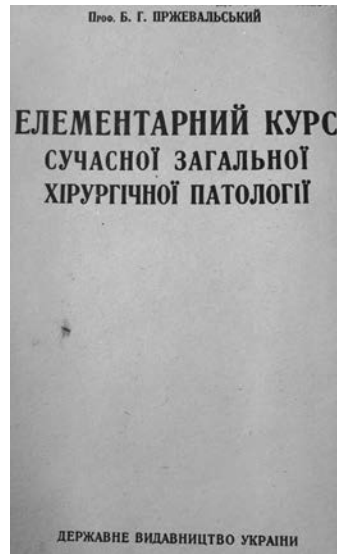
³⁶ Пржевальский, Б. Г. Къ вопросу о fascia renalis. – Харьков. – 1909. – 29 с.

³⁷ Пржевальский, Б. Г. Къ топографической анатомии spatium retroperitoneale. – Харьков. – 1910. – 215 с.

³⁸ Пржевальский, Б. Г. Къ топографии фасций дна полости мужского таза. – Харьков. – 1919. – 72 с.

³⁹ Пржевальский, Б. Г. Элементарный курс сучасной загальної хірургічної патології. – Харків. – 1930. – 367 с.

1930 рік в роботі Б. Пржевальського позначився виходом у світ «Елементарного курсу сучасної загальної хірургічної патології» – очікуваного видання, яке було рекомендовано як посібник для навчання студентів медичних вищих навчальних закладів³⁹. Зауважимо, що подібного видання для студентів не існувало, тому воно було внесено до плану Державного видавництва як найочікуваніший підручник з хірургічної патології. На сторінках видання подавався стислий опис патологічних процесів, які потребували хірургічного лікування. «Родзинкою» видання стало те, що у ньому був вміщений досвід лікування травм, шоку, інфекцій та вогнепальних поранень, отриманий у часи Першої світової війни.

У 1930 році вийшла робота «Гострі інфекції пальців і китиці»⁴⁰, у якій автор приділив увагу інфекційним хворобам «епідермоїдального шару, глибших шарів та нігтьових фаланг». Він надав розлогу характеристику симптомам цих хвороб та методам їх лікування. Розвідки у цій площині хірургічного втручання продовжувалися, і вже у 1933 році Б. Пржевальський видає фундаментальний твір «Сучасне лікування гострих глибоких інфекцій пальців та п'ясти»⁴¹, де систематизує досвід багатьох операцій.

1932 року професор видав ще один підручник «Хірургічна клінічна пропедевтика»⁴². Підручник містив неочінені дані з діагностики хірургічних хвороб та методів їх лікування.

Б. Пржевальський був ерудованою людиною, він знав декілька мов (італійська, німецька, французька), цікавився світовою літературою.

Шляхетське походження давалося взнаки. Довгий час професор входив до складу редколегії журналів «Врачебное дело» та «Харьковский медицинский журнал».

Помер Б. Пржевальський на 71 році життя, на нього скоїла наїзд автівка, і від ускладнень після травми (гнійний плеврит) професора не стало 22 лютого 1933⁴³.

Результати студіювання біографії Б. Пржевальського – яскравий приклад того, як тісно та нерозривно пов'язана історія України та Польщі. Видатний лікар, якого сприймали завжди як людину з польським корінням, насправді виявляється нащадком славетних українських козаків. Простежуючи історію роду можна сказати, що Пржевальські швидко полонізувалися, адже вже онуки Кирила малі імена Leon, Ian і Wawrzenć. Шляхетський титул став для Перевалових візитівкою в інше життя та можливістю докорінно змінити історію свого роду. Через шляхетство вони відкрили для себе можливості входження до старовинних польських та литовських династій шляхом укладання міждинастійних шлюбів. Нащадки роду Пржевальських вже у Російській імперії підтвердили своє шляхетство і отримали дворянські титули, а представники Пржевальських склали еліту тодішнього світу. Серед них були військові вищих рангів, юрист, сестрижалібниці, мандрівник, хімік, журналіст, лікар. На жаль, близько 50-ти осіб (перелік постійно оновлюється) потрапили під жорна репресивної машини 1937–1938 рр. Вочевидь, радянська влада викоринювала шляхетську історію не тільки із свідомості людей, а й людей із життя. Невідомо, чи не минула б участь і Броніслава Григоровича, який помер у 1933 році, за чотири роки до тих жахливих подій.

Проведене дослідження дає змогу відтворити біографічну сторінку ще одного з роду Пржевальських – Броніслава, інформацію про якого не мають укладачі порталу «Пржевальський мир». Їм вже надіслані розвідки з цього питання і співпраця у цій площині продовжуватиметься.

⁴⁰ Пржевальський, Б. Г. Гострі інфекції пальців і китиці. – Харків. – 1930. – 8 с.

⁴¹ Пржевальський, Б. Г. Сучасне хірургічне лікування гострих глибоких інфекцій пальців і п'ясти у сполученні його з біологічними способами пригнічувати вірулентність інфекції. – Харків. – 1933. – 92 с.

⁴² Пржевальський, Б. Г. Хірургічна клінічна пропедевтика. – Харків. – 1930. – 249 с.

⁴³ Сокол, М.С. Бронислав Григорьевич Пржевальский. – С. 94-95.

References

- (1963) Sokol, M. S. Bronyslav Hryhorevych Przheval'skyi // *Klynycheskaia khirurgiia*. – №10. – S. 94–95. [in Russian].
- (1965) Marenko, F. S. Professor B.H. Przheval'skyi // *Vestnyk khirurgii ym. Y. Y. Hrekova*. – №1. – S. 150–152. [in Russian].
- (2012) Syplyvyi, V. A., Huz, A.H., Petrenko, H.D. Przheval'skyi Bronyslav Hryhorevych (K 150-letyiu so dnia rozhdennia). // *Kharkivska khirurgichna shkola*. – №6. – S. 102–103. [in Russian].
- (2003) Vcheni Kharkivskogo derzhavnogo medichnogo universitetu. – Za red. akad. A. Ya. Tciganenka. – Kharkiv : Vid-vo «Kharkiv», – S. 212–213. [in Ukrainian]
- Cherkaska, H. Mykola Przheval'skyi. – Retrieved from: http://uahistory.com/topics/famous_people/4432. [in Ukrainian].
- (1989) Havrylenkov, V. M. Russkyi puteshestvennyk N.M. Przheval'skyi. – Smolensk. – 143 s. [in Russian].
- (1997) Dzyra, Ya. Avtoportret natsii. – Kyiv. – 144 s. [in Ukrainian].
- (2006) Kupisz, D. Psków 1581-1582. – Warszawa. – 216 s. [in Polish].
- (2006) Shcherbak, V. Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy u 2 t. – Kyiv. – T.1. – 800 s. [in Ukrainian].
- (2007) Brekhunenko, V. Viiny ukrainskykh kozakiv z Rosiieiu do chasiv Bohdana Khmelnytskoho. – Kyiv. – 64 s. [in Ukrainian]
- Pryvylehyya Karnyly Onysymovycha Przheval'skoho. – Retrieved from: http://przheval'sky-mir.ru/names/noble-certificates/detail.php?ELEMENT_ID=241 [in Russian].
- Rossyiskoe dvorianstvo. Belorussko-Vytebskaia hubernyya. – Retrieved from: <http://goldarms.narod.ru/witebsk.htm> [in Russian].
- Henealohycheskaia baza znanyi: persony, famylyy, khronyka. – Retrieved from: <http://baza.vgdru.com/1/25961/>. [in Russian].
- (1991) Rod Przheval'skykh proiskhodyt yz Vytebshchyny // *Vytebskyi rabochyi*. – №6. [in Belarusian].
- (1991) My Przheval'skye // *Narodnaia hazeta*. – 1991. – №78. [in Belarusian].
- Przheval'skyi myr. – Retrieved from: <http://przheval'sky-mir.ru>. [in Russian].
- (1880) Rossijskij medicinskij spisok, izdannyy Upravleniem Glavnogo vrachebnogo inspektora Ministerstva vnutrennih del na 1880 god.– SPb: Tipografiya Ministerstva vnutrennih del. – 336 S. [in Russian].
- (1897) Otchet o doktorskykh dysputakh na medytsynskom fakultete v 1896 godu. – Kharkov. – 34 s. [in Russian].
- (1896) Przheval'skyi, B. H. K voprosu o nervnykh okonchaniyakh v predstatelnoi zheleze. – Kharkov. – 44 s. [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti.
- (1916) Przheval'skyi, B. H. Medytsynskaia chast otcheta o lazarete dlia ranenyykh voynov Kharkovskoho Medytsynskoho Obshchestva y Vserossyiskoho Soiuzna Gorodov № 4. // *Kharkovskiy medytsynskiy zhurnal*. – T. 22. – № 10. – S. 305–320. [in Russian].
- (1965) 100-letye Kharkovskoho medytsynskoho obshchestva (1861-1961). – Kyev. – 257 s. [in Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
- (1933) Kudyntsev, Y. V. Pamiaty profesora Bronyslava Hryhorevycha Przheval'skoho. // *Vrachebnoe delo*. – №6. – S. 683. [in Russian].
- (1909) Przheval'skyi, B. H. K voprosu o fascia renalis. – Kharkov. – 29 s. [in Russian].
- (1910) Przheval'skyi, B. H. K topografycheskoi anatomyy spatium retroperitoneale. – Kharkov. – 215 s. [in Russian].
- (1919) Przheval'skyi, B. H. K topografyy fastsyi dna polosty muzhskoho taza. – Kharkov. – 72 s. [in Russian].
- (1930) Przheval'skyi, B. H. Elementarnyi kurs suchasnoi zahalnoi khirurgichnoi patolohii. – Kharkiv. – 367 s. [in Ukrainian].
- (1930) Przheval'skyi, B. H. Hostri infektsii paltsiv i kytytsi – Kharkiv. – 8 s. [in Ukrainian].
- (1933) Przheval'skyi, B. H. Suchasne khirurgichne likuvannya hostrykh hlybokyykh infektsii paltsiv i piasty u spoluchenni yoho z biolohichnymy sposobamy pryhnychuvaty virulentnist infektsii. – Kharkiv. – 92 s. [in Ukrainian].
- (1930) Przheval'skyi, B. H. Khirurgichna klinichna propedevtyka. – Kharkiv. – 249 s. [in Ukrainian].
- (2012) Vydatni poliaky Kharkova: materialy Mizhnarodnogo naukovooho sympoziumu, Kharkiv, 7 hrudnia 2011 p. = Wybitni polacy Charkowa : materialy Midzynarodowego Naukowego Sympozjum, Charkow, 7 grudnia 2011 r. – Kharkiv. – 360 s. [in Ukrainian, [in Polish].
- (2018) Zhvanko, L. Vydatni poliaky i Kharkiv: biohr. slov. (1805– 1918).– Kharkiv. – 408 s. [in Ukrainian].

УДК 61:929Трутовський Я.Я.
Володимир Альков (м. Харків)
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри суспільних наук
Харківського національного медичного університету
E-mail: vlalkov@rambler.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5339-7828>

Яків Якович Трутовський (1867–1914): доля лікаря та його клініки

Актуальність представленої роботи зумовлена зростаючою роллю людинознавчих студій в сучасній історичній науці, потребою в кращому розумінні складності та багатовимірності історії України крізь призму людських долі. У цьому ключі цікавою для дослідника видається доля харківського лікаря-українофіла Я.Я. Трутовського, члена харківського осередку Братства тарасівців. Стаття має на меті ліквідувати ситуацію, коли члени відомих знакових організацій опиняються в безвісності, зокрема, завданнями є визначити основні віхи життя Я. Я. Трутовського, проаналізувати його світогляд, досягнення в сфері бізнесу та кар'єри.

Провідним у даній роботі є біографічний підхід, який дозволяє розглянути особистість лікаря комплексно, в історичному контексті. Задля реконструкції подій та подробиць життя Я.Я. Трутовського використані також мікроісторичний підхід та підхід до дослідження, як до роботи з історії повсякдення, тобто «історії знизу». Будується робота також і на засадах історико-медичного краєзнавства.

У роботі проаналізовані ранні роки Я.Я. Трутовського, участь у Братстві тарасівців, робота як лікаря-психіатра, науковця та викладача, у власній приватній клініці, громадська активність, визначені пам'ятні місця, пов'язані з лікарем, подальша доля клініки після Трутовського. Автор дійшов висновку, що герой розвідки був представником верстви успішних міських лікарів-підприємців, українофілом, який відійшов врешті від політичної діяльності, зосередившись на кар'єрі лікаря-психіатра та власній успішній психіатрично-неврологічній клініці, порядки в якій трималися виключно на його авторитеті.

Матеріали дослідження можуть бути корисними фахівцям-історикам та медикам, у тому числі фахівцям з історії охорони здоров'я та історії медицини, краєзнавцям, які цікавляться проблемами історії повсякдення, мікроісторії, політичної історії, біографістики тощо, а також у виховній роботі зі студентами в медичних вишах.

Ключові слова: Я.Я. Трутовський, лікарі, психіатрія, неврологія, Харків, біографія, Братство тарасівців.

Volodymyr Alkov (Kharkiv)
Candidate Degree in History,
senior lecturer, Department of Social Sciences,
Kharkiv National Medical University

Ya. Ya. Trutovsky (1867–1914): destiny of the doctor and his hospital

The problem of the research. Urgency of this research arises from the increasing role of human studies in the modern historical studies, need for better perception of complexity and multidimensionality of history of Ukraine through the prism of human destinies. From this point of view destiny of Kharkiv doctor – Ukrainophile Ya. Ya. Trutovsky, member of Kharkiv group of Brotherhood of Taras appears to be of great interest for a researcher. The article aims to eliminate the situation, when members of well-known significant organizations remain unknown, in particular, identify the main milestones of Ya. Ya. Trutovsky life, analyse his philosophy, accomplishments in the sphere of business and career.

Methods. *Biographical approach is the leading one in this work. It permits to consider the personality of the doctor in complex, and in the historical context. For reconstruction of events and details of Ya. Ya. Trutovsky life microhistorical approach has been used as well as approach to the work as a work on the history of everyday life, i.e. «history from below». The work is also based on historical and medical regional studies.*

Results. *Early years of Ya. Ya. Trutovsky life have been analysed in the study, including his participation in the Brotherhood of Taras, his work as a doctor-psychiatrist, scientist and lecturer in his own hospital, social activity, certain memorable places related to the doctor; further story of the hospital after Ya. Ya. Trutovsky.*

Conclusion. *Thus Ya. Ya. Trutovsky was a representative of population stratum of successful doctors-entrepreneurs, oppositionally-minded Ukrainophile, who, at last, stepped away from political activity and concentrated on business and career of a doctor-psychiatrist. The crisis point was the defeat of Kharkiv group of the Brotherhood of Taras in 1893. Finally, at both mentioned fields he achieved success, but it turned out that order in his modern exemplary private hospital relied on him alone and that led to its collapse after Trutovsky withdrawal from the business.*

Key words: *Ya. Ya. Trutovsky, doctors, psychiatry, neurology, Kharkiv, biography, nationalism.*

Вже загально визнано, що сучасна історична наука – це не тільки події, явища та процеси. Значущими для неї також стали й долі звичайних людей, їх настрої, робота, прагнення, повсякденне життя, сприйняття світу. Наприклад, лейтмотивом головної історіографічної праці знаної дослідниці О.А. Колястрок є думка про те, що пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії¹. Незважаючи на нерозробленість теми внаслідок її невичерпності та незвичних підходів, повсякденне життя утвердилося як один із зрізів минулого, який активно досліджують українські історики. У цьому людинознавчому ключі цікавою для дослідника видається доля знаного харківського психіатра, лікаря і науковця, викладача, підприємця, дворянина та українофіла Якова Яковича Трутовського, особи дещо неординарної, бо сам такий набір, як на той час, для Харкова був незвичним. Тим більше, Я.Я. Трутовський був членом Братства тарасівців², про яке добре знають і школярі, які завзято вивчають історію України. А от про долі людей, які склали цю організацію, мало відомо навіть науковцям. Спробуємо, принаймні частково, виправити цю історичну несправедливість.

Дане дослідження є складовою НДР з державною реєстрацією «Медичне краєзнавство Харкова в персоналіях» (№ 0118U000933), яка

ведеться кафедрою суспільних наук Харківського національного медичного університету. Як вказано в анотації теми, «особливо значущим сьогодні є звернення до медичної персоналії – біографії лікарів, учених, педагогів минулого та систематизованого висвітлення сукупності їх поглядів. Загально відомо, що наукова біографія та творчий доробок будь-якого діяча, просвітника, лікаря, науковця виступає не лише адептом його наукових рефлексій, поглядів, а й свідченням світоглядних позицій, життєвої концепції, які є унікальним віддзеркаленням соціальних процесів історичної епохи». Тому завданнями даної роботи є визначити основні віхи життя Я.Я. Трутовського, проаналізувати його світогляд, досягнення в сфері бізнесу та кар'єри.

Провідним у даній роботі, як і загалом у вищезначеній НДР, є біографічний підхід, завдяки якому історична реальність розглядається в часі й просторі, широко охоплює проблему у великому історичному контексті, а також традиційні методи історичного дослідження. Але є і своя специфіка, пов'язана з використанням мікроісторичного підходу, який, завдяки віднайденим джерелам, дозволяє реконструювати подробиці життя Я.Я. Трутовського, після чого результат можна вписувати в контекст міста, тобто мезорівень. Мікроаналіз має справу з індивідуумами та безпосередньою соціальною взаємодією в по-

¹ Колястрок О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. С. 5.

² Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 44.

всякденному житті, а це саме те, що потрібно для якісного дослідження біографії. У статті, як і в будь-якому дослідженні з історії повсякдення, вживається специфічний підхід. Він має назву «історії знизу», коли «право голосу» надається пересічній людині³. Залучення значного масиву фактологічного матеріалу відповідає вимогам історико-медичного краєзнавства, яке є традиційно сильним в Україні, хоча коло його дослідників і досить вузьке⁴.

У досягненні мети роботи нам допомагала доволі значна, як для персоналії, яка досліджується вперше, кількість різноманітних робіт. Але усі вони зачіпають окремі аспекти долі Я. Я. Трутовського та його клініки побіжно, у жодному з випадків він, звичайно, не стоїть у центрі дослідження. Політичну складову долі нашого героя відображено в контексті Братства тарасівців в роботах знаного фахівця з історії українських суспільно-політичних рухів проф. С.О. Наумова⁵. У загальних рисах роботу приватної лікарні Трутовського висвітлив корифей харківської історії охорони здоров'я проф. І.Ю. Робак⁶. Існують окремі згадки про Я.Я. Трутовського в контексті історії медицини в роботах проф. С.М. Куделка⁷, Є.О. Фінкельштейна⁸, П.Т. Петрюка⁹ тощо.

У такій складній історіографічній ситуації, що має місце, робота будується в значній частині на джерелах. Серед них діловодна документація Харківського губернського правління та Харківської губернської земської управи,

головно офіційне листування та скарги, протоколи перевірок лікарні тощо. Ці документи відклалися в фондах Державного архіву Харківської області. Особливу цінність мають документи Харківського губернського жандармського управління, які збереглися в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Із жандармського справочинства отримуємо якщо не вичерпний, то докладний та систематизований матеріал не тільки щодо політичних уподобань Я. Я. Трутовського, яким вони цікавилися, а навіть більшою мірою про його життєпис та кар'єру, сім'ю, добробут, що для біографістики неоціненно. Також у досягненні мети роботи нам допомогли небагаті дані місцевої періодики (газета «Южный край»), списки студентів Імператорського Харківського університету, списки домовласників м. Харкова, «Російський медичний список», довідники «Харківський календар» та «Увесь Харків». А от діяльність Я.Я. Трутовського в Харківському університеті може бути вивчена лише з непрямих джерел, і лише частково, бо архів закладу був практично повністю знищений за часів Другої світової війни.

Отож, як вдалося встановити, дворянський рід Трутовських відомий на Харківщині щонайменше з середини XIX ст.¹⁰, а загалом був широко розповсюджений на теренах Велико- та Малоросії. З джерел відомо, що наш герой, Яків Якович, народився 1 липня 1867 р. в с. Михайлівка Костянтиноградського повіту

³ Зінчук М.Ю. Еволюція поглядів Школи «Анналів» на сутність та особливості дослідження повсякдення // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2011. № 982. С. 27.

⁴ Робак І., Демочко Г. Медичне краєзнавство: витоки, місце, перспективи // Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність». Харків, 2013. С. 18.

⁵ Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 36-44; Наумов С.О., Посохов С. І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 56-70.

⁶ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків, 2007. 346 с.

⁷ Куделко С.М. Очерк истории развития психиатрии в Харьковском классическом университете // Психіатрія, неврологія та медична психологія. 2014. Вип. 1. Т. 1. С. 88-93.

⁸ Фінкельштейн Е.А. Василий Яковлевич Данилевский. М.-Л., 1955. 292 с.

⁹ Петрюк П.Т. Павел Иванович Ковалевский — известный отечественный психиатр // История Сабуровой дачи. Успехи психиатрии, неврологии, нейрохирургии и наркологии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи). Харьков, 1996. Т. 3. С. 57-61.

¹⁰ Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии. Харьков, 2010. С. 565.

Полтавської губернії (нині Харківська область на кордоні з Полтавщиною) в родині колезького асесора. Вже в Харкові молодий дворянин закінчив 2-гу гімназію, після чого 10 серпня 1885 р. вступив на Медичний факультет Імператорського Харківського університету¹¹. До четвертого курсу університету Трутовський вчився за рахунок батька, після чого отримував стипендію, завершивши курс навчання 1891 року. Студенти – верства політично найбільш активна, тим більше це було помітним у Російській імперії. Тож і молодий студент Трутовський, вочевидь, ще в студентські роки долучився до українофільського політичного об'єднання, – Братства тарасівців, – яке теж походило з Полтавщини. Тарасівці створили таємну конспіративну організацію зі своєю політичною програмою, яка включала боротьбу проти зросійщення та за відродження українського народу, який, на їх думку, існував споконвічно. І, як не дивно, значна кількість із них, понад чверть, за національністю була росіянами (сам Трутовський, як з'ясували жандарми, був «малоросом»¹²), тобто це швидше політичний проект, аніж культурно-національний. Приймали до братства, за умов несприятливого місцевого оточення, дуже обережно. Зважаючи на конспірацію, повного розуміння діяльності організації немає, і не було навіть у жандармів¹³. Тім не менш, відомо, що Я.Я. Трутовський є однією із 49 осіб на Лівобережжі, яких знаний фахівець з українського політичного руху проф. С.О. Наумов пов'язує з організацією¹⁴.

1893 р. харківські жандарми вийшли на слід привезеної з-за кордону забороненої

літератури й провели 1 травня обшуки¹⁵. У Я.Я. Трутовського переховували отриману тарасівцями з Галичини безцензурну літературу¹⁶, загалом 25 найменувань різних революційних видань російською мовою, переважно Плеханова та Драгоманова, 30 видань «малоросійською» мовою, головним чином, львівських, 22 видання німецькою та 1 – французькою, а також 4 – польською. Усе це було знайдено жандармами під час обшуку. Як бачимо зі специфіки видань, Трутовського цікавила не тільки національна, а й соціальна повістка. У ході слідства було також з'ясовано, що Трутовський попервах служив земським лікарем у Костянтиноградському повіті, а потім у Херсонському земстві. Ще тоді він познайомився з лікарем Чепурківським та мировим суддею Скубою, які були відомі своєю політичною неблагонадійністю. Останнього, наприклад, притягали за причетність до створення в 1890 р. в Ростові-на-Дону революційного робітничого гуртка. У жодному іншому джерелі, крім жандармського справочинства, процес залучення цієї людини до політики не відбився. Подружжя Трутовських, а його було затримано разом із дружиною, проходило по 250-й та 252-й статтях Уложення про покарання¹⁷. Це були політичні статті, пов'язані із бунтом проти існуючої влади, а це означало загрозу серйозних наслідків, включаючи позбавлення станових прав та каторгу чи заслання.

Втім, завдяки поведінці членів братства на допитах, браку доказів¹⁸ та аморфності організації, її існування повністю викрити не вдалося.

¹¹ Список студентов и сторонних слушателей Императорского харьковского университета на 1886-1887 академический год. Харьков, 1886. С. 142; Алфавитный список студентов Императорского харьковского университета на осеннее полугодие 1887 года. Харьков, 1887. С. 59.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 20.

¹³ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія. Харків, 2006. С. 7-11.

¹⁴ Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 44.

¹⁵ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія. Харків, 2006. С. 19.

¹⁶ Наумов С.О., Посохов С. І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 59.

¹⁷ ЦДІАК, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 16-20, 69.

¹⁸ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія / С. О. Наумов. Харків, 2006. С. 19-20.

Заходи щодо покарання викритих українофілів були дуже м'якими – зонайбільше кілька місяців ув'язнення. Тим не менш, після цього доволі помірного розгрому харківський гурток братства припинив своє існування¹⁹. Вочевидь, імперська влада, уперше стикнувшись з українськими політичними протонаціоналістами, недооцінила тієї потенційної загрози, яка від них йшла. Я.Я. Трутовського, приміром, було заарештовано жандармами і притягнуто до дізнання, а згодом він тривалий час перебував під гласним наглядом поліції, піддавався обшукам²⁰. До того ж, фігурантові довелося посидіти 2 місяці в губернській тюрмі. Щодо дружини справу зрештою взагалі припинили²¹. Після цього про політичну діяльність Трутовського нічого не відомо, мабуть «виховні розмови» жандармів і морально-психологічний тиск подіяли.

Так само завдяки жандармському розслідуванню отримуємо відомості про сім'ю. Дружина Якова Трутовського, Олена Михайлівна, уроджена Журавльова, молодша від чоловіка на десятиліття, народилася 1872 року в Харкові, була донькою кандидата права, між іншим, росіяночку, вчилася в Курській жіночій гімназії та одній із приватних гімназій у Харкові. Вона не працювала й жила на утриманні чоловіка та допомозі від батька. Донька Трутовських Ксенія на той час була малолітньою, також подружжя мало немовля чоловічої статі. Батько нашого героя бездіяльно проживав у Харкові на власні кошти та мав поважний вік 69 років. Брат Олексій був земським лікарем в Херсонській губернії, інший брат, Віктор, був учителем, третій, Євгеній, випікав хліб. Цікавою видається й опосередкована інформація щодо високого добробуту родини. Жандарми оцінили його у 5

тисяч рублів застави для Трутовського та 3 – для його дружини. Ця сума без перебільшення величезна. Зауважимо, що 1893 р. 26-річний Яків Якович працював усього лишень ординатором Університетської психіатричної клініки, отримуючи 600 рублів на рік²².

Після розгрому Братства тарасівців Я.Я. Трутовський зосереджується на кар'єрі лікаря. Тим більше, що до студентського середовища він вже пару років не належав, і настав час дійсно дорослого життя. Як лікар він спеціалізувався на нервових та душевних хворобах. Щодо його подальшої громадської активності відомо лишень, що 28 січня 1910 р. він читав у залі Публічної бібліотеки благодійну лекцію «Істерія та істеричні романи» на користь благодійної організації «Крапля молока»²³.

Автограф доктора Я.Я. Трутовського

На відміну від більшості своїх колег, станом на 1907 р. Я.Я. Трутовський не користувався правами державної служби²⁴, хоча приватні лікарі мали на це право, якщо служили раніше. При цьому, «Харківський календар» 1905 р. називає його приват-доцентом та статським радником²⁵. Причини такої ситуації достеменно невідомі, але можемо висловити припущення, що або це помилка у виданні (аж ніяк не рідкість), або ж він був позбавлений чину та прав державної служби за результатами невдачі Першої російської революції. 1907 року «Харківський календар» також згадує Трутовського вже без чину статського радника²⁶. Крім цього є й інша невідповідність. Жандарми

¹⁹ Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія / С. О. Наумов. Харків, 2006. С. 20.

²⁰ Наумов С.О., Посохов С.І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 59.

²¹ ЦДАК, ф. 336. оп. 1, спр. 26, арк. 111-112.

²² Там само, арк. 19-20, 29-30, 61-62.

²³ В пользу «Капли молока» // Южный край. 1910. 15 января; Публичная лекция // Южный край. 1910. 28 января.

²⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 4, оп. 155, спр. 216, арк. 93-94.

²⁵ Харьковский календарь на 1905 г. Харьков, 1905. С. 67.

²⁶ Харьковский календарь на 1907 г. Харьков, 1907. С. 65

1893 р. називають Трутовського особистим дворянином²⁷, хоча вже за часів вступу до університету він був записаний як дворянин²⁸, тобто справа тут очевидно не у вилученні, ордені чи монаршій волі. Утім, плутанини в документах ніхто не відміняв.

«Російський медичний список» дає нам змогу в загальних рисах реконструювати трудовий шлях доктора Трутовського після розгрому Братства тарасівців жандармами. 1893 р. вказується, що він працював ординатором Університетської психіатричної клініки²⁹. 1900 р. він вже позаштатний ординатор Харківської губернської земської лікарні³⁰, яка спеціалізувалася на душевних хворобах і була найбільшим подібним закладом в імперії. До 1901 р. стає вільнопрактикуючим лікарем³¹. Надалі він був завідувачем приватної психіатричної клініки³² та приват-доцентом університету³³. Слід зважати, що дані документу були неточні, відставали від реального життя, тому достеменні дати встановити він не дозволяє. Восстання в «Російському медичному списку» Я.Я. Трутовський згадується станом на 1 травня 1914 р. як приват-доцент і завідувач клініки³⁴. Надалі будь-які згадки

зникають³⁵. Зі слів самого Трутовського також дізнаємось, що на початку 90-х років XIX ст. він служив ординатором в приватній лікарні І.Я. Платонова³⁶.

Щодо роботи в університеті, то про неї з вищезначеної причини збереглося небагато відомостей. З них можна зробити висновок, що доктор Трутовський був доволі фаховим та перспективним науковцем-фізіологом та неврологом. Перш за все, проф. С.М. Куделком він згадується як колега по кафедрі психіатрії та нервових хвороб таких видатних науковців, як К.Я. Данилевський, А.О. Попов, Б.Ш. Грейденберг, А.М. Левковський, С.М. Давиденков, В.П. Протопопов та інші³⁷.

Відома монографія Я.Я. Трутовського «Довчення про фізіологічну дію частих електричних ударів на серце, нерви та м'язи» (1897)³⁸. Дослідження, створене у Фізіологічній лабораторії Харківського університету, було широко схвалене науковою громадськістю, бо це був внесок до вчення М.Є. Введенського про фізіологічну природу тетанічних рухів м'язів. За цю роботу Я.Я. Трутовський отримує ступінь доктора медицини. Його попередні праці були присвячені

²⁷ ЦДІАК, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 20.

²⁸ Список студентов и сторонних слушателей Императорского харьковского университета на 1886-1887 академический год. – Харьков, 1886. С. 142.

²⁹ Российский медицинский список, изданный по высочайшему его императорского величества повелению на 1893 год (По сведениям к 15 мая 1893 г.). СПб., 1893. С. 249.

³⁰ Российский медицинский список, изданный по высочайшему его императорского величества повелению на 1900 год (По сведениям к 1 мая 1900 г.). СПб., 1900. С. 322.

³¹ Российский медицинский список, изданный по высочайшему его императорского величества повелению на 1901 год (По сведениям к 1 февраля 1901 г.). СПб., 1901. С. 323.

³² Российский медицинский список, изданный по высочайшему его императорского величества повелению на 1907 год по сведениям к 15 мая 1907 года. СПб., 1907. С. 392.

³³ Российский медицинский список, изданный по высочайшему его императорского величества повелению на 1908 год по сведениям к 1 мая 1908 г. – СПб., 1908. С. 405.

³⁴ Российский медицинский список, изданный по высочайшему его императорского величества повелению на 1914 год по сведениям на 1 мая 1914 г. СПб., 1914. С. 473.

³⁵ Российский медицинский список: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1916 год. – СПб., 1916. – XXVI, 668, 159, 162, 175, 29 с.

³⁶ ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 515, арк. 6.

³⁷ Куделко С. М. Очерк истории развития психиатрии в Харьковском классическом университете // Психіатрія, неврологія та медична психологія. 2014. Вип. 1. Т. 1. С. 91.

³⁸ Трутовский Я.Я. К учению о физиологическом действии частых электрических ударов на сердце, нервы и мускулы. Харьков, 1897. 310 с.

близьким проблемам, таким як епілепсія, що викликана звуками³⁹, та хорєя Сиденхема⁴⁰. Обидві роботи були підготовлені під час служби Трутовського під керівництвом проф. П.І. Ковалевського в університетській клініці. Трутовський також був співробітником видатного російського фізіолога проф. Василя Яковича Данилевського, за пропозицією та під керівництвом якого використовував у лікуванні хворих прилади альтератор та кімореоном⁴¹. Між тим, скажімо відверто, що між реалізацією свого наукового потенціалу та бізнесом – приватною клінікою – Трутовський обрав останню. Зауважимо також, що за даними знаного харківського лікаря-психіатра та краєзнавця П.Т. Петрюка, Я.Я. Трутовський був серед учнів проф. Павла Івановича Ковалевського, так само, як і його прямий конкурент за бізнесом, також власник приватної психіатричної клініки, І.Я. Платонов⁴².

Невідомо, як уживалися учень-українофіл та професор Ковалевський, цей видатний інтелектуал та один із батьків російського націоналізму. Але все ж, улюбленим учнем був І.Я. Платонов, клініка якого, створена за допомогою Ковалевського, у тому числі матеріальною, стала клінічною базою для Медичного факультету університету⁴³. Про матеріальну чи організаційну допомогу Трутовському відомостей немає, так само, як і про співробітництво клініки з Медичним факультетом. Вочевидь, такий стан речей

дещо гнітив Трутовського, як і те, що клініка конкурента була більш успішною.

Доктор Я.Я. Трутовський організував свою приватну психоневрологічну клініку спільно з М.Г. Ряснянським, з ім'ям якого кілька років її і пов'язували⁴⁴. На час відкриття лікарні Трутовський був ординатором Харківських богоугодних закладів на вул. Конюшенній, № 28 (тобто, Губернської земської лікарні), а Михайло Григорович Ряснянський був асистентом кафедри нервових та душевних хвороб Харківського університету⁴⁵. Останній із часом зосередився на власному «Приватному інституті фізичних методів лікування», а потім створив багатопрофільну амбулаторію на вулиці Пушкінській. Старий же заклад отримав назву «Лікарня для нервових, душевних хворих та алкоголіків доктора медицини Я.Я. Трутовського, приват-доцента Харківського університету»⁴⁶. Утім, зв'язок компаньонів не розривався. З двох будинків лікарні навіть 1909 р. будинок № 7 ще від часу відкриття клініки належав лікарю М.Г. Ряснянському та дворянину Б. Г. Бобровському й коштував 19560 рублів, а № 9 належав Трутовському та коштував 4380 рублів⁴⁷. Також у заснуванні закладу брав участь лікар Будзинський. Із самого початку Трутовський став завідувачем лікарні, до якої приймали нервових та душевних хворих, а також епілептиків. Також відразу з'явився телефон № 9 25⁴⁸, що було на той час статусною річчю.

³⁹ Трутовский Я.Я. Эпилепсия, проявляющаяся под влиянием звуковых раздражений. – Харьков, [1892]. 12 с.

⁴⁰ Трутовский Я. Я. К учению об острой или сиденгамовской хорее (Из Клиники проф. П.И. Ковалевского). – СПб, 1893. – 27 с.

⁴¹ Финкельштейн Е.А. Василий Яковлевич Данилевский. М.-Л., 1955. С. 113-114.

⁴² Петрюк П.Т. Павел Иванович Ковалевский — известный отечественный психиатр // История Сабуровой дачи. Успехи психиатрии, неврологии, нейрохирургии и наркологии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И.И. Кутько, П.Т. Петрюка. – Харьков, 1996. Т. 3. С. 61.

⁴³ Альков В.А. Доктор И. Я. Платонов : дело жизни // Мир медицины и биологии. 2017. № 4(62). С. 206.

⁴⁴ Харьковский календарь на 1905 г. Харьков, 1905. С. 187.

⁴⁵ Харьковский календарь на 1900 г. Харьков, 1900. С. 11, 180.

⁴⁶ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків, 2007. С. 222.

⁴⁷ Список домовладельцев г. Харькова на 1909 г. Харьков, 1909. С. 296; Список домовладельцев г. Харькова. Харьков, 1901. С. 444.

⁴⁸ Реклама // Южный край. 1900. 27 ноября.

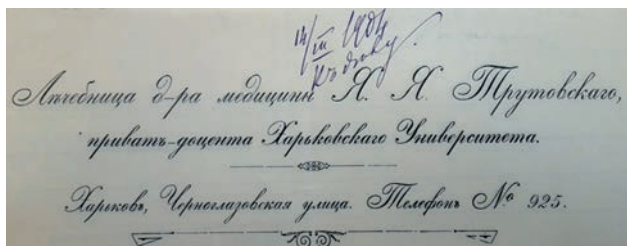

Фото 2. Бланк лікарні Я.Я. Трутовського

Місцева періодика свідчить, що відкриття закладу стало подією в житті громади міста. Освячення клініки відбулося опівдні 27 листопада 1900 р. в присутності губернатора гофмейстера Г.А. Тобізена, губернського предводителя дворянства, багатьох професорів, лікарів та інших запрошених осіб.

Новопобудована споруда розміщувалася у великому саду, площа якого складала близько 700 квадратних сажнів, завдяки чому шум з вулиці не досягав лікарні. У будівлі було 2 кухні, одна – для приготування їжі хворим, інша – для службовців, пральня, окремі приміщення для чоловічої та жіночої прислуги, а також морг. На нижньому поверсі розміщувалися 14 кімнат для буйних хворих та 4 ізолятори для особливо неспокійних, їдальня, чоловіча та жіноча зали, дві ванних кімнати. На верхньому поверсі було 16 кімнат для спокійних та нервових хворих, вітальня, їдальня і зала для жінок, чоловіча їдальня та зала, 2 ванні кімнати, 2 веранди – чоловіча та жіноча. Лікарня на обох поверхах будувалася за коридорною системою. Практикувалися денні та нічні чергування з постійним черговим лікарем. Планувалося також у майбутньому влаштувати в саду окремі приміщення для бажаючих, а також школу наглядців при лікарні. Клініка обігрівалася нагрітим повітрям, а освітлювалася електрикою. Для хворих планувалося пристосувати електричні машини, душі тощо. Для розваг передбачалися гімнастика, більярд, садові та інші роботи, бібліотека та читальня.

Печатка лікарні

Будівля була розрахована на постійний догляд за 40 хворими⁴⁹. Багато це чи мало? Це показник, співставимий із харківською психіатричною лікарнею І.Я. Платонова, яка за кількістю пацієнтів посідала третє місце серед приватних закладів в імперії⁵⁰. Місце, де б хворий міг сховатися та зашкодити собі, не було. Відразу ж до лікарні поступили 12 осіб, відправлені туди родичами⁵¹. Це при тому, що заклад був аж ніяк не з дешевих, адже плата за утримання, лікарський догляд та лікування складала від 75 рублів на місяць⁵² при заробітку більшості містян у 25-50 рублів⁵³. Тим не менш, до лікарні потрапляли гімназисти, дворяни, міщани, купці, чиновники, іноземці, почесні громадяни, чиновники, селяни, козаки тощо. Щодо кожного хворого суворо перевіряли законність їх запроторення до божевільні⁵⁴, бо випадки бували різні. Головним критерієм була можливість вносити доволі високу платню, і цим могли скористатися несумлінні родичі, аби позбутися особи, яка з тієї чи іншої причини завжала.

У зв'язку з цим, мали місце цілі скандальні детективні історії. З них можна побачити і порядки в лікарні. Потомствений почесний громадянин І.Ф. Єнуровський скаржився на те, що його викрали двоє співробітників, заохали в ландо та доправили до лікарні Трутовського. В обличчя «хворого» ніхто не знав, та навіть не були впевнені, що взяли того, кого треба. У зловленого відібрали особисті речі та гроші.

⁴⁹ Частная психиатрическая лечебница // Южный край. 1900. 27 ноября.

⁵⁰ Альков В.А. Доктор И. Я. Платонов : дело жизни // Мир медицины и биологии. 2017. №4(62). С. 205.

⁵¹ Частная психиатрическая лечебница // Южный край. 1900. 27 ноября.

⁵² Реклама // Южный край. 1900. 27 ноября.

⁵³ Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. С. 30-31.

⁵⁴ ДАХО, ф. 4, оп. 136, спр. 839, арк. 3, 5, 7, 9, 10, 13, 16, 19-20, 24, 26, 28, 29, 36, 42, 45, 47.

Потім у нього насильно відібрали ще й костюм (аби не втік), завдали тілесних ушкоджень. Лікар М. Іссенбаум доправив його до ізолятора за жарти з прислуги. З'ясувалося, що служителів було вислано на прохання матері Єнуровського, начебто через те, що той побив братів та ганявся за нею самою. Сам Трутовський втішав хворого, що його за два тижні заберуть, та він порадить доправити його на село. Коли інший хворий спалив матрац, Єнуровський вирішив тікати та дістався до віце-губернатора, який не приймав, і, врешті, його знову піймали та посадили в ізолятор. Лікар А.М. Шехтер дозволив йому лише прогулянку в коридорі та подихати з вікна, яке в ізоляторі було зачинене. Батькові хворого тоді ж відмовили в побаченні, заявивши, що той спить. На сплячого подивитися теж не дозволили. Трутовський заявив, що з ним може бачитися лише матір, яка й помістила. Далі Єнуровського відправили до Губернської земської лікарні, звідки через 2 тижні виписали внаслідок відсутності причин для утримання. Після цього він за дорученням батька брав участь у виборах гласних Харківського повітового земства та в зібранні благодійного товариства, тож не дуже був схожий на божевільного.

Я.Я. Трутовський пояснював дивну ситуацію тим, що мати «хворого» заявила, що Єнуровський «убив» її молодшого сина, наступного дня виказала, де перебуває «хворий». Вона додала, що якщо його не візьмуть, то він уб'є її та молодших братів, що вже намагався зробити. Було внесено місячну платню – 150 рублів – та вказано, що у них в сім'ї погана спадковість, адже батько утримувався на Сабуровій дачі (неофіційна назва Харківської губернської земської лікарні, за спеціалізацією психіатричної). Мати вказала також, що син відсторонив її від торгових справ, які вів батько до хвороби, що саме по собі мало б викликати в Трутовського сумніви. Розповіла про владну поведінку сина та бійку з братами. Сам же Трутовський, коли служив ординатором в лікарні Платонова, начебто спосте-

рігав перший приступ маніакального збудження в Єнуровського-молодшого. Врешті, цей дивний та кричущий випадок залишився без наслідків. Щодо порядків у лікарні, то Єнуровський стверджував, що чергові лікарі не могли вирішувати скільки-небудь значних питань та радилися з Трутовським⁵⁵, тобто той був добрим організатором. Незважаючи на елітний статус лікарні, траплялися й більш трагічні випадки. Наприклад, 1901 р. в лікарні померла хвора, яка страждала на гостре божевілля⁵⁶. Але, звичайно, це не було масовим явищем.

Загалом, родичі розміщували в лікарні хворих з різних губерній та областей імперії, та найзначнішою частиною з Харкова та Харківщини⁵⁷. У випадку, якщо платня не вносилася, то це розглядалося як «невідповідність статутів лікарні», а хворого переводили до Харківської губернської земської лікарні⁵⁸.

1904 р. з'явилися перші господарські проблеми. Ватер-клозети були влаштовані та утримувалися погано, і звідти розповсюджувався сморід, що погано впливало на стан хворих. Але Трутовський вмів знаходити спільну мову із перевіряючими. Як вказував губернський лікарський інспектор П. Кольський, хворі ставилися до завідувача лікарні любовно, «як до батька», ніхто з них не виявляв і тіні невдоволення перебуванням в лікарні, а головні проблеми були усунені⁵⁹. Вислів інспектора сильно нагадує цитату з оповідання В.М. Гаршина «Червона квітка» (до речі, йдеться теж про харківську психіатричну лікарню, але губернську): «Жодне начальство не користується такою шаною від своїх підлеглих, якою лікар-психіатр від своїх помішаних». Можливо, він звідти й узятий.

На 1914 р. Я.Я. Трутовський продовжував завідувати лікарнею. Тоді ж місцевою владою було проведено інспекцію. Ця перевірка надає нам відомості про останні місяці його керівництва. Заклад розміщувався у великому дворі з садом у двох корпусах – одно- та двоповерховому. У двоповерховій будівлі в її лівій половині

⁵⁵ ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 515, арк. 2-8.

⁵⁶ ДАХО, ф. 4, оп. 136, спр. 839, арк. 50.

⁵⁷ ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 26, арк. 1-102.

⁵⁸ ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 706, арк. 1-8.

⁵⁹ ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 54, арк. 1, 5.

розміщувалися чоловіки – на першому поверсі психіатричні, на другому – нервові. У правій половині так само розміщувалися жінки. Між половинами розташовувалася велика загальна передня зі сходами, приймальними Трутовського та чергового лікаря, очікувальнею. Кожне відділення являло собою широкий довгий коридор, на початку та в кінці якого розташовувалися великі їдальні, а уздовж – палати. У жіночому відділенні їх було 17, чоловічому – 16. У кожному з відділень була ванна та клозети, а також по 4 ізолятори для буйних. Розміри палат складали 24-30 квадратних аршин. На верхньому поверсі була велика кімната для загального табльдоту (спільного прийому їжі), кімната для «електризації» хворих. При відділеннях були також приміщення для фельдшерів та фельдшерниць. Кухня та кімната для прислуги були влаштовані в сухому та теплому підвальному поверсі, там само був ізольований морг. Дана будівля мала центральне калориферне опалення. Менша будівля містила кімнати для лікаря, їдальню та три великі палати на 40 квадратних аршин кожна, ванну кімнату, клозети, передню та приміщення для прислуги. Були також окремі приміщення для тих, хто проходив обстеження, та для хворих «дефективних», за тогочасною термінологією, дітей.

У результаті перевірки було визнано, що лікарня була пристосованою для нервових та психічних хворих, достатньо устаткованою, у наявності було багато світла та повітря, електричне освітлення. У великій будівлі можна було розміщувати до 40 хворих, а в меншій – до 10. 1914 р. при лікарні було облаштовано ще й водолікарню, яка приймала як стаціонарних, так і амбулаторних хворих⁶⁰. Тобто, у порівнянні з попередніми даними, умови для надання медичної допомоги покращилися.

Серед співробітників лікарні Трутовського було багато євреїв, що не дуже в'яжуться з етalonним образом українського націоналіста, тим більше тогочасного, як антисеміта. Приміром, лікарями працювали Е. Шехтер⁶¹ та М. Іссенбаум⁶². Або ж Аркадій Гейманович (Павлович) Рапопорт, майбутній наступник Трутовського. У березні 1904 р. він приступив до завідування психіатричними відділеннями лікарні, а до того проживав у Катеринославі, де працював постійним епідемічним лікарем. Відповідно до формуляра, Рапопорт народився 7 жовтня 1876 р., був іудеєм із купців, неодружений, закінчив Харківський імператорський університет 1902 р. та отримав диплом № 17834, не мав чинів та нагород, хоча й перебував у запасі армії, а на посаді епідемічного лікаря мав права державної служби⁶³.

Що до пам'ятних місць, то місце свого проживання Я.Я. Трутовський змінював не так часто. 1900 р., на час відкриття власної лікарні, він проживав на вул. Пушкінській, 26, у центрі міста⁶⁴. 1901 р. переїхав на вул. Ветеринарну, 18⁶⁵. 1905 р. він остаточно влаштовується на вул. Черноглазівській, 7, а в сусідньому будинку № 9 щоденно приймав пацієнтів з нервовими та душевними хворобами з 4-ї до 6-ї вечора⁶⁶. Власне, це й є адресою його приватного закладу. Відповідно до довідника «Увесь Харків», на 1913 рік йому належали будинки №№ 7 та 9 на лівому боці вулиці, навпроти яких розташовувався особняк М.А. Гельфериха. Разом із лікарем проживала також його донька Ксенія. 1913 р. доктор Трутовський переїхав на Миколаївську вул., 18⁶⁷.

Востаннє Я.Я. Трутовський згадується в «Харківському календарі» за своїм місцем проживання 1914 р. (укладався календар 1913 р.⁶⁸), а як приват-доцент 1915 р. (укладався 1914 р.⁶⁹).

⁶⁰ ДАХО, ф. 4, оп. 175, спр. 376, арк. 1-7.

⁶¹ ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 26, арк. 37.

⁶² ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 515, арк. 3.

⁶³ ДАХО, ф. 4, оп. 146, спр. 179, арк. 1-11.

⁶⁴ Харьковский календарь на 1900 г. – Харьков, 1900. – С. 234.

⁶⁵ Харьковский календарь на 1901 г. – Харьков, 1901. – С. 11.

⁶⁶ Харьковский календарь на 1905 г. – Харьков, 1905. – С. 191.

⁶⁷ Весь Харьков на 1914 год (справочная книга). – Харьков, 1913. – без паг.

⁶⁸ Харьковский календарь на 1914 г. – Харьков, 1914. – С. 65.

⁶⁹ Харьковский календарь на 1915 г. – Харьков, 1915. – С. 72.

Наступного 1916 року він вже не зустрічається в жодному з випадків⁷⁰, але пам'ятаємо, що це ситуація станом на 1915 р. У довіднику «Увесь Харків» 1915 р., виданому 1914 р., вказано, що директором лікарні був вже його колишній співробітник А. П. Рапопорт, а Трутовський згадується також лише як приват-доцент, причому, вже не згадується в списку жителів, а за колишньою адресою в будинку № 18 по Миколаївській вул. жила вже інша людина. Тим не менш, будинки №№ 7 та 9 на Чорноглазівській вулиці все ще були записані на нього⁷¹ (така ж ситуація була і наступного року). Утім, це можна пояснити інерцією та недостатньо оперативним оновленням даних. У тому ж виданні на 1916 р. (укладалося 1915 р.) Трутовського вже не було і в списку міських лікарів, а його донька проживала за адресою вул. Спархіяльна, 5⁷². Таким чином, можна стверджувати, що Я.Я. Трутовський проживав у Харкові з 1885 по 1914 р. Найбільш вірогідна причина зникнення відомостей – хвороба, яка спіткала 47-річного лікаря, внаслідок чого він втратив працездатність та невдовзі помер. У каталозі Російської національної бібліотеки дата смерті вказана точно – це 1914 р.

Так чи інакше, після відходу Я.Я. Трутовського від справ, якість надання медичної допомоги в його клініці «посипалася», хоча заклад ще довго називали за його іменем. У клініці, якою завідувала дружина померлого 1914 р. А.П. Рапопорта (не мала жодної медичної освіти⁷³), у великій кількості розвелися клопи. Священик Ф. Єфімов, донька якого туди потрапила, скаржився, що хворі не могли спати через комах. Харчування було незадовільним, зникали цінні речі, зокрема, золота обручка хворої. Не віддали навіть усієї білизни, хоча розписку з батька хворої про це взяли. Пробувши в лікарні 2 місяці, пацієнтка втратила 14 фунтів. Догляд та умови навіть губернської земської лікарні характеризувались священиком як значно кращі. Різниця в оплаті теж була значною, якщо за утримання доньки в лікарні Рапопортів брали 210 крб. на

місяць, то в губернській – 40 (вочевидь, мається на увазі платний пансіон). Приватні лікарі відмовляли родичів від розміщення хворих в земській лікарні⁷⁴, і це не дивно, бо лишилися б без роботи. Даний кричущий випадок непоодинокий. 1917 р. невідомий внаслідок нерозбірливо написаного прізвища прапорщик поскаржився на антисанітарію та велику кількість клопів, що непокоїли хворих. До листа було додано кілька зловлених комах. Як визначила перевірка тогочасного стану лікарні, стіни потребували побілки та замазки, знайшли і клопів у матрацах та м'яких меблях, а також погану вентиляцію та переповненість. Хворі розміщувалися і в коридорах, а в маленьких кімнатках було скупчено по 4 особи. Клозет знову виявився огидно брудним, як і 1904 р. У чоловічому відділенні ще й було недостатнє освітлення⁷⁵.

Ставлення до середнього та молодшого персоналу також викликало невдоволення. 1917 р. в скарзі, написаній служителями та сиділками, йшлося про тяжкі умови праці, розміщення в сирому та заразному підвалі, погане харчування, побиття, образи, малу платню, звільнення тих, хто вимагав справедливості. У результаті було призначено перевірку за участі міського лікаря А.М. Попова та санітарного Р.М. Розенберга. Делегати зі службовців підтвердили, що завідувач госпчастиною Теофіл Гейманович Рапопорт, брат покійного власника, дійсно бив служницю, факт звільнень також було підтверджено, а фельдшери називали прислугу «сволотою» та «ідіотами», били по руках.

Зауважимо, що навесні 1917 р., коли відбувалися події, службовців було 44 на 52 хворих, причому при хворих безпосередньо 36, головно жінки. Чергували в дві зміни по 12 годин. Чоловікам платили 15-20 рублів, жінкам – 12-15, що зовсім небагато. Вранці годували чаєм, хлібом та оселедцями, в обід давали борщ, м'ясо та рибу, кашу, ввечері – чай, борщ чи суп. Їжа за результатами перевірки дійсно виявилася належної якості, на відміну від усього іншого.

⁷⁰ Харьковский календарь на 1916 г. – Харьков, 1916. – разд. паг.

⁷¹ Весь Харьков на 1915 год (справочная книга). Харьков, 1914. Ст. 91, 158, 173.

⁷² Весь Харьков на 1916 год (справочная книга). Харьков, 1915. Ст. 317.

⁷³ ДАХО, ф. 4, оп. 183, спр. 234, арк. 2.

⁷⁴ ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 861, арк. 6.

⁷⁵ ДАХО, ф. 4, оп. 183, спр. 541, арк. 1, 7-9.

Проблема із розміщенням у сирому підвалі теж підтвердилася. Недостатньою виявилася кількість ліжок, коли прислуга спала по двох. Клозет вже традиційно утримувався в огидному незадовільному стані, дістатися до нього, не заляпавшись, було неможливо⁷⁶.

Уперше в лікарні трапилася й нечувана раніше подія – самогубство хворого з використанням вогнепальної зброї. Його здійснив 22-річний нервовий студент Г.О. Ярош. До лікарні він звернувся самостійно, але якихось проблем із психікою лікарі не знайшли, лише помітили неврастєнію. Його, як спокійного, помістили в жіноче нервове відділення. Доктор А.К. Ган на консилиумі підтвердив діагноз. Хворому були приписані ванни через день, миш'як та кофеїн під шкіру, мангль-душ щодня, вібраційний масаж спини, світлові ванни та гальванізація хребта. Студент дуже непокоївся через своє здоров'я та весь час звертався до лікарів із найменшого приводу. Він, як і всі нервові хворі при глузді, мав право безперешкодного виходу з лікарні, не один раз ходив до міста та повертався вчасно. Втім, одного разу, після повернення з міста, він попрямував до роздягальні водолікарні та застрелився з «Нагана» в область серця. Завідувач лікарні доктор А.П. Рапопорт та ординатор Г.Х. Нігголь надали йому першу допомогу. Про випадок було

негайно сповіщено владу та викликано спеціалістів-хірургів. При огляді речей Яроша револьвера не знайшли, вочевидь, хтось із співробітників його завбачливо позбувся. З'ясувалося, що зброю самогубець приніс з дому, йому її подарував загиблий на війні товариш. Він і сам хотів записатися добровольцем, але батько заборонив⁷⁷.

У роки революції згадки про колишню лікарню Трутовського зникають. Лише 1921 р., за часів НЕПу, на вул. Черноглазівській, 5 (вочевидь, мала місце зміна нумерації) знову розміщувалася приватна лікарня для нервових та душевних хворих докторів В.А. Жданова та Ф.А. Гуревича⁷⁸, але якоїсь тяглості між нею та попереднім закладом не встановлено.

Таким чином, Я.Я. Трутовський був представником верстви успішних лікарів-підприємців, опозиційно налаштованим українофілом, який відійшов врешті від політичної діяльності, зосередившись на бізнесі та кар'єрі лікаря-психіатра. Рубіжним у цьому плані в його житті став розгром харківського осередку Братства тарасівців 1893 р. Врешті, за обома вказаними напрямками він досяг успіху, однак виявилось, що порядки в його сучасній зразковій приватній лікарні трималися виключно на ньому, що й призвело до її колапсу після відходу Трутовського від справ.

References

Alfavitnyi spisok studentov Imperatorskogo khar'kovskogo universiteta na osennee polugodie 1887 goda (1887) [Alphabetical list of students of the Imperial Kharkov University for the autumn semester of 1887]. Kharkov : Universitetskaya tipografiya. [in Russian]

Alkov, V. A. (2017) Doktor I. Ya. Platonov : delo zhizni [Doktor I. Ya. Platonov : Res of Life]. *Mir meditsiny i biologii*. №4(62). 204-209. [in Russian]

Chastnaya psikiatricheskaya lechebnitsa (1900) [Private psychiatric hospital]. *Yuzhnyi krai*. 27 of November. [in Russian]

Chornii, D. M. (2008) *Mista Livoberezhzhya Ukraïni naprikintsi 19 – na pochatku 20 st.* [Cities of the Left Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries.] (*Extended abstract of Doctoral thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian]

Finkelshtein, E. A. (1955) *Vasilii Yakovlevich Danilevskii* [Vasily Yakovlevich Danilevsky]. M.-L. : AS USSR Publishing. [in Russian]

Khar'kovskii kalendar' na 1900 g. (1900) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]

Khar'kovskii kalendar' na 1901 g. (1901) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]

Khar'kovskii kalendar' na 1905 g. (1905) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]

Khar'kovskii kalendar' na 1907 g. (1907) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]

⁷⁶ ДАХО, ф. 4, оп. 183, спр. 234, арк. 2-3.

⁷⁷ ДАХО, ф. 4, оп. 180, спр. 307, арк. 1-6.

⁷⁸ Весь Харьков на 1922 год (справочная книга). Харьков, 1921. С. 68.

- Khar'kovskii kalendar' na 1914 g.* (1914) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]
- Khar'kovskii kalendar' na 1915 g.* (1915) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]
- Khar'kovskii kalendar' na 1916 g.* (1916) [Kharkov calendar for 1900] Kharkov : Khar'kovskii gubernskii statisticheskii komitet. [in Russian]
- Kudelko, S. M. (2014) Ocherk istorii razvitiya psikhatrii v Khar'kovskom klassicheskom universitete [Essay on the history of psychiatry development at the Kharkov Classical University]. *Psikhatriya, nevrologiya ta medichna psikhologiya*. Issue 1. T. 1. 88-93. [in Russian]
- Naumov, S. O. (1999) Bratstvo tarasivtsiv [Brotherhood of Taras]. *Ukraïns'kii istorichnii zhurnal*. № 5. 36-44. [in Ukrainian]
- Naumov, S. O. (2006) *Ukraïns'kii politichnii rukh na Livoberezhzhi (90-ti rr. 19 st. – lyutii 1917 r.): Monografiya* [Ukrainian Political Movement on the Left Bank (90s of 19th century – February 1917): Monograph]. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian]
- Naumov, S. O., Posokhov, S. Yu. (2005) Kharkivs'kii universitet u suspil'no-politichnomu rusi drugoi polovini 19 – pochatku 20 st. [Kharkov University in the social and political movement of the second half of the 19th to the early 20th century]. *Ukraïns'kii istorichnii zhurnal*. № 1. 56-70. [in Ukrainian]
- Petryuk, P. T. (1996) Pavel Ivanovich Kovalevskii — izvestnyi otechestvennyi psikhiatr [Pavel Ivanovich Kovalevsky, a famous domestic psychiatrist]. *Istoriya Saburovoi dachi. Uspekhi psikhatrii, nevrologii, neirokhirurgii i narkologii: Sbornik nauchnykh rabot Ukrainського NII klinicheskoi i eksperimental'noi nevrologii i psikhatrii i Khar'kovskoi gorodskoi klinicheskoi psikhiatricheskoi bol'nitsy № 15 (Saburovoi dachi)* / Ed. by I. I. Kut'ko, P. T. Petryuk. Kharkov, 1996. T. 3. 57-61. [in Russian]
- Publichnaya lektsiya (1910) [Public lecture]. *Yuzhnyi krai*. 28 of January. [in Russian]
- Reklama (1900) [Advertisement]. *Yuzhnyi krai*. 27 of November. [in Russian]
- Robak, I. Yu. (2007) *Organizatsiya okhoroni zdorov'ya v Kharkovi za impers'koï dobi (pochatok 18 st. – 1916 r.)* [Organization of health care in Kharkov during the Imperial age (from the beginning of the 18th century till 1916)]. Kharkiv : KhDMU. [in Ukrainian]
- Robak I., Demochko G. (2013) *Medichne kraeznavstvo: vitoki, mistse, perspektivi* [Medical regional studies: origins, place, perspectives] // *Vseukraïns'ka naukova konferentsiya «Istorichni regioni Ukraïni: minule ta suchasnist'»*. Kharkiv. 17-19. [in Ukrainian]
- Rodoslovnaya kniga potomstvennykh dvoryan Khar'kovskoi gubernii* (2010) [Pedigree book of hereditary noblemen of the Kharkov province]. Kharkov: Khar'kovskii chastnyi muzei gorodskoi usad'by. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok, izdannyi po vysochaishemu ego imperatorskago velichestva povelenu na 1893 god (Po svedeniyam k 15 maya 1893 g.)* (1893) [Russian medical list, issued according to his Imperial Majesty's highest order for 1893]. SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok, izdannyi po vysochaishemu ego imperatorskago velichestva povelenu na 1900 god (Po svedeniyam k 1 maya 1900 g.)* (1900) [Russian medical list, issued according to his Imperial Majesty's highest order for 1900]. SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok, izdannyi po vysochaishemu ego imperatorskago velichestva povelenu na 1901 god (Po svedeniyam k 1 fevralya 1901 g.)* (1901) [Russian medical list, issued according to his Imperial Majesty's highest order for 1901]. SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok, izdannyi po vysochaishemu ego imperatorskago velichestva povelenu na 1907 god po svedeniyam k 15 maya 1907 goda* (1907) [Russian medical list, issued according to his Imperial Majesty's highest order for 1907]. SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok, izdannyi po vysochaishemu ego imperatorskago velichestva povelenu na 1908 god po svedeniyam k 1 maya 1908 g.* (1908) [Russian medical list, issued according to his Imperial Majesty's highest order for 1908] SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok, izdannyi po vysochaishemu ego imperatorskago velichestva povelenu na 1914 god po svedeniyam na 1 maya 1914 g.* (1914) [Russian medical list, issued according to his Imperial Majesty's highest order for 1914] SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]
- Rossiiskii meditsinskii spisok: spiski vrachei, veterinarov, zubnykh vrachei, farmatsevtov i aptek na 1916 god* (1916) [Russian medical list. Lists of doctors, veterinarians, dentists, pharmacists, and pharmacies for 1916]. SPb. : Tip. Min-va vnutr. del. [in Russian]

Spisok domovladel'tsev g. Khar'kova (1901) [List of Kharkovian homeowners]. Kharkov : Tipografiya i Litografiya N.V. Petrova. [in Russian]

Spisok domovladel'tsev g. Khar'kova na 1909 g. (1909) [List of Kharkovian homeowners on 1909] Kharkov : Pечатnoe delo. [in Russian]

Spisok studentov i storonnikh slushatelei Imperatorskogo khar'kovskogo universiteta na 1886-1887 akademicheskii god (1886) [List of students and listeners of the Imperial Kharkov University for the 1886-1887 academic year]. Kharkov : Universitetskaya tipografiya. [in Russian]

Trutovskiy, Ya. Ya. (1892) *Epilepsiia, proiavliaiushchaisia pod vliianiem zvukovykh razdrazhenii* [Epilepsy which is caused by sound stimuli]. Kharkov : Tip. I. M. Varshavchika. [in Russian]

Trutovskiy, Ya. Ya. (1893) *K ucheniiu ob ostroi ili sidengamovskoi khoree* [On the doctrine of acute or Sydenham's chorea]. St. Petersburg : Tip. M. M. Stasiulevicha. [in Russian]

Trutovskiy, Ya. Ya. (1893) *K ucheniiu o fiziologicheskom deistvii chastykh elektricheskikh udarov na serdtse, nervy i muskuly* [On the study of the physiological effects of frequent electric shocks on the

heart, nerves, and muscles]. Kharkov : Tip. A. Darre. [in Russian]

Ves' Khar'kov na 1914 god (spravochnaya kniga) (1913) [All of Kharkov for 1914 (reference book)]. Kharkov : Elkin. [in Russian]

Ves' Khar'kov na 1915 god (spravochnaya kniga) (1914) [All of Kharkov for 1915 (reference book)]. Kharkov : Elkin. [in Russian]

Ves' Khar'kov na 1916 god (spravochnaya kniga) (1915) [All of Kharkov for 1916 (reference book)]. Kharkov : Elkin. [in Russian]

Ves' Khar'kov na 1922 god (spravochnaya kniga) (1921) [All of Kharkov for 1921 (reference book)]. Kharkov : Vseukrekspechat'. [in Russian]

V pol'zu «Kapli moloka» (1910) [In favor of the "Drop of Milk"] // *Yuzhnyi krai*. 15 of January. [in Russian]

Zinchuk, M. Yu. (2011) *Evolutsiya poglyadiv Shkoli «Annaliv» na sutnist' ta osoblivosti doslidzhennya povsyakdennya* [Evolution of the views of the School of Annals on the essence and peculiarities of everyday life studying]. *Visnik KhNU imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriya»*. № 982. 21-30. [in Ukrainian]

**Музейництво
в Україні: історія
та проблеми
сучасного розвитку**

УДК 37.013: 069

Руслана Маньковська (Київ)

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України
E-mail: ruslana_man@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4581-2128

Музейна педагогіка: інноваційна технологія інтелектуального розвитку

У статті висвітлюється проблема розвитку музейної педагогіки як освітньо-музейної технології для інтелектуального розвитку підростаючого покоління, простежено формування музейних підходів до навчального процесу в історичному контексті та, через зіставлення зарубіжного і українського досвіду, виділено особливості взаємодії освітньої та музейної галузей в Україні. Приділено увагу сучасним формам та методам освітньо-виховного процесу в музейному середовищі, актуальним освітньо-музейним проектам і перспективам музейної педагогіки.

Ключові слова: музей, музейна педагогіка, музей навчального закладу, освітньо-музейний процес, музейна культура, «людина музейного типу», музейний педагог.

Ruslana Mankovska (Kiev)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Leading Researcher Officer department of History
of Ukraine second half of the twentieth century
National Academy of Sciences of Ukraine Institute
of History of Ukraine
E-mail: ruslana_man@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4581-2128

Museum pedagogy: innovation technology of intellectual development

The article deals with the problem of the development of museum pedagogy as an educational and museum technology for the intellectual development of the younger generation. It traces the formation of museum approaches to the educational process in the historical context and, by comparing foreign and Ukrainian experience, the article highlights the interaction between the educational and museum branches in Ukraine. Also, the attention is paid to modern forms and methods of educational process in the museum environment, current educational and museum projects and perspectives of museum pedagogy.

The urgency of examining the problem is caused by the growing social role of museums as a socio-cultural institute, the importance of developing the theoretical foundations of museum pedagogy as a scientific discipline, the emergence and implementation of special museum-educational programs for the younger generation and the formation of museum culture. As an educational-museum model of the educational process, museum pedagogy applies systematic, visual, scientific and accessible pedagogical principles. An important place in the article is given to museums in an educational institution, which can be considered as a creative laboratory for personality development. It is emphasized that the system synergy of the educational and museum space modernizes the educational process.

In modern conditions, museum pedagogy is a part of the activity not only of museums and educational institutions, but it penetrates gradually into scientific establishments, state institutions and public organizations.

The author considers the educational and cultural project on museum pedagogy introduced by the local authorities of Kyiv, the Kyiv Mala Academy of Student Youth and the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine. Its purpose is to realize the pedagogical potential of museums in the educational space of Kyiv, by means of museum pedagogy to effectively influence the educational process, to promote the creative abilities of student youth, to form a modern personality as a “man of the museum type” in the conditions of the museum environment.

Key words: museum, museum pedagogy, museum of an educational institution, educational and museum process, museum culture, “man of the museum type”, museum teacher.

Останнім часом під впливом новітніх тенденцій у розвитку музейництва спостерігається збільшення уваги громадськості до музею, значно зросла його роль у суспільному житті. Як невід’ємна складова соціокультурного простору, музей тісно пов’язаний з питаннями удосконалення духовних засад суспільства, утвердження його гуманістичних цінностей, сприяє широкій інтеграції національної спадщини в культурний простір світового співтовариства. Музею належить відповідальна місія у формуванні національної свідомості, подоланні духовної ентропії та нецінювання морально-етичних принципів, а також у вихованні ввідростаючого покоління дбайливого ставлення до історії, народних традицій та природи краю.

Музейний заклад є дієвим інструментом розвитку соціокультурних процесів, а його освітньо-виховний потенціал досі не використаний в повному обсязі. Завдання музею співпадають із стратегічним напрямом розвитку сучасної освіти, формування її інноваційної моделі з пріоритетом розвитку освіченої та творчої особистості. Реформування української освітньої системи, яка ґрунтується на принципах гуманізації освіти та зв’язку освітніх знань з оточуючим світом учня, особливо загострило питання щодо нових підходів до організації і змісту навчально-виховної діяльності, а також активізувало взаємодію навчальних закладів та музеїв як суспільних інститутів з формування особистості та розвитку її творчих здібностей, вироблення здатності до само-

стійних суджень і оцінок, навичок критичного мислення.

Важливе місце у вирішенні актуальних завдань освітньої та музейної галузей посідає один із перспективних міждисциплінарних напрямів сучасної музеології та педагогіки – музейна педагогіка, що вирішує проблеми залучення учнівської молоді до інтелектуальних практик та дослідницької діяльності засобами музейної експозиції з використанням інформаційних технологій. Музейна педагогіка поряд із традиційними формами роботи розвиває нові напрями діяльності, накопичено значний досвід з музейної психології, арт-терапії, роботи з молоддю та людьми похилого віку і з особливими потребами. Музейна педагогіка сформувала перспективний та ефективний освітньо-музейний модуль інтелектуальних перетворень особистості¹.

Музейна проблематика все більше привертає увагу не лише фахівців галузі, але й істориків, культурологів, соціологів, педагогів, усіх тих, кого цікавлять наукові дослідження пов’язані із соціо-культурною сферою. Останнім часом чітко виокремлюється актуальний міждисциплінарний напрям – музейна педагогіка, який поступово заповнив, окрім музейно-освітнього, широкий соціокультурний простір, зацікавив державні структури. Серед українських дослідників провідне місце займають ґрунтовні напрацювання музеєзнавців Ю. Омельченка, О. Караманова, Л. Гайди², вчені А. Григор’єва, О. Ярошенко, Г. Марюхно, Т. Белофастова, Ю. Ключко, О. Міхно, Н. Отрох торкаються принципів, методів та засобів музейної педагогіки, її освітньо-виховних та комунікаційних можливостей, особливостей діяльності музеїв

¹ Маньковська Р. В. Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ– початку ХХІ століть. Львів: Простір М, 2016. С. 183–185.

² Омельченко Ю.І. Шкільні музеї / Ю.І. Омельченко. К.: Радянська школа, 1981. 128 с.; Караманов О. В. Музейна педагогіка в контексті багато-культурного освітнього середовища в Україні / О. В. Караманов // Шлях освіти. 2012. № 2. С. 8–11; Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Л. А. Гайда. К.: Шк. світ, 2009. 128 с. (Бібліотека «Шкільного світу»); її ж, Музейно-педагогические центры Украины: опыт и перспективы развития / Л. А. Гайда // Вопросы музеологии. 2012. № 2 (6). С. 179–186.

у навчальних закладах³. Питання взаємодії музею і школи, особливості освітньо-виховної діяльності закладів художньо-мистецького профілю, методичні розробки з музейної педагогіки, а також з педагогічного краєзнавства, досвід зарубіжних колег розглядають у своїх дослідженнях педагоги Л. Масол, В. Рагозіна, І. Ласкій, Л. Гуріна, Т. Рудько, Т. Ткаченко, Д. Щербак, О. Степанок, А. Наєждіна, О. Класова, О. Юрченко, Г. Поліщук, С. Піскун, О. В. Валенкевич⁴.

Значний доробок з історії, теорії та сучасних проблем музейної педагогіки складають праці зарубіжних дослідників, зокрема музеєзнавців Р. Ромедера, А. Кунца, В. Клаузевіца, Е. Гохстрат, А. Гейна, Л. Норріс, Р. Тісдейла, російських фахівців А. Разгона, Є. Ванслової, Б. Столярова, М. Юхневич⁵.

Значна частина історіографічного поля музеології належить музейній педагогіці. Актуальність проблематики обумовлена зростанням суспільної ролі музеїв як соціокультурних інститутів, незавершеністю процесу формування музейної педагогіки як наукової дисципліни, важливістю розробки її теоретичних засад, появою та реалізацією спеціальних музейно-освітніх програм для підростаючого покоління. Освітньо-виховні можливості музейної педагогіки в діяльності музеїв та навчальних закладів набувають особливої ваги і потребують подальшого всебічного вивчення.

Однією з передумов формування музейної педагогіки виступає поліфункціональність музею. Його освітньо-виховну, рекреаційну, комунікативну, репрезентативну, інформаційну, естетичну функції актуалізує підхід до музею як соціального інституту, врахування у його діяльності суспільних потреб, впливу музею на суспільні процеси, ставлення різних соціальних груп до музею, їх ціннісні орієнтації. Це сприяло оформленню суміжної наукової дисципліни – музейної соціології, витоки якої сягають кінця ХІХ – початку ХХ ст. з виділенням просвітницької ролі музею та появою публічних музейних закладів.

Основний вектор музейної соціології спрямований на відвідувача. Щоб глядачі всебічно опанували музейні збірки, а експозиційна робота була ефективною, музейникам необхідно глибоко досліджувати свою аудиторію, визначити її базові знання, навички, вікові особливості, уподобання тощо. Виділяють три категорії відвідувачів: дослідники, які у своїй роботі використовують музейні фонди та бібліотеку; навчально-освітня аудиторія, зацікавлена специфічною інформацією для пізнавально-освітніх цілей; відвідувачі, для яких музей є формою відпочинку. Вивчення й аналіз музейної аудиторії відбувається за різними параметрами. Ефективний вплив музею на формування світогляду аудиторії можливий, коли враховується тематична зацікавленість відвідувачів музейною інформа-

³ Григор'єва А. П. Свята спадщина (Огляд музеїв Житомирщини при навчальних закладах системи МОН України) / А. П. Григор'єва // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. 2005. Т. 33. С. 59–64; Марюхно Г. В. Ярошенко О. Ю. Організатору музейної справи в закладах освіти. Методичні рекомендації / Г. В. Марюхно, О. Ю. Ярошенко. Полтава, 2004. 117 с.; Міхно О. Спадщина Василя Сухомлинського у виставковій діяльності Педагогічного музею України / О. Міхно // Збірник матеріалів ІХ Міжнародної наук.-практ. конф. і ХХІІІ Всеукр. пед. читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Щоб у серці жила Батьківщина» (м. Луцьк, 15–16 вересня 2016 р.) / Упор. О. Сухомлинська, П. Олешко. Луцьк: Надстир'я, 2016. С. 194–198; Отрох Н. В. Інноватика в музейній педагогіці // Педагогічні науки. Зб. наук. праць. Вип. 118. К., 2014. С. 173–181.

⁴ Масол Л. М. Мистецтво: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л. М. Масол. Х.: Фоліо, 2016. 240 с.; Ласкій І. Курс «Музейна педагогіка»: особливості взаємодії школи і музею / І. Ласкій // Мистецтво та освіта. 2009. № 3. С. 27–30; Поліщук Г. Екскурсійний метод навчання // Рідна школа. 2004. № 9. 80 с.; Щербак Д. Розвиток музейної педагогіки // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2010. № 20. 29 с.; Піскун С. А. Педагогічне краєзнавство в організації навчально-виховного процесу вищої школи. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2067/1/ghdruiohdi.pdf>; Валенкевич О. В. Культурно-освітні засади діяльності чеських музеїв (на прикладі «Наукового центру «Техманія» у місті Пльзень») // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. 2017. Вип. 3. С. 39–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2017_3_9

⁵ Гохстрат Елс, Гейн Анемарі Велс. Теорія навчання Девіда Колбі в музеї. К.: Музейний простір, 2015. 96 с.; Норріс Лінда, Тісдейл Рейні. Креативність у музейній практиці / пер. з англійської А. Коструби, Г. Кузьо, О. Омельчук, Є. Червоного. К.: Видавець Чередниченко А. М., 2017. 192 с.; Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: учебн. пособие / Б. А. Столяров. М.: Высш. школа, 2004. 216 с.

цією. Для налагодження тісного контакту з аудиторією музейники звертають пильну увагу на її потреби та мотиви відвідування музею, тоді й вибудовується конструктивний діалог.

Вирішення завдань сучасної музейної комунікації базується на міждисциплінарному підході й потребує залучення музеєзнавчих, педагогічних, соціологічних та психологічних методів дослідження. Зрештою результативність музейної комунікації залежить не лише від фахового рівня музейника, який веде діалог з відвідувачами, але й від вміння його налагодити тісний контакт. Методи та засоби впливу музеїв на різні категорії відвідувачів, взаємодія музейних установ із іншими суспільними інституціями перебувають у полі зору музейної педагогіки, яка допомагає застосовувати інноваційні педагогічні технології для інтеграції музейництва в процес творчого розвитку та виховання особистості⁶. Сучасна музейна педагогіка спрямована на дієву взаємодію музею та суспільства, зокрема молодіжного його сектора, встановлення тривалих і різноманітних контактів з відвідувачами, залучення їх до поповнення та вивчення музейних збірок.

Основним змістом музейної педагогіки є заурення особистості у спеціально організоване предметно-просторове музейне середовище, яке включає твори мистецтва, пам'ятки природи, історії тощо. Тому музейна комунікація розглядається як процес передачі культурних значень і змістів через музейний предмет і сприйняття інформації відвідувачами⁷. Нерозривний зв'язок музейної комунікації та музейної педагогіки здійснюється через розгортання експозиційно-виставкової діяльності, підготовку тематичних екскурсій та лекторіїв, організацію музейних клубів та просвітницьких програм.

Музейна педагогіка, як наукова дисципліна, розглядає музей як освітню систему, пов'язуючи

воєдино музеєзнавство, педагогіку та психологію. Через свій міждисциплінарний характер музейна педагогіка оперує категоріями музеєзнавства та психолого-педагогічних дисциплін. Це поняття введено в обіг на початку ХХ ст. в Німеччині. Спочатку воно розумілося як напрям музейної роботи з молоддю. Як галузь знань та досліджень, музейна педагогіка почала формуватися з 60-х років ХХ ст., а її предметом стали культурно-освітні складові музейної комунікації.

Як відомо, основи музейної педагогіки були закладені в другій половині ХІХ ст. у Німеччині природознавцем та педагогом Е. Росмеслером спільно з цілою плеядою однодумців. У 1913 р. директор гамбурзької картинної галереї Кунстхалле, мистецтвознавець Альберт Лихтварк на конференції в Мангеймі чи не вперше означив музей як освітньо-виховний заклад, порівнюючи його з університетами і академіями, та запропонував діалогову систему спілкування з відвідувачем, де музейник є посередником між відвідувачем та музейним предметом⁸. Впровадивши в практику метод «музейних діалогів», він вперше показав роль екскурсовода, який допомагає відвідувачам у спілкуванні з мистецтвом, розвиває здатність бачити та насолоджуватись мистецтвом.

Вже згодом, в 1931 р. німецький педагог Герберт Фроденталь, розвиваючи ідеї А. Лихтварка, запропонував терміни «музейна педагогіка», «музейний педагог», вперше розробив методи кута музейно-педагогічну програму проведення шкільних занять у музеї, опубліковану в книзі «Музей – Народное образование – школа», де музей розглядається як засіб навчання в школі. Цей напрям, що виявлявся в створенні музейно-освітніх центрів, розробкою та впровадженням музейних програм у навчальний процес, динамічно розвивався і отримав поширення в Німеччині, Франції, Італії, Великобританії та США⁹.

⁶ Гогиберидзе Г. М. Формирование музейной педагогики / Гогиберидзе Г. М., Чесняк М. Г. // Преподавание истории в школе. 2007. № 8. С. 3–5; Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учебное пособие / Б. А. Столяров. М.: Высшая школа, 2004. 216 с; Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: збірник наукових праць. Вип. 1. К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2009. 231 с.

⁷ Гогиберидзе Г. М. Формирование музейной педагогики. С. 9–17; Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: збірник наукових праць. Вип. 1. К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2009. 231 с.

⁸ Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учебное пособие / Б. А. Столяров. М.: Высшая школа, 2004. С. 12–19.

⁹ Музейная педагогика в начале ХХ века // Педагогика. 2013. 7 февраля. URL: <https://paidagogos.com/muzeynaya-pedagogika-chast-ii.html>

Музейна педагогіка сприймалась як інструмент формування музейної культури та освітньо-музейної моделі навчального процесу. Німецький педагог, професор Мюнхенського університету Георг Кершенштейнер прагнув поєднати знання учнів з потребами реального життя, залучаючи наочні матеріали музейних колекцій. Окремий відділ «Школа і музей» Державного музею етнографії в Берліні очолив професор історії Адольф Рейхвейн, який вбачав перспективу музейної справи у зміцненні зв'язку між музеєм і школою, запровадив спеціальні експозиції музеї-майстерні для практичних занять учнів у музеї¹⁰. У Німеччині були започатковані та отримали розвиток музейно-освітні ідеї та музейна практика зі створення навчальних програм для шкіл. Відвідування учнями музеїв стало обов'язковою складовою навчального процесу.

В Україні музейна педагогіка отримала поширення з перших десятиліть ХХ століття, сформувалась традиція екскурсійної та лекційної роботи з дитячою аудиторією. У 1920-х рр. музейник та мистецтвознавець Федір Шміт, розвиваючи досвід своїх російських колег зі створення дитячих музеїв С. Шацького, Л. Шлегера, А. Зеленка, М. Бартрама, Я. Мексина, сформував власний підхід до музею для дітей. Ф. Шміт вбачав у музеї майстерню для дітей, освітній простір для вивчення психології дитячої творчості. У 1920 р. на базі Першої художньої виставки він організував на основі дитячих робіт Музей дитячої творчості¹¹. Такий підхід дозволяв глибше пізнати особливості дитячого сприйняття навколишнього світу, їх творчу чуттєвість, а, отже, сприяти їх плідному художньому розвитку. Однак, в 1930-х рр. рух до творчого розвитку особистості не збігався з ідеологією влади, його було перервано і замінено догматами педагогіки спрямованої на формування слухняного виконавця.

Лише в 1960-х рр., коли зросла соціальна роль музеїв у суспільстві, стали помітні тенденції повернення погляду музею до відвідувачів, роботі з аудиторією почала приділятися особлива увага, музейна педагогіка отримала новий поштовх до розвитку. Теоретичні та практичні питання нової наукової дисципліни опинилися в центрі уваги науково-дослідних центрів, які почали відкриватися, головним чином, у Німеччині: Зовнішня служба державних музеїв Пруської культурної спадщини в Західному Берліні, Робоча група музейної педагогіки в Східному Берліні, Зовнішня служба Кельнських музеїв, Художньо-педагогічний центр Німецького національного музею в Нюрнберзі, Музейно-педагогічний центр в Мюнхені¹². Предмет музейної педагогіки значно поглибився, і в дискусіях провідні західнонімецькі музеєзнавці Р. Ромедер, А. Кунц, В. Клаузевиц тісно пов'язували її з дослідницькою, експозиційною, збиральною роботою¹³, ґрунтовніше почали вивчатись освітньо-виховні аспекти музейної комунікації. Обговорення фахівців щодо місця музейної педагогіки в науковому просторі були корисними для формування її як наукової дисципліни.

В Україні, яка перебувала в радянському полі комуністичної диктатури, поняття «музейна педагогіка» починає входити до наукового обігу з 1980-х рр. Публічне визнання музейної педагогіки, як важливого напрямку музейної діяльності, музеєзнавцями А. Разгоном, М. Бахтіним, Є. Конуховою, А. Ломуновою активізувало дослідницькі пошуки в даному напрямі. Музейники зосередилися на проблемах розгортання музейного діалогу та формування музейної культури відвідувачів, яка виявлялася в музейному ставленні особистості до дійсності та відображала її ціннісну систему¹⁴. Музеї започатковували нові форми роботи з учнями: лекції, екскурсійні маршрути, кружки, тематичні вечори. Зокрема, в

¹⁰ Музейная педагогика за рубежом / сост. и ред. М. Ю. Юхневич. М.: MUSEUM PRO, 1997. 73 с.

¹¹ Кардаш Н. В. Музейна педагогіка: ретроспективний аналіз // Педагогічні науки. Збір. наук. праць. Вип. 125. К., 2015. С. 49–54; Медведева Е. Б. Музейная педагогика в Германии и России: История и современность: учебное пособие / Е. Б. Медведева. М.: АПРИКТ, 2003. – 92 с.

¹² Гончарук Т. Що таке музейна педагогіка. Досвід Німеччини. URL: <http://www.gurt.org.ua/blogs/Тетяна%20Гончарук/1300/>

¹³ Гнедовский М. Б., Дукельский В. Ю. Музейная коммуникация как предмет музееведческого исследования // Музей – культура – общество; СПб. науч. тр. М., 1992. С. 24–27.

¹⁴ Столяров Б. А. Музейная педагогика: история, теория, практика: учеб. пособ. для студентов / Б. А. Столяров. М.: Высшая школа, 2004. 216 с.

той час у Державному історико-культурному заповіднику на Хортиці, як і в інших музейних закладах України, була розроблена комплексна програма «Заповідник-школі», розрахована для учнів 1-10 класів, з переліком екскурсій та лекцій відповідно до навчальних предметів¹⁵.

На початку 1990-х рр. в умовах незалежності України відбулися зміни в музейній галузі. У закладах замість політико-просвітницької роботи з її ідеологічними штампами та шаблонами розгорнулася культурно-освітня діяльність, спрямована на передачу культурних смислів, об'єктивне висвітлення історичних подій та явищ. Модернізувалися форми роботи з відвідувачами, з'явилися нетрадиційні формати музейної комунікації. Сучасні музеї і школи тісно співпрацюють у напрямку формування в молодій людині здібності працювати з першоджерелом, спостерігати за процесами матеріального світу, розвивати художньо-естетичні навички.

В Україні, де напрацьовано значний досвід роботи з дітьми та молоддю, нині музейна педагогіка набирає обертів¹⁶. Такі педагогічні принципи, як систематичність, наочність, науковість, доступність плідно використовуються в музейній діяльності. Питання музейної педагогіки постійно обговорюються музейною та педагогічною спільнотою. Зокрема, ця тема була в центрі уваги учасників Першого – Четвертого Всеукраїнських музейних фестивалів (2005, 2008, 2011, 2015 рр.), ініціатором та організатором яких виступив колектив Національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Фахівці закладу запроваджують спеціальні просвітницькі багатопрофільні програми «Музей і діти», «Музей школі» для різних категорій дітей, спрямовують зусилля на формування музейної культури, вироблення певної системності

у відвідинах закладу, розширення комунікаційного середовища між музеєм і школою¹⁷. У школах проводяться Дні і тижні музею, пересувні тематичні виставки, пізнавально-розвиваючі заняття та дидактичні ігри, конкурси дослідницьких робіт. У музеї створено інтерактивний «Дитячий музейний центр» із спеціальною експозицією для різних вікових дитячих груп, де застосовуються ігрові, театралізовані заходи, комп'ютерна техніка та гуртки-студії, удосконалюється робота гуртків, клубів з краєзнавства, народознавства, літературознавства. Скажімо, цікавою формою музейного виховання стала дитяча студія з ліплення «Жива глина», де музейний експонат оживає в руках дитини через природний матеріал. Музей запровадив «Сімейний музейний абонемент», розрахований на відвідування закладу родиною протягом року¹⁸. Системне налагодження діалогу музею з підростаючим поколінням, формування у дітей та молоді культури відвідування музейних закладів забезпечує міцні контакти на майбутнє, і, що важливо, позитивно впливає на соціокультурний простір у країні.

Оригінальна праця «Ми мандруємо музеєм. Путівник по Національному історичному музею ім. Д. І. Яворницького для батьків та дітей» за авторством музейників Н. І. Капустіної та С. В. Івлевої узагальнює багаторічний досвід роботи музею з відвідувачами різних вікових категорій¹⁹. У Чернівецькому обласному художньому музеї розроблено календарно-тематичні плани для шкіл в рамках програми «Художній музей школі», де передбачені пересувні виставки, тематичні екскурсії, лекції з відеорядом, перегляд фільмів на мистецьку тематику, День «Музей у школі», День «Школи у музеї» під час канікул²⁰.

¹⁵ Лисенко Т. М. Музейна педагогіка та перспективи розвитку. URL: <https://virtkafedra.ucoz.ua/elgurnal/pages/vyp9/lysenko.pdf>

¹⁶ Капустіна Н. І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. Львів, 2008. С. 99–102; Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні. 231 с.

¹⁷ Капустіна Н. І., Івлева С. В. Ми мандруємо музеєм. Путівник по національному історичному музею ім. Д. І. Яворницького для батьків та дітей. Дніпропетровськ, 2011. С. 4–6.

¹⁸ Капустіна Н. І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). С. 99–102.

¹⁹ Капустіна Н. І., Івлева С. В. Ми мандруємо музеєм. – 213 с.

²⁰ Чернівецький обласний художній музей. URL: <http://artmuz.cv.ua/>

У сучасних умовах музейна педагогіка входить в коло діяльності не лише музейних та навчальних закладів, цей напрям поступово охоплює наукові, державні установи та громадські організації. Незважаючи на те, що в Україні відсутня загальнодержавна науково-координаційна інституція з музеєзнавства, яка, безперечно, включала б підрозділ з музейної педагогіки, натомість важлива об'єднуюча роль в музейному просторі України належить Педагогічному музею України Національної академії педагогічних наук України, який проводить активну роботу з координації музейного життя України та спрямовує свої зусилля на створення Асоціації керівників музеїв при навчальних закладах України. Активно працюють в напрямі музейної педагогіки кафедри з музейної проблематики в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському національному університеті культури і мистецтв, Харківській державній академії культури, Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, Львівському національному університеті імені Івана Франка. Питання музейної педагогіки висвітлюють науковці в своїх дисертаційних дослідженнях зі спеціальності 26.00.05 – музеєзнавство. Пам'яткознавство, яка відкрита при Центрі пам'яткознавства Національної академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки. Внесок у розробку музейно-освітньої тематики здійснюють співробітники обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти в Києві, Кропивницькому, Луцьку, Сумах, Рівному.

Значну роботу в освітньо-музейному напрямі проводить Український державний центр

національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти та науки України, який має свої обласні підрозділи. Центр активно опікується музеями при навчальних закладах, ініціює та здійснює освітні проекти із залученням музейного сегменту, популяризує музейні колекції, видає інформаційно-довідкову літературу, путівники та каталоги шкільних музеїв України.

Про актуальність музейництва в Україні та музейної педагогіки, зокрема, засвідчує зацікавленість музеями з боку громадських організацій та благодійних фондів. Низка музейних проектів здійснена за підтримки програми «Розвиток музейної справи» Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000», за сприяння Міжнародного проекту з розвитку музеїв та музейних мереж «Матра / Музеї України» організовано тренінгові програми та навчальні семінари «Освітні програми в музеї».

Музей, як специфічний заклад, через предмети-оригінали відкриває перед глядачем історичні епохи, переносить відвідувача в іншу за часом атмосферу, змушує не лише сприймати інформацію, але і осмислити її, проаналізувати, провести паралелі, сформулювати власні висновки. Музейне середовище сприяє розвитку критичного мислення. Щоб ефективно реалізувати просвітницькі функції, музей повинен зацікавити глядача відомостями про свою діяльність, запропонувати формат співпраці, який буде зручний і цікавий відвідувачу.

Ефективно освітньо-виховний потенціал музеїв проявляється в краєзнавчій роботі. Участь учнів у пошукових експедиціях рідним краєм, збір матеріальних і духовних пам'яток з історії та культури своєї малої батьківщини, запис свідчень очевидців історичних подій розвивають

¹⁵ Лисенко Т. М. Музейна педагогіка та перспективи розвитку. URL: <https://virtkafedra.ucoz.ua/elgurnal/pages/vyp9/lysenko.pdf>

¹⁶ Капустіна Н. І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. Львів, 2008. С. 99–102; Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні. 231 с.

¹⁷ Капустіна Н. І., Івлева С. В. Ми мандруємо музеєм. Путівник по національному історичному музею ім. Д. І. Яворницького для батьків та дітей. Дніпропетровськ, 2011. С. 4–6.

¹⁸ Капустіна Н. І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). С. 99–102.

¹⁹ Капустіна Н. І., Івлева С. В. Ми мандруємо музеєм. – 213 с.

²⁰ Чернівецький обласний художній музей. URL: <http://artmuz.cv.ua/>

пізнавальні можливості підростаючого покоління. Поповнені ними фонди місцевих музеїв, або створені експозиції шкільних, підготовлені екскурсії та туристичні маршрути краєм, організовані тематичні заходи формують в учнів, окрім дослідницьких навиків, критичне мислення, вміння обґрунтувати власну точку зору.

У контексті завдань музейної педагогіки-важливе місце відведено музеям при навчальних закладах, які можна розглядати як творчі лабораторії з вироблення в підростаючого покоління здатності до самостійних суджень та відстеження причинно-наслідкових зв'язків, виховання історичної свідомості та морально-етичних ціннісних орієнтацій, застосування різних видів практичної пошуково-дослідницької та творчої діяльності.

В Україні створена та діє розлога мережа таких музеїв, яка нараховує більше чотирьох тисяч закладів у освітній галузі. На державному рівні сформовано нормативно-правову базу. Зокрема, з метою удосконалення змісту, форм та засобів музейної, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи наказом від 22.10.2014 № 1195 Міністерства освіти і науки України затверджено «Положення про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України». У ньому підкреслюється, що своєрідний динамічний та інтерактивний освітній простір таких осередків має сприяти залученню молоді до краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи, вивченню історико-культурних та природних надбань рідного краю, поглибленню загальноосвітньої та допрофесійної підготовки молоді засобами позакласної, позашкільної роботи, залученню молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України²¹.

Системна синергія освітньо-музейного простору модернізує навчально-виховний процес, ефективно відображається на людинотворчій місії галузі освіти та музею. Основні концептуальні положення музейної педагогіки спрямо-

вані на заглиблення молоді у навчальний процес, урізноманітнення його форм та методів, залучення інноваційних технологій, формування національно-свідомих громадян країни. Важливо зауважити, що музеї при навчальних закладах мають тісно співпрацювати з державними музеями, науковими установами, налагоджувати контакти з фахівцями з проблем за профілем музею для поглиблення тематичного змісту експозиційно-виставкової та пошуково-дослідницької діяльності, удосконалення музейницьких практик.

Музейна педагогіка, як технологія освітньо-виховного процесу, через свої специфічні засоби подає музейну інформацію, методами музейної комунікації сприяє засвоєнню знань, отриманню вмінь та навичок інтелектуальної діяльності, творчо розвиває учасника комунікації, допомагає в змістовному проведенні дозвілля. Зауважимо, що на сьогодні в музеях відсутня посада музейного педагога, тому заклади змушені самостійно, виходячи з власного досвіду роботи, готувати фахівців даної спеціалізації. Для цього музейники налагоджують співпрацю з навчальними закладами, зокрема в Національному музеї, Музеї історії релігії та Історичному музеї у Львові проводять «Урок музейних працівників для школярів».

Водночас музейна педагогіка має враховувати особливості підходу до юного відвідувача з тим, щоб зустріч з музеєм була для нього змістовна і захоплююча. Для цього необхідно визначити конкретну мету відвідування закладу, попередньо ознайомити учнів з темою, відбір музейних предметів має відповідати їхнім віковим особливостям, а результатом має стати їхня самостійна творча робота. Так освітній процес в умовах музейного середовища буде плідним, сприятиме зростанню в молоді музейної культури.

Варто зупинитись на формуванні музейної культури та традиції входження в музейний простір відвідувача в Україні, які мають свої історичні особливості. У зарубіжних музеологів існує таке поняття, як «людина музейного типу», яке враховує рівень освіти особи, достаток і, головне, її досвід ознайомлення з музеями із

²¹ Положення про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України // Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1415-14>

дитинства. Культура відвідування музеїв формується з раннього віку людини. Український відвідувач довгі десятиліття був заручником державного підходу до музеїв як ідеологічних закладів. У більшості випадків перше знайомство з музеєм для юних відвідувачів було примусовим, сімейне відвідування музеїв майже не практикувалось, до того ж заповітний зміст екскурсії з акцентом «на досягненнях та перевагах соціалізму» не викликали в аудиторії особливого бажання знову прийти до музею. Сьогодні музейні заклади позбавляються ідеологічних штампів та трафаретів і, що важливо, повертаються до зацікавленості відвідувача.

Мусимо констатувати, що, на жаль, відвідування музеїв ще не стало важливою потребою в українському суспільстві. Дослідження музейної аудиторії доводить, що з опитаних столичних мешканців 88% осіб ходили до музеїв у дитинстві, з них 74% прийшли до музею організовано з класом. Зауважимо, що 33% киян дитячий «музейний» досвід відвернув їх від музеїв, очевидно, перші враження від музею залишили негативний осад.

Окрім музеїв при навчальних закладах нині отримали бурхливий розвиток дитячі музеї та наукові музеї для учнів. Зарубіжний досвід подає нам приклади запровадження спеціальних музеїв для дітей у США, Швеції, Німеччині, де дошкільнята мають можливість зустрітися в музеї з улюбленими казковими героями, переглянути виставу, придбати дитячу книжку, сувенір, іграшку, взяти участь у творчих заняттях²². Фахівці умовно виділяють європейську і американську моделі дитячих музеїв. Основним у першій моделі є музей, друга – створює ігровий простір для дитини. Дитячі музеї, поєднавши процес пізнання, гри та дозвілля, окрім оновлення освітньої системи виконують важливе завдання із формування музейної культури у дітей.

В Україні дитячі музеї відсутні, хоч роботу з дошкільнятами музеї активно проводять, задіюючи малят з 3-х річного віку. Цікаві програми для дітей пропонують Національний

музей літератури України, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в Києві. Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької у Львові організовує екскурсії, враховуючи інтереси і батьків. Нетішинський міський краєзнавчий музей запровадив проект «Музей для дошкільника». Миколаївський обласний краєзнавчий музей для маленьких відвідувачів видав буклети з малюнками дітей, їхніми оповіданнями про музей.

Лише розгортається в Україні науково-технічне музейництво для підростаючого покоління. Уперше такі музеї з'явилися в 1960-х рр. у США. Поштовхом до їх появи став розвиток космічних технологій. Відкриваються музеї у Бостоні, Сан-Франциско. У них учнів ознайомлюють з науковими теоріями через досвід і експеримент. З 2006 р. у Чехії діє науковий центр «Техманія», в якому розвиваються традиції науково-технічної освіти дитячих музейних установ, пропонуються тематичні експозиції, присвячені науці та техніці²³.

В Україні отримав широке визнання серед юнацької аудиторії Музей популярної науки і техніки «Експериментаніум». Як зазначають музейники: це місце, де наука стає цікавою. Понад 300 інтерактивних експонатів занурюють відвідувача в світ науки і техніки. Зазначимо, що у науково-педагогічних колах Києва розробляється проект Музею науки для молоді.

Теоретичні засади актуальності музейних закладів для підростаючого покоління обґрунтовують фахівці з музейної педагогіки. Зокрема, доктор педагогічних наук із Санкт-Петербурга, професор Б. А. Столяров стверджує, що музейно-педагогічний процес формується на педагогічних принципах інтерактивності, комплексної взаємодії чуттєвого, логіко-аналітичного, психомоторного сприйняття, координації дій музейного працівника, педагога та юного глядача. Водночас означений процес ґрунтується на гуманістичних принципах особистісної орієнтації та духовних потребах юного відвідувача, його індивідуальних та ві-

²² Коссова І. М. Музей. Образование. Культура. Процессы интеграции // Институт переподготовки работников искусства, культуры и туризма Российской Федерации. Сборник трудов творческой лаборатории «Музейная педагогика» кафедры музейного дела. Вып. 2. М., 1999. 157 с; Фесенко Г., Иванова С., Подкапаева Л. Времени связующая нить. Музейная педагогика // Дошкольное воспитание. 2008. № 6. С. 81–83.

²³ Валенкевич О. В. Культурно-освітні засади діяльності чеських музеїв (на прикладі «Наукового центру «Техманія» у місті Пльзень») // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. 2017. Вип. 3. С. 39–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2017_3_9

кових особливостях, активній участі в музейному освітньому процесі²⁴.

Ефективність застосування музейно-педагогічних технологій вимагає спеціальної методики проведення занять, включає використання дидактичних методів та прийомів. Українські музейники володіють такими авторськими методиками, як «занурення» в історичну епоху з візуальним і чуттєвим сприйняттям певних подій та явищ, моделювання з уявним відтворенням історичних ситуацій. Також застосовуються музейно-педагогічні методи: рольове «прожиття» історичних та культурних подій, інформаційний, продуктивний, репродуктивний, дослідницький, реконструкції, порівняльних аналогій, асоціативний, порівняльного аналізу, випереджувального заохочення²⁵.

Український дослідник музейної педагогіки Льюва О. В. Караманов виділяє декілька музейно-педагогічних аспектів заняття з використанням музейної експозиції: показ музейних предметів; коментування з акцентом на особливостях музейного експонату та пов'язаних з ним подій; реконструкція подій через музейний наратив; локалізація подій у певному місці; порівняння ознак об'єктів різних історичних епох; цитування історичних документів як інформаційних джерел конкретної історичної події²⁶.

Усі напрацьовані методи музейних практик потребують індивідуального підбору до окремої категорії відвідувачів, налагодження конструктивного діалогу з якими забезпечить результативність процесу передачі інформації засобами музейної експозиції. Розширенню можливостей музейної педагогіки сприяє залучення інноваційних технологій, зокрема, Інтернет-мережі. Багато музеїв на своїх сайтах започаткували інтерактивне відвідування експозиції, віртуальні екскурсії музеєм. Білоруська викладачка інформатики

І. О. Морозова наголошує на необхідності застосовувати методи музейної педагогіки у віртуальному музеї, що значно допоможе учневі з віддалених від музейних центрів районів країни в пізнавально-розважальній формі знайомитися з музейними цінностями, розвивати власні творчі здібності та інтелектуальні можливості. Через діалоги з музейними педагогами, долучення до віртуальних форм музейних практик віртуальний музей має розвивати освітньо-виховні функції, як і його прототип, створювати віртуальні навчальні екскурсії, інтегровані в шкільні програми²⁷. Запровадження новітніх технологій в музейній педагогіці має мати державну підтримку для розробки інтерактивних форм віртуальної музейної педагогіки. Зважаючи на потенційні можливості музейної педагогіки, увага державних органів до музейних закладів, їхніх педагогічних програм сприятиме інтелектуальному та творчому розвитку особистості, вихованню в неї любові до Батьківщини, бережливого ставлення до культурного надбання власної держави.

Для створення єдиного освітнього простору з системою новітніх методів та засобів для розширення сприятливих умов та можливостей для всебічного розвитку молоді людини у відкритому освітньому просторі столиці та забезпечення професійного вдосконалення педагогів у Києві була запроваджена Міська комплексна цільова програма «Освіта Києва. 2019–2023 роки» як її складова – «Позашкільна освіта», в рамках якої запропоновано проєкт з музейної педагогіки²⁸.

Загальновідомо, що освіта, яка ґрунтується лише на професійних компетентностях, без виховних ідеалів не зможе забезпечити належний розвиток і прогрес держави. Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості в молодого покоління мусить здійснюватися насам-

²⁴ Столяров Б. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие / Б.А. Столяров. М.: Высшая школа, 2004. С. 106–108.

²⁵ Самсакова І. В. Виховання особистості учня засобами музейної педагогіки // Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки. 2015. Вип. 68. С. 119–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2015_68_22

²⁶ Караманов О. Музейна педагогіка в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи / О.В. Караманов // Освіта та педагогічна наука. 2012. № 3 (152). С. 5–12.

²⁷ Морозова І. А. Музейная педагогика в сети. Взгляды з провинции // Конгресс конференций. URL: <http://ito.edu.ru/2003/IX/IX-0-3446.html>

²⁸ Міська комплексна цільова програма «Освіта Києва. 2019–2023 роки» // Департамент освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/content/osvita-kyieva.html>

перед на історичному досвіді, історико-культурній спадщині, досягненнях попередніх поколінь, з якими юний дослідник може ознайомитися заходами музейної педагогіки, яка спрямована на дієву взаємодію музею та юних відвідувачів, встановлення тривалих і різноманітних контактів з ними. З цією метою в музеях діють новаторські дитячі програми і учні отримують інший досвід. Шкільні екскурсії зазнали змін: сценарії стали гнучкими, вагому роль у них посіло спілкування, з'явилися нові смислові акценти.

Саме з метою реалізувати педагогічний потенціал музеїв у освітньому просторі Києва, заходами музейної педагогіки ефективно впливати на освітньо-виховний процес, сприяти активізації творчих здібностей учнівської молоді, розвивати її пошукову та дослідницьку діяльність, в умовах музейного середовища формувати в підростаючого покоління елементи наукового знання, світоглядні цінності, національну свідомість, в контексті реформування системи освіти України формувати сучасну особистість як «людину музейного типу», педагоги Київської Малої академії наук учнівської молоді спільно з науковцями Інституту історії України НАНУ та Національної спілки краєзнавців України за підтримки Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) був розроблений проєкт з музейної педагогіки. Учасниками його стали музейні заклади Києва, наукові установи, заклади вищої та загальної середньої освіти, Національні та наукові бібліотеки. Партнерську підтримку здійснюють Педагогічний музей України, Львівський університет імені Івана Франка, Київський університет імені Бориса Грінченка, Національний історико-культурний заповідник «Києво-Печерська Лавра», Національний заповідник «Софія Київська», Національний музей літератури України²⁹.

Розроблений освітньо-культурологічний проєкт «Музейна педагогіка в культурно-освітньому просторі Києва: досвід, проблеми, перспективи» пропонує учнівській молоді проведення в музейній експозиції з пізнавальною метою навчально-освітньої діяльності для отримання спеціальної інформації, здійснення досліджень з використанням музейних фондів та бібліотеки, отримання інтелектуально-творчого відпочинку.

Його завданнями стали: створити в музейному середовищі спільно з учительськими колективами, педагогічними керівниками, науковцями та музейниками сприятливі умови для отримання учнями науково-дослідницьких навиків систематичного наукового пошуку, інтелектуально-дослідницької діяльності; застосовувати музейно-інноваційні педагогічні технології для поглиблення навчально-освітньої та дослідницької діяльності учнів; зміцнити на основі новаторських музейно-освітніх програм взаємодію навчальних закладів та музею, співпрацю в створенні засад методичної роботи; удосконалити дослідницько-експериментальну роботу вихованців МАН із використанням автентичних пам'яток наукових фондів та бібліотек музеїв; сприяти учнівській молоді в оволодінні навиками підготовки та проведення тематичних екскурсій, лекцій, майстер-класів, просвітницьких заходів та інших форм музейної діяльності; інтегрувати музейництво в процес особистісного творчого розвитку, виховання та організації дозвілля підростаючого покоління, його професійної орієнтації.

Проєкт було презентовано 24 квітня 2019 р. у приміщенні Національного музею літератури України. У заході взяли участь науковці, музейники, освітяни Києва, представники органів місцевого самоврядування, громадських організацій та засобів масової інформації. На зустрічі фахівців директор КПНЗ «Київська мала академія наук учнівської молоді» Ірина Поліщук наголосила на стратегії розвитку сучасної освіти, заступник директора Національного музею літератури України Раїса Сеннікова розповіла про досвід роботи колективу музею з учнівською молоддю, головний спеціаліст відділу позашкільної освіти Департаменту освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради Олександр Сергієв відзначив роль Міської програми для розвитку освітнього простору міста.

Презентуючи проєкт, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук Руслана Маньковська зупинилася на інтеграції інноваційних педагогічних технологій та музейних практик в пізнавально-навчальний кластер позашкільної освіти для творчого розвитку та виховання особистості, формування «людини

²⁹ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

музейного типу». Завідувач відділу навчально-виховної роботи КПНЗ «Київська Мала академія наук учнівської молоді» Лариса Карчина розкрила шляхи і можливості реалізації проєкту.

У дискусії, що розгорнулася під час обговорення проєкту, взяли участь генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України, заступник Голови Всеукраїнської асоціації музеїв та заповідників України Неля Куковальська, директор Педагогічного музею України Олександр Міхно, доцент кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук Оксана Матвійчук, проректор з науково-педагогічної роботи (корпоративне управління) ВНЗ Університету економіки та права «КРОК», кандидат психологічних наук, доцент Наталія Наконечна, віце-президент Всеукраїнської громадської організації «Ліга культури» Віра Зоц, директор спеціалізованої школи I-III ступенів з поглибленим вивченням англійської мови № 85 міста Києва Тетяна Федунова. Виступаючі позитивно оцінили основні положення проєкту, відзначили його актуальність та важливість для сучасної учнівської молоді, поділилися напрацьованим досвідом з музейної педагогіки, висловили пропозиції щодо необхідності налагодження координації в діяльності навчальних закладів та музеїв Києва, урізноманітнення форматів цієї співпраці тощо³⁰.

Розроблено інформаційно-методичний навігатор та «дорожню карту» запровадження проєкту в музейних закладах, закладах вищої і загальної середньої освіти Києва, передбачається проведення науково-практичного семінару «Педагогіка дитинства: нове життя традиційних методик навчання і виховання в музейних практиках», соціально-педагогічного проєкту «Педагогіка позитиву музейному просторі. Тематичний дискусійний клуб», проєктування музейного простору та створення музейно-педагогічних програм. У проєкті окреслено форми учнівських практик в музейному просторі, зокрема науково-дослідницька діяльність, розробка пізнавально-освітніх маршрутів у місті Києві, створення учнівської музейної карти столиці, приділено увагу

комунікаціям в рамках проєкту з музейними закладами та школами міста Києва, проблемі інклюзії в музейному просторі столиці.

До інформаційно-методичного навігатора ввійшли, зокрема, соціально-педагогічний проєкт «Педагогіка позитиву в музейному просторі», тематичні дискусійні клуби: «Лідери музейної справи», «Інклюзивні програми доступного музею», «Колекція вражень: Україна у світовій спадщині», науково-практичні конференції «Музейна педагогіка в соціокультурному просторі Києва», «Музейна педагогіка: традиції та інновації», круглі столи «Впровадження музейної педагогіки в освітню систему київських шкіл», «Музейна педагогіка в позашкільній освіті», педагогічні читання «Інклюзія в музейному просторі», «Електронний інформаційний ресурс «Музейна педагогіка» в Україні», семінари «Гуманізм та патріотизм в методиках українських педагогів А. Макаренка та В. Сухомлинського», «3d комунікації та 3d інтернет в освіті». Тематика науково-методичних заходів спрямована на узагальнення міжнародного та українського досвіду з музейної педагогіки, дослідження актуальних питань запровадження музейних практик в освітній простір Києва, зокрема інноваційних технологій, накреслення перспектив означеної проблематики.

Результатами проєкту має стати сформована науково-методологічна основа та програмний супровід напряму «Музейна педагогіка», створення освітньо-музейного простору Києва із залученням навчальних закладів та національних, державних, відомчих музеїв, маркетингової стратегії для промоції та комунікації проєкту, впровадження в навчальних закладах на загальноміському рівні «Музейного дня», сформування інноваційний музейний простір, включаючи і віртуальний, для освітньої, науково-дослідницької роботи з пошуку, опрацювання музейних джерел, вивчення автентичних пам'яток історії, культури та природи, отримання досвіду екскурсійної та лекційної діяльності в музеї, постановка питання про впровадження в музейних закладах посади музейного педагога, розробка Стратегії розвитку напряму «Музейна педагогіка» в Києві на 2020-2030 рр. Підготовка і втілення культурно-освітнього проєкту з музейної педагогіки в Києві за участю

³⁰ Маньковська Р. В. Освітньо-культурологічний проєкт «Музейна педагогіка в культурно-освітньому просторі Києва: досвід, проблеми, перспективи» // Національна спілка краєзнавців України. URL: <http://nsku.org.ua/?p=13438>

педагогів, науковців, музейників та за підтримки органів міської влади засвідчує як актуальність та перспективність розвитку музейної педагогіки в українському музейництві, так і суспільна важливість її для формування молодого покоління в умовах сучасних викликів.

Отже, музейна педагогіка, як комплексна між-дисциплінарна галузь науки, ефективно впливає на педагогічний процес передачі історико-культурного досвіду в умовах музейного середовища, допомагає в навчально-виховній роботі освітніх закладів. Як інноваційна модель³¹ інтелектуального розвитку молоді, музейна педагогіка через

автентичні пам'ятки, як наочні предмети освітнього процесу, сприяє активізації творчих здібностей учнів, розвиває їх пошукову та дослідницьку діяльність, формує світоглядні цінності та шанобливе ставлення до набутих попередніх поколінь. Ефективність запроваджених музейно-освітніх технологій, що ґрунтуються на використанні музейних артефактів, їх різноманітність дозволяють стверджувати, що музейна педагогіка володіє значним пізнавальним потенціалом, здатна модифікувати інноваційні формати в навчальному процесі, активно затребувана в соціокультурному просторі України та світу.

References

- Valenkevych O. V. (2017). Kulturno-osvitni zasady diialnosticheskymuzeiv (naprykladi «Naukovohotsentru «Tekhmanii» u mistiPlzen»). *VisnykZhytomyrskohoderzhavnohouniversytetuimeniIvanaFranka. Pedagogichninauky*. Vyp. 3. S. 39–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2017_3_9. [inUkrainian]
- Haida L. A. (2009). *Muzei u navchalnomu zakladi*. K.: Shk. svit, 128 s. (Biblioteka «Shkilnohosvitu»). [inUkrainian]
- Haida L. A. (2012) Muzeinapedagogika: poshukoptymalnoimodeli. *Metodolohichnizasadyistorychniosvity v kontekstipofilizatsii starshoishkoly: materialyVseukrainskoinaukovo-metodychnokonferentsii (Kirovohrad, 21–22 zhovtnia 2010 r.)*. Kirovohrad: Vydavnytstvo KOIPPO imeni Vasylia Sukhomlynskoho. S. 243–249. [inUkrainian]
- Haida L. A. (2012). Muzeino-pedahohycheskye tsentry Ukrainy: obyt u perspektivy razvytyia. *Voprosy muzeolohyy*. № 2 (6). S. 179–186. [inUkrainian]
- Hnedovskyi M. B., Dukelskyi V. Yu. (1992). Muzeinaiakommunikatsiyakakpredmetmuzevedchesko-hoysledovanyia. *Muzei – kultura – obshchestvo: SPb. nauch. tr.* M. S. 24–27. [inRussian]
- Hohyberdze H. M. (2007). Formyrovanyemuzeinoipedahohyky. *Prepodavanyeystoryy v shkole*. № 8 S. 9–17. [in Russian]
- Honcharuk T. *Shchotakemuzeinapedagogika. DosvidNimechchyny*. URL: <http://www.gurt.org.ua/blogs/Tetiana%20Honcharuk/1300/>. [inUkrainian]
- HokhstratEls, HeinAnemariVels. (2015). *TeoriianavchanniaDevidaKolbi v muzei*. K.: Muzeinyipostir. 96 s. [inUkrainian]
- Hryhorieva A. P. (2005). Sviataspadshchyna (Ohliad muzeiv Zhytomyrshchyny pry navchalnykhzakladakh systemy MON Ukrainy). *Muzeinaspravana Zhytomyrshchyni: istoriia, dosvid, problemy: Naukovyvizbirnyk «VelykaVolyn»: pratsiZhytomyrskohonaukovo-kraieznavchoho tovarystvadoslidnykivVolyni*. T. 33. S. 59–64. [inUkrainian]
- Kapustina N. I. (2008). Deiiaspektyroboty z muzeinoi uadytoriieiu (z dosviduroboty Dnipropetrovskohoistorychnohomuzeiuiim. D. I. Yavornytskoho). *Suchasny muzei: mizhskarbnytsei utapidpriemstvom. Materialy Mizhnarodnoikonferentsii 8 zhovtnia 2006 r., m. Chernivtsi*. Lviv. S. 99–102. [inUkrainian]
- Kapustina N. I., Ivleva S. V. (2011). *My mandruiemomuzeiem. Putivnykponatsionalnomuistorychnomu muzeiuiim. D. I. Yavornytskohodliabatkvitaditei*. Dnipropetrovsk, S. 4–6. [inUkrainian]
- Karamanov O. V. (2012). Muzeinapedagogika v konteksti bahato-kulturnoho osvithoseredovyscha v Ukraini. *Shliakhosvity*. № 2. S. 8–11. [inUkrainian]
- Karamanov O. (2012). Muzeinapedagogika v navchalno-vykhovnomu protsesizahalnoosvitnoishkoly. *Osvitatapedahohichnanauka*. № 3 (152). S. 5–12. [inUkrainian]
- Kardash N. V. (2015). Muzeinapedagogika: retrospektyvnyi analiz. *Pedahohichninauky. Zbir. nauk. prats*. Vyp. 125. K. S. 49–54. [inUkrainian]
- (2012). *Kataloh muzeiv pry navchalnykh zakladakh Ukrainy / Upor. L. A. Haida*. Kirovohrad: Lysenko V.F. 136 s. [inUkrainian]
- Kossova Y. M. (1999). Muzei. Obrazovanye. Kultura. Protsessy i ntehratsyy. *Ynstitut perepodhotovky*

³¹ Метод моделювання в музейній педагогіці застосовує дослідниця із Кропивницького Гайда Л.А. у праці: Музейна педагогіка: пошук оптимальної моделі // Методологічні засади історичної освіти в контексті профілізації старшої школи: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (Кіровоград, 21–22 жовтня 2010р.). Кіровоград: Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2012. С.243–249.

- rabotnykovyuskusstva, kultury y turyzma Rossyiskoifederatsyy. Sbornykrudovtvorcheskoi laboratoryy «Muzeinaiapedahohyka» kafedry muzeinohodela. Vyp. 2. M. 157 s. [in Russian]*
- Laskii I. (2009). Kurs «Muzeinapedahohika»: osoblyvostivzaiemodiishkoly i muzeiu. *Mystetstvotaosvita. № 3. S. 27–30. [in Ukrainian]*
- Lysenko T. M. *Muzeinapedahohikataperspektyvyrozvytku. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp9/lysenko.pdf. [in Ukrainian]*
- Mankovska R. V. (2016). *Muzei Ukrainy v suspilno-istorychnykh vyklykakh XX – pochatku XXI stolit. Lviv: Prostir M. 420 s. [in Ukrainian]*
- Mankovska R. V. (2019). Osvitno-kulturolohichniyi proiekt «Muzeinapedahohika v kulturno-osvitnomu prostori Kyieva: dosvid, problemy, perspektyvy». *Natsionalnaspil'kakraieznavstvUkrainy. URL: http://nsku.org.ua/?p=13438. [in Ukrainian]*
- Mariukhno H. V. Yaroshenko O. Yu. (2004). *Orhanizatorumuzeinoispravy v zakladakhosvity. Metodychnirekomendatsii. Poltava. 117 s. [in Ukrainian]*
- Masol L. M. (2016). *Mystetstvo: pidruchnykdlia 8 kl. zahalnoosvit.navch. zakl. Kh.: Folio. 240 s. [in Ukrainian]*
- Medvedeva E. B. (2003). *Muzeinaiapedahohyka v Hermanyy y Rossyy: Ystoriya y sovremennost: uchebnoeposoby. M.: APRYKT. 92 s. [in Russian]*
- Miskakompleksnatsilovaprohrama «OsvitaKyieva. 2019–2023 roky» (2019). *Departamentosvity i naukyvykonavchohorhanuKyivskoimiskoirady (Kyivskoimiskoiderzhavnoiadministratsii). URL: https://don.kyivcity.gov.ua/content/osvita-kyieva.html. [in Ukrainian]*
- Mikhno O. (2016). Spadshchyna Vasylia Sukhomlynskoho u vystavkoviidiialnosti Pedahohichnohomuzeiu Ukrainy. *ZbirnykmaterialivIKhMizhnarodnoi nauk.-prakt. konf. i XXIII Vseukr. ped. chytan «Vasyl-Sukhomlynskyi u dialozi z suchasnistiu. Shchob u sertsizhylaBatktivshchyna» (m. Lutsk, 15–16 veresnia 2016 r.) / Upor. O. Sukhomlynska, P. Oleshko. Lutsk : Nadstyria. S. 194–198. [in Ukrainian]*
- Morozova Y. A. (2003). *Muzeinaiapedahohyka v sety. Vzgliadyzprovynsyy. Konhresskonferentsyi. URL: http://ito.edu.ru/2003/IX/IX-0-3446.html. [in Russian]*
- Muzeinaiapedahohyka v nachaleXXveka. (2013). Pedahohyka. 7 fevralia. URL: https://paidagogos.com/muzeynaya-pedagogika-chast-ii.html [in Russian]*
- Muzeinaiapedahohykarubezhom (1997). sost. y red. M. Yu. Yukhnevych. M.: MUSEUM PRO. 73 s. [in Russian]*
- Norris Linda, Tisdeil Reini. (2017). *Kreatyvnist u muzeiniipraktysi / per. z anhliiskoi A. Kostruby, H. Kuzo, O. Omelchuk, Ye. Chervonoho. Kyiv: VydavetsCherednychenko A. M. 192 s. [in Ukrainian]*
- Omelchenko Yu. I. (1981). *Shkilnimuzei. K.: Radianska shkola. 128 s. [in Ukrainian]*
- Otrokh N. V. (2014). Innovatyka v muzeiniipedahohitsi. *Pedahohichninauky. Zb. nauk. prats. Vyp. 118. K.S. 173–181. [in Ukrainian]*
- Piskun S. A. *Pedahohichne kraieznavstvo v orhanizatsii navchalno-vykhovnoho protsesuvyshchoishkoly. URL: http://eprints.zu.edu.ua/2067/1/ghdruiohdi. pdf. [in Ukrainian]*
- Polishchuk H. (2004). Ekskursiinyimetodnavchania. *Ridnashkola. № 9. 80 s. [in Ukrainian]*
- Polozhenniapromuzeiprydoshkilnykh, zahalnoosvitnykh, pozashkilnykhta profesiino-tekhnichnykh navchalnykhzakladakh, yakiperebuvaui u sferiupravlinnia Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. *Zakonodavstvo Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1415-14. [in Ukrainian]*
- Potochnyiarhiv NatsionalnoispilkykraieznavstvUkrainy. [in Ukrainian]
- Samsakova I. V. (2015). Vykhovanniaosobystostiuchniasobamymuzeinoipedahohiky. *Zbirnyknaukovykhprats [Khersonskohoderzhavnohouniversitytetu]. Pedahohichninauky. Vyp. 68. S. 119–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2015_68_22. [in Ukrainian]*
- Stoliarov B. A. (2004). *Muzeinaiapedahohyka: ystoriya, teoriya, praktyka: ucheb. posob. dliastudentov. M.: Vysshaiashkola. 216 s. [in Russian]*
- Udovychenko I. V. (2017). *Muzeinapedahohika: teoriia i praktyka: naukovometodychnyi posibnyk. K.: Lohos, Natsionalnyimuzeiistorii Ukrainy,. 72 s. [in Ukrainian]*
- Fesenko H., Yvanova S., Podkapaeva L. (2008). *Vremensviazuiushchianyt. Muzeinaiapedahohyka. Doshkolnoevospytanye. № 6. S. 81–83. [in Russian]*
- Chernivetskyioblasnyikhudozhniimuzei. URL: http://artmuz.cv.ua/ [in Ukrainian]*
- Shcherbak D. (2014). *Rozvytokmuzeinoipedahohiky. Kraieznavstvo. Heohrafiia. Turyzm. № 20. 29 s. [in Ukrainian]*
- Shcherbak D. (2009). Stanovlennia i rozvytokmuzeinoipedahohiky v Ukraini. *Osvitadoroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy: zbirnyknaukovykhprats. Vyp. 1. K. – Nizhyn: VydavetsPP Lysenko M. M. 231 s. [in Ukrainian]*

УДК 94(477). 069.8

Марія Срібна (м. Київ)

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу «Історія незалежної України»
Національного музею історії України
E-mail: sribnamariya3@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1623-5114>

Народний рух України у документально-речовій збірці Національного музею історії України (до 30-річчя створення громадсько-політичної організації)

У статті показано документально-речову колекцію Народного руху України (НРУ), яка зберігається в Національному музеї історії України. Завдяки фондovому зібранню можна простежити важливі сторінки діяльності НРУ в кін. 1980-х рр. – на поч. 1990-х рр.

Ключові слова: Народний рух України, установчий з'їзд, «живий ланцюг», Національний музей історії України, фондова збірка, меморіальні пам'ятки.

Mariya Sribna (Kyev)

PhD of History,
leading Researcher of the Department
«History of Independent Ukraine»
National Museum of the History of Ukraine
E-mail: sribnamariya3@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1623-5114>

The People's Movement of Ukraine in the documentary collection of the National Museum of History of Ukraine (to the 30year of creation of public-political organization)

The National Museum of the History of Ukraine is a leading establishment in the country. The article shows a documentary collection of the People's Movement of Ukraine, which is stored in the National Museum of the History of Ukraine. Thanks to the stock meeting you can trace important pages in the activities of the People's Movement of Ukraine in the end 1980 – the beginning 1990 years. Initially organized as the People's Movement of Ukraine for Reconstruction was founded in 1989 as a civil-political movement as there were no other political parties allowed in the Soviet Union but the Communist Party. The first Constituent Congress of the People's Movement of Ukraine for Reconstruction took place on 8–10 September 1989 in Kyiv. Elected as the first leader of the movement was the Ukrainian poet and screenwriter Ivan Drach. At first the movement aimed at supporting Gorbachev's reforms, later the People's Movement of Ukraine was instrumental in conducting an independence referendum in the Ukrainian SSR.

The collection of the National Museum of the History of Ukraine makes possible to carry out significant research and educational work on the history of Ukraine.

Key words: the People's Movement of Ukraine, constituent congress, «human chain», National Museum of the History of Ukraine, collection, memorial sights.

2019 р. виповнюється 30 років Народному руху України (НРУ), який став першим масовим всеукраїнським політичним об'єднанням в кін. 1980-х рр. За весь період свого існування НРУ пройшов шлях від курсу на перебудову до активного борця за незалежну Україну. Незважаючи на великі труднощі, пов'язані зі складною соціально-економічною та політичною ситуацією Рух здійснив значну державотворчу роботу. Було проведено низку суспільних та культурних заходів, метою яких були консолідація української нації, відтворення історичної пам'яті народу та посилення ролі української мови. У результаті спільних дій Руху і демократично налаштованих депутатів СРСР восени 1989 р. вдалося внести поправки у вироблений комуністичною номенклатурою проект закону про вибори до Верховної Ради УРСР. Крім того, завдяки тискові і впливу Руху 16 липня 1990 р. ВР УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Саме з Рухом пов'язують відродження свідомості народу та відновлення української державності.

Дослідження НРУ займає вагоме місце в українській історіографії новітньої доби. Можна

виділити велику кількість науковців, які досліджували діяльність Руху: О. Бажан¹, О. Гарань², С. Бондаренко³, В. Ковтун⁴, С. Кульчицький⁵, Р. Сушко⁶, В. Деревінський⁷, Ю. Діденко⁸.

Крім того, варто виділити статтю В. Лозицького, де автор досліджує документи НРУ у фондах ЦДАГО України. У процесі багаторічної діяльності НРУ прийняв сотні важливих документів – постанов, ухвал, заяв, звернень з питань зовнішньої і внутрішньої політики України, соціально-економічної ситуації, утвердження і захисту державності, мови і культури українського народу, ставлення до національних меншин, релігії, до історичних подій тощо. Значна частина документів за період 1989–1998 рр. стала основою фонду 270 «Народний рух України», що зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України)⁹.

Зазначена тема представлена значною мірою в роботах Г. Гончарука¹⁰. Зокрема, дослідник в своїй праці аналізує процес формування концепції і взаємодії різних чинників виникнення та зміцнення цього політичного угруповання,

¹ Бажан О. Народний Рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР / О. Бажан, О. Лошицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Х. : Видавництво «Права людини», 2009. С. 205.

² Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. К. : Т-во «Знання України», 1992. 48 с.; його ж. Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності / О. Гарань // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 7–12.

³ Бондаренко С. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль. 2004. Вип. 2. С. 104–109.

⁴ Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун // К. : Факт, 1999. 408 с.

⁵ Кульчицький С. Народження Народного Руху України / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. 2010. № 1. С. 8–22.

⁶ Сушко Р. Хроніка Народного Руху України. 20 років боротьби і перемог 1989 – 2009 // Р. Сушко, І. Ольховський. К. : Гарт, 2009. 93 с.

⁷ Деревінський В. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію / В. Деревінський // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 29 – 37.

⁸ Діденко Ю. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) / Ю. Діденко. Одеса : Астропринт, 2006. 176 с.

⁹ Лозицький В. «Провісники свободи, державності і демократії»: документи Народного Руху України у фондах ЦДАГО України // Архіви України. 2009. № 5. С. 119-132.

¹⁰ Гончарук Г. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. Одеса : Астропринт, 2004. –170 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: тези доповідей першої всеукраїнської наукової конференції (14–16 вересня 1994 року, м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова), С. А. Цвілюк (заст. голови), Н. Т. Малуха та ін. К., 1994. 96 с.

показана різноманітна діяльність Руху. Особливу увагу приділено роботі крайових та районних організацій Руху. Джерелом написання праці стали матеріали архіву Центрального Проводу Руху, крайових організацій, періодика тощо¹¹.

Варто виділити збірник «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України», куди увійшли документальні матеріали Народного руху України і ЦК Компартії України, пов'язані зі створенням і діяльністю наймасовішого громадського об'єднання, яке перебувало в епіцентрі державного і суспільно-політичного життя України на зламі 1980–1990-х років¹².

Важливе місце в популяризації сучасної історії, дослідженні її пам'яток відіграють історичні музеї. Одним з провідних музейних закладів країни є Національний музей історії України, якому в 2019 р. виповнюється 120 років. Колекція музею нараховує більше 800 тис. експонатів. Третій поверх музею присвячений подіям ХХ–ХХІ ст. В одному із експозиційних залів представлені матеріали зі створення НРУ. Проте, обмежена відповідною експозиційною площиною, дана тема представлена невеликою кількістю експонатів, решта зберігається у фондах музею. Наукові співробітники дослідили та систематизували колекцію, яка складається з листівок, фотографій, документів (перепустки та мандати членів НРУ, резолюції, звернення), періодичних видань, плакатів, гасел, значків НРУ, тощо.

Більшість пам'яток відноситься до початкового етапу діяльності НРУ, коли всі зусилля були спрямовані на дії, які б надали ідеї Руху легітимності та дали змогу залучити до нього більшу кількість людей (додаток 1). Завдяки експонатам можна показати діяльність установчого з'їзду НРУ за перебудову (8–10 вересня 1989 р.). Серед унікальних матеріалів, варто виділити печатку організаційного комітету установчого з'їзду НРУ, мандати делегатів та ескіз оформлення сцени з'їзду. Як видно з назви організації, спочатку вона

підтримувала офіційний курс на перебудову, не ставлячи формально вимогу незалежності України. Проте згадки про «керівну роль» компартії вже зникли. Головою Руху став поет і громадський діяч І. Драч, головою секретаріату – правозахисник і член Української Гельсінської спілки М. Горинь. З'їзд затвердив Програму та Статут НРУ за перебудову, прийняв важливі резолюції¹³.

Комуністична партія була збентежена демократичними та самостійницькими процесами в Прибалтиці, тому почала гостро критикувати діяльність Руху. Радянська влада намагалася спрямувати ініціативу патріотичної інтелігенції виключно у культурну діяльність. 16 вересня 1989 р. КПУ в м. Києві провела мітинг «В інтернаціональній єдності і згуртованості – успіх перебудови», який мав на меті дискредитацію Руху (додаток 2). За вказівкою влади на мітинг були привезені робочі з різних підприємств, перед якими виступали ветерани війни, партії та праці. В кінці даного заходу перед присутніми виступив заступник голови Руху В. Яворівський, промову якого робітники засвистали. Подібний сценарій проведення мітингів за участю трудового колективу реалізовувався партійними комітетами неодноразово.

У відповідь НРУ також проводив різноманітні мітинги, які носили масовий та демократичний характер. Зокрема, 22 жовтня 1989 р. в Києві відбувся мітинг «Законам про вибори і про мови – демократичну основу», який зібрав близько 70 тис. учасників з різних регіонів України¹⁴.

Завдяки даній всеукраїнській акції були враховані вимоги демократичних сил під час розгляду у ВР Закону «Про вибори» (додаток 3).

Документальний фонд НМІУ містить матеріали, які показують діяльність крайових та первинних осередків НРУ в декількох областях УРСР (додаток 4). Зокрема, матеріали Київської регіональної організації НРУ, Львівської регіональної організації НРУ, Закарпатської організації НРУ та Карпатського відділення НРУ¹⁵.

¹¹ Гончарук Г. Народний рух України: Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.

¹² Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України; Центральный державний архів громадських об'єднань України. К. : Інститут історії України, 2009. 454 с.

¹³ Національний музей історії України (далі - НМІУ). – Фонди. – Колекційна опис «Суспільно-політичний рух на Україні в період перебудови». – № 477.

¹⁴ НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис «Суспільно-політичний рух на Україні в період перебудови». – № 477.

¹⁵ Там само.

Процес формування регіональних осередків Руху великою мірою залежав від рівня самосвідомості місцевого населення та наявності незалежних організацій. Найбільш повно представлено у збірці музею матеріали Львівської крайової організації НРУ за перебудову (додаток 5). Крім того, колекція містить деякі експонати, які фрагментарно показують діяльність Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта» та товариства «Меморіал»¹⁶.

Слід зазначити, що завдяки зібраним матеріалам Львівщини можна дослідити та експозиційно показати національно-державне та духовне відродження населення України в кін. 1980 – поч. 1990-х рр. Це здебільшого стосується питань державної символіки та релігії. Так, у прийнятій «Декларації Львівської регіональної організації НРУ» були внесені положення про «відновлення символіки як історичної та культурної пам'яті народу» і «утвердження історичної справедливості щодо Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков як духовної спадщини нації». У перший рік існування НРУ провів низку різноманітних заходів. Зокрема, 21 січня 1990 р. Рухом було організовано «живий ланцюг» між Львовом і Києвом, присвячений 71-річчю Акту злуки УНР та ЗУНР. Про дану акцію М. Горинь писав наступне: «Ідея українського ланцюга була задумана як частка програми консолідації української нації... Ми були переконані, що без консолідації української нації побудова міцної держави неможлива»¹⁷.

Дана подія представлена в колекції музею листівками «НРУ. Всім! Всім! Всім! На честь річниці з'єднання ЗУНР і УНР 21 січня 1990 організовується живий ланцюг між Києвом і Львовом» (ЛД-5650), «Народе України! Тебе будять дзвони історії» (ЛД-5654), на вершя від національного прапора, який несли учасники «ланцюга єднання»¹⁸.

9 лютого 1990 р. Рух був офіційно зареєстрований владою як громадсько-політична організація. На виборах у березні 1990 р. Демокра-

тичний блок України завоював чверть місць у парламенті УРСР і створив опозицію – Народну раду. При цьому в 3 західних областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській – Рух одержав перемогу і прийшов до влади.

У вересні 1990 р. відбулося святкування 500-річчя запорозького козацтва, що супроводжувалося масовими великими заходами організованими Рухом під Берестечком, Батурином, у Лубнах і Хотині.

25–28 жовтня 1990 р. в умовах посилення політичної боротьби відбулися II Всеукраїнські збори Руху. Кількість членів Руху на час з'їзду склала 633 тис. осіб, що стало піком масовості цього громадсько-політичного об'єднання. II збори Руху закріпили в програмних документах зміни в політиці, що відображали процес його радикалізації. Було підкреслено, що «необхідна не перебудова, а повний демонтаж тоталітарної системи», тому з назви «Народний рух України за перебудову» зняли слова «за перебудову». Якщо раніше Рух виступав за новий союзний договір, то тепер його головною метою стала побудова ненасильницьким шляхом української незалежної держави і усунення КПРС від влади. Участь членів КПРС у Русі була заборонена.

Протягом 1991 р. Рух продовжував мати значний вплив в суспільстві. Під час президентської виборчої кампанії 1991 р. рішенням Великої ради Руху кандидатом від нього був висунутий В. Чорновіл. Проте інші лідери Руху – І. Драч та М. Горинь – агітували за лідера Української республіканської партії Л. Лук'яненка. Відсутність згуртованості в опозиційних силах сприяла перемозі вже в 1-му турі Л. Кравчука – 61,6%. В. Чорновіл зібрав 23,3% голосів, Л. Лук'яненко – 4,5%. Після референдуму і виборів 1 грудня перед Рухом постало питання – співпрацювати з президентом незалежної України чи залишитися в опозиції. 28 лютого – 1 березня 1992 р. на III з'їзді Руху офіційного розколу вдалося уникнути завдяки обранню 3-х співголів Руху – І. Драча, М. Гориня та В. Чорновола. Рішення

¹⁶ НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис «Національно-державне і духовне відродження України (матеріали про Львівську крайову організацію Народного руху України за перебудову (1988-1992); Львівська обласна організація Товариства української мови ім. Т.Шевченка «Просвіта» (1988-1991 рр.); матеріали Львівської обласної історико-просвітницької організації «Меморіал»)). - № 530.

¹⁷ Ковтун В. Вказ. праця. С. 155.

¹⁸ НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис. – № 530.

про те, щоб залишитися в опозиції, підтримував лише В.Чорновіл, прихильники якого, проте, отримали перевагу на з'їзді¹⁹.

На IV з'їзді Руху, що відбувся у грудні 1992 р., єдиним його головою було обрано В. Чорновола. З'їзд засвідчив перетворення Руху на політичну партію. 1 лютого 1993 р. НРУ був офіційно зареєстрований як партія. У 1994 р. на позачергових парламентських виборах Рух здобув 20 депутатських мандатів. А на виборах 1998 р. Рух отримав 46 мандатів. У грудні 1998 р. під час IX з'їзду Руху було названо можливих кандидатів на участь у президентських виборах 1999 р. – колишнього міністра закордонних справ Г. Удовенка та В. Чорновола. Проте 28 лютого 1999 р. група членів Руху провела власний з'їзд, де висловила свою незгоду з рішенням попереднього з'їзду та обрала головою Руху Ю. Костенка. Стало очевидно, що в НРУ відбувається розкол. 25 березня 1999 р. В. Чорновіл загинув за нез'ясованих обставин в автокатастрофі. Ця трагічна подія не змогла повернути обидві частини Руху до єднання. 2001 р. була прийнята нова редакція програми Руху (очолюваного Г. Удовенком), яка проголосила його ідеологією «національну демократію». Поступово НРУ набирав все менше місць у ВР. Перед парламентськими виборами 2002 р. Рух увійшов у виборчий блок В. Ющенка «Наша Україна». Тоді Рух отримав 19 депутатських мандатів, а 2006 р. – 10 мандатів.

3 травня 2003 р. головою НРУ було обрано колишнього міністра закордонних справ Б. Тарасюка. На позачергових парламентських виборах 2007 р. Рух увійшов до складу виборчого блоку «Наша Україна – Народна самооборона». Рух отримав лише 6 депутатських мандатів.

НРУ поступово втрачав підтримку серед населення. Як бачимо, в 1990-х рр. Рух пережив кілька криз та розколів, що призвело до зменшення його популярності та електоральної бази і перетворення на одну з невеликих сил правоцентристського спрямування. У фондах НМІУ зберігається велика кількість агітаційних матеріалів з парламентських та президентських виборів за роки незалежності України, в тому числі пов'язаних з НРУ.

В 2009 р. враховуючи внесок НРУ за перебудову в національне відродження та здобуття Україною незалежності та з нагоди 20-ї річниці створення цієї організації президент України В. Ющенко видав наказ №155/2009 від 13.03. 2009 р. «Про відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову». У фондах музею зберігаються різноманітні фотографії з даних урочистостей: «Б. Тарасюк, Г. Удовенко, В. Коваль під час хвилини мовчання на могилі В. Чорновола на Байковому кладовищі у м. Києві 6 вересня 2009 р.» (Ф-54757); «Б. Тарасюк, Г. Удовенко, В. Коваль під час покладання квітів до пам'ятника В. Чорноволу у м. Києві в рамках урочистих заходів, присвячених 20-й річниці НРУ 6 вересня 2009 р.» (Ф-23636); «Б. Тарасюк під час урочистої ходи на вул. Хрещатик у м. Києві в рамках святкування 20-ї річниці НРУ» (Ф-23637).

Підсумовуючи огляд документально-речової збірки НМІУ, можна зазначити, що у фондах музею зберігається багато цікавих матеріалів, в яких відображені різні етапи діяльності НРУ. Вивчення та критичний аналіз експонатів дає можливість простежити та доповнити наукові надбання попередників цікавими фактами про діяльність та членів НРУ.

References

- Garan, O. (1992) *Vid stvorennya Ruhu do bagatopartiynosti*. Kyiv [in Ukrainian].
- Garan, O. (2010) *Programni dokumenti Ruhу v konteksti osnovnih ideologiy suchasnosti // Narodniy Ruh Ukrayini: istoriya, ideologiya ta politichna evolyutsiya (1989–2009): Materiali kruglogo stolu, prisvyachenogo 20-iy richnitsi stvorennya Narodnogo Ruhу Ukrayini za perebudovu (Kyiv, 22 veresnya 2009) (pp 7–12)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bazhan, O. (2009) *Narodniy Ruh Ukrayini v interpretatsiyi Komitetu derzhbezpeki URSR // Z arhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*. Harkiv [in Ukrainian].
- Bondarenko S. (2004) *Istorigchni peredumovi vinnennya Narodnogo Ruhу Ukrayini v konteksti viddrozhennya ukrayinskoyi derzhavnosti // Naukovi zapiski Ternopil'skogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka. Seriya: Istoriya. (Vip. 2., p.104-109)*. Ternopil [in Ukrainian].

¹⁹ Гарань О., Сидорчук О. Народний рух України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Narodnyj_rukh

Kovtun, V. (1999) *Istoriya Narodnogo Ruhу Ukrayini*. Kyiv [in Ukrainian].

Lozitskiy, V. (2009) *Provisniki svobodi, derzhavnosti i demokratiyi: dokumenti Narodnogo Ruhу Ukrayini u fondah TsDAGO Ukrayini // Arhivi Ukrayini*. (№ 5, pp.119-132). Kyiv [in Ukrainian].

Sushko R. (2009) *Hronika Narodnogo Ruhу Ukrayini. 20 rokov borotbi i peremog 1989 – 2009*. Kyiv [in Ukrainian].

Derevinskiy, V. (2010) *Transformatsiya NRU z gromadsko-politichnoyi organizatsiyi v politichnu partiyu // Narodniy Ruh Ukrayini: Istoriya, ideologiya ta politichna evolyutsiya (1989–2009): Materiali kruglogo stolu, prisvyachenogo 20-iy richnitsi stvorenniya Narodnogo Ruhу Ukrayini za perebudovu (Kyiv, 22 veresnya 2009)*. (pp. 29-37). Kyiv [in Ukrainian].

Didenko, Y. (2006) *Narodniy Ruh u derzhavotvorchih protsesah Ukrayini (1989–2002)*. Odesa [in Ukrainian].

Kulchitskiy S. (2010) *Narodzhennya Narodnogo Ruhу Ukrayini // Ukrayinskiy istorichniy zhurnal*. (№ 1). Kyiv [in Ukrainian].

Goncharuk, G. (golova redkol) (1994) *Narodniy Ruh UkraYini: mistse v istoriyi ta polititsi: tezi dopovidney pershoiy vseukrayinskoyi naukovoyi konferentsiyi (14–16 veresnya 1994, Odesa)*. Kyiv [in Ukrainian].

Goncharuk, G. (2004) *Natsionaina ideya i Narodniy Ruh Ukrayini*. Odesa [in Ukrainian].

Goncharuk, G. (1997) *Narodniy ruh Ukrayini: istoriya*. Odesa [in Ukrainian].

Smoliy V. (golova redkol) (2009) *Provisniki svobodi, derzhavnosti i demokratiyi: dokumenti i materialy. Do 20-yi richnitsi stvorenniya Narodnogo Ruhу Ukrayini / Natsionalna akademiya nauk Ukraini, institut istoriyi Ukrayini; tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'Ednan Ukrayini*. Kyiv [in Ukrainian].

ДОДАТКИ

Додаток 1

Матеріали з фондової збірки Національного музею історії України

1. Газета «Вільне слово» № 4, вересень 1989 р., яка вміщує вітання учасникам установчого з'їзду та резолюцію мітингу «За демократичні вибори» від 2.09.1989 (Л-4720).

2. Звернення оргкомітету по проведенню установчого з'їзду НРУ до народу УРСР. (Л-4721).

3. Програма роботи установчого з'їзду НРУ за перебудову, яка належить делегату з'їзду доктору історичних наук М. Брайчевському (ЛД-4996).

Рис. 1. Ескіз оформлення сцени для установчого з'їзду Руху та фото президії. Київ, вересень 1989 р. (з експозиції Національного музею історії України)

4. Мандат № 416 делегата установчого з'їзду, народного депутата СРСР В. Гришука (РД-9359); мандат № 70 делегата установчого з'їзду Руху Г. Антонюк (РД-9360); акредитаційна картка члена оргкомітету по проведенню установчого з'їзду Руху Г. Антонюк (РД-9361); мандат № 516 делегата установчого з'їзду НРУ за перебудову М. Старушка (РД-9362).

5. Статут НРУ за перебудову, прийнятий установчим з'їздом (ЛД-4992).

6. Резолюції та звернення, прийняті установчим з'їздом Руху (про сталінізм і сталінщину; про екологічну ситуацію в Україні; проти антисемітизму; про роботу і матеріали з'їзду; про церкви в Україні; про майбутні вибори в республіці; заява політв'язня І. Кандиби; про проект Закону про мови в УРСР; звернення до військовослужбовців УРСР, працівників міліції та КДБ; звернення до українців, що живуть в Союзі поза межами УРСР; звернення до українців, що проживають на території УРСР і обрали своєю рідною мовою російську; до всіх не українців в Україні; до народу УРСР) (ЛД-4997).

7. Програма НРУ за перебудову, яка прийнята установчим з'їздом (ЛД-4993).

8. Значок «Народний рух України за перебудову», підготовлений до установчого з'їзду Руху (МДМ-3457-3459); значок «РУХ», який розповсюджувався на установчому з'їзді (МДМ-3466-3467).

9. Фотографії: «Установчий з'їзд Руху. Мітинг біля пам'ятника Т. Шевченка після закінчення з'їзду». Київ, 10 вересня 1989 р. (Ф-21726); «Установчий з'їзд Руху. Делегати покладають вінок від з'їзду на могилу українського історика С. Грушевського». Київ, 09.09.1989 р. (ФД-4236); «Загальний вигляд сцени установчого з'їзду Руху» (ФД-4237); «Президія установчого з'їзду Руху» (ФД-4238); «Загальний вигляд залу установчого з'їзду НРУ за перебудову» (ФД-4239); «Кияни слухають трансляцію установчого з'їзду НРУ» (ФД-4243); фотолистівка «Делегату першого з'їзду НРУ» з текстом і нотами гімну «Ставай в ряди», яка розповсюджувалась на з'їзді (ФД-4235).

10. Ескіз оформлення сцени для установчого з'їзду Руху. Художник Л. Скорик .

Рис. 2. Мандати делегатів та печатка організаційного комітету установчого з'їзду НРУ. Київ, вересень 1989 р. (з експозиції Національного музею історії України)

Рис. 3. Посвідчення членів НРУ (з експозиції Національного музею історії України)

Рис. 4. Гасло-плакат «Виборчі комісії обирати, а не призначати!» з мітингу «Законам про вибори і про мови – демократичну основу» в м. Києві. 22.10.1989 р. (ЛД-5001) (з фондової колекції НМІУ)

Рис. 5. Учасники мітингу «Законам про вибори і про мови – демократичну основу» тримають плакати-гасла. (ФД-4248) (з фондової колекції НМІУ)

Рис. 6. Афіша футбольного матчу між збірною НРУ та збірною журналістів, що відбувся 7.10.1990 р. (ЛД-5206) (з фондової колекції НМІУ)

Додаток 2

1. Періодичні видання: газета «Радянська Україна» від 17.09.1989 р. з матеріалами мітингу «В інтернаціональній єдності та згуртованості – успіх перебудови» (Л-4724); газета «Прапор комунізму» від 17.09.1989 р. із зверненням учасників мітингу «В інтернаціональній єдності...» представників трудових колективів, громадськості міста Києва до комуністів, трудящих, народів усіх союзних республік (Л-4725).

2. Фотографії: «Мітинг «В інтернаціональній єдності...» виступає письменник В. Яворівський» (ФД-4240); «Мітинг «В інтернаціональній єдності...» виступає поет Б. Олійник» (ФД-4241).

Додаток 3

1. Фотографії: «Засідання Великої Ради і секретаріату НРУ за перебудову» 22.10.1989 р. (ФД-4245); «Мітинг «Законам про вибори і мови...» виступає народний депутат СРСР С. Конєв» (ФД-4242); «Мітинг «Законам про вибори і мови...» М. Горинь, А. Зубков, С. Конєв» (ФД-4247); «Мітинг «Законам про вибори і мови...» виступає народний депутат СРСР В. Гришук» (ФД-4244); «Мітинг «Законам про

вибори і мови...» учасники тримають плакати-гасла» (ФД-4248).

2. «Вісник Руху» – експрес-випуск газети «Вільне слово» із закликом прийти на мітинг 22.10.1989 р. (Л-4737).

3. Значок «Ні – виборам по Щербицькому» (МДМ-3468).

4. Гасло-плакати: «Альтернативний проект, це проект народу» (ЛД-5000), «Виборчі комісії обирати, а не призначати!» (ЛД-5001).

Додаток 4

1. Періодичні видання: газета координаційної ради Київської регіональної організації НРУ «Рух» № 5, жовтень 1989 р. (Л-4738); газета «Віче» № 1 – видання Львівської регіональної організації НРУ, червень 1989 р. (Л-4715); газета «Голос Карпат» № 1 – вісник Карпатського відділення НРУ, червень 1989 р. (Л-4742); газета «Досвітні огні» № 2 – трибуна низових осередків Руху Київщини, яка містить інформацію про національну символіку, тризуб та установчий з'їзд НРУ, жовтень 1989 р. (Л-4749).

2. Фотографії «Мітинг Закарпатської організації НРУ 30.09.1989 р. м. Ужгород» (ФД-4250, ФД-4251).

Додаток 5

1. Періодичні видання: часопис «Віче» за 1989–1990 рр. (з автографом головного редактора Л. Сеніка) – видання Львівської крайової організації НРУ (ЛД-5649); «Тустань» – літературно-мистецький часопис Дрогобицького регіонального об'єднання НРУ. 1990 р. (ЛД-5541).

2. Посвідчення Л. Сеніка – члена Львівської Крайової Ради НРУ. 1991 р. (РД-9827).

3. Нарукавна синьо-жовта пов'язка учасника установчої конференції об'єднання осередків НРУ м. Львова (ТД-13).

4. Фотопідбірка «Перші неофіційні мітинги у Львові 1987-1991 рр. за участю НРУ» (ФД-4598).

5. Підбірка документів Львівської крайової організації НРУ під час виборів 1990 р. (ЛД-5655).

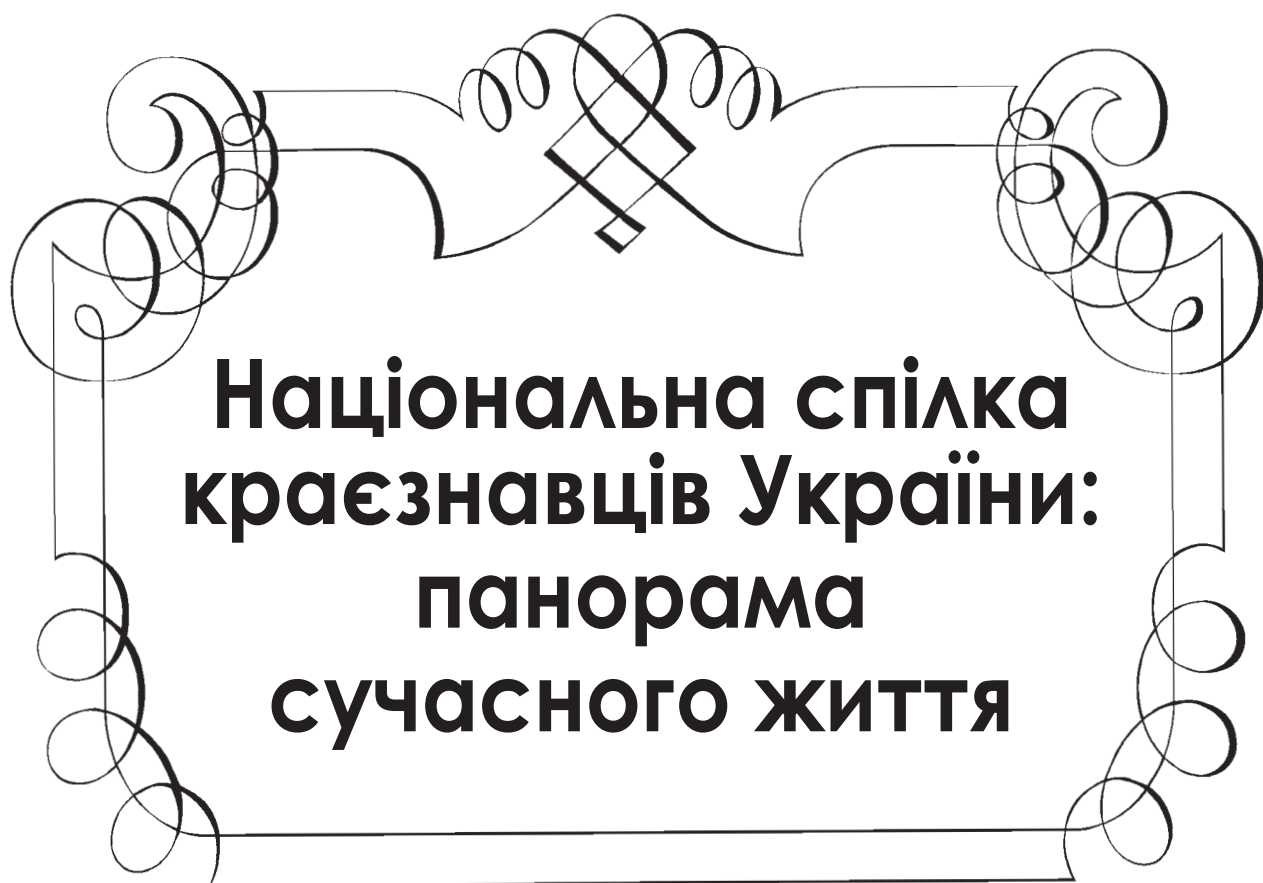
6. Значки нагрудні «Воля народам – воля людині» Львівської крайової організації НРУ (МДМ-3712, МДМ-3713).

Рис. 7. Фото. II з'їзд НРУ. Київ, 1990 р. (ФД-4380) (з фондової колекції НМІУ)

Рис. 8. Фото «Б. Тарасюк, В. Коваль біля Володимирського собору м. Києва в стінах якого пройшла служба Божа «За Україну, за Народ!» присвячена 20-ій річниці від дня створення НРУ». Вересень 2009 р. (Ф-23639) (з фондової колекції НМІУ)

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Володимир Дмитрук (м. Київ)

Вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2019 року

12 липня 2019 року виповнилося 104 роки від дня народження академіка Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011), голови Національної спілки краєзнавців у 1990–2011 роках.

Цього дня представники Спілки, зокрема її очільник, член-кореспондент НАН України Олександр Ресніт та донька Петра Тимофійовича Лариса Тронько, представники керівних органів і регіональних осередків, вшанували його пам'ять покладанням квітів на могилі, що на Байковому кладовищі.

Після цього, за участі широкої краєзнавчої громади (керівництва Спілки, її регіональних осередків), представників наукових та освітніх установ, музеїв і бібліотек, журналістів, відбулося урочисте вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2019 року¹.

¹ «Положення про Премію імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України» доступне за посиланням: http://nsku.org.ua/?page_id=8854.

Перед цим присутні переглянули документальний фільм про життя і творчість Петра Тимофійовича Тронька, який вийшов в ефірі каналу «UATV»², поділилися своїми думками про значення діяльності цієї визначної особистості.

Далі відбулося урочисте вручення Премії імені академіка Петра Тронька. Її цьогорічними лауреатами, за поданням обласних організацій та відповідно до рішення Президії НСКУ, стали:

за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства)

Місінкевич Леонід Леонідович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії права Хмельницького університету управління і права, член Президії Хмельницької обласної організації НСКУ (з 2008 р. до сьогодні). Почесний краєзнавець України. З 1997 до 2011 рр. належав до наукової школи академіка П.Т. Тронька «Історичне краєзнавство та охорона пам'яток історії та культури». Упродовж останніх 20 років Л.Л. Місінкевич взяв участь у понад 80 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, симпозіумів, є організатором таких зібрань у власному виші та як член Президії обласної організації НСКУ. Є вихованцем Героя України, академіка НАН України П.Т. Тронька, вніс і вносить вагомий вклад у розвиток краєзнавства в Україні та Хмельницькій області, створив чималу творчу спадщину з регіональної історії Поділля-Хмельниччини, відіграє важливу роль у справі реабілітації жертв політичних репресій в Україні ХХ століття.

Скорохватова Алла Віталіївна – Генеральний директор Національної історичної бібліотеки України (очолює бібліотеку з 2007 р.),

Заслужений працівник культури України. З 2011 р. А.В. Скорохватова очолює організацію та проведення Краєзнавчих читань пам'яті фундатора краєзнавчого руху в Україні академіка П.Т. Тронька. За останні вісім років в рамках Краєзнавчих читань проведено чотири Всеукраїнські науково-практичні конференції, які відбулися у 2011–2017 роках, за спільною назвою «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України». За редакцією А.В. Скорохватової побачив світ ретроспективний посібник «Петро Тронько – історик-краєзнавець: каталог видань із фонду Національної історичної бібліотеки України. До 100-річчя від дня народження» (К., 2016. 104 с.). У 2014 році ініціювала новий бібліотечно-культурологічний проект «Історія міст і сіл України», який реалізується з метою створення унікального комплексного краєзнавчого інформаційного електронного ресурсу. За ініціативи А.В. Скорохватової у співпраці з фондом «Відродження» та компанією ТОВ «Електронні архіви України» здійснено проект «Національна історична спадщина України: світовий доступ у цифровому форматі», започаткований у 2011 р. з метою збереження і популяризації історико-культурної документальної спадщини.

за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України

Карась Ганна Василівна – професор кафедри методики музичного виховання та диригування Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор мистецтвознавства, кандидат педагогічних наук, доктор філософії, член правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ, Заслужений працівник

² Доступний для перегляду за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=kkUiCOy6YiQ>.

культури України, Почесний краєзнавець України, голова міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (2000–2006 рр.). Автор понад 130 краєзнавчо-музикознавчих публікацій та книг: «Повік не зів'яне «Первоцвіт» (1996 р.), «Денис Січинський. Хорові твори» (2000 р.), «Івано-Франківськ: культурно-мистецька хроніка незалежності» (2001 р.); співавтор книг «Мій рідний край Прикарпаття» (2000 р.), монографії «Івано-Франківськ в пам'ятниках історії та культури» (2001 р.), автор збірки «Первоцвіт: з піснею у нове тисячоліття» (2009 р.), Станіславів-Станіслав-Івано-Франківськ (Карась Г. – автор підрозділів у розділі «Культурно-мистецька мозаїка Франкового міста») (2012 р.), Музична Шевченкіана у звукозаписах української діаспори на Заході (2014 р.) та ін. Організатор проведення в Івано-Франківську Міжнародних наукових конференцій «Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття» (2004, 2006 рр.) та опублікування на їх основі збірників наукових праць (відповідальний секретар редколегії видань). Як заступник міського голови очолювала 24 гуманітарні комісії, зокрема з адміністративно-територіального устрою, яка займається перейменуванням та вивченням історії вулиць, пам'яток і визначних місць міста. Ініціатор і автор розробки «Програми підтримки та розвитку української культури м. Івано-Франківська на період 2001–2005 роки»; обласної комплексної програми «Культура Прикарпаття (2002–2005 роки)».

Яблонська Алла Миколаївна – працювала учителем в Ольгінській школі Горностаївського району Херсонської області, згодом – науковим співробітником у Каховському історичному музеї, відповідальним секретарем Каховської міськрайонної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Член НСКУ та почесний член УТОПК. Від 1991 до 2017 року очолювала історико-краєзнавчі гуртки при Центрі дитячої творчості Каховської міської ради. Автор та розробник експозиції народного музею історії села Малокаховка, музею «Історія Каховщини» при Центрі дитячої творчості Каховської міської ради, музею історії Каховської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 4 та «Музею збереження хліба» при ВАТ «Каховське хлібоприймальне підприємство». Алла Миколаївна є автором та упорядником наступних краєзнавчих

наукових і публіцистичних праць: «Пам'ять» (1995 р.), «Високе чоло благочинного» (2003 р.), «Пам'ять безсмертна» (2010 р.), «Написано серцем» (2011 р.), «Солодкий полин» (2015 р., 2016 р.), «Каховщина – любов моя» (2016 р.), «Таємниця назви міста Каховка (факти, знахідки, думки)» (2016 р.), «Ой Дніпро, Дніпро...: історія Дніпра, Дніпро як феномен етнічної культури й традиційного світогляду, Каховська ГЕС і Нова Каховка, Каховський магістральний канал» (2017 р.).

за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо

Великочий Володимир Степанович – вчений, краєзнавець, декан факультету туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор, Почесний краєзнавець України, член правління Національної спілки краєзнавців України та правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ. Володимир Степанович є одним з авторів розробки Концепції розвитку туризму в Україні до 2020 р., Стратегії та Програми розвитку туризму в Івано-Франківській області до 2010, 2015, 2022 рр. За період із 1997 р. до 2018 р. організував більше 25 всеукраїнських, міжнародних наукових конференцій, круглих столів. Він є автором більше 170 наукових праць, у тому числі 28 монографій, підручників, посібників, збірників документів.

Грідіна Ірина Миколаївна – історик, краєзнавець, енциклопедист, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, Почесний краєзнавець

України, Лауреат премії Дмитра Яворницького НСКУ. Перший заступник головного редактора 8-томної «Енциклопедії Донеччини». Нагороджена Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України. Серед опублікованих праць – монографії: «Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» (Донецьк, 2010); «Православні віруючі України у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» (Донецьк, 2006); «Гірничорятувальна служба в Донбасі (кінець XIX – початок XX ст.)» (у співавторстві) (Донецьк, 2009); «Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни» (у співавторстві) (Донецьк, 2011); «Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу)» (у співавторстві) (Донецьк, 2011); «Донбасс в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): известные и неизвестные факты и события» (Член авторского кол-ва). – Донецк, 2014. Вступ до спеціальності «Міжнародні відносини»: Навчальний посібник (у співавторстві) – Донецьк, 2014); Монографія «История Великой Отечественной войны на почтовых марках СССР» (у співавторстві) (Донецьк, 2014); Монографія «Духовне життя населення країни в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» отримала I місце у конкурсі наукових робіт Донецького національного університету у 2011 р.

Корнієнко Олег Миколайович – голова Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Правління НСКУ з квітня 2010 р. З серпня 2009 р. до червня 2012 р. – керівник редакційно-видавничої групи з підготовки та видання книг головного управління зв'язків з громадськістю Сумської обласної державної адміністрації. Група забезпечувала підготовку обласних томів науково-документальних серій книг «Книга Пам'яті України» та «Реабілітовані історією», заступник голови Координаційної ради з національно-патріотичного виховання Сумської облдержадміністрації. З початком російсько-української війни, в 2014 р. долучився до створення загонів оборони при Сумському об'єднаному військоматі, а в серпні 2015 р. вступив добровольцем до Окремого загону спеціального призначення «Азов» в/ч 3057 Національної гвардії України (Маріуполь). Має статус учасника бойових дій, інвалід війни III групи. На даний момент працює в Сумській обласній державній адміністрації.

Протягом 2016–2018 рр., завдяки організаційно-підготовчій діяльності О. Корнієнка Сумській ОО НСКУ було надане цільове фінансування з обласного бюджету для публікації серії видань краєзнавчого характеру. Автор, співавтор і упорядник 11 книжок історичного та краєзнавчого спрямування, серед яких: «Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр.» (2008), «От де, люде, наша слава, слава України»: До 350-річчя перемоги під Конотопом» (2009), «Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь» (2009), «Лексикон доби козаччини XVII–XVIII ст.: застарілі слова, військові, побутові та релігійні терміни, запозичені одиниці з етимологічними коментарями та тлумаченнями [за текстами історичних пам'яток]», «Зброя, спорядження і символіка козацького війська», «Сумський слобідський козацький полк. Збірник документів» (2017), «Мартиролог мешканців Сумської області, які загинули у локальних війнах і закордонних збройних конфліктах» (2018).

за науково-організаційну та просвітницьку діяльність у краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації)

Зоц Ігор Олексійович – із 1985 р. працює в обласній газеті «Донеччина», спочатку кореспондентом, а з 1992 р. – головним редактором (27 років очолює редакційний колектив, видаючи єдину україномовну газету в Донецькій області). Як журналіст та головний редактор велику увагу приділяє історії та культурі донецького краю. В газеті «Донеччина» регулярними стали тематичні сторінки «Рідний край», «Стусове коло»,

«Незабутній Сосюра», «Плекаймо рідну мову», «Живі джерела». Надав всебічну підтримку виходу в світ регіонального історико-краєзнавчого альманаху «Рідний край» (вийшло 4 номери). На базі газети «Донеччина» проходили презентації краєзнавчих видань, зустрічі краєзнавців за «круглим столом», зустрічі з письменниками-земляками. Автор більш як 250 статей на краєзнавчу тематику. Співавтор книги «Наш «Рідний край» (Донецьк : «Каштан», 2008. 448 с.). Переселенець: вимушений із сім'єю покинути Донецьк. У неймовірно важких умовах продовжує видавати українськомовну газету на Донеччині. У рукописі має книгу «Українська «Донбасія» (про свідомих, активних українців Донецького краю). Очолює групу членів НСКУ у кількості 20 осіб, які стоять на обліку в ДонОО, але стали переселенцями та мешкають у різних містах України.

Петрова Наталія Олександрівна – заступник декана історичного факультету з наукової та виховної роботи, доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, кандидат історичних наук, член правління та відповідальний секретар Одеської обласної організації НСКУ. Проводить активну роботу по організації конференцій та інших заходів краєзнавчого характеру, в тому числі є одним з ініціаторів та відповідальним секретарем щорічної міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання» (2010–2018). Проводить активну роботу в галузі організації та проведення годин науковця в Одеській національній науковій бібліотеці з питань висвітлення краєзнавчих аспектів у святкуванні пам'ятних дат. З метою збереження та популяризації краєзнавчо-етнографічної спадщини є одним з ініціаторів та членом журі щорічного обласного конкурсу серед школярів «Традиційні обряди мого села» (з 2004 року), регіонального конкурсу «Поляки в усній історії Півдня України» (2014, 2015). На громадських засадах виконує обов'язки відповідального секретаря наукових видань «Записки історичного факультету» (всього 29 випусків), «Етнічна культура в глобалізованому світі» (5 випусків), «Одеські етнографічні читання» (9 томів), член редколегії видання «Одісос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології».

Рафальський Олег Олексійович – директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, член-кореспондент Національної академії наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор історичних наук, професор, президент Асоціації політичних наук України. Дослідник політичних і етнонаціональних процесів в Україні XIX – поч. XXI ст. Спеціалізується на проблемах теорії та історії політичної думки в Україні, націогенезу і державотворення, теоретичних та прикладних питань сучасної політичної науки, етнополітології, цивілізаційних процесів в Україні. Автор понад 100 наукових публікацій, у тому числі близько 10 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедичних видань, підручників та посібників.

Цього дня голова НСКУ Олександр Реєнт також вручив відзнаки Спілки активним діячам краєзнавчого руху.

Фото: Олексій Лупандін

Володимир Милько (м. Київ). Прес-секретар НСКУ

Про діяльність НСКУ та основні напрями подальшої роботи

12 вересня 2019 р. у центральному офісі Національної спілки краєзнавців України відбулося засідання Президії НСКУ. Серед присутніх – керівництво Спілки, очільники регіональних організацій, представники академічних установ та вищої школи, краєзнавці тощо.

Розгляд питань порядку денного розпочався із прийомної частини. Голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт проінформував присутніх про присвоєння першому заступнику головного редактора журналу «Краєзнавство», старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАН України, кандидату історичних наук Олегу Бажану почесного звання «Заслужений працівник культури України». Після цього члену Президії НСКУ, директору Департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти, доктору історичних наук, професору Юрію Телячому було урочисто вручено медаль «Europa virtutibus unita» від Міжнародної асоціації почесних докторів, почесних професорів та почесних сенаторів, друзів і благодійників з Німеччини, Австрії, Польщі та Швейцарії.

Присутній на засіданні голова Ревізійної комісії Спілки, проректор з навчально-методичної роботи гуманітарних факультетів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук, професор Ігор Ветров вручив голові НСКУ Олександру Реєнту диплом про присвоєння Міжнародною академією «Real Academia Sancti Ambrosii Martyris» почесного звання «Academico d'Onore» (організація перебуває під королівським патронатом Дому Дуарте Браганса – глави королівського Дому Португалії).

Завершенням цієї частини засідання стало вручення членського квитка Ользі Ковалевській – доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику Інституту історії України НАН України.

Робоча частина засідання Президії НСКУ розпочалася із обговорення та затвердження лауреатів Премії імені Героя України Михайла Сікорського, а також Премії імені Дмитра Яворницького НСКУ 2019 року. Присутні обговорили запропоновані регіональними осередками кандидатури та затвердили список лауреатів. Урочне вручення нагород було заплановано здійснити у м. Переяславі-Хмельницькому в середині жовтня цього року.

Голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт доповів про підготовку і проведення цього річного засідання Правління НСКУ, яке має підвести підсумки роботи Спілки у цьому році та окреслити основні пріоритети у діяльності на наступний 2020 рік.

Далі відбулося обговорення питання про висунення від Національної спілки краєзнавців України кандидатур на призначення довічної та дворічної державної стипендії, які встановлені

для видатних діячів науки, освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту та інформаційної сфери з метою стимулювання їх творчої праці, засвідчення видатних особистих досягнень.

Після цього мова йшла про підготовку XV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, про що доповів голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. Попередньо проведення цього форуму було заплановано в грудні поточного року в Полтаві, за сприяння місцевої обласної організації Спілки.

Про надання послуг зі створення, підтримки та технічного супроводу веб-ресурсу наукового журналу «Краєзнавство» доповів перший заступник головного редактора видання Олег Бажан. Він наголосив, що, враховуючи норми «Порядку формування Переліку наукових фахових видань України», видавничі стандарти журналу «Краєзнавство» потребують організаційно-технічного оновлення, зокрема створення окремого сайту, підвищення рівня рецензування статей, реструктуризації складу редколегії тощо. Члени Президії констатували необхідність якнайшвидшої реалізації відповідних змін та затвердили до публікації черговий випуск (№ 3, 2019 р.).

Заступниця голови НСКУ Руслана Маньковська проінформувала про план заходів Спілки на 2020 рік. Серед відповідних пропозицій: проведення різноманітних науково-краєзнавчих заходів – конференцій, семінарів, круглих столів, презентацій видань, експедицій, вручення Премій НСКУ та ін.

Про вступ нових членів до лав Спілки та відзначення краєзнавців нагородами доповів відповідальний секретар НСКУ Володимир Дмитрук. За його словами, серед регіональних осередків, які нещодавно надіслали відповідні пакети документів кандидатів для вступу – Чернігівська, Запорізька та Чернівецька обласні організації.

Наприкінці засідання члени Президії, за пропозицією голови Київської міської організації НСКУ Олександра Гончарова, рекомендували до друку матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід», яка відбулася 5 квітня 2019 року.

Тарас Нагайко (м. Переяслав)
Заступник голови організаційного комітету
VIII Всеукраїнського історико-
культурологічного форуму «Сікорські читання»

VIII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання»

16 жовтня 2019 р. у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» вшанували пам'ять Героя України, знаного музеєтворця Михайла Івановича Сікорського. Цьогорічний VIII Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» мав традиційний формат та об'єднав істориків, краєзнавців, музейних працівників, активну місцеву громадськість, що опікується збереженням історичної пам'яті.

З вітальними словами до учасників форуму звернулися ректор університету, Віктор Коцур, генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» Олексій Лукашевич, відомий громадсько-політичний діяч Микола Томенко, президент Всеукраїнського фонду «Журналістська ініціатива» Людмила Мех, секретар Національної спілки журналістів України Сергій Шевченко, біограф М.І. Сікорського, письменник Микола Махінчук, автор культурологічних проєктів Борис Войцехівський.

Урочиста частина форуму позначилася сьомим за ліком врученням Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України, яке провів її голова Олександр Реєнт. Лауреатами почесної нагороди стали: директор Вінницького обласного краєзнавчого музею Катерина Висоцька, перший завідувач Меморіального музею Г.С. Сковороди НІЕЗ «Переяслав» Валентина Нікітіна та директор Івано-Франківського історико-меморіального музею Олекси Довбуша Юрій Срайчук. Під час урочистої частини Форуму відбулося також нагородження лауреата Премії імені Дмитра Яворницького голови редакційної ради видавництва «Український літопис» Валерія Вишневецького.

Наукову складову заходу склали спільне засідання Правління Національної спілки краєзнавців України та Переяслав-Хмельницького осередку НСКУ, а також круглий стіл «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постації». Зокрема, місцевими краєзнавцями було презентовано нові видання з історії Переяславщини, що з'явилися друком цьогоріч та анонсовано нові. З-поміж них: «Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти», «Короткий

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2019 року Катерина Висоцька та голова НСКУ Олександр Реєнт

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2019 року Валентина Нікітіна

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2019 року Юрій Срайчук.

нарис історії Переяслава», «Нам Підсінне тепер тільки сниться...» Село у спогадах та документах», «Згадай шкільні роки...» До 50-річчя побудови нового приміщення Єрковецької школи» та ін. Найактивніших краєзнавців було відзначено грамотами та подяками Національної спілки краєзнавців України.

Усі учасники та гості форуму мали нагоду відвідати мистецькі виставки та майстер-класи, підготовлені викладачами й співробітниками місцевого університету, а також побувати на святковому концерті.

Організатори заходу – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Національна спілка Краєзнавців України, «Пе-

Лауреат Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2019 року Валерій Вишневський

реяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та громадська організація «Переяславський Скарб» – дякують постійним інформаційним партнерам: Всеукраїнському благодійному фонду «Журналістська ініціатива» (президент Людмила Мех), тижневику «Культура та життя» (головний редактор Євген Букет), науковому часопису «Краєзнавство» (головний редактор Олександр Реєнт), ТРК «Альта» (директор Олег Ярмоленко), громадсько-політичній газеті «Вісник Переяславщини» (редактор Галина Карпенко) та усім, хто долучився до організації восьми «Сікорських читань».

Автори фото: Сергій Вовкодав, Ігор Гайдаєнко, Сергій Коваленко.

Загальне фото учасників VIII Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання»

*Світлана Смілянець (м. Київ)
заступник генерального директора
з наукової роботи Національної історичної
бібліотеки України*

П'яті краєзнавчі читання пам'яті академіка Петра Тронька в Національній історичній бібліотеці України

7 листопада 2019 року відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Участь бібліотек у збереженні культурної спадщини та відновленні історичної пам'яті народу», що проходила в рамках П'ятих краєзнавчих читань пам'яті академіка Петра Тронька і присвячувалася 80-річчю заснування Національної історичної бібліотеки України (НІБУ).

Організатори конференції – Міністерство культури, молоді та спорту України, Національна історична бібліотека України, Національна спілка краєзнавців України (НСКУ) Київський національний університет культури і мистецтв.

У краєзнавчому форумі взяли участь понад 70 фахівців бібліотечної справи, науковці (історики, архівісти, викладачі вищих навчальних закладів, працівники музеїв), аматори-краєзнавці з різних регіонів України та міста Києва.

Всеукраїнську науково-практичну конференцію відкрила Генеральний директор НІБУ Алла Скорохатова і виступила з доповіддю «Національна історична бібліотека України в сучасному інформаційному просторі», де підвела підсумки за останні роки та висвітлила її діяльність як бібліотеки сучасного інформаційного суспільства, що застосовує новітні комп'ютерні технології для задоволення потреб користувачів.

Доповідачка відзначила внесок фахівців Національної історичної бібліотеки України у збереження культурної спадщини та відновлення історичної пам'яті народу. Вона повідомила й про те, що упродовж ювілейного року серед бібліотечного загалу, науковців та студентства широко презентувалися результати наукових досліджень фахівців НІБУ, їхній 50-річний біб-

ліографічний доробок з історії України, а також напрацювання з розвитку проекту «Історія міст і сіл України».

Алла Скорохатова висловила впевненість, що рекомендації, ухвалені на науково-практичній конференції в рамках П'ятих краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька визначають сучасну перспективу бібліотечного краєзнавства, сприятимуть розбудові краєзнавчого руху в Україні.

Учасників конференції привітала Руслана Маньковська – перший заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук, яка розповіла про створення Меморіального музею засновника краєзнавчого руху в Україні, академіка Петра Тимофійовича Тронька, висвітлила його потужний внесок у розвиток історичної науки і

культури України. Руслана Маньковська відзначила професіоналізм, науковий підхід фахівців Бібліотеки, зокрема, у спільному проєкті з підготовки систематичного покажчика змісту наукового журналу «Краєзнавство» за 1927-2017 роки. Вона подякувала за плідну співпрацю та вручила Почесні грамоти фахівцям НІБУ від імені Голови Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта – член-кореспондента НАНУ, заступника директора Інституту історії України НАНУ, доктора історичних наук.

З вітальним словом від колективу кафедри інформаційних технологій Київського національного університету культури і мистецтв виступила її завідувачка, доктор історичних наук, професор Тетяна Новальська.

До урочистих привітань приєдналися науковці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – директор Інституту книгознавства доктор історичних наук, професор Галина Ковальчук відзначила вагомий внесок колективу НІБУ у збереження національної культурної спадщини та розвиток культури України.

Зав. сектора науково-дослідної роботи науково-методичного відділу НІБУ Валентина Кисельова доповіла про результати наукового дослідження сучасної організаційної структури та кадрового забезпечення краєзнавчої діяльності у регіональних бібліотеках України.

Проведений упродовж поточного року аналіз, показав, що нині усі регіональні бібліотеки мають краєзнавчі відділи, у яких працюють досвідчені фахівці з відповідною освітою. Разом з цим, спостерігається певне «старіння» кадрів, тож необхідно посилити увагу до залучення молодих спеціалістів у краєзнавчу бібліотечну діяльність. Доповідачка зауважила, що оцінка різних аспектів організації краєзнавчої бібліотечної роботи залежала не лише від анкетних даних, а й від інших об'єктивних критеріїв, які визначалися у процесі поточного моніторингу веб-сайтів книгозбірень та вивчення джерельної бази дослідження. Зокрема, зважаючи на зростаючу затребуваність електронних сервісів, регіональним бібліотекам в процесі організації краєзнавчого контенту на власному бібліотечному сайті рекомендовано застосовувати усі сучасні можливості для надання якісних послуг користувачам, комбінувати різні способи доступу до краєзнавчих документів – через електронний каталог і/або краєзнавчі бази даних, Е-бібліотеку/Е-колекції, віртуальні виставки тощо.

Олександр Болонніков – директор компанії ТОВ «Цифрова країна» повідомив про багаторічну співпрацю з НІБУ та про спільні успішні проєкти з оцифрування каталогів та краєзнавчих ресурсів НІБУ. Він презентував учасникам конференції доповідь за темою: «Електронний архів періодичних видань. Вивчай свою історію з першоджерел».

Цікавим досвідом з використання музейних форм роботи в науково-просвітницькій діяльності бібліотеки поділився **Олександр Морозов** – директор Бібліотеки та Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (Чернігівська обл.).

Про підготовку спеціалістів бібліотечної галузі, зокрема, концептуальні основи, традиції та інновації в цій сфері доповіла Марина Прядко – завідувач бібліотеки та викладач бібліотечних дисциплін КВНЗ «Ніжинський коледж культури і мистецтв ім. М. Заньковецької».

На пленарному засіданні також виступили і привітали Бібліотеку з ювілеєм колеги з Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, фахівці Одеської національної наукової бібліотеки та Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Івана Франка, Національної бібліотеки України для дітей та інші.

Робота конференції продовжилася на секційних засіданнях. Зокрема, в секції «Бібліотеки – хранителі документальної пам'яті» виступили представники з різних регіонів України та міста Києва:

Анна Трокай – завідувач відділу документів і наукових розвідок з питань краєзнавства Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки (ОУНБ) розповіла про роль сучасної бібліотеки у розвитку регіонального туризму; Галина Горбань – заступник директора Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка виступила з повідомленням про краєзнавчі відзнаки обласного значення, якими за свою потужну краєзнавчу діяльність була нагороджена Бібліотека.

Завідувач сектора краєзнавчої роботи НІБУ Ніна Волошінська у своїй доповіді звернула

увагу присутніх на проблеми, котрі виникають у процесі створення інформаційно-аналітичних краєзнавчих ресурсів, а саме: складнощі з атрибуцією населених пунктів за сучасним Адміністративно-територіальним устроєм України, особливо у випадках їхнього зняття з обліку, об'єднання, зміни меж і таке інше. Для вирішення таких проблем доповідачка запропонувала використання авторитетного файлу «Географічні назви населених пунктів України», база даних яких створюється фахівцями НІБУ, що має забезпечити отримання надійних (перевірених) відомостей про населені пункти, розширення можливості пошуку даних, підвищення рівня пошукових сервісів електронного каталогу НІБУ. Для бібліотечних фахівців та дослідників така інформація має бути корисною у здійсненні краєзнавчих досліджень.

Ірина Ігнатівич, бібліотекар 1-ї категорії Науково-технічної бібліотеки ім. Г.І. Денисенка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» розповіла присутнім про унікальний досвід з оцифрування мікроформ книг краєзнавчого змісту, які зберігаються у фонді НІБУ.

До роботи конференції долучилися й краєзнавці-аматори, які виголосили свої повідомлення щодо нових краєзнавчих досліджень з історії рідного краю. Зокрема, Сніжана Білоус – учениця 11 класу Українського гуманітарного ліцею КНУ імені Тараса Шевченка, дійсний член Малої академії наук розповіла присутнім про видатного діяча українського повстанського руху Ніла Хасевича. Леся Іванченко – завідувач науково-дослідного відділу Музею книги і друкарства України висвітлила підсумки своїх краєзнавчих досліджень з історії створення та діяльності хорових колективів села Дубовичі у 1920-х роках.

На завершення учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції ухвалили рекомендації щодо подальшого розвитку бібліотечного краєзнавства та проведення наступних краєзнавчих читань у 2021 році в Національній історичній бібліотеці України.

**Наукова
інформація**

Ігор Любчик (м. Івано-Франківськ)
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства і філософії
Івано-Франківського національного медичного університету
E-mail: lubczyk-79@ukr.net
ORCID [https:// orsid.qrg/0000-0003-4649-5785](https://orcid.org/0000-0003-4649-5785)

Проблеми депортацій радянської доби у полі наукових зацікавлень і дискусій

У Львові 26-27 вересня 2019 р. у парковій аудиторії Центру ім. Митрополита Андрея Шептицького Українського католицького університету відбулася наукова конференція на тему: «Депортації в системі злочинів тоталітарного комуністичного режиму (до 75-х роковин депортації кримських татар та початку депортацій українського населення з території Польщі)». Захід проходив з ініціативи та за підтримки Українського інституту національної пам'яті, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Українського католицького університету.

З вітальним словом до учасників звернулися присутні народні депутати України О. Синютка та С. Федина. Від оргкомітету та організаторів конференції вітали І. Соляр (директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), В. Тилішак (заступник голови Українського інституту національної пам'яті) та В. Квурт, (міський голова м. Винники).

У пленарному засіданні конференції прозвучали наукові доповіді науковців з Києва О. Бажана, який акцентував увагу на депортаціях населення України в першій половині ХХ століття через кількісні і процесуальні параметри. А. Когут зосередив свою увагу на завданнях та особливостях депортаційних практик комуністичних спецслужб на Західній Україні впродовж (березня 1944 – жовтня 1947 рр.).

Пленарне засідання плавно перейшло у секційні, особливостями яких незважаючи на їх проблемно-тематичну спрямованість була участь усіх учасників конференції. У першій секції «Правова оцінка депортації як злочину» доповідачі намагались аналізувати Угоду 1944 р. про так звану евакуацію та акцію Вісла 1947 р. даючи їм свої правові тлумачення. Серед виступаючих були проф. В. Василенко з Києва, який зробив акцент на депортаціях українців у ХХ ст. як тяжкий міжнародний злочин. С. Рябенко з Києва проаналізував акцію «Вісла» у світлі

міжнародного права. Власні правові судження щодо депортації як злочину у своєму виступі надав О.Фецяк зі Львова. Друга секція була присвячена особливостям депортації кримських татар. Свої доповіді презентували Г. Бекірова з Києва, даючи правову оцінку депортації кримських татар і питанню збереження історичної пам'яті. Інші виступи Т. Гаврилів та Н. Гончаренко з Києва були присвячені проблемі депортації кримських татар через призму літературознавчого аналізу.

Третя секція об'єднала виступаючих на предмет депортації як практика й інструмент тоталітарного режиму. Своїми судженнями на тему поділились проф. М. Литвин зі Львова, який розкрив міграційно-депортаційні процеси на пограниччі середини ХХ ст. як етнокультурний/цивілізаційний розлом новітньої історії Центрально-Східної Європи. Доктор історичних наук А.Боляновський зі Львова звернув увагу на перші масові депортації поляків з регіону репресивно-каральними органами СРСР на початку 1940 р. Проблему адаптації українців депортованих з Польщі «Від виживання до пристосування» представила молода дослідниця кандидат історичних наук Ю.Артимишин зі Львова. І. Галагіда зі Львова розкрив у своїй доповіді долю українських виселенців внаслідок акції «Вісла» на західних і північних землях Польщі.

Другий день конференції продовжився у м. Винники у приміщенні закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» четвертю завершальною секцією виступи на якій звучали в більшості в ключі культуно-мистецької спадщини депортованих через проблему збереження, популяризацію та вшанування.

Початку секційного засідання передувало відкриття тематичої фотовиставки в музею присвяченої збереженню унікальних пам'яток сакральної архітектури на теренах пограниччя, яку відкрив директор музею І. Тимець. З науковими повідомленнями виступив І. Любчик з Івано-Франківська, зосередивши увагу присутніх на феномені лемківства в умовах глобалізаційних викликів. Більша частина виступів мала в основному прикладний характер. Доповідачі презентували в який спосіб (видавання літератури, польові дослідження, музеєфікацію спадщини, організацію тематичних виставок та реновація цвинтарів пограниччя) можна зберегти пам'ять про депортованих. Своїми не тільки пропозиціями, а й здобутками ділились І. Горбань зі Львова, Н. Халак зі Львова,

М. Проців із Бережан Тернопільської області та В. Стефанів зі Львова.

Загалом конференція об'єднала представників наукового світу, громадських активістів і власне тих кому довелося пережити виселення. Тому слід визнати, що після окремих доповідей градус дискусій був доволі високим, особливо коли це стосувалось понятійно-термінологічного апарату кваліфікації депортаційних акцій. Назагал важливо відзначити, що подібні заходи мають стати регулярними, що по-перше буде об'єднувати наукові потуги довкола маловивченої проблематики, по-друге дозволить поступово виробити теоретико-методологічні засади досліджуваної тематики, а по-третє такий вузькорегіональний контекст дозволить тримати обрану тематику в руслі загальноукраїнської історичної спрямованості.

Іван Ярмошик (м. Житомир)

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін

та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

Email: spec.istor@gmail.com

Нове видання з єврейської біографістики міста Бердичева

Рец. на книгу: Скавронський П.С., Кропивницька Н.В., Кулачок А.П. Бердичівське єврейство в іменах. Біографічні нариси / За ред. П.С. Скавронського Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2018. 300 с.; іл..

Місто Бердичів Житомирської області, у ХІХ ст. повітовий центр Київської губернії був важливим осідком єврейської людності на Правобережній Україні. Історичні документи засвідчують, що місто почало формуватися наприкінці ХVІ ст., і вже тоді з-поміж перших його жителів були представники єврейства. Так в інвентарі власників Бердичева Тишкевичів за 1593 рік читаємо: «Місто новоосаженне Бердичів, розташоване над річкою П'ятем, яке ЙМ (Федір Тишкевич) недавно осадив власним коштом і накладом, у якому 140 осілих димів... У містечку розпочали будувати замок на городищі, і в тому замку такі споруди: спереду над валом збудована вежа, у тій вежі світлиця, в стіні чотири світелки (бійниці), шість городень, на горі збудована велика зала, пекарня, сіни, світелки, навпроти світелки двоє сіней і комора, навпроти вежі розпочато будувати і недобудовано сіни, і наостаток городище обнесено острогом; навколо замочку пригорок теж острогом обмуровано. Під замком над річкою П'ятою насипано греблю, став залитий і млин збудований, у тому млині чотири жорна, два мучних, третя стенина, а четверта фолуш. Той млин того ж 1599 року (sic) Йогомилість віддав за сто кіп грошів на рік в аренду єврею, з митом погребельним – від воза по грошу¹.

Упродовж ХІХ – ХХ ст. з'явилося чимало різноманітних історико-краєзнавчих студій з минулого цього українського міста. Нова книга П. Скавронського, Н. Кропивницької, А. Кулачок «Бердичівське єврейство в іменах. Біографічні нариси» є новим кроком у вивчення багатосторонньої історії Бердичева.

Рецензована книга складається із коротких біографічних нарисів про представників єврейської громади міста, у житті і творчості яких певним чином відображено чимало аспектів по-

літичної, господарської культурної історії міста Бердичева, Житомирщини, України в контексті загальноєвропейського розвитку. Книгу створено в рамках проекту «Захистимо пам'ять», який виконується в Україні громадськими організаціями за фінансування уряду Федеративної Республіки Німеччини. У першу чергу проект спрямований на захист та впорядкування місць загибелі та поховання українських євреїв в часи Другої світової війни. Керівником цього проекту в Бердичеві є директор Музею історії міста, голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Павло Скавронський. Одним із напрямків роботи в ході цього проекту стала підготовка збірки біографічних нарисів про уродженців Бердичева єврейської національності. Що є похвальним, до написання нарисів були залучені учениці загальноосвітніх шкіл міста Наталія Кропивницька та Ангеліна Кулачок.

Як засвідчує зміст нарисів, під час їх підготовки було опрацьовано чимало різних джерел, наукової літератури, публіцистичних матеріалів, інтернет-ресурсів тощо. Запропоновані біографічні нариси, деякі більш повно інші коротко розкривають суть політичних, економічних переважно культурних подій як у Бердичеві, так і в інших регіонах України. Книга містить інформацію про представників широкого кола професійних захоплень: архітекторів, акторів, композиторів, співаків, художників, фотографів, театральних режисерів, письменників, поетів, журналістів, науковців різних сфер науки, педагогічних працівників, активістів та очільників єврейської громади міста, релігійних діячів, спортсменів (переважно шахістів), державних діячів, з-поміж них і репресованих радянською владою

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowjańskich – T.1. Warszawa, 1880. S. 134.

в часи сталінського терору, працівників юридичних служб та правоохоронних органів. Окрему увагу автори книги приділили представникам бердичівського єврейства, які були причетні до Голокосту, чи то стали його жертвами, свідками, чи були письменниками, журналістами, істориками, котрі вивчали його історію та висвітлювали у своїх публікаціях. Тут можна звернути увагу на відомого радянського письменника, уродженця Бердичева Василя Гроссмана (с. 94–98), історика Стера Єлісаветського (с. 113–116).

Переважає більшість персоналій книги або лише народилися в Бердичеві і невдовзі виїхали з нього і свою діяльність проводили далеко за його межами, або лише випадково його відвідали на короткий час (наприклад Анський С.А, котрий побував у місті лише недовгий час у складі етнографічної експедиції у 1912 р.), або досить довгий час жили і творили саме в Бердичеві.

Після кожного біографічного нарису автори подають короткий перелік літератури та джерел, якими вони користувалися під час його написання. Це дає змогу читачеві, при бажанні, отримати більш детальну інформацію про персоналію, продовжити власний творчий пошук. Незважаючи на те, що короткі біографічні нариси не можуть претендувати на повне відображення усіх відомих постатей бердичівського єврейства, автори доклали чимало зусиль, щоб подати читачам достовірні про них відомості. Очевидним є те, що обсяг нарисів про діячів не є однаковим. Про деякого ми читаємо ґрунтовні дослідження життєвого шляху, інші є коротенькими інформаційними довідками. Це може слугувати стимулом для подальших творчих пошуків.

На сторінках книги відображено ряд важливих історико-культурних проблем, зокрема про вживання й розповсюдження різних варіантів єврейської мови — їдишу та івриту як серед бердичівських євреїв зокрема, так і серед єврейства загалом (с. 158-159).

Хронологічні рамки біографічних нарисів досить широкі — починаючи від XVII ст. і до сьогодення, переважають усе ж відомості про діячів XX ст. Більшість біографічних нарисів проілюстровані фотознімками. Як доповнення до змісту нарисів можна розглядати коротку підбірку художніх та публіцистичних творів, авторами яких є персоналії книги. Ці твори розміщені в окремому розділі під назвою «З епістолярної спадщини» (с. 269-300). Тут поміщено публіцистичні матеріали В. Гроссмана «Вбивство євреїв у Бер-

дичеві», С. Єлісаветського «Бердичівська трагедія», М. Юшковського «Одна бабуся і два дідусі», художнє оповідання Шолома Алейхема «Місто маленьких людей», поетичні твори Авраама Гонтара «Первая звездочка», Семена Майданника «Шолом Алейхем» та «Венчание Оноре де Бальзака». Загалом епістолярний розділ, пов'язаний з матеріалами про минуле Бердичева, можна було розширити за рахунок й інших матеріалів уродженців міста.

Враховуючи, що книга розрахована не лише на єврейського читача, доцільно було б додати до неї певний термінологічний словник, у якому були б роз'яснені специфічні єврейські терміни, як-то ешива, меламед, хедер, хасидизм, «Ецел», МЕШИ, «рух Мізрахі» тощо, значення яких є малознаним і для сучасних українських євреїв.

Хоча автори і використовують прийняті в українській історіографії терміни щодо подій 1648 р., але не акцентують увагу читача на тому, що гнів козаків і селян у той час був спрямований проти експлуататорів усіх національностей і віросповідань — і поляків, і русинів, і євреїв. Тут для об'єктивності можна було б і пригадати думку деяких польських істориків, зокрема Кароля Шайнохи, про значну вину євреїв у вибуху козацької війни у 1648 році².

Сучасні історіографічні підходи варто було б застосувати і в деяких інших нарисах. У розповіді про Арнольда Кадишева викликають певні заперечення фрази «брав участь у поваленні Тимчасового уряду», «після повалення влади Директорії у березні 1919 р» (с.129), тут заслуги героя нарису залишаються незрозумілими.

Прикро, що у текстах іноді знаходимо русизми, як то «це не спасло його від арешту» (с. 28), «спасаючись від арештів» (с. 29). Зустрічаємо й деякі стилістичні огріхи. Так, на с. 23 читаємо «був присутнім в якості секретаря», а на с. 166 — «заробляти домашнім учителем» і т. д. Ці незначні огріхи варто було б виправити при наступних виданнях цієї цікавої та необхідної для читача книги.

Усе ж висловлені побажання не применшують пізнавальної вартості книги і носять радше рекомендаційний характер. До цього спонукає і те що автори залишили адресу для висловлювання зауважень і пропозицій щодо поліпшення змісту біографічних нарисів (с.10). Рецензована книга прислужиться краєзнавцям, історикам, широким колам читачів у вивченні минулого рідного краю.

² Szajnocha K. Polska w roku 1646, a Polska w roku 1648. // Biblioteka Warszawska. 1862. T.IV. S. 401–439.

Де похований Богдан Хмельницький? Історія пошуку усипальниці великого гетьмана

Рец. на: Валентин Лазуренко «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького». – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с. : фото. Бібліотека історичної пам'яті «Джерела вічності».

Останнім часом увага науковців і громадськості прикута до проблеми пошуку місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, що є цілком закономірним. Адже й досі ми не знаємо, де покоїться прах багатьох великих українців, завдяки яким Україна сформувалася як держава. Тому встановлення місця поховання одного з великих українців, видатного державотворця Богдана Хмельницького, могло б започаткувати створення національного пантеону України – потужного чинника національного самоствердження.

Саме суспільною значимістю зумовлена активізація дослідницько-пошукової роботи з означеної проблеми на засадах сучасної методології та застосування новітнього обладнання. У Суботові в центральній частині Іллінської церкви археологам, геофізикам та історикам вдалося за допомогою радарів на глибині 6 метрів виявити цікаву аномалію, що може бути криптою – ймовірним місцем поховання Б. Хмельницького. Це стало підставою для продовження досліджень з використанням новітніх технологій.

Окрім останніх результатів досліджень, важливе значення для пошуку має й історіографічний аналіз та систематизація інформації, яка нагромадилася за час, що минув після поховання гетьмана.

Попри, на перший погляд, значний масив різнопланових джерел і матеріалів, які стосуються поховання Богдана Хмельницького, їх системному аналізу належної уваги донедавна не приділялося. Одним із кроків щодо заповнення цієї прогалини стала книга «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у

с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез», яка нещодавно побачила світ у черкаському видавництві «Вертикаль». Її автор – доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного технологічного університету, заступник голови Черкаської обласної організації НСКУ Валентин Лазуренко.

Відповідаючи на потреби часу, автор у своїй книзі робить спробу системно охарактеризувати усю наявну інформацію щодо смерті та поховання Богдана Хмельницького, результати досліджень та пошуку місця знаходження його праху і відтворити тим самим цілісну картину знань з історії проблеми. Оскільки події так, чи інакше пов'язані з Іллінською церквою у Суботові, то видається цілком логічним, що своєрідним вступом до теми став вміщений на початку книги опис цієї церкви. Вона була збудована у 1653 р.

за наказом гетьмана Богдана Хмельницького як родова церква-усипальниця, яка на сьогодні є пам'яткою національного значення.

Не викликає заперечень обрання автором для викладу своїх історіографічних узагальнень проблемно-хронологічного методу і подача матеріалу тематичними блоками. Зокрема, перший блок питань стосується датування смерті та поховання Богдана Хмельницького. Проаналізувавши усі наявні відомості, автор робить висновок, що роком смерті гетьмана є 1657 рік. Не виявлено різночитань і щодо дати завершення його земного життя і поховання – 27 липня і 23 серпня (в окремих випадках дати подаються дослідниками за старим стилем).

У наступному блоці автор, розглянувши відомі на сьогодні джерела і матеріали щодо місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького,

зробив висновок, що ствердно можна говорити лише про те, що помер він у Чигирині, а ховали його у Суботіві. Цей висновок ґрунтований на критичному аналізі Чернігівського літопису, літописів Григорія Граб'янки, Самійла Величка і Самовидця, «Історії Русів», твору Проспера Меріме «Богдан Хмельницький», праць Михайла Максимовича, Миколи Аркаса, Сергія Соловйова, Івана Крип'якевича, Ореста Субтельного та сучасних дослідників.

Без однозначної і ствердної відповіді залишилося і поставлене автором питання «Чому місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького?». У цьому контексті слухним вбачається припущення В. Лазуренка щодо того, що чимало важливої інформації можна знайти в архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, оскільки послі цих країн на момент смерті Богдана Хмельницького перебували в Чигирині, і, звичайно ж, вели записи і робили звіти про свої дипломатичні місії.

У своїй книзі автор, шукаючи відповідь ще на одне питання – «Наруга над прахом великого гетьмана: була чи не було?», дійшов висновку, що і цей епізод поки що залишається білою плямою. На його думку поширена версія про наругу над прахом Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша під час спалення Суботова польсько-шляхетськими військами на чолі з С. Чарнецьким у 1664 р. недостатньо репрезентативна, оскільки побудована виключно на Чернігівському літописі, надрукованому у XVIII ст. і не має інших підтверджень.

Один із блоків книги присвячений версіям і легендам про поховання Богдана Хмельницького за межами Іллінської церкви – в інших церквах та місцях Чигиринщини. Автор з'ясовує, що такі міркування виникли під впливом місцевих переказів та легенд, які видаються не переконливими.

У своїй книзі автор не залишив поза увагою і постать Лавріна Капусти – військового діяча, господарника і дипломата, який був вірним соратником гетьмана, виконував багато його доручень щодо охорони, розвідки та контррозвідки. Розглядається гіпотеза про те, що він, як відповідальний за будівництво Іллінської церкви і близька до гетьмана людина, міг обладнати під нею крипту (підземний тайник) для поховання гетьмана. А потім здійснити чи не останню в своєму житті таємну операцію – перепоховати прах гетьмана, щоб над ніхто не зміг поглумитися.

Завершальний розділ своєї праці В. Лазуренко присвятив історії досліджень Іллінської

церкви та прилеглої до неї території, досить детально описавши археологічні пошуки від 1920-х рр. до сьогодні. Зазначено, що найбільш ґрунтовно архітектурно-археологічні дослідження здійснювалися 1970–1973 рр. та 2005–2006 рр. Їх результати мали дещо суперечливі результати, але в цілому дослідники дійшли висновку, що поховання Богдана Хмельницького у церкві немає.

Новий етап посилення уваги до встановлення можливого місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві та проведення дослідницьких робіт розпочався у жовтні 2018 р. На замовлення громадської організації «Фонд «Великий льох» всередині церкви та на прилеглої території здійснено низку геофізичних розвідок методом георадіолокації та томографії.

Автор книги зазначає, що ініціатива щодо відновлення практичної роботи з пошуку місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві викликала неабиякий суспільний резонанс і широке обговорення науковцями та громадськістю. Домінуючою є думка про те, щоб пошукові заходи здійснювалися з врахуванням суспільної значимості приміщення церкви і не допустили руйнування чи пошкодження пам'ятки національного значення. Зокрема, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», що відбулася 8 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України, у своєму зверненні застерегли, що приймати рішення щодо археологічних досліджень усипальниці доцільно лише після отримання позитивних результатів георадарної ідентифікації схожої на поховальний об'єкт аномалії під час якої «слід застосовувати напів-інвазійні методи свердління та буріння у супроводі інспекційної камери».

Тобто, на сьогодні окреслено перспективні напрямки досліджень. Однак в процесі їх реалізації залишається ще багато невідомого. Тому вихід книги В.М. Лазуренка вбачається своєчасним і необхідним для подальшого науково обґрунтованого пошуку місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві. Незаперечними є новизна та оригінальність видання, його теоретичне та практичне значення.

Не зайвим буде також зазначити, що видання книги уможливилось завдяки фінансовому сприянню мецената і благодійника Сергія Зозулі.

Микола Вегеш (м. Ужгород)

доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ "Ужгородський національний університет".
ORCID: 0000-0002-1848-8839

Степан Віднянський (м. Київ)

завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інституту історії України НАН України,
член-кореспондент НАН України (м. Київ)
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8825-7024

Цікаве дослідження про подільського князя Федора Корятовича – володаря Мукачівського замку

Рец. на: Федака С.Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ...»: історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. 136 с., іл.)

Хоча постать подільського князя Федора Корятовича постійно привертала увагу дослідників, проте сьогодні важко сказати, що ми все знаємо про цю неординарну особистість. Навіть на сторінках багатотомної «Енциклопедії історії України» (Т. 5. К., 2008) знаходимо лаконічні висловлювання автора статті «Корятовичі»: «Шостий син Коріята Федір Корятович був у 1388-94 останнім володарем Подільського князівства ... Наприкінці 1394 Василь разом із братом Федором змушений був шукати пристанища в Угорщині, яке вони отримали на території комітату Берегове (Закарпатська Україна) ...» (с. 159-160). Проігнорував цю постать відомий австрійський історик Еріх Цьольнер на сторінках своєї ґрунтовної праці «Історія Австрії» (Львів, 2001). Досить скупо інформацію знаходимо в одній із науково-популярних праць П.Р. Магочія: «Корятович – литовський князь з Поділля, який був запрошений угорським королем управляти замком Мукачево і навколишніми землями, що включали кілька русинських сіл. Як титулований «пан Мукачева» Корятович вважався одним із найважливіших національних лідерів карпаторусинів» (Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006. С. 43). У «Короткій історії

Угорщини» (редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі. Ніредьгаза, 1997) та в «Історії України» П. Р. Магочія (К., 2007) Федір Корятович узагалі не згадується. В. Задорожний та Ю. Кундрат зробили стислий аналіз окремих легенд про князя (Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.). Ужгород, 2009).

У деякій мірі «крига скресла», коли відомий закарпатський історик Йосип Кобаль надрукував статтю «Федір Корятович у світлі нових джерел» (Карпатика. Вип. 32. Ужгород, 2005). Увівши до наукового обігу до цього невідомі угорські джерела, дослідник підсумував: «Це була дійсно масштабна історична постать, але не лише регіонального, закарпатського, а загальнодержавного угорського рівня, яка належала до найвищого суспільного прошарку Угорського королівства, займала посаду надзупана кількох комітетів, а це вимагало глибоких юридичних знань та володіння кількома мовами: латинською, угорською, руською (українською), належала до найближчого оточення короля Сигізмунда, жила при його дворі, брала участь у тогочасній міжнародній політиці». Член-кореспондент НАН України, великий патріот історії Закарпаття і України загалом В. Німчук, напередодні відзначення ювілею

князя, закликав: «... Справою честі закарпатців є відзначення на державному рівні 600-ліття від часу смерті Ф. Корятовича. Треба організувати розповіді про нього в різноманітних закладах освіти, провести наукові конференції у вишах, насамперед в УжНУ... Поколінням, що навчалися в радянські та пострадянські часи, про нього, на жаль, майже нічого не відомо. Відзначивши 600-річчя смерті Ф. Корятовича, не тільки віддамо належне видатному діячеві історії та духовності Закарпаття й Пряшівщини, а й поширимо про нього знання серед людей, а це сприятиме глибшому усвідомленню генетичної єдності закарпатців з українцями інших регіонів» (Срібна Земля. 2014. 29 вересня). На жаль, тоді до цього заклику визначного українського вченого не прислухалися.

Те, до чого повинні були долучитися чиновники, науковці та вчителі, зробив відомий український історик, доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету Сергій Федака, який у 2017 році видав монографію «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...». Цією книгою видавництво «Карпати» започаткувало унікальну серію видань «Постаті».

«Корятович, безперечно, набагато реальніший, ніж Лаборець, – відзначає автор, – але порівняно з Ференцем II його постать значно розмитіша, туманніша, прихована серпанком часу. Це ім'я знає кожний закарпатець, але мало хто може сказати щось конкретне про даного князя» (с. 4). Аналізуючи Грамоту Корятовича Мукачівському монастирю, написану латинською мовою готичними буквами на пергаменті, Сергій Федака констатує: «... Першими словами у тій грамоті було – «Ми, Федір Корятович...» То ж, дещо утрируючи, можна сказати, що вся закарпатська історіографія, почалася з одного слова, і слово те було «Корятович» (с. 6). Автор рецензованої праці ґрунтовно проаналізував чи не всі джерела та літературу, які побачили світ до цього часу: М. Стрийковський, М. Лучкай, І. Базилевич, І. Контратович, А. Годинка, Ю. Жаткович, О. Петров, В. Пачовський, О. Бадан, Е. Недзельський, Ф. Тихий, О. Мицюк, О. Копитчак, І. Сенько, Ю. Данилець, В. Пронін, О. Шматко, В. Пагіря, Л. Войтович, С. Макарчик, М. Возняк, Я. Дашкевич, Ф. Шабульдо, В. Горайнов, В. Німчук, М. Троян, Й. Кобаль, Л. Контлер, О. Мазурок, Д. Данилюк, О. Однороженко, О. Філіппов, В. Разгулов, О. Ткачук-Ферков,

М. Тімков, І. Шинкар, О. Білецька, автори колективних монографій «Історія Венгрії» та «Нариси історії Закарпаття» ... Сергій Федака не обминув своєю увагою десятки збірників історичних легенд, творів поетів і письменників, художніх фільмів про Федора Корятовича.

Однак повернемося до славнозвісної Грамоти Корятовича: «... Спроби узгодити грамоту і численні інші письмові джерела призвели до питання: як довго перебував Корятович на Закарпатті? Від цього питання досить швидко відбрунькувалися пару похідних: скільки разів Корятович приходив на Закарпаття і скільки взагалі було Федорів Корятовичів – один-єдиний чи два різних? Якщо перше з цих двох питань і досі підлягає обговоренню, то з другим на сьогодні уже більш-менш все зрозуміло» (с. 15). Зважений і ґрунтовний аналіз джерел дозволив С. Федаці підсумувати: «Говорити про двох різних Федорів Корятовичів можна хіба що у тому сенсі, що єдиний історичний Федір Корятович (бл. 1345-1415) породив з часом у народній пам'яті та історіографічній традиції досить відмінний від себе міфологізований образ...» (с. 21).

Письмові джерела більш-менш впевнено називають Юрія, Олександра, Костянтина, Федора і Василя Корятовичів. Герб Корятовичів описується як червоний щит, розділений по горизонталі, у верхньому полі – вершник (емблема «Погоня»), у нижньому – фігура на кшталт латинської літери ігрек (Υ), перехрещена посередині, вона впирається у скобу з загнутими кінцями; праворуч від цієї емблеми – шестикутна зірка, а зліва – півмісяць (Курч). Щит увінчаний князівським шоломом і короною. Нашоломник: три страусових пера. Намет на щиті червоний, підкладений сріблом (с. 27). На сторінках монографії С. Федаки також йдеться про монету, яку карбував Федір Корятович (1388-1393). «Відома його унікальна монета, – пише вчений, – денарій із зображенням особистого княжого знака Федора – подвійного хреста з розсіченими кінцями, який проростає з фігури, схожої на літеру «М». На іншому боці монети Федора під короною зображені дві готичні літери: «С» та «О», які більшість дослідників пов'язують з карбуванням монети в Кам'янці – «Саменес» латиною» (с. 46).

Головним джерелом біографічних даних про братів Корятовичів є так звані литовсько-руські або західноукраїнські літописи. У період з 1345 до 1351 р., після смерті князя Коріата, втративши Новогрудське (Новгород-Литовське) князівство

та політичні впливи в Литві і шукаючи нові підвладні території, русько-литовські князі Корятовичі – брати Юрій, Олександр, Костянтин, Борис та Федір прийшли на Поділля. Поява нових князів на Поділлі не викликала протистояння – навпаки, їх вважали захисниками краю від татар. Влада Корятовичів на Поділлі тривала з 40-х по 90-ті роки XIV ст. Вони намагалися реорганізувати адміністративну структуру Поділля, де боярська еліта складалася переважно з русинів (українців) і незначної частини польської шляхти. Необхідно погодитися із висновком С. Федаки, що «правління братів Корятовичів ... перетворило одне з периферійних князівств Великого князівства Литовського на самостійне державне утворення з суверенною зовнішньою та внутрішньою політикою» (с. 31). Спочатку столицею Подільського князівства був Смотрич, згодом Кам'янець, який від Корятовичів отримав право на самоврядування.

Поділлям правили по черзі всі старші Корятовичі. Після смерті старших братів Подільським князівством почав правити молодший брат Федір. Коли після смерті Ольгерда в Литві став правити його син Ягайло і небіж Вітовт, то під зверхність Вітовта було віддано й Поділля. Федір Корятович не погодився з таким рішенням... Наприкінці 1394 року Василь із братом Федором змушений був шукати пристанища в Угорщині, яке вони й отримали на території комітату Берег. 1 липня 1403 р. у м. Грубешеві (нині Польща) Василь видав грамоту, якою обіцяв королю польському і великому князю литовському Владиславу II Ягайлу ніколи більше не виступати проти нього (с. 33-34).

Якщо Поділля за братів Корятовичів і особливо Федора стало одним з найбільш урбанізованих регіонів з-поміж усіх українських земель, то на цьому тлі Угорське королівство, куди судилося перебратися князеві, суттєво програвало. Навіть столична Буда на зламі XIV-XV ст. налічувала усього 8 тис. населення, де майже всі знали один одного в обличчя. А про міста прикордонні попри усі їхні гучні титули не доводилося і говорити! Унгвар і Мункач (Ужгород і Мукачево) тоді були типовими аграрними містечками на пару сотень чоловік, що жили з навколишніх виноградників, городів і дібров, де випасалися свині (с. 49). Посилаючись на «Західноруський, або білоруський літопис», С. Федака пише про тюремні поневіряння та втечу із в'язниці Федора Корятовича: «Отже, Корятович

був 1393 р. розгромлений у битві військами Вітовта, полонений, перебував деякий час у в'язниці Вільнюса, звідки йому вдалося втекти, виявивши при цьому незвичайні хитрість і кмітливість. Одного разу, коли князь уже зовсім занепав духом і змирився зі своєю долею, до нього несподівано прийшла допомога. Глибоко відданий Корятовичу слуга зумів проникнути до темниці. Князь помінявся з ним одягом і, ризикуючи життям, зміг, не звернувши на себе уваги, пройти весь шлях від дверей камери до тюремної брами. На вулиці його вже чекали засідлані коні, а у приміському лісі – жінка, слуги і невеликий загін дружинників, що не полишили свого повелителя. Часу на роздуми не було, тому Корятович гайнув до Угорщини до свого давнього союзника і свояка – короля Сигізмунда. Той гостинно прийняв вигнанця, але військової допомоги надавати йому не зміг, так як сам був зайнятий безперервною боротьбою з баронською вольницею. Замість цього король Сигізмунд запропонував Корятовичу залишитися в його країні назавжди як васал угорської корони. Князь Федір прийняв цю пропозицію (інших варіантів все одно не було) і 1396 р. отримав у ленне володіння Мукачівську домінію» (с. 50-51). Федір Корятович став головним намісником короля на території нинішнього Закарпаття.

Твердження про те, що князь Корятович прийшов на Закарпаття із 40 тисячами своїх співвітчизників, дослідники вважали певним перебільшенням. С. Федака поділяє думку О. Мицюка: «Коли 40 тис., про які говориться у народних переказах, перевести на родини – що є річчю природною за переселень – і полічити на родину пересічно 5-6 душ, то вийде 7-8 тис. родин – кількість, яка вже не здається так перебільшеною ... Особливо ж як взяти за увагу, що діяльність Корятовича в Угорській Русі продовжувалася кілька десятиліть» (с. 60). Аналогічні думки трапляються на сторінках збірників «Ходили опришки» (1983) та «Як то давно було» (2003). Наприклад, коли Федір Корятович край «заселяв русинами», Копинове поле обжили дві родини, які й започаткували село. Із переселенцями Корятовича пов'язані заснування сіл Арданово в сучасному Іршавському районі та Студений – у Міжгірському.

Найперша згадка про Корятовича в угорських актових джерелах міститься в грамоті короля Сигізмунда від 8 лютого 1396 р. А від 28 травня 1396 р. збереглася грамота палатина

Угорщини Леуштака Ілошваї, де йдеться про один судовий процес. У розділі «На турецькому фронті» С. Федака пише про підтримку «бандеріума» Корятовича антитурецької політики Сигізмунда. «Чимало рицарського війська загинуло, – твердить історик, – решта потрапила до полону. Серед останніх був і Корятович, якого в Угорщині вважали загиблим. Певний час Мукачівським замком управляв його брат Василь, що теж носив титул Подільського князя. Остання грамота, що згадує Василя як володаря Мукачівської домінії, походить з лютого 1398 р., а перша грамота, де знов фігурує Федір Корятович, датується 25 березня 1401 р... (с. 67). У 1402 р. Федір Корятович знову перейшов на Поділля, сподіваючись відновити свої права. Однак ця спроба не увінчалася успіхом.

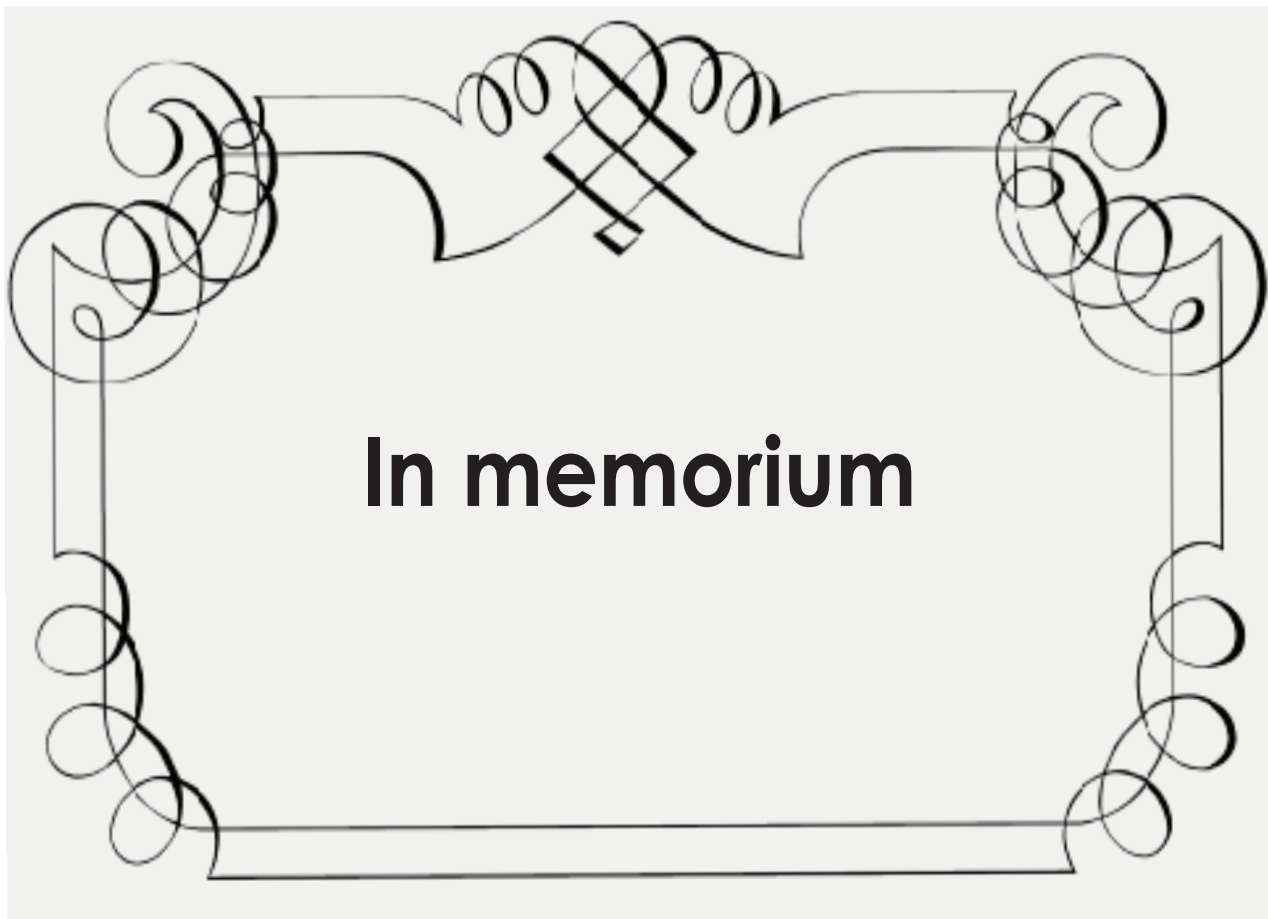
У розділі «Розбудова Мукачева» Сергій Федака наводить безліч фактів про величезний внесок князя в посилення обороноздатності міста. «За Корятовича замок був практично непереможною фортецею. – наголошує вчений. – Товщина його мурів сягала п'яти метрів. До 164 гармат додавався великий боезапас ядер, каміння і шістдесят бочок пороху. Чотири яруси підвалів набиті рибою, м'ясом, крупами, а також сіллю. Корятович докорінно перебудував фортецю з огляду на нові європейські віяння у фортифікаційному мистецтві» (с. 78). Йдеться також про «обитель духу» – заснування Миколаївського монастиря під Мукачевом. Також 1411 р. і аж до 1415 р. Корятович стає ішаном Марамороського комітату та володарем Хустського замку (с. 88). Цікавий фактичний матеріал міститься в розділах монографії С. Федаки «Судові баталії» (с. 89-93), «Королівське Євангеліє» (с. 94-96), «Церковно-дипломатичний форум» (с. 96-99).

Можна припускати, що одразу після обрання папи, Корятович повернувся на Закарпаття. У грамоті Сигізмунда від 15 грудня 1415 р. згадується вже «колишній подільський князь Федір». А у грамоті від 1 листопада 1416 р. Лелеський конвент забороняє вдові (княгині Ользі) і донькам (Марії та Анні) князя захоплювати орні землі, ліси, луки й інші угіддя с. Баркасово. У літературі утвердилася думка, наче Ф. Корятович помер у 1414 р., подорожуючи по своїх володіннях, і його поховано в церкві Мукачівського монастиря. С. Федака поділяє

припущення, висловлене Й. Кобалем, що «останки князя і досі спочивають у крипті Берегівського римо-католицького храму і можуть бути виявлені в результаті археологічних досліджень» (с. 100). Завершують монографію закарпатського історика розділи, у яких проводяться паралелі тогочасної епохи з сучасністю – «Битва за Корятовича» (с. 103-120), «Чеський і радянський роман з минулим» (с. 121-126), «В українському дзеркалі» (с. 127-132).

На глибоке переконання Сергія Федаки – Федір Корятович – одна з найбільш контраверсійних постатей історії Закарпаття. Контраверсійна не тому, що сам князь був таким вже суперечливим, а тому що кожний автор намагався виліпити з нього щось своє – як правило, не схоже на попередників. Зокрема, закарпатський історик, письменник і церковний діяч Іриней Кондратович про діяльність Ф. Корятовича у 1923 р. писав: «Князь Корятович заслужив незабвенну пам'ять нашого народу. Добродушний отець, справедливо управляючий князь своїх подданих. Єго істинна заслуга єсть призвание монахов Василіанов. Ми русини хранимо и благословимо пам'ять нашого князя. И коли розмишляємо о нім, серце наше тужить, що по смерти Корятовича наш народ остався без своего руського вождя. Иншак би розвивалася наша історія, если би наслідники князя занимали управляючі міста на руськой землі». Для Закарпаття, додає автор рецензованої праці, Федір Корятович став символом того, що «свої там за горами – не чужі», що руський етнос по цей бік Карпат постійно підживлювався переселенцями з Галичини, Волині, Поділля і ще дальших українських теренів (с. 133).

Сергій Федака добре усвідомлює, що його книга не поставила останню крапку в життєписі видатного князя. На його думку, даний нарис – «один з проміжних підсумків вивчення цієї, безсумнівно, титанічної фігури». Тим більше, що попереду – переклад і видання всіх 57 латинських грамот про Корятовича, а також понад 104 тисячі грамот за період 1000-1526 рр. Разом з тим, маємо всі підстави стверджувати, що на сьогодні рецензована книга відомого закарпатського історика є найповнішим і найкращим життєписом князя Федора Корятовича, «з ласки Божої князя Мункача...».

Він ніс людям добро і світло

6 липня 2019 року відійшов у вічність талановитий екскурсовод, колишній завідувач Суботівського історичного музею Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», прекрасний краєзнавець і невтомний дослідник історії козаччини Віктор Іванович Гугля.

Віктор Гуля народився 21 вересня 1962 року на Дніпропетровщині, закінчив історичний факультет Дніпропетровського університету. Із червня 1990 року працював у чигиринському заповіднику.

Екскурсії Віктора Гуглі завжди були справжнім захоплюючим і неповторним дійством. З них тисячі відвідувачів Суботова дізнавалися багато цікавого про Іллінську церкву і місце поховання Богдана Хмельницького, про ко-

зацьку звияту і легенди Холодного Яру. Його широкою ерудицією і самобутньою манерою викладу екскурсійного матеріалу були вражені керівники регіональних організацій НСКУ, які у жовтні 2012 року перебували на Чигиринщині.

Просвітитель і хранитель козацьких традицій відійшов у засвіти на Івана Купала, коли саме у Суботові стартував Всеукраїнський фестиваль нескореної нації «Холодний Яр» – 2019. Вів екскурсію і раптом зупинилося серце...

На одну козацьку могилу в Україні побільшало.

Віктора Гуглю знали як щиру і освічену людину. Йому були притаманні природна інтелігентність, гідність і працездатність. Він вірно служив обраній справі і Україні, ніс людям добро і світло. Таким він залишиться назавжди в нашій пам'яті.

**Черкаська обласна організація
Національної спілки краєзнавців
Національний історико-культурний
заповідник «Чигирин»**

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:^[1]_[SEP]

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC, .DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, минути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i t. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-mi, 2-go* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

**Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):
Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].**

**В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише
прямі лапки (")**

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznanyj vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovyh. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchoму shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем АРА:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Diskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyj kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsii: Istorii ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].
1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennia-u-v/87 [in Ukrainian].
ДИСЕРТАЦІЇ
Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ
Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (sередина XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал

№ 3 (108), 2019 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редактор – Наталія Мех

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел.: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 25.02.2020 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк. 20,8. Наклад 300 прим.

Зам. № 5-2020

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.